

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

M.C.Ataşiyev, H.M.Abbasov, N.H.Abbasova

MİKRO VƏ MAKROİQTİSADİYYAT

Dərslik

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası "Tədrisin dərslik, elmi metodiki ədəbiyyatla təmini" komissiyasının 06.03.2009-cu il tarixli 14 sayılı qərarı ilə dərslik kimi tövsiyə edilmişdir.

Bakı-2010

BBK 6.1

A-13

Rəyçilər: *ADNA-nın “Neft emalı, neft - kimya sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri, i.e.d., professor T.N.Əliyev*

ATU-nun “Sənaye iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı, i.e.d., professor Ş.Ə.Səmədzadə

i.e.d., professor **M.C.Ataqişiyev**, i.e.n., dosent, respublikanın əməkdar müəllimi **H.M.Abbasov**, assistent **N.H.Abbasova**

Mikro və makroiqtisadiyyat: Dərslük. Bakı, Azərənəşrin qریفi ilə çap olunur, 2010-cu il 508 səhifə.

Dərslükdə mikro və makroiqtisadiyyatın əsas məsələləri kompleks və sistemləşdirilmiş formada şərh olunmuşdur. O, tədris-metodiki kompleks şəkildə tərtib edilmişdir. Hər bir fəsildə nəzəri hissə ilə birlikdə, onun plan, əsas anlayışlar, özünü yoxlama sualları, dərslüyün sonunda testlər və istifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir. Müəlliflər çoxlu mikro və makroiqtisadi kateqoriyaların nəzəri səmtləri ilə bərabər, bazar şəraitində onların həyata keçirilməsi proseslərini açıqlamışlar. Bu xüsusiyyətlər dərslükdən nəinki biliklərin genişləndirilməsində, eləcədə praktiki vəsitələrin əldə edilməsində istifadə olunmasına imkan yaradır. Dərslükdə istifadə olunmuş qrafik və sadə riyazi asılılıqlar onun mənimsənilməsində əyaniliyi artırır. Mikro və makroiqtisadiyyat məsələlərinin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi onların bazar münasibətlərini mükəmməl bilən yüksək ixtisaslı iqtisadçı - mütəxəssis kimi formalaşmasına imkan verəcəkdir. Dərslük iqtisadi profilli ali məktəblərin bakalavr və magistratura təhsil pillələri tələbələri üçün yazılmışdır.

Dərslükdən aspirantlar, müəllimlər, elmi və praktiki işçilər istifadə edə bilərlər.

0601000000

M 651(07) 2010 qریفli nəşr

M.C.Ataqişiyev, H.M.Abbasov, N.H.Abbasova, 2010

MÜNDƏRİCAT

Bölmə I. Mikroiqtisadiyyat

1.	Mikroiqtisadiyyata giriş	10
1.1.	Mikroiqtisadiyyat kursunun tədqiqat obyekti, predmeti, metodu və vəzifələri	10
1.2.	İqtisadiyyatda seçim və məhdudiyət.	14
1.3.	Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə əlaqələndirmə problemləri. Dövretmə modeli	17
	Əsas anlayışlar	22
	Özünü yoxlama sualları	23
2.	Tələb, təklif və bazar.	24
2.1.	Bazar, onun quruluşu və fəaliyyət mexanizmi	24
2.2.	Tələb. Tələb funksiyası.	30
2.3.	Təklif. Təklif funksiyası.	36
2.4.	Tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi. Bazar müvazinətliyi.	40
2.5.	Bazarın tənzimlənməsi.	44
	Əsas anlayışlar	49
	Özünü yoxlama sualları	50
3.	Tələb və təklifin elastikliyi.	51
3.1.	Elastiklik haqqında ümumi anlayış	51
3.2.	Tələbin qiymətə görə elastikliyi.	52
3.3.	Tələbin elastikliyi və satıcıların gəlirləri	57
3.4.	Tələbin gəlirə görə elastikliyi	60
3.5.	Təklifin qiymətə görə elastikliyi.	62
3.6.	Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə tələb və təklif.	66
	Əsas anlayışlar	67
	Özünü yoxlama sualları	68
4.	İstehlak davranışı və bazar tələbi	69
4.1.	Fərdi və bazar tələb əyriləri	69
4.2.	Azalan son faydalılıq və tələb əyriləri	71

4.3.	Büdcə xətti və təfəvütsüzlük əyriləri	74
4.4.	Gəlir və əvəzətmə effektləri. İstehlakçı artıqlığı	78
	Əsas anlayışlar	82
	Özünü yoxlama sualları	82
5.	Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və istehsalçıların davranışı . . .	83
5.1.	Sahibkarlığın təşkili formaları	83
5.2.	Mənfəətin maksimallaşdırılması	87
	Əsas anlayışlar	93
	Özünü yoxlama sualları	93
6.	İstehsal və məsrəflər bazar iqtisadiyyatında	94
6.1.	İstehsal funksiyası	94
6.2.	Qısamüddətli dövrdə istehsal	97
6.3.	Qısamüddətli dövrdə məsrəf əyriləri	101
6.4.	Uzunmüddətli dövrdə istehsal və məsrəflər	107
6.5.	Miqyasdan müsbət və mənfi qənaət	111
	Əsas anlayışlar	115
	Özünü yoxlama sualları	116
7.	Mükəmməl rəqabətli sahədə təklif əyriləri	117
7.1.	Mükəmməl rəqabətli firmalar və bazarların xüsusiyyətləri	117
7.2.	Qısamüddətli dövrdə firmanın təklifin həcmi haqqında qərarları	121
7.3.	Firma və bazarın qısamüddətli təklif əyriləri	126
7.4.	Uzunmüddətli dövrdə firma və bazarın təklif əyriləri	132
	Əsas anlayışlar	137
	Özünü yoxlama sualları	137
8.	Rəqabət və iqtisadi səmərəlilik	138
8.1.	Resursların səmərəli bölüşdürülməsi	138
8.2.	Qiyətlər sistemi və səmərəlilik	139
8.3.	İstehlakçılar və istehsalçıların artıqlığı	143
8.4.	Bütövlükdə iqtisadiyyat miqyasında rəqabət və Paretoya görə səmərəlilik	147

Əsas anlayışlar	151
Özünü yoxlama sualları	151
9. Qeyri - mükəmməl rəqabətli bazarlar	152
9.1. Qeyri - mükəmməl rəqabətli bazarların xüsusiyyətləri.	152
9.2. İnhisar bazarları və onun xüsusiyyətləri	155
9.3. Oliqopoliya bazarları	161
9.4. İnhisar rəqabətli bazarlar	167
Əsas anlayışlar	170
Özünü yoxlama sualları	170
10. İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi.	
İnhisar və iqtisadi tənzimləmə	171
10.1. Bazarların qusurları, siyasət və tənzimlənmə	171
10.2. Kənar effekt və optimal tənzimləmə	173
10.3. İnhisar problemləri və antitrust siyasəti.	175
10.4. Təbii inhisar və iqtisadi tənzimləmə.	180
Əsas anlayışlar	184
Özünü yoxlama sualları	185
11. İstehsal və törəmə tələbi	186
11.1. Firmanın yeganə dəyişən istehsal amilinə tələbi	186
11.2. Firmanın bir neçə istehsal amillərinə tələbi	190
11.3. Firmanın istehsal amillərinə tələbinin dəyişməsi	193
11.4. Sahənin istehsal amillərinə tələbi	196
Əsas anlayışlar	199
Özünü yoxlama sualları	200
12. Əmək bazarında təkliflər.	201
12.1. İşçi qüvvəsinə fərdi və sahə üzrə təklifin xüsusiyyətləri	201
12.2. Sahə əmək bazarında müvazinətlik.	205
12.3. Orta və minimal əmək haqqı	208
12.4. İnsan kapitalı və həmkarlar ittifaqı	212
Əsas anlayışlar	213
Özünü yoxlama sualları	213

13.	Kapital və torpaq istehsal amilləri	214
13.1.	Kapital və torpaq istehsal amilləri, onların qiyməti və istifadəsindən gəlir axını	214
13.2.	Torpaq rentası və torpağın qiyməti	219
13.3.	Kapital xidmətlərinə təklif	221
13.4.	Kapital xidmətləri bazarında müvazinətlik	226
	Əsas anlayışlar	229
	Özünü yoxlama sualları	230
14.	İqtisadiyyatda qeyri - müəyyənlik amillər	231
14.1.	Sığorta bazarları və risqlərə fərdi münasibət	231
14.2.	Risq və kapitalın verimi	235
	Əsas anlayışlar	240
	Özünü yoxlama sualları	240
15.	Vergilər, dövlət xərcləri və transfert ödəmələri	241
15.1.	Vergi tutma prinsipləri və vergi islahatı	241
15.2.	Dövlət xərcləri və transfert ödəmələri	245
	Əsas anlayışlar	250
	Özünü yoxlama sualları	250
	<i>Bölmə II. Makroiqtisadiyyat</i>	
16.	Makroiqtisadiyyata giriş	251
16.1.	Makroiqtisadiyyatın predmeti. Makroiqtisadi siyasət və makroiqtisadi modellər	215
16.2.	Dairəvi axınlar modeli. Makroiqtisadi müvazinətliyin ümumi şərtləri	254
	Əsas anlayışlar	256
	Özünü yoxlama sualları	257
17.	İqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin ölçülməsi	258
17.1.	Ümumi milli (daxili) məhsul və onun hesablanma metodları	258
17.2.	Əsas makroiqtisadi bərabərliklər	263
17.3.	ÜMM, ÜDM və milli gəlir. Gəlirin digər göstəriciləri	265
17.4.	Nominal və real ÜMM. Deflyator	268
	Əsas anlayışlar	271

Özünü yoxlama sualları	272
18. Əmtəə bazarında makroiqtisadi müvazinətlik. Gəlirlər və xərclər modeli	273
18.1. Məhsul buraxılışı və xərclərin dövriyyəsi. Məcmu tələb və məcmu təklifin müvazinətliyi və resursların tam məşğulluğu	273
18.2. Məcmu tələbin elementləri və planlaşdırılan xərclərin səviyyəsi. Bissektrisa	276
18.3. Müvazinətli buraxılışın səviyyəsi və onun təyini mexanizmi. Multiplikator	282
18.4. Yığım və investisiyanın bərabərliyi əsasında müvazinətli gəlirliyə yanaşma.	289
Əsas anlayışlar	292
Özünü yoxlama sualları	292
19. Pul və müasir bank sistemi	293
19.1. Pul və onun funksiyaları	293
19.2. Bank işinin inkişafı	296
19.3. Müasir bank sistemi	299
19.4. Mərkəzi bank və pul sistemi	305
Əsas anlayışlar	313
Özünü yoxlama sualları	313
20. Büdcə - vergi siyasəti və məcmu tələb	314
20.1. İqtisadi dövr etmədə dövlətin rolu	314
20.2. Hökumət, məcmu tələb və vergilər	316
20.3. Dövlət büdcəsi və gəlirlərin səviyyəsi	321
20.4. Fiskal siyasət, büdcə kəsiri və tam məşğulluq büdcəsi	324
20.5. Aktiv fiskal siyasət və avtomatik stabilizatorlar	327
20.6. Dövlət borcları və büdcə kəsiri	329
Əsas anlayışlar	331
Özünü yoxlama sualları	331
21. Pul bazarı: pula tələb, pula təklif və pul bazarında müvazinətlik	332

21.1.	Pula tələb və ona təsir edən amillər	332
21.2.	Pul kütləsi və faiz dərəcəsi müvazinətlik vəziyyətində	339
21.3.	Faiz dərəcəsi və investisiyaya tələb	340
21.4.	Pul, faiz dərəcəsi və məcmu tələb	343
21.5.	Fiskal siyasət, faiz dərəcəsi və sıxışdırma effekti	344
	Əsas anlayışlar	348
	Özünü yoxlama sualları	348
22.	Məcmu təkliflər və qiymətlərin səviyyəsi	349
22.1.	Qiymətlərin səviyyəsi və məcmu tələb	349
22.2.	Qısamüddətli dövrdə məcmu təklif	353
22.3.	Qısamüddətli dövrdə istehsal həcmi və qiymətlərin müvazinətliyi	356
22.4.	Məcmu təklifin Keynis əyrisi	362
22.5.	İdeal əmək bazarı və məcmu təklif klassik modeldə	364
	Əsas anlayışlar	368
	Özünü yoxlama sualları	369
23.	Tələb və təklifin dəyişməsinə uyğunlaşma: iqtisadi dövr	370
23.1.	İqtisadi dövr	370
23.2.	Əmək bazarı və əmək haqqının davranışı	373
23.3.	Məcmu təklif və adaptasiya prosesi	377
23.4.	Dövlət xərclərinin ixtisarının onların sıxışdırılmasına təsiri	385
23.5.	Vergilərin ixtisarının təklifə təsiri	387
	Əsas anlayışlar	391
	Özünü yoxlama sualları	391
24.	İşsizlik, formaları və tənzimlənməsi	392
24.1.	İşsizliyin formaları və onun ölçülməsi	392
24.2.	Təbii işsizlik səviyyəsi. Ouken qanunu	395
24.3.	İşsizliyin dəvamiyyəti və ixtisarı	400
	Əsas anlayışlar	404
	Özünü yoxlama sualları	404

25.	İnflyasiya: səbəbləri, növləri və idarə edilməsi	405
25.1.	İnflyasiyanın mahiyyəti, səbəbləri	405
25.2.	İnflyasiyanın növləri, ölçülməsi və göstəriciləri.	407
25.3.	Pul, büdcə kəsiri və inflyasiya.	412
25.4.	İnflyasiya və işsizliyin qarşılıqlı əlaqəsinin Filips əyrisi və onun qüsurları	416
25.5.	İnflyasiyanın nəticələri	420
25.6.	İnflyasiyanın tənzimlənməsi	425
	Əsas anlayışlar	428
	Özünü yoxlama sualları	429
26.	İqtisadi artım	430
26.1.	İqtisadi artım və ona təsir edən amillər	430
26.2.	İqtisadi artımın Keynis modelləri	432
26.3.	R.Solou neoklassik artım modeli	438
	Əsas anlayışlar	449
	Özünü yoxlama sualları	450
27.	İnvestisiya	451
27.1.	İnvestisiya xərclərinin növləri.	451
27.2.	Müəssisələrin əsas fondlarına investisiya.	452
27.3.	İnvestisiyaların həcmi təyin edən amillər.	456
	Əsas anlayışlar	462
	Özünü yoxlama sualları	463
	Mikro və makroiqtisadiyyat fənnindən testlər	464
	İstifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı	505

I. BÖLMƏ. Mikroiqtisadiyyat

1. Mikroiqtisadiyyata giriş

- 1.1. *“Mikroiqtisadiyyat” kursunun tədqiqat obyektı, predmetı, metodu və vəzifələri.*
- 1.2. *İqtisadiyyatda seçim və məhdudıyyət.*
- 1.3. *Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə əlaqələndirmə problemləri. Dövr etmə modeli.*

1.1. “Mikroiqtisadiyyat” kursunun tədqiqat obyektı, predmetı, metodu və vəzifələri.

Ən ümumi halda insanların iqtisadi fəaliyyəti onların tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdir. Ona tələbat, resurs, texnologiya, məhsul və ondan istifadə kimi komponentlər daxildir. Fəaliyyətlərin ardıcılığı bu halda spiralvaridir: bir tələbatın ödənilməsi eyni vaxtda yenisinin formalaşmasına səbəb olur. Bu sxema iqtisadi problemlərin yaranması məntəqələrini əks etdirir. İstənilən cəmiyyət hər gün üç əsas problem həll etməlidir: “Nə istehsal etməli?” (tələbat), “Necə istehsal etməli?” (resurslar və texnologiyalar) və “Kimin üçün istehsal etməli?” (məhsul və istifadə)

Əlbəttə insanların tələbatları praktiki olaraq qeyri-məhduddur, lakin həmin əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün istifadə oluna bilən resursların miqdarı istənilən cəmiyyətdə məhduddur. Deməli, istənilən cəmiyyətin qarşılaşdığı əsas iqtisadi problem insanların əmtəə və xidmətlərə faktiki qeyri-məhdud tələbatları ilə onların istehsalında istifadə edilən resursların məhdudluğu arasındakı münaqişədir.

Beləliklə, iqtisadiyyat - məhdud, çatışmayan resurslara malik olan cəmiyyətin nəyi, necə və kimin üçün problemini həll etməyi öyrənən fəndir.

İnsanların iqtisadi fəaliyyəti həmişə konkret iqtisadi davranışı əks etdirir. O, isə müəyyən formalarda həyata keçirilir və insanların müxtəlif cəhətli qarşılıqlı əlaqələrindən asılıdır. Belə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər iqtisadi davranışın təkrar olunan, dayanıqlı adi üsulları, normaları və qaydalarına çevirilərək, müvafiq institutlar və ictimai strukturlarda möhkəmlənir. Belə institutlar və onların strukturları aktiv olaraq bütövlükdə iqtisadi fəaliyyət və davranışa təsir edir. İqtisadi fəaliyyət proseslərinin mahiyyəti, iqtisadi qanun və qanunauyğunluqları, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin nəzəri əsasları “İqtisadi nəzəriyyə” kursunda öyrənilir. Tədqiqatın konkret vəzifələri və iqtisadi nəzəriyyənin müəyyən istiqamətindən asılı olaraq onların təhlili səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Məhz bu baxımdan mikro və makroiqtisadiyyat fərqləndirilməlidir.

Mikroiqtisadiyyatın obyektı insanların iqtisadi fəaliyyəti və onun gedişində meydana çıxan, mövcud institutlar və onların sistemləri ilə həll olunan ümumi iqtisadi problemlərdir. Bu obyektı tədqiq edərək, mikroiqtisadiyyat öz fənnini müəyyən edir. Onlara iqtisadi subyektlər, iqtisadi nemətlər və iqtisadi fəaliyyətlər daxildir. İqtisadi subyektlər - iqtisadiyyatda müstəqil fəaliyyət göstərən vahidlərdir. Belə vahidlər kimi, ayrı-ayrı adamlar, onların qrupları və birlikləri ola bilər.

Lakin mikroiqtisadiyyatda istənilən birliklər iqtisadi subyekt kimi qəbul edilmir. Bunun üçün həmin adamlar qrupu birgə və bir istiqamətdə fəaliyyət göstərməli, vahid məqsədə malik olmalı və ona birgə nail olmalıdırlar. Bütün iqtisadi subyektlər həyat fəaliyyətinin ümumi iqtisadi prosesinin iştirakçıları kimi istehsal və istehlakla məşğul olurlar. İstehsalçı və istehlakçının iqtisadi fəaliyyətinin obyektləri nemətlər, yəni əmtəə və xidmətlərdir. Fəaliyyət növündən asılı olaraq nemətlər istehsal resurslarına və onların əsasında buraxılan istehlak nemələrinə bölünürlər. İqtisadi subyektin iqtisadi fəaliyyətlərini onlar tərəfindən müəyyən qərarların qəbul edilməsi və onun həyata keçirilməsi ilə xarakterizə etmək olar. Beləliklə, mikroiqtisadiyyatın predmeti iqtisadi sub-

yektlərin iqtisadi nemətlər haqqında iqtisadi qərarların qəbul edilməsidir.

Mikroiqtisadiyyat ayrı-ayrı iqtisadi ünsürlərin, yəni əsasən ev təsərrüfatları və firmalar, eləcədə konkret bazarlar və sahələrin iqtisadi davranışını öyrənir. Burada konkret əmtəə və xidmətlərin qiyməti və buraxılışı həcminə, eləcədə bazarların qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində məhdud resursların müxtəlif alternativ istifadə istiqamətləri üzrə bölüşdürülməsinin formalaşmasının öyrənilməsinə önəm verilir.

Mikroiqtisadiyyat istehlak seçimi nəzəriyyəsi və firmalar nəzəriyyələrini birləşdirir. Mikroiqtisadiyyatın predmeti verilmiş iqtisadi şəraitdə ev təsərrüfatları və firmalar səviyyəsində iqtisadi qərarların qəbul edilməsi mexanizmi, eləcədə onların qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində “verilmiş” şəraitin formalaşma mexanizmidir. Mikroiqtisadiyyat belə dəyişənləri verilmiş qəbul edir, onların dinamikasını isə makroiqtisadiyyat tədqiq edir. Mikroiqtisadiyyatda istehlakçıların gəlirlərinin ölçüsü əsasən verilmiş hesab olunur və əsas aksent ev təsərrüfatlarının xərclərinin müxtəlif əmtəə və xidmətlər arasında bölüşdürülməsinə yönəldilir. Əksinə, makroiqtisadiyyatda məcmu xərclər, məcmu gəlir, malik olunan gəlir, istehlak və i.a. özləri tədqiqat predmetini təşkil edir. Makroiqtisadi amillər (faiz dərəcəsi, inflyasiya, işsizlik və s.) ev təsərrüfatları və firmaların yığım, investisiya, istehlak xərcləri və i.a. haqqında qərarların qəbul edilməsinə təsir etməklə bərabər, öz növbəsində məcmu tələbin ölçüsü və strukturunu təyin edir. Ona görədə mikro və makroiqtisadiyyatın prosesləri bir-biri ilə sıx bağlıdırlar. Hər iki fənn eyni konsepsiya və əsas ideyalardan istifadə edir, birinin başa düşülməsi, digərinin dərk edilməsinə köməklik göstərir.

Mikro və makroiqtisadiyyat fənnində iqtisadi proseslərin dərk olunmasında dialektik metoddan istifadə olunur. Dialektik metodda hadisə və proseslər fasiləsiz, mütəhərrik vəziyyətdə, ətrafla sıx və qırılmaz əlaqə, qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir vəziyyətində nəzərdən keçirilir. Həmin metodun köməyi ilə iqtisadi pro-

seslərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, onlara təsir edən amilləri dərk etmək mümkündür. Həmin əlaqə və qanunauyğunluqlar sistemli yanaşma, təhlil və sintez, deduksiya və induksiya, iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə olunaraq konkretləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi problemlərin həllində iqtisadi siyasəti işləyib hazırlamaq üçün iqtisadi prinsiplər formalaşdırılmalıdır. İqtisadi nəzəriyyə iqtisadi davranışın ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirir.

İqtisadçılar nəzəriyyədən faktlara və ya əksinə faktlardan nəzəriyyəyə doğru hərəkət edirlər, yəni deduksiya və induksiya metodlarını tətbiq edə bilirlər. İnduksiya dedikdə prinsipləri faktlardan çıxarmaq nəzərdə tutulur. Bu halda faktlar yığılır, sonra isə elə sistemləşdirilir və təhlil edilir ki, onlardan ümumiləşdirmə və ya prinsiplər çıxarmaq mümkün olsun.

Deməli, induksiya faktlardan nəzəriyyəyə, xüsusidən ümumiyyə doğru hərəkət edir.

İqtisadçılar tez-tez öz məsələlərini nəzəriyyədən başlayaraq həll edir, sonra həmin nəzəriyyəni faktlara istinad edərək, yoxlayır və ya rədd edirlər. Bu isə deduktiv və ya hipotetik metoddur. Beləliklə, iqtisadçılar təsadüfi müşahidə, məntiq və ya intuisiyyaya istinad edərək, ilk, yoxlanılmamış prinsip, yəni hipoteza formalaşdırırlar. Deməli, deduktiv metod ümumidən xüsusi, nəzəriyyədən faktlara doğru hərəkət edir.

Deduksiya və induksiya bir-birinə qarşı duran deyil, bir-birini tamamlayan tədqiqat metodlarıdır.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyata yanaşmadan asılı olaraq iqtisadçıların fikir ayrılığı iki növ olur. İqtisadiyyata pozitiv və normativ yanaşma fərqləndirilir. Pozitiv yanaşma iqtisadiyyatın fəaliyyətinə obyektiv və ya elmi izahı axtarır, o nə mövcuddur və ya ola bilər sualına cavab verir.

Pozitiv iqtisadiyyatın əksər qaydaları mübahisəli deyildir. Məsələn, bütün iqtisadçılar onunla razılaşırlar ki, əgər hökumət müəyyən əmtəyə vergi qoyursa, onda onun qiyməti artır. İstənilən iqtisadçı qabaqcadan proqnozlaşdırırlar ki, əgər əlverişli iqlim

şəraiti yüksək taxıl yığılmasına imkan yaradarsa, o, qiymətinin aşağı düşməsinə və fermerlərin gəlirlərinin ixtisarına səbəb olacaqdır. Pul kütləsinin uzunmüddət və tez artması qiymətlərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Deməli, pozitiv iqtisadçılar özlərini digər elm sahələrindəki alimlər kimi aparırlar. İstənilən mübahisələr gələcək tədqiqatlar və sübutlar vasitəsi ilə həll olunur.

İqtisadçılar arasında ən çox fikir ayrılığı iqtisadiyyata normativ yanaşma ilə əlaqədardır. Normativ iqtisadiyyat sübyektiv, şəxsi qiymətləndirmə mülahizələrinə əsaslanan hərəkət qaydaları təklif edir, o, nə olmalıdır sualına cavab verir.

İqtisadçı sübut edirsə ki, artan gəlir vergisi əhəmiyyətli dərəcədə inflyasiyanı azaldır və az dərəcədə işsizliyi artırır, o pozitiv yanaşmanı formalaşdırır. Əgər o, öz mülahizələrini davam etdirirsə və sübut edirsə ki, vergilər artırılmalıdır, bu artıq normativ yanaşmadır. Deməli iqtisadçı birinci təsdiqlə razılaşa da, onun şəxsi qiymətləndirməsi inflyasiyanın azalmasının, işsizliyin artmasının qarşısını almağa nisbətən az əhəmiyyətli olması fikrini yaradarsa, o ikinci hala razı olmayacaqdır. İqtisadçıların digər insanlar kimi, ədalət, ictimai inkişafın məqsədləri və prioritetləri haqqında öz anlayışı olduğu üçün heç bir tədqiqat normativ iqtisadiyyat barəsində fikir ayrılığını aradan qaldırmır.

1.2. İqtisadiyyatda seçim və məhdudiyət.

Bir tərəfdən, iqtisadi sübyektlərdə müəyyən iqtisadi fəaliyyətlər yerinə yetirmək imkanları olduqda, digər tərəfdən isə həmin fəaliyyətlərin müxtəlif variantları mövcud olduğu halda, iqtisadi qərarların qəbul edilməsi zəruriliyi yaranır. İqtisadi fəaliyyətlərin müxtəlif variantları hökmən bir-birini qarşılıqlı istisna edən və ya alternativ olmalıdırlar. Deməli, iqtisadi qərarların qəbulu problemi mahiyyətə iqtisadi fəaliyyətlərin alternativ variantlarından birinin seçilməsi problemdir.

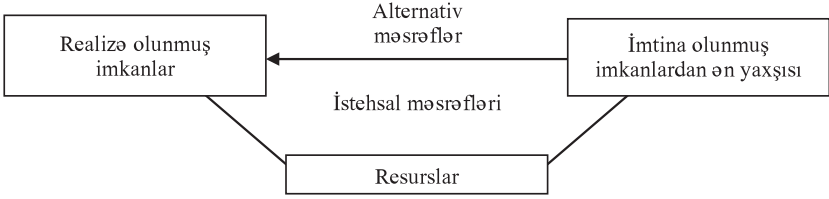
Bəs nə vaxt seçim zəruri olur?

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi fəaliyyətlər müvafiq tələbatın təyinindən başlanır. Aydınır ki, bizim tələbatımız qeyri-məhduddur. Tələbatın nisbi və vaxt daxilində ödənilməsi onların gələcəkdə bərpası, genişlənməsi, mürəkkəbləşməsi və dərinləşməsinə nəzərdə tutur. Ona görə də belə vəziyyət həmişə daimi olur. Digər tərəfdən, tələbatın ödənilmə vəsaitləri (resurs və texnologiya) praktiki olaraq məhduddur. Bu məhdudluğu müxtəlif ola bilər.

İlk növbədə, müxtəlif nemətlərin miqdarının nisbətlərinin təbii qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Eyni zamanda insanların yaratdıqları nemətlərdə məhduddur.

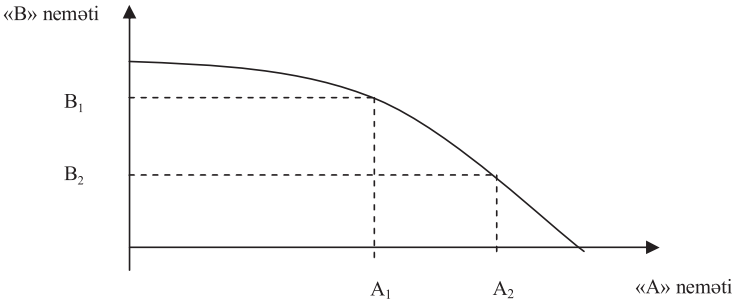
Ona görə də nemətlərin ehtiyatlarını bərpa imkanlarından asılı olaraq təkrar istehsal olunan və olunmayan növlərə bölmək olar. Beləliklə, müxtəlif nemətlərin ehtiyatlarının həcmi və bərpa dərəcəsi onların bir birinə nisbətən məhdudluğunu xarakterizə edir. Vəsaitlərin məhdudluğu halında tələbatları çox cəhətliliyi onların hamısının tam ödənilməsinə səbəb olur. Deməli, istənilən iqtisadi fəaliyyət faktiki olaraq həmin anda mümkün olan ödəniləcək tələbatın seçilməsini əks etdirir.

Alternativ tələbatların ödənilməsində vəsaitlərin məhdudluğu istənilən iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər nəzərə alındıqda daha çox hiss olunur. İqtisadi fəaliyyət məsrəflərinə informasiyanın alınması, qərarların qəbulu, həmin fəaliyyətlərin təmin edilməsi şəraiti ilə bağlı xərclər daxildir. Müxtəlif institusional sistemlərdə iqtisadi fəaliyyətin məsrəfləri müxtəlif formalar ala bilər. Əlbəttə, əksər hallarda seçimin ikidən çox imkanları mövcuddur. Bu vəziyyətdə səmərəli fəaliyyət göstərən iqtisadi sübyekt hər bir alternativ variant üzrə həmin resursların istifadəsindən alınan faydanı qiymətləndirərək, ən yüksək fayda alınan variantı seçir. Deməli, alternativ məsrəflər - realizə olunmamış imkanların ən yaxşısından alınan faydadır. Alternativ məsrəflərin adi istehsal məsrəflərindən fərqi aşağıdakı kimi təsvir oluna bilər:

Şəkil 1.1. Alternativ məsrəflər.

İqtisadi seçimdə alternativ məsrəflərin nəzərə alınması mikro-iqtisadi təhlilin mühüm prinsiplərindən biridir. Məsələn, alternativ məsrəfləri sadə iki bölməli iqtisadi model olan istehsal imkanları əyrisinin köməyi ilə göstərmək olar. Model istehsal resurslarının mövcud ehtiyatları və onların səmərəli emalı texnologiyasının inkişafının mövcud səviyyəsində bir alternativ nemətin istehsalının artırılmasının yalnız digərinin istehsalının azaldılması hesabına mümkün olmasını əks etdirir. Bu halda istehsal resursları və buraxılan məhsulların strukturunun çoxlu alternativ variantları mövcuddur.

Şəkil 1.2. İstehsal imkanlarının sərhədləri.

İstehsal imkanları əyrisinin hər bir səviyyəsi “A” və “B” nemətlərinin maksimal istehsal həcmi əks etdirir. Bu nemətlərdən birinin istehsalının artırılması, o birinin azaldılmasına səbəb olacaqdır. Ona görə də əyri aşağı istiqamətli olub, mənfi meyl bucağına malikdir. “A” nemətindən daha çox istehsal etdikdə onun hər bir əlavə miqdarının alternativ məsrəfləri “B” nemətinin əlavə istehsal edilməmiş miqdarını təşkil edəcəkdir. Məsələn,

(A_2-A_1) əlavə buraxılış miqdarının alternativ məsrəfləri (B_2-B_1) miqdarına bərabərdir. Ardıcıl olaraq həmin nemətin daha böyük buraxılışına keçdikdə, alternativ məsrəflərin artması müşahidə olunur. Alternativ məsrəflərin artmasının səbəbi istifadə olunan resursların xüsusiyyətidir. Bütün resursları ağırsız olaraq bir məhsul növü istehsalından çıxarılaraq digərinə verilməsi mümkün deyildir. Səmərəli fəaliyyət göstərən iqtisadi sübyekt əvvəlcə digər istehsal növünə daha yararlı olan resurslardan istifadə edir, sonra isə həmin istehsalın genişləndirilməsi məqsədilə məhdudluq şəraitində daha az yararlı resurslara keçirlər. Beləliklə, alternativ istehsal növündə spesifik iqtisadi resurslardan yalnız qismən istifadə oluna bilər. Nəticə etibarilə resursların məhdudluğu və spesifikasiyi şəraitində istənilən alternativ məhsulların buraxılışının artırılması məsrəfləri yüksəldəcəkdir.

İstehsal imkanları əyrisində iki sərhəddi bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əyrinin daxilindəki nöqtələrdə iqtisadiyyatda resurslar artıq, səmərəsiz xərclənir. İstehsal imkanları əyrisi xaricindəki nöqtələrdə mövcud resurslar və texnologiyada nail oluna bilməyən hallardır.

Beləliklə, istehsal imkanları əyrisi daxilində resurslar qeyri-səmərəli bölüşdürülür. Əgər iqtisadiyyatda mövcud resurslarda hər hansı əmtəə istehsalının artırılması digər əmtəənin istehsalının ixtisar etməsə, resursların bölüşdürülməsi qeyri-səmərəli sayılır.

Resursların səmərəli istifadəsi o deməkdir ki, cəmiyyət üçün bir nemətin miqdarının artırılması o birinin miqdarını azaltmadan mümkün deyildir. Deməli, istehsal imkanları əyrisi üzərindəki bütün nöqtələr səmərəlidirlər.

1.3. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə əlaqələndirmə problemləri. Dövr etmə modeli.

Nemətlərin yerləşdirilməsi probleminin təhlili iqtisadi sübyektlərin qarşılıqlı əlaqəsinə gətirib çıxarır. Hər bir iqtisadi sübyekt öz fayda və məsrəflərini qiymətləndirib və seçim etdikdən

sonra cəmiyyət ayrı-ayrı sübyektlərin iqtisadi fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi ilə üzləşir. Ona aşağıdakılar daxildir:

- istehsalçıların qərarlarını bir-birilə əlaqələndirmək
- istehlakçıların qərarlarını əlaqələndirmək
- bütövlükdə istehsal və istehlak qərarlarını əlaqələndirmək.

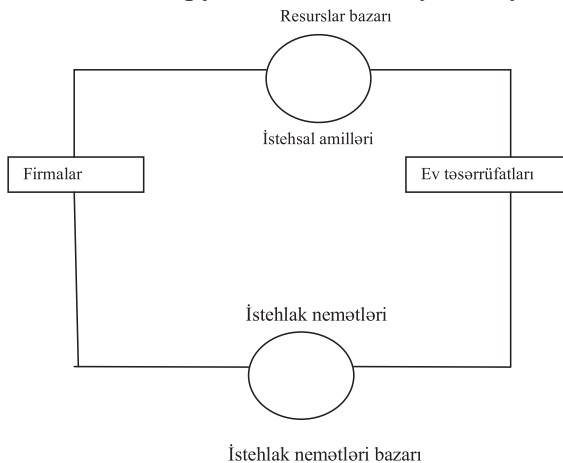
Əlaqələndirmənin zəruriliyi çoxlu səbəblərlə, o cümlədən iqtisadi sübyektlərin müəyyən iqtisadi fəaliyyət növünə ixtisaslaşması ilə bağlıdır.

Nemətlərin yerləşdirilməsi probleminin həllindən və iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsindən asılı olaraq iqtisadi sistemlər fərqləndirilir. Aydınır ki, həmin iqtisadi sistemin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən nemətlərin yerləşdirilməsi və iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi fərqləri iqtisadi davranışı tənzimləyən institutlar və institusional strukturların fərqləri ilə müəyyən olunur.

İnzibati sistemdə iqtisadi davranışın qaydaları və parametrləri və nemətləri müvafiq yerləşdirilməsi idarəedici alt sistemin, ilk növbədə dövlətin təsiri ilə təyin olunur. İqtisadi sübyektin davranışının idarəedici təsirə uyğunluğu ilk növbədə qeyri-iqtisadi vasitələr, yəni ideologiya ilə yanaşı məcbur etmə aparatı tərəfindən həyata keçirilir. İqtisadi fəaliyyətin belə əlaqələndirilməsi iqtisadi davranış normasının dəyişdirilməsi hesabına əhəmiyyətli inkişaf, eləcə də resursların idarəedici alt sistemin nəzarəti ilə təmər-güzləşdirilməsini təmin edir. Onun mənfi tərəfi xarici komandalara tabe olanların iqtisadi fəallığına daxili stimulların olmaması və onlar tərəfindən iqtisadi sübyektlərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasıdır. Ona görə də bu sistemdə yüksək sürətli inkişaf tənzümlü və azalma ilə yerini dəyişir.

Bazar sistemində iqtisadi davranış normaları satıcılar və alıcıların qarşılıqlı əlaqələri əsasında formalaşır. O, bir tərəfdən, əməkdaşlıq və rəqabətin gedişində iqtisadi fəaliyyətin parametr və qaydalarının dəyişdirilməsi yolu ilə iqtisadi inkişafın mümkünlüyünü, digər tərəfdən isə xüsusi mülkiyyətdən istifadə etməklə iqtisadi sübyektlərin fərdi maraqlarının təmin edilməsi mümkünlüyünü özündə birləşdirir. Bu halda bütün iqtisadi süb-

yektlər fəaliyyət azadlıqlarını məhdudlaşdıraraq, onların müstəqilliyi və iqtisadi aktivliyinin əhəmiyyətli artmasını təmin edən ümumi qaydalara tabe olmalıdırlar. Bu halda fərdi azad fəaliyyətlər genişləndikcə, iqtisadi fəaliyyətin ümumi nizamlanması əhəmiyyətli yüksəlir. Ona görə də düzgün olmayan iqtisadi qərarların nəticəsi çox ağır ola bilər. İqtisadi sübyektlərin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi və nemətlərin yerləşdirilməsi rolunu bazar mexanizmi və ilk növbədə qiymətləri sistemi yerinə yetirir.

Şəkil 1.3. Bazar mexanizmi.

Bazar şəraitində əlaqələndirmə problemi dövr etmə modeli, tələb və təklif modelinin köməyi ilə təhlil olunur.

Dövr etmə modeli iqtisadiyyatı iki bölməyə ayırır: ev təsərrüfatı və firmalar. Ev təsərrüfatları öz resursları - əmək, kapital və torpaqdan gəlirlər alır, onu firmalardan əmtəə və xidmətlər almağa istifadə edirlər. Firmalar əmtəə və xidmətlərin satışından aldıkları pulları ev təsərrüfatlarından resurslar almağa sərf edirlər. Məhz ev təsərrüfatları nəyi istehlak etməyə, deməli nə istehsal etməyi həll edirlər. Bu qərarlar firmaların istehsal planlarının əsasını təşkil edir. Firmalar məhdud resurslardan istifadə üzrə öz qərarlarını əlaqələndirməlidir. Nəhayət, ev təsərrüfatları isə istehlak üzrə qərarlarını əlaqələndirməlidirlər.

Bazar şəraitində əlaqələndirmə vəzifələrini iki növ bazarlar həll edirlər: istehsal resursları bazarları və istehlak nemətləri bazarları. Tələb və təklif modeli sahibkarlıq və ev təsərrüfatları bölmələrinin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırır . Hər iki bölmə əmtəə bazarında alış-satış üzrə qarşılıqlı əlaqədə olduqda model satılan əmtəənin qiyməti və miqdarını təyin edir. Onlar resurslar bazarında alış-satış üzrə qarşılıqlı əlaqədə olduqda resursların qiyməti və miqdarını təyin edirlər.

Qeyd edək ki, hər bir bazar qərarlar qəbul edən iki növ iqtisadi sübyektlərə malikdirlər: satıcılar və alıcılar. Bazarda qəbul edilən qərarların əlaqələndirilməsi hər bir nemətin müvazinətli qiyməti və miqdarı ilə təmin edilir. Tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi olan qiymət, ev təsərrüfatları və firmaların qəbul etdikləri qərarların uzlaşdırılmasına lazım olan mühüm informasiyanı verir. Bu informasiya cəmiyyətin resursları bölüşdürülməsi probleminin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Birincisi, qiymət istehlakçıların xərclərinin səviyyəsini təyin edərək, onların məsrəflər tərəfindən seçiminə təsir göstərir. İkincisi isə qiymətlərdən istehsalçılara daxil olmaların həcmi asılıdır, bu isə onların iqtisadi qərarlarına fayda tərəfindən təsir edir. Məsələn, çörəyin qiymətinin artması - alıcılara onların istehlakını azaltmağa, firmalara isə çörək bazarında müvazinəti bərpa etmək üçün istehsalın artırılmasına informasiya verir. Makroiqtisadi təhlilin əsasını ümumi milli məhsulun (ÜMM), gəlirlər və xərclərin dövr etmə modeli təşkil edir. Bu modelə yalnız iki iqtisadi agent - ev təsərrüfatları və firmalar daxildir, o iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini, eləcə də xarici dünya ilə heç bir əlaqəni nəzərdə tutmur. İqtisadiyyat qapalı sistem olduğu üçün bir iqtisadi agentin gəlirləri digərinin xərclərini təşkil edir. Firmaların resurslara xərcləri (və ya onların məsrəfləri) eyni zamanda ev təsərrüfatları üçün əmək haqqı, renta və digər gəlirlərin axınıni təşkil edir. Digər tərəfdən, istehlak xərcləri axını firmaların hazır məhsul satışından mədəxilinə (və ya gəlirini) formalaşdırır. “Gəlirlər-xərclər” və “resurslar-məhsul” axınları eyni vaxtda əks istiqamətlərdə həyata

keçirilir və sonsuz olaraq təkrar olunurlar. Modeldən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, firmaların satışının ümumi ölçüsü ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin ümumi ölçüsünə bərabərdir. Deməli, o dövlətin müdaxiləsi olmayan qapalı iqtisadiyyatda (yəni xarici dünya ilə heç bir əlaqəsi olmayan) pul ifadəsində ümumi istehsal həcmnin ölçüsü, ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin ümumi ölçüsünə bərabərdir. Dövlətin müdaxiləsi olan açıq iqtisadiyyatda isə dövr etmə modeli bir qədər mürəkkəbdir. Bu halda həmin modelə iki qrup iqtisadi agentlər-dövlət və “qalan” dünya əlavə olunur. Onda göstərilən bərabərlik pozulur, çünki “gəlirlər-xərclər” axınından yığım, vergi ödəmələri və idxal formasında “itgilər” yaranır. “İtgilər” - ölkə daxilində istehsal olunmuş məhsulların alınmasına gəlirin istənilən istifadə edilməməsidir. Eyni zamanda “gəlirlər-xərclər” axınına “ineksiya” formasında investisiya, dövlət xərcləri və ixrac üzrə əlavə vəsaitlər daxil edilir. “İneksiya” ölkə daxilində istehsal edilmiş məhsulların istehlak xərclərinə istənilən əlavələrdir. Ev təsərrüfatlarının xərcləri haqqında qərarları ilə firmaların istehsal üzrə qərarları arasında qarşılıqlı əlaqələr əvvəlki kimi qalsa da, o, mürəkkəbləşir: transfert, subsidiya, vergilər və digər iqtisadi alətlərin köməyi ilə dövlət istehsal, məşğulluq və inflyasiya səviyyələrində dəyişmələri tənzimləyir.

Beləliklə, ev təsərrüfatları və firmaların qərarları (dövlətin qərarı əlavə olunmaqla) iqtisadiyyatda məşğulluğun, qiymətlərin və inflyasiyanın səviyyəsini, eləcə də istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin miqdarı, istehsalın artım tempini təyin edir.

Makroiqtisadi problemlər tam məşğulluq, sürətli iqtisadi artım və qiymətlərin stabilliyi təmin olunduğu halda meydana çıxır. Bu problemlərin həlli isə firma və ev təsərrüfatlarının müstəqil qərarlarının qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Firmalar və ev təsərrüfatları müstəqil olmalarına baxmayaraq, qarşılıqlı əlaqə vasitəsi ilə bir-birinə təsir edirlər və öz növbəsində hökumətin qərarlarının təsirinə məzuz qalırlar. Məhz bu qarşılıqlı əlaqədə makroiqtisadiyyat və mikroiqtisadiyyat bir-birindən köklü fərqlənir. Mikroiqtisadiyyatda müəyyən məhsulun bazarı nəzərdən keçirildikdə

istehlakçılarının gəlirləri verilmiş qəbul edilir və öyrənilən bazarda məhsul buraxılışından asılı deyildir. Məsələn, əminliklə demək olar ki, tələbin ixtisarı istehsal olunan kompyuterlərin sayını azaldacaqdır. Lakin kompyuter istehsal edən sahədə istehsal və məşğulluğun aşağı düşməsi, gələcəkdə kompyuterlərə tələbə çox az təsir edəcəkdir. Mikroiqtisadiyyat sadəcə olaraq bu qarşılıqlı əlaqəyə az diqqət yetirir. Makroiqtisadiyyat isə əksinə, belə qarşılıqlı əlaqələrə daha çox diqqət verir, çünki bütövlükdə iqtisadiyyat üçün onlar əhəmiyyətlidir. Bütövlükdə iqtisadiyyat üçün firmaların istehsal həcmi haqqında qəraları ev təsərrüfatlarının gəlirlərini və deməli, onların xərclərini də təyin edir. Buna uyğun olaraq ev təsərrüfatlarının nə qədər xərcləmək qərarları firmaların qəlir maddələrini və deməli, onların istehsal amillərinə tələbini təyin edir. Bu qarşılıqlı əlaqələr mikroiqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli deyildir, lakin makroiqtisadiyyatın özəyini təşkil edir.

Əsas anlayışlar

İqtisadi fəaliyyət

İqtisadi davranış

Mikro və makroiqtisadiyyatın tədqiqat obyektləri

Deduksiya metodu

İnduksiya metodu

Pozitiv yanaşma

Normativ yanaşma

İqtisadi sübyektlər

Nemətlər

İqtisadi fəaliyyətlər

Fayda

Məsərəflər

İqtisadi modellər

Firmalar

Ev təsərrüfatları

Dövlət

“Galan dünya”

Alternativ məsrəflər
İstehsal imkanları əyrisi
İqtisadi sistemlər
Bazar mexanizmi
İqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi

Özünü yoxlama sualları

1. Mikroiqtisadiyyat fənnin tədqiqat obyektı və predmeti
2. Kursun tədqiqat metodları.
3. İqtisadi modellər və istehsal imkanları əyrisi
4. İqtisadiyyatda qarşılıqlı əlaqələndirmə problemləri

2. Tələb, təklif və bazar

- 2.1. *Bazar, onun quruluşu və fəaliyyət mexanizmi*
- 2.2. *Tələb. Tələb funksiyası*
- 2.3. *Təklif. Təklif funksiyası*
- 2.4. *Tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi.
Bazar müvazinətliyi.*
- 2.5. *Bazarın tənzimlənməsi*

2.1. Bazar, onun quruluşu və fəaliyyət mexanizmi.

Bazar anlayışı resursların qiymətlər sistemi vasitəsi ilə bölüşdürülməsinin təhlilində mərkəzi yeri tutur. Bazar alıcılar və satıcıların müəyyən əmtənin alınib-satılması üzrə qarşılıqlı əlaqədə olduqları sövdələşmələrin istənilən yığıdır. Adətən real bazarlarda satılan əmtəə və xidmətlərin hər bir kateqoriyasına bir-birilə tam eyni olmayan nemətlər daxil olur. Lakin bazarlar həmişə oxşar məhsullar məcmuna görə təyin olunur.

Bazarlar alıcılar və satıcıların ticarət sövdələşmələrini yerinə yetirmək üçün görüşdükləri xüsusi yerlər (məsələn, iri şəhərlərdə ərzaq bazarları) ola bilər. Bəzi bazarlar (fond birjalrı) vasitəçilər və ya maklerlər vasitəsilə fəaliyyət göstərirlər. Qeyd etməliyik ki, qərb ədəbiyyatlarında bazarın çoxlu təriflərinin olmasına baxmayaraq, o, əsasən qarşılıqlı münasibətlərin forması olub, müstəqil qərarlar qəbul edən ayrı-ayrı təsərrüfat sübyektləri arasında əlaqələri təcəssüm etdirir. Bazar əmtəələr və xidmətlərin alıcılar və satıcılarının birgə fəaliyyət mexanizmi, başqa sözlə, tələb və təklifin münasibətidir.

Bazar kateqoriyasının dərk edilməsi onun bütün ictimai təkrar istehsal sistemində yerinin nəzərə alınmasını tələb edir. Məlumdur ki, bu sistemə iqtisadi fəaliyyətin istehsal, bölüşdürmə, mübadilə və istehlak sferaları daxildir. Bu halda bazarlar ən müxtəlif formalara malik olur.

Eyni vaxtda, eyni məhsullara eyni qiymət qoyulan bazar mü-

kəmməl sayılır. Amerikan iqtisadçısı Silvermanın fikircə bunun üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir:

- böyük və müntəzəm tələbat;
- təsərrüfat fəaliyyətinin qeyri-məhdud sayda iştirakçılarının olması;
- istehsal amillərinin mütləq mobilliyi;
- alıcılar və satıcılar arasında azad rəqabət;
- rəqabət iştirakçılarında tam informasiyasının olması.

Göstərilən şərtlər həmişə olmadığına görə mükəmməl azad bazar yoxdur, rəqabətli bazar fəaliyyət göstərir. Bazarın fəaliyyət göstərməsi üçün ilk növbədə müxtəlif mülkiyyət formalarının (xüsusi, kooperativ, səhmdar, dövlət və i.a.) olması və bazar infrastrukturunun yaradılması lazımdır. Bazar infrastrukturuna üç əsas ünsür daxildir: əmtəə və xidmətlər bazarı; istehsal amilləri bazarı; maliyyə bazarı.

Əmtəə və xidmətlər bazarı əmtəə birjalarının, topdansatış və pərakəndə satış ticarətinin, marketinq təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyət göstərməsini tələb edir.

İstehsal amilləri bazarı torpaq, əmək, kapital kimi istehsal amillərinin alınması və satılmasını nəzərdə tutur. Torpaq dedikdə fermerlər və sahibkarlar tərəfindən istifadə olunan yerlərlə bərabər, onun dərinliklərindən çıxarılan və ya torpaq səthindən yığılan xammalda nəzərdə tutulur. Əmək ixtisasları olmayan fəhlələr, sahibkarlar, idarəedicilər və firma rəhbərləri daxil olmaqla bütün işləyənlərin xidməti kimi başa düşülməlidir. Bu müxtəlif növ işçi qüvvəsinə tələblər və təkliflər formalaşdığı əmək birjasıdır. Əmək birjası eləcədə bütün işçi qüvvəsi ehtiyatını əks etdirməklə, işsizlərin yenidən hazırlanması, ictimai işlərin təşkili ilə məşğul olur.

İstehsal amili kimi kapital istehsal vasitələri, binalar, tikililər, avadanlıqlar, dəzgahlar, eləcə də onları əldə etmək məqsədilə pul vəsaitlərini də əks etdirir.

Bir sıra qərb ölkələrinin iqtisadçıları əmtəə istehsalı və xidmətləri təşkil edən, onlardan hansının və necə istehsal etmək qərarlarını qəbul edən, öz üzərinə risq götürən, yeni texnika, texno-

logiya, istehsalın təşkilinin innovasiya metodları, yeni əmtələri tətbiq edən insanların sahibkarlıq istedadlarını da istehsal amillərinə aid edirlər.

Maliyyə və ya pul bazarı-maliyyə vəsaitlərinə, yəni pul, istiqraz, səhmlərə tələb və təklifləri əks etdirir. Maliyyə bazarında fərdlər və təşkilatlar pul vəsaitləri verir və borc alır. Bir qayda olaraq maliyyə bazarı fond, valyuta birjalarının olmasını nəzərdə tutur. Göstərmək lazımdır ki, bazarın bu üç əsas növləri müxtəlif alt bazarlara (subbazarlara) və bazar seqmentlərinə bölünür. Bütövlükdə bazar zəngin və mürəkkəb struktura malikdir.

Bazarların müxtəlif meyarlara görə təsnifatını vermək olar:

- bazar münasibətləri obyektlərinin iqtisadi təyinatı;
- coğrafi mövqeyi;
- rəqabətin məhdudlaşdırılma dərəcəsi;
- sahələr;
- satışın xarakteri.

Bazar münasibətləri obyektlərinin iqtisadi təyinatına görə istehlak əmtələri və xidmətləri bazarı, sənaye təyinatlı əmtəələr bazarı, aralıq mallar bazarı, nou-hau bazarı, xammal bazarı, əmək bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, gizli bazar, ikinci xammal bazarı və i.a. fərqləndirilir. Coğrafi mövqeyinə görə yerli, milli, dünya bazarları mövcuddur.

Rəqabətin məhdudlaşdırılma dərəcəsinə görə inhisarçı, oliqopoliya, monopsoniya, azad, qarışıq bazarlar fərqləndirilir. Sahələrə görə avtomobil, kompyuter, neft və i.a. bazarlar mövcuddur. Satışın xarakterinə görə topdansatış, pərakəndə satış bazarları ola bilər.

Bazar informasiya, vasitəçilik, qiymət yaradıcı, tənzimlənmə və sağlamlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir.

İnformasiya funksiyası daima dəyişən qiymətlər, faiz dərəcələri vasitəsilə bazar istehsal iştirakçılarına lazım olan əmtəə və xidmətlərin miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti haqqında obyektiv informasiyanın verilməsini nəzərdə tutur.

Əməyin dərin ictimai bölüşdürülməsi şəraitində iqtisadi cəhətdən təcrid edilmiş istehsalçıların bir-birini tapması və öz fəaliyyət-

lərinin nəticələri ilə tanış etməsi vasitəçilik funksiyası ilə həyata keçirilir. Bazara müxtəlif material və əmək məsrəfli eyni təyinatlı əmtəə və xidmətlər daxil olur. Lakin bazar yalnız ictimai zəruri məsrəfləri nəzərə alır, alıcılar isə yalnız onları ödəməyə hazırdırlar. Deməli, bazar qiymət yaradıcı funksiyasını yerinə yetirir.

Ən mühümü tənzimləmə funksiyasıdır. Bu funksiya bazarın iqtisadiyyatın bütün sferaları və ilk növbədə istehsal təsiri ilə bağlıdır.

Bazar mexanizmi-xeyriyyə sistemi deyildir. O, çox sərtidir. Ona sosial təbəqələşmə, zəiflərə qarşı amansız olmaq xarakterikdir. Bunlar vasitəsilə sağlamlaşdırıcı funksiya yerinə yetirilir.

Bazarın necə fəaliyyət göstərməsini başa düşmək məqsədilə istənilən iqtisadi sistemdə mövcud olan suallara cavab verilməlidir. Deməli, milyonlarla istehlakçılar hansı əmtələri, hansı miqdarda alacaqlarını, sahibkarlar nəyi və necə istehsal etmək, istehsal amillərinin mülkiyyətçiləri isə kimə və necə satmağı təyin etməlidirlər. Göstərilən bütün subyektlər bazar vasitəsilə sıx əlaqəyə malikdirlər. R.Lipsi, P.Steyner, D.Pervisin ifadəsinə görə “bazar-pyes oynanılan səhnə olub, iqtisadi qərarlar qəbul edənlərin qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirir”

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iştirakçılarının fərdi qərarları şəxsi maraqla əlaqədardır və heç də bütövlükdə iqtisadiyyatın müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinə istiqamətlənməmişdir. Ona görə bütün müstəqil qəbul edilmiş qərarların əlaqələndirilməsini bazar mexanizmi həyata keçirir. O, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin qərarlarını bir-birinə çatdırmaqla yanaşı, onların qiymət və rəqabət sistemi vasitəsilə əlaqələndirilməsini təmin edir.

Bazar mexanizmi “potensial hərc-mərclik şəraitində” qiymət vasitəsilə qaydaları bərpa edir. Bu halda qiymət istər istehlakçı, istərsə də istehsalçılara bazardakı vəziyyət haqqında məlumat verici vasitə kimi çıxış edir. Qiymət təsərrüfat subyektləri üçün şəxsi maraq baxımından seçdiklərini müqayisə etməyə imkan verən mayak rolunu oynayır. Onun vasitəsilə çoxlu miqdarda fərdi iqtisadi qərarlar yekunlaşdırılır və balanslaşdırılır. Deməli, qiymət

bazarda təşkil edici qüvvəyə malikdir.

Bazar mexanizmində rəqabət mühüm əhəmiyyətə malikdir. Rəqabət son nəticədə məhdud olan vəsaitlərdən daha tam və səmərəli istifadə olunmasına səbəb olur. Bu halda həmin ehtiyatlar istehlakçılara lazım olan məhsulları istehsal edən və əmtəə istehsalçıları üçün rentabelli olan sahələrə yönəlir. Zərərli işləyən müəssisələr az tapılan vəsaitlər almaqdan məhrum edilir. Rəqabət bazar iqtisadiyyatının əsas tənzimləyici və nəzarətedici qüvvəsi hesab edilir.

Bunlarla bərabər, bazar mexanizmi ideal deyildir. Bütün iqtisadi hadisələr kimi bazar da müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir.

Bazarın üstünlüklərinə aid edilə bilər:

- bazar ehtiyatları cəmiyyətə ən çox lazım olan əmtəələrin istehsalına yönəltdiyi üçün onların səmərəli bölüşdürülməsi mövcuddur;

- o, məhsul istehsalında ehtiyatların kombinə olunmasının səmərəli üsullarının tətbiqini tələb edir və yeni faydalı istehsal texnologiyasının işlənməsi və tətbiqinə şərait yaradır. Deməli, mövcud ehtiyatlardan ən çox məhsul istehsal etməklə maksimum iqtisadi səmərə əldə edilməsinə imkan verir.

- informasiyaların məhdudluğu şəraitində bazarın səmərəli fəaliyyət göstərmə mümkünlüyü; bu halda qiymət və istehsal xərcləri haqqında məlumatların olması kifayətdir;

- çeviklik, dəyişən şəraitə yüksək uyğunlaşma qabiliyyəti.

Məsələn, 70-ci illərdə enerji daşıyıcılarına qiymətlər artdıqda, bazar alternativ enerji mənbələrinin işlənməsi, vəsaitlərə, ehtiyatlara qənaətedici texnologiyanın tətbiqi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi səbəb olmuşdur.

- O, elmi- texniki tədqiqatların nəticələrindən optimal istifadə edir.

Maksimal yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə əmtəə istehsalçıları risq edərək, yeni əmtəələr yaradır, ən yeni texnologiyalar istifadə edir, bu işə rəqiblərə nisbətən müvəqqəti üstünlük əldə edir.

- istehlakçılar və sahibkarların seçmə və fəaliyyət müstəqilliyi. Onlar qərarlar qəbul edilməsi, müxtəlif sövdələşmələrin bağlanması, maddəli işçi qüvvəsi qəbulu və i.a. üzrə müstəqildirlər.

- müxtəlif tələbatları ödəmək qabiliyyəti, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, qeyri-müvazinət hallarının daha tez təshih edilməsi.

Öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün firmalar çeşidi genişləndirməyə, keyfiyyəti yüksəltməyə, xərcləri azaltmağa və i.a. cəhd göstərirlər. Sahədə tələbə düzgün qiymətləndirilməkdə və tələbdən çox məhsul istehsal edildikdə, bazar buna dərhal reaksiya verir. Məsələn, ağılı-qaralı televizorlardan çox və rəngli televizorlardan az istehsal edildikdə, bazarda rəngli televizorlara qiymət artacaq, müvafiq olaraq alınmış pullar onların buraxılışının artırılmasına yönəldiləcək, ağılı-qaralı televizor istehsalçısı isə istehsalın profilinin dəyişməsinə maraqlı olacaqdır.

Bazarın üstün tərəfləri ilə yanaşı mənfi cəhətləri də mövcuddur:

- bazar təkrar istehsal edilməyən ehtiyatların saxlanması qabiliyyətinə malik deyildir;

- ətraf mühitin qorunmasının iqtisadi mexanizminə malik deyildir. Yalnız qanunvericilik aktları sahibkarları müxtəlif növ ekoloji baxımdan təmiz istehsalların yaradılmasına vəsait qoymağa məcbur edir;

- bazar bütün insanlara məxsus olan (məsələn, okeanların balıq sərvəti) ehtiyatlardan istifadəni tənzim edə bilmir;

- bazar qəbul edilmiş qərarların potensial neqativ nəticəsini nəzərə almır. Məsələn, 1948-ci ildə şved kimyaçısı P.Müller kənd təsərrüfatı zərər vericilərinə qarşı mübarizə üçün DDT pestisidinin kəşfinə görə Nobel mükafatı almış, lakin yalnız 1960-cı ildə onun canlı orqanizmin genstrukturlarına təsir göstərən çox güclü zəhər olduğu məlum olmuşdur;

- bazar kollektiv istifadə olunan əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün stimül yaratmır (yollar, ictimai nəqliyyat, təhsil, səhiyyə və i.a.);

- insanların əmək və gəlir hüquqlarına təminat vermir, gəlirin ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmir. Ona görə də hər bir fərd öz maddi vəziyyətini dəyişmək üçün qərarlar qəbul etməlidir. P.Samuelsonun fikrincə, bazar sistemi kifayət dərəcədə qeyri-bərabərliyi təkrar istehsal edir;

- əsaslı elmi tədqiqatların aparılmasını təmin etmir;
- bazar sosial baxımdan lazım olan əmtəələrin istehsalına deyil, pulu olanların tələbatını ödəməyə istiqamətlənmişdir;
- inflyasiya prosesləri qeyri-müntəzəm inkişafa meyillidir.

Bütün yuxarıda göstərilən, bazar tərəfindən görülməyən vəziyyətləri yerinə yetirməyi dövlət öz üzərinə götürür. Bütün bazarlar, onların aşkar görünən fərqlərinə baxmayaraq, ümumi başlanğıc iqtisadi mahiyyətə malikdirlər. Məhz tələb və təklif modeli həqiqi vəziyyəti sadələşdirərək, diqqəti həmin mahiyyətin xüsusiyyətlərinə yönəltməyə imkan verir.

2.2. *Tələb. Tələb funksiyası.*

Tələb bazarda faktiki və potensial əmtəə alıcılarının davranışını xarakterizə edən termdir.

Tələbin həcmi-bazarda hər hansı dövrdə (gün, ay və ya il) müəyyən qiymətlə alıcının almaq istədiyi əmtəələrin miqdarını əks etdirir. Tələbin həcmi əmtəənin qiyməti və digər amillərdən asılıdır. Bu amillər içərisində alternativ əmtəələrin qiymətləri, alıcıların gəlirləri, onların zövqləri, alıcıların sayı və qiymətlərin gözlənilən səviyyəsi (inflyasiya gözləməsi) mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Əhalinin tərkibinin dəyişməsi, yəni orada təqaüd alanların sayının artması dərmanlara, tibbi xidmətə tələbi artırır. Hökumətin az təminatlı ailələrə dövlət tərəfindən pul müavinətlərinin ödənilməsi kimi iqtisadi siyasəti, əhalinin bu qrupunun istehlak etdiyi əmtəələrə tələbini yüksəldir. Tələbin həcminin onu təyin edən amillərdən asılılığına **tələb funksiyası** (Q_D) deyilir.

$$Q_{DA} = f(P_A, P_b, \dots, P_z, I, W, T, F, S)$$

burada

Q_{DA} - “A” əmtəəsinə vaxt vahidində tələbin həcmi;

P_A - “A” əmtəəsinin qiyməti;

$P_b, \dots, P_z$ - “A” əmtəəsinin istehlakda əvəz edə bilən digər alternativ əmtəələrin qiymətləri;

- İ - alıcının gəlirləri;
- W - alıcının rifahı səviyyəsi;
- T - alıcının zövqü;
- F - alıcının öz perspektivləri haqqında rəyi;
- S - mövsümi tələbat və i.a.

Tələbin həcmi ilə faktiki alınmış əmtələrin həcmi bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Qeyd edək ki, tələbin həcmi yalnız alıcıların davranışı ilə müəyyən edildiyi halda, alınmış əmtələrin həcmi alıcılar və satıcılar tərəfindən birlikdə təyin olunur.

Tələb və təklif modelində qiymət aparıcı rola malikdir. Təcürbə göstərir ki, digər amillər dəyişməz qaldığı halda, əmtələrə tələbin həcmi qiymətin aşağı düşməsi ilə artır və ya əksinə. Bu iki əsas səbəblə izah olunur:

1. qiymət nə qədər aşağı olarsa, onu almağa meyli olan insanların sayı çox olacaq;

2. qiymət nə qədər aşağı olarsa, istehlakçıların istənilən verilmiş vaxt dövründə onu almaq meylləri o qədər yüksək olacaq;

İstənilən əmtənin qiyməti və ona tələbin həcmi arasındakı əlaqə tələb cədvəli formasında verilə bilər.

Tələb cədvəli digər amillərin dəyişməz olduğu halda əmtəyə tələbin həcmi və həmin əmtənin qiyməti arasındakı əlaqəni əks etdirir. Tələb cədvəli hər hansı qiymətlər çoxluğunda neçə alıcıların nə qədər əmtəə almaq istəyini göstəyir.

Cədvəl 2.1

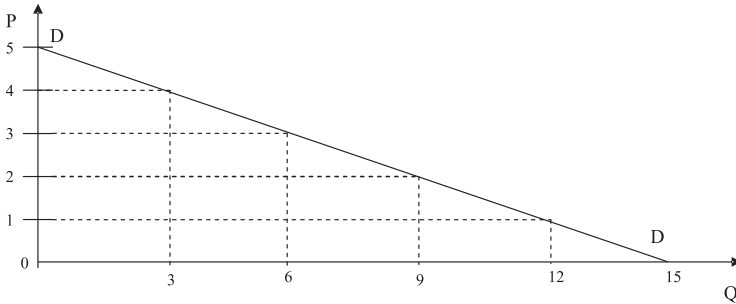
Tələb cədvəli

<i>“A” məhsulunun qiyməti (P), manat</i>	<i>Ay ərzində tələbin həcmi (Q_D), ədəd</i>
0	15
1	12
2	9
3	6
4	3
5	0

Cədvəldən aydın görünür ki, əmtənin qiyməti artdıqca, daha az miqdarda əmtəyə tələb təqdim olunur. Məhz bu **tələb qanunudur**. Q_D - yə təsir edən digər amillərin dəyişməzliyi şəraitində əmtənin qiymətinin artması halında alıcıların bəziləri onu almayaq və əvəzedici əmtəələrin istehlakına keçəcək, müəyyən qismi isə istehlakı ixtisar edəcəkdir. Bütün bunlar isə Q_D - nin azalmasına səbəb olacaqdır.

Satışı zəruri olan əmtəələrin miqdarı nə qədər çox olarsa, ona daha aşağı qiymət qoyulmalıdır. Başqa sözlə, tələbin ölçüsü əmtənin qiymətinin aşağı düşməsi ilə yüksəlir və qiymətin artması isə onu azaldır.

Bu asılılığın qrafiki forması tələb əyrisi adlanır.

Şəkil 2.1. Tələb əyrisi.

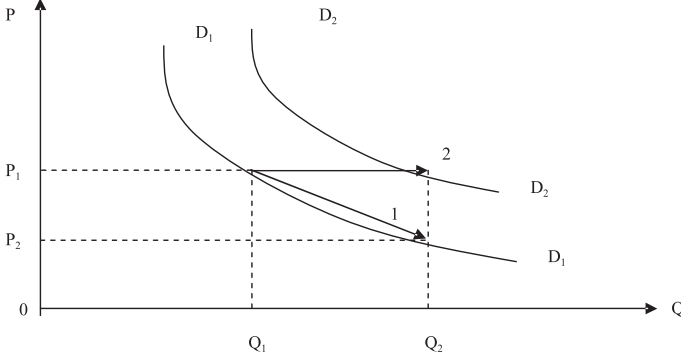
Tələb əyrisi tələbin həcminə təsir edən digər amillərin dəyişməzliyi halında qiymətin hər kəmiyyətində əmtəyə tələbin həcmnin qrafiki təsvirini əks etdirir. Tələb əyrisi adətən azalan xarakterli olur. Bu o deməkdir ki, tələbin həcmi qiymətin aşağı düşməsi ilə yüksəlir.

Tələb əyrisi tələbin qiymətini ifadə edir. Tələbin qiyməti-müəyyən miqdarda əmtənin alınmasında istehlakçının ödəməyə razı olduğu maksimal qiymətdir.

Tələbin dəyişməsi (tələb funksiyasının) və tələbin həcmnin dəyişməsini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Tələbin həcmnin dəyişməsi yalnız əmtənin qiymətini dəyişməsi ilə baş verir.

Tələb funksiyası isə əvvəl sabit qəbul edilmiş amillərin dəyişməsi ilə baş verə bilər.

Şəkil 2.2. Tələb əyrisinin yerdəyişməsi.

Burada

1- tələbin həcmninin dəyişməsi

2- tələb funksiyasının dəyişməsi

Tələb əyrisinin sağa və ya sola yerdəyişməsi həmin əmtəyə tələbin dəyişdiyini xarakterizə edir. Tələb əyrisinin yerdəyişməsi tələb funksiyasının dəyişməsini göstərir. Tələb əyrisinin sağa yerdəyişməsi - tələbin artması, sola isə - tələbin azalması deməkdir. Tələb əyrisinin yerini dəyişməsi ilə tələb əyrisi boyunca (1) yerdəyişməni qarışdırmaq olmaz. Əgər tələb əyrisinin yerdəyişməsi bu və ya başqa amillərdən asılı olaraq tələbin həcmninin dəyişdiyini xarakterizə edərsə, tələb əyrisi boyunca dəyişmə isə tələbin həcmninin dəyişməsini əks etdirir.

Real bazarlarda qiymətlər və əmtəələrin miqdarında müşahidə olunan dəyişmələri izah etmək üçün tələb əyrisi arxasında nəyin durduğunu, yəni tələbin həcmni təyin edən digər amilləri (qiymət istisna olmaqla) təhlil etmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, alıcıların davranışına əhəmiyyətli də-rəcədə dörd amil təsir göstərir:

- qarşılıqlı əlaqəli əmtəələrin qiymətləri;
- istehlakçıların gəlirləri;
- istehlakçıların zövqləri;

- qiymətlərin gələcəkdə gözlənilən səviyyəsi.

İstənilən konkret əmtəyə tələbin həcmi qarşılıqlı əlaqəli məhsulların qiymətlərinin dəyişməsinin təsirinə məruz qalır. Bir əmtəənin qiymətinin dəyişməsinin digər əmtəənin tələb cədvəlinə təsirinin nəticəsi həmin əmtəələrin qarşılıqlı əvəzolunan və ya qarşılıqlı tamamlanan olmasından asılıdır.

Əmtəələrdən birinin qiymətinin yüksəlməsi digər əmtəyə qiymətin hər bir səviyyəsində tələbin həcmnin artmasına səbəb olursa, belə əmtəə qarşılıqlı əvəzedilən sayılır. Bir əmtəənin qiymətinin artması digərinə tələbin həcmi azaldırsa, onlar qarşılıqlı tamamlanan əmtəələrdir.

Məsələn, balıq və toyuq, mal əti və balıq, taksi və avtobus bir-biri ilə qarşılıqlı əvəzolunan əmtəələrdir. Digər tərəfdən, benzin və avtomobil qarşılıqlı tamamlanan əmtəələrdir. Çünki benzinin qiyməti yüksəldikdə, maşınlara tələbin həcmi azalır. Beləliklə, qarşılıqlı əvəzolunan əmtəələrə qiymətlərin artması tələb əyrisinin sağa yerdəyişməsinə, qarşılıqlı tamamlanan məhsulların qiymətinin artması isə tələb əyrisinin sola yerdəyişməsinə səbəb olur. Yeni əmtəələrin meydana çıxması mövcud qarşılıqlı əvəzolunan və qarşılıqlı tamamlanan əmtəələrə tələbin həcmi dəyişdirir.

İstehlakçının gəliri artdıqca, o daha çox xərcləməyə çalışır. Onun tələbi bütün əmtəələrə deyil, çoxlu əmtəələrə artır. Bu baxımdan normal və aşağı keyfiyyətli neməti fərqləndirmək lazımdır. **İstehlakçının gəlirin artması ilə qiymətin hər bir səviyyəsində tələbin həcmnin yüksəldiyi məhsul normal əmtəə adlanır. Aşağı keyfiyyətli əmtəə və ya nemət isə gəlirin artması ilə tələbin həcmi azalan əmtəədir.** Aşağı keyfiyyətli nemətin adətən, daha keyfiyyətli və ya daha çox rahat alternativ nemətləri mövcuddur. Məsələn, şəhərlərarası avtobuslarda səfərlər aşağı keyfiyyətli nemətə misal ola bilər. İnsanların gəlirləri artdıqca, onlar öz şəxsi avtomobillərində və ya təyyarə ilə səyahətə çıxırlar.

Bazarda potensial alıcılar olan istehlakçıların gəlirlərinin artması nəticəsində qiymətin hər bir səviyyəsində normal əmtə-

ələrə tələbin həcmi artacaq, tələb əyrisi sağa yerini dəyişəcəkdir. Əksinə gəlirin artması ilə aşağı nemətlərə tələbin həcmi azalacaq, tələb əyrisi sola yerini dəyişəcəkdir.

Potensial alıcıların sabit orta gəlirlərində, bazarda nə qədər çox sayda istehlakçı olarsa, istənilən əmtəyə hər hansı qiymətdə tələbin həcmi böyük olacaqdır. Deməli, istehlakçıların sayının artması tələb əyrisinin sağa və əksinə, onların sayının ixtisarı isə əyrinin sola yerdəyişməsinə səbəb olacaqdır.

İstehlakçıların zövqləri və ya üstünlük vermələri istənilən əmtəyə tələbin həcmi təyin edən mühüm amildir. İstehlakçıların üstünlükləri qismən cəmiyyət, adət, təhsil və reklam vasitəsi ilə formalaşır. Məsələn, paltarlara tələbin həcmi qismən modaların dəyişməsindən asılıdır. Qeyd edək ki, adət və vərdişlər, bir qayda olaraq, kifayət dərəcədə yavaş dəyişir. İstehlakçının hər hansı əmtəyə zövqünün və ya üstünlüklərinin hansı səbəbdən dəyişməsindən asılı olmadan bu əmtəənin tələb əyrisi müvafiq olaraq yerini dəyişir.

Müəyyən dövr ərzində əmtəyə tələbin həcmi nəinki həmin dövrdə qiymətin səviyyəsindən, eləcə də qiymətin gələcəkdə gözlənilən səviyyəsindən, yəni inflyasiya gözləməsindən asılıdır. Məsələn, əgər növbəti ayda avtomobillərin qiymətinin yüksəlməsi gözlənilsə, onda bu ayda avtomobillərə mövcud qiymətdə tələbin həcmi yüksək olacaqdır. Əgər gələcəkdə benzinin qiymətinin əhəmiyyətli artması gözlənilsə, onda mövcud ayda avtomobillərə verilmiş istənilən qiymət səviyyəsində tələbin həcmi azalacaqdır.

Gələcəkdə gözlənilən gəlirlər carı dövrdə tələbin həcminə təsir göstərəcəkdir. Əgər insanlar yaxın gələcəkdə gəlirlərin artmasına inanırlarsa, onda mövcud dövrdə istənilən verilmiş qiymətdə onların almaq istədikləri əmtəələrin miqdarı yüksələcəkdir.

Tələbə təsir edən amillərin dəyişməsi tələb əyrisinin yerini dəyişdirir. Bu isə müvazinətli qiymətin və istehsal olunan əmtəənin müvazinətli miqdarını dəyişdirir. Beləki, qarşılıqlı əvəzolunan əmtəələrdən birinin qiymətinin yüksəlməsi nəticəsində tələbin həcmi, eləcə də onun satışı və alınması üzrə müvazinətli həc-

mi artacaqdır. Məsələn, toyuq ətinə qiymət yüksəldikdə, balığa tələbin həcmi bütün qiymətlərdə artacaqdır. İstehlakçılar daha çox balıqdan istifadə etmək istəyəcəklər. Lakin balığın istehsal məsrəfləri arta bilməyəcək və balığa təklifin həcmi yalnız qiymətin artması halında yüksələcəkdir. Deməli, toyuq ətində qiymətin artması balığın müvazinətli qiyməti, onun satış və alışının müvazinətli həcmi artıracaqdır.

Eləcədə istehlakçıların sayının artması, onların zövqlərinin dəyişməsi və qiymətlərin gələcəkdə artmasının gözlənilməsi tələb əyrisinin yerini sağa dəyişməsinə səbəb olur.

Qarşılıqlı tamalanan əmtəələrin qiymətlərinin artması tələb əyrisini sola yerini dəyişir, yəni qiymət və həcmi azaldır. İstehlakçıların gəlirlərinin artması normal əmtəələrə tələbin həcmi yüksəldir, tələb əyrisini sağa sürüşdürür, deməli qiymət və həcmi artırır. Aşağı keyfiyyətli əmtəələrdə isə tələb əyrisi sola yerini dəyişir, qiymət və həcmi azaldır.

Beləliklə, tələb əyrisini qurulmasında sabit qəbul edilmiş istənilən amilin dəyişməsi qiymətin bütün səviyyələrində tələbin həcmi dəyişdirməyə qadirdir. Tələb əyrisini sağa sürüşdürən bütün amillər həm qiymətləri, həm də həcmi artmasına, sola sürüşdürən amillər isə qiymət və həcmi azalmasına səbəb olur.

2.3. Təklif. Təklif funksiyası.

“Təklif” faktiki və potensial əmtəə satıcılarının davranışını xarakterizə edən ümumiləşdirici termindir.

Təklifin həcmi - satıcının müəyyən dövrdə (gün, ay və ya il) satmaq istədiyi əmtəələrin miqdarıdır. Təklifin həcmi əmtəənin qiyməti və digər amillərdən, ilk növbədə istehsalda istifadə olunan resursların qiymətləri və sərəncamda olan istehsal texnologiyasından asılıdır.

Bazar sistemində tələb istehlakçıların davranışının xarakteristikası olduğu halda, təklif həmin sistemdə istehsalçının fəaliyyətini əks etdirir.

Təklifin həcmninin onu təyin edən amillərdən asılılığına təklif funksiyası (Q_S) deyilir.

$$Q_{SA} = f(P_A, P_b, \dots, P_z, K, L, N)$$

Burada

Q_{SA} - “A” əmtəsinə vaxt vahidində təklifin həcmi;

P_A - “A” əmtəsinin qiyməti;

$P_b, \dots, P_z$ - digər əmtəələrin qiyməti (resursların qiymətləri daxil olmaqla);

K - tətbiq olunan texnologiya;

L - vergi və subsidiyalar;

N - təbii-iqlim şəraiti.

Təklifin həcmni satışın həcmindən fərqləndirmək lazımdır. Təklifin həcmi yalnız satıcıların davranışı ilə təyin olunduğu halda, satışın həcmi həm satıcılar, həm də alıcılar təyin edir. Təklifin həcmi adətən əmtəələrin qiymətlərinin yüksəlməsi hesabına artır.

Qiymət və təklifin həcmninin əlaqəsini təklif cədvəli vasitəsilə əks etdirmək olar. O, satıcıların davranışını xarakterizə edir.

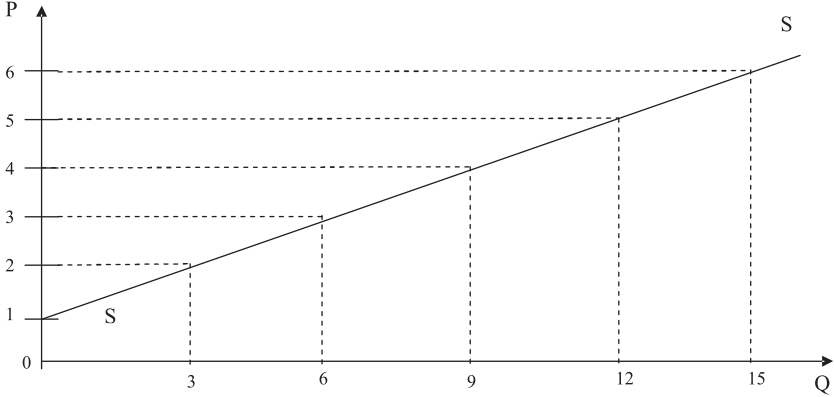
Təklif cədvəli əmtəyə təklifin həcmi və onun qiyməti arasındakı asılılığı əks etdirir. Təklif cədvəli tərtib edildikdə təklifin həcminə təsir edən digər amillər, yəni istehsal resurslarının qiymətləri və istehsal texnologiyası dəyişməz qəbul edilir.

Cədvəl 2.2.

Təklif cədvəli

<i>“A” məhsulunun qiyməti (P_A), manat</i>	<i>Ay ərzində təklifin həcmi (Q_S), adəd</i>
0	0
1	0
2	3
3	6
4	9
5	12
6	15

Deməli, təklif cədvəli hər bir qiymətlər çoxluğunda satıcıların nə qədər əmtəə satmaq istədiyini əks etdirir. Satıcıların davranışını təklif əyrisi formasında da göstərmək daha geniş yayılmışdır.

Şəkil 2.3. Təklif əyrisi.

Təklif əyrisi (SS) qiymətin hər bir səviyyəsində təklif olunan əmtəələrin miqdarını əks etdirir. Bu halda təklifin həcminə təsir edən digər amillər dəyişməz qəbul edilir. Təklif əyrisi yüksələn xarakterlidir. Təklif əyrisi - təklifin qiymətini əks etdirir. Təklifin qiyməti satıcıların bazara müəyyən miqdarda əmtəənin təklif etməyə razı olduqları minimal qiymətdir. Təklif əyrisinin yüksələn olması təklif qanunu əks etdirir.

Əmtəələrə təklifin həcmi qiymət artdıqda yüksəlir və o, aşağı düşdükdə isə azalır.

Təklifin əyrisinin vəziyyəti və meyl bucağı başlıca olaraq əmtəələrin istehsalı məsrəfləri ilə təyin olunur. Firmalar əmtəələri qiymətlər onların istehsalı məsrəflərini ödəyənədək tədarük edirlər. Təklif əyrisi yüksələndir, çünki təklifin həcmi artırmaq üçün sahəyə daha çox resurs yönəldilməlidir, bu isə bütövlükdə məsrəfləri artırır.

Qeyd edək ki, təklif əyrisi satıcıların məsrəflərini təyin edən əsas amillərin dəyişməzliyi şəraitində qurulmuşdur. Təklif əyrisinin arxasında nəyin durduğunu aydınlaşdırmaq məqsədi ilə

məsərəflərə təsir edən üç amilin rolunu nəzərdən keçirək.

Bu amillərə istehsal əsas vəsaitləri, mövcud texnologiya və dəyişən istehsal resurslarının qiymətlərini aid etmək olar. İstənilən amildə dəyişmələr bütün qiymətlərdə təklifin həcmninə dəyişməsinə və deməli, təklif əyrisinin sürüşməsinə səbəb olur. Əksər hallarda təklif əyrisi əmtəə satıcılarının mülkiyyətində olan əsas istehsal vasitələri və ya fiziki kapitalın verilmiş həcmində qurulur. Bu onunla əlaqədardır ki, belə istehsal resurslarını dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün müəyyən vaxt lazım gəlir. Həmin resurslar qısamüddətli dövrdə sabit, uzunmüddətli dövrdə isə dəyişə bilirlər. Bunun nəticəsində təklif həcmninə dəyişməsi də qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müxtəlif xarakterə malik ola bilər.

Texnologiya dedikdə konkret əmtəə və ya xidmət növünün məlum olan istehsal üsulları və ya metodları yığımı nəzərdə tutulur. Verilmiş həcmdə əmtəələrin istehsalı və satışının ucuzlaşmasına imkan yaradan texnologiyanın istənilən təkmilləşdirilməsi həmin əmtəəyə təklifi artıracaqdır. Başqa sözlə, texnologiyada irəliləmələr ümumi halda təklif əyrisini sağa sürüşdürür. Yeni yüksək məhsuldarlıqlı dəzqahların istifadəyə verilməsi məhsul buraxılışını artıracaqdır.

Bütövlükdə istehsal resurslarına qiymətlərin dəyişməsi istehsal məsrəflərinə təsir edir və nəticə etibarı ilə firmanın hər bir qiymətdə tədarük etmək istədiyini məhsul buraxılışı həcmi dəyişdirir. İstənilən istehsal resursunun (o cümlədən əməyin) dəyərinin dəyişməsi təklif əyrisini sürüşdürür. Əgər istənilən dəyişən istehsal amilinin qiyməti aşağı düşürsə, firmalar qiymətin bütün səviyyələrində daha çox həcmdə məhsul buraxılışı təklif etməyə səy göstərəcəklər.

Beləliklə, istənilən bazarda fiziki kapital, texnologiya və dəyişən resursların məsrəfləri təklif əyrisinin vəziyyətini təyin edən başlıca amillərdir. Bunlarla bərabər digər amillərdə əhəmiyyətli ola bilərlər. Məsələn, bəzi sahələrdə iqlim şəraiti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eləcədə hökumət firmaların fəaliyyətini tən-

zimpləməklə məsrəflərə təsir edə bilər. Beləki, kimyəvi tullantıların çaylara atılması üzrə hökumət məhdudiyətlər qoyduqda, firmaların məsrəfləri artır və müvafiq təklif əyrisi sola sürüşür.

Beləliklə, təklif əyrisinin qurulmasında sabit qəbul olunmuş istənilən amilin dəyişməsi qiymətin bütün səviyyələrində təklifin həcmi dəyişdirir. Təklif əyrisini sola sürüşdürən bütün amillər qiymətlərin artması və həcm azalmasını, sağa yerini dəyişən bütün amillər isə qiymətin azalması və həcm artmasını şərtləndirir.

2.4. Tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi. Bazar müvazinətliyi.

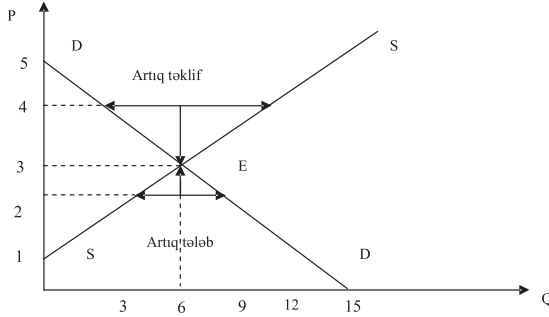
Təhlil olunmuş tələb və təklif funksiyaları əmtəə bazarının ayrı-ayrı tərəflərini xarakterizə edir. Lakin bütövlükdə bazarın necə fəaliyyət göstərdiyini və onun nəticəsində bazar qiymətinin və alınan əmtəəni miqdarının necə təyin olunduğunu aydınlaşdırmaq məqsədilə tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirək. Bunun necə baş verməsini göstərmək üçün tələb və təklif cədvəllərini (cədvəl 2.1, 2.2) birləşdirək.

Cədvəl 2.3.

Tələb və təklif cədvəli və bazar müvazinətliyi

<i>Qiymət, manat</i>	<i>Tələbin həcmi</i>	<i>Təklifin həcmi</i>	<i>Artıq tələb</i>	<i>Qiymətin dəyişmə istiqaməti</i>
0	15	0	15	Artır
1	12	0	12	Artır
2	9	3	6	Artır
3	6	6	0	Sabit
4	3	9	-6	Azalır
5	0	12	-12	Azalır
6	0	15	-15	Azalır

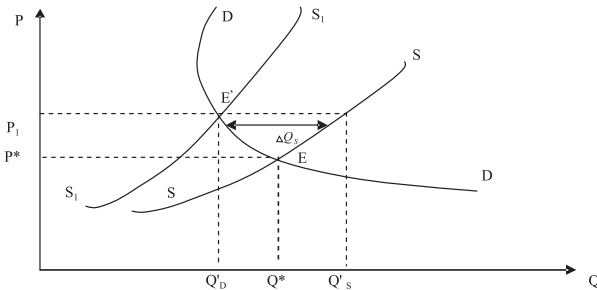
Şəkil 2.4. Artıq tələb, artıq təklif və qiymətin konstruksiyası.

Şəkil 2.4-dən görünür ki, tələb və təklifin E nöqtəsində qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bazar qiyməti təyin olunur. E nöqtəsi tələb və təklifin müvazinətlik nöqtəsidir. Bu nöqtədə tələbin həcmi təklifin həcminə bərabərdir.

Müvazinətli qiymət (P^*)- elə qiymətdir ki, orada tələbin həcmi təklifin həcminə bərabərdir və həmin həcm uyğun olaraq müvazinətli həcmdir (Q^*)

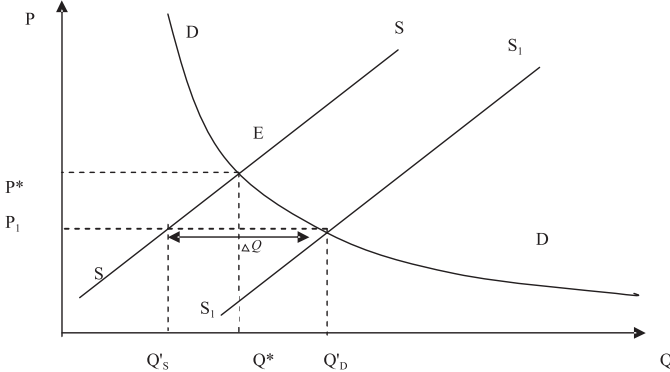
Müvazinətli qiymətdən aşağı olan istənilən qiymətdə artıq tələb və ya defisit, ondan yuxarı olan istənilən qiymətdə isə artıq təklif və ya artıqlıq mövcud olacaqdır.

Qeyd edək ki, müvazinətlik vəziyyətində bazar balanslaşdırılmışdır ($P=P^*$ olduqda $Q_D=Q_S=Q^*$). Lakin tələb və təklifin qarşılıqlı uyğunlaşması uzunmüddətli deyildir. Başqa sözlə, onu uyğunlaşdıran amillər dəyişdikdə müvazinətlik vəziyyəti olmayacaqdır. Bunu 2.5 şəkilindən daha aydın görmək olar:

Şəkil 2.5. Müvazinətlik vəziyyəti.

Əgər real bazar qiyməti (P_1) müvazinətli qiymətdən (P^*) yuxarıdırsa, onda tələbin həcmi Q'_D kəmiyyətini, təklifin həcmi isə Q'_S -ni təşkil edəcəkdir. Aydındır ki, bu halda $Q'_S > Q'_D$. Deməli, artıq təklif $Q'_S = Q'_S - Q'_D$ yaranır. Əgər bazarda qiymətlər fiksə olunmursa, sərbəstdirsə, onda belə vəziyyət əmtəələrin yığılıb qalmasının qarşısını almaq məqsədilə satıcıların tərəfindən təklifin qiymətinin aşağı salınmasına səbəb olur. Deməli, təklif artıqlığı qiymətin aşağı salınması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Lakin qiymətin aşağı salınmaması yolu da mövcuddur. Bu halda istehsalçılar yaranmış qiymətlərdə tələbin həcminə (Q'_D) uyğunlaşanadək təklifin həcmi ixtisar etməlidirlər, yəni təklif əyrisini $S_1 S_1$ vəziyyətinə sola sürüşdürməlidirlər. Deməli, bu və ya başqa səviyyədə yeni müvazinətliyin yaranması baş verəcəkdir. Əgər real bazar qiyməti (P_1) müvazinətli qiymətdən (P^*) aşağıdırsa (şəkil 2.6), onda tələbin həcmi həmin qiymətdə Q'_D , təklifin həcmi isə Q'_S kəmiyyətinə nail olur.

Şəkil 2.6. Təklif artıqlığı. Defisit.

Əvvəlki haldan fərqli olaraq tələb təklifdən çoxdur ($Q'_D > Q'_S$). Bu halda tələb artıqlığı, yəni defisit (Q_D) meydana çıxır və $Q_D = Q'_D - Q'_S$ bərabər olur. Belə məhsul qıtlığı şəraitində alıcılar əmtəəyə daha yüksək qiymət ödəməyə hazırdırlar.

Deməli, defisit qiymətin artırılması istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Bu vəziyyət müvazinətlik yarananadək, yəni defisit sifira bərabər olanadək ($Q_D' = 0$) davam edəcəkdir.

Bazarda müvazinətlik əmtəyə tələbin ixtisarı, yəni tələb əyrisinin sola D_1D_1 vəziyyətinə sürüşməsi ilə həyata keçirilə bilər. Onda tələb daha aşağı, lakin müvazinətli səviyyədə Q_S' -də olacaqdır.

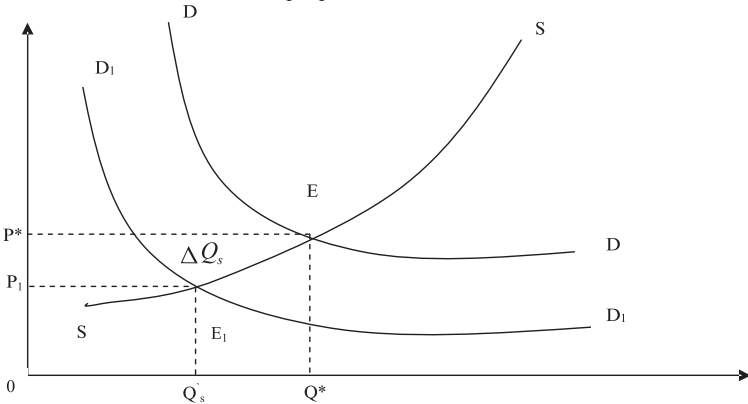
Deməli, bazar müvazinətliyinin ümumi qanunu belə ifadə oluna bilər:

Təklif artıqlığı və defisit sifira bərabər olduqda, bazar müvazinətliyi situasiyasında əmtənin qiymət amili onun pozulmasına səbəb olur.

Lakin bazar müvazinətliyi tələb əyrisi və ya təklif əyrisinin sürüşməsi nəticəsində, yəni istehlakçıların zövq və üstünlükləri, gəlirlərinin, əmtəələrin istehsalı texnologiyasının, digər əmtəələrə qiymətlərin, dövlətin siyasətinin və i.a. dəyişməsi ilə pozula bilər.

Onda belə sual meydana çıxır: müvazinətli vəziyyət yenidən yarana bilərmi?

Tutaq ki, istehlakçıların gəlirlərinin azalması nəticəsində tələb əyrisi DD vəziyyətindən D_1D_1 vəziyyətinə yerini dəyişir (şəkil 2.7)

Şəkil 2.7. Stabil müvazinətlik.

Yeni müvazinətli vəziyyətə E_1 nöqtəsində nail olunur. Əgər qiymət əvvəlki səviyyədə (P^*) qalırsa, onda E_1 müvazinətindən (Q_s) artıq təklif şəkilində kənarlaşma alınır. Bu artıqlıq qiymətin aşağı düşməsi və təklifin həcmnin azalmasına o vaxtadək təsir edəcək ki, E müvazinətliyinə nail olunsun. Belə müvazinətlik stabil adlanır.

Stabil müvazinətlik - elə müvazinətlik vəziyyətdir ki, ondan kənarlaşma onu yenidən həmin vəziyyətə qaytarır.

Müxtəlif amillərin təsir ilə müvazinətlik dayanaqsız olur.

Dayanaqsız müvazinətlik - elə müvazinətli vəziyyətdir ki, ondan kənarlaşma həmin vəziyyətə qaytarmır.

Dayanaqsız müvazinətlik uzunmüddətli dövrdə tələb və təklifin uyğun gəlməməsinin nəticəsidir. Beləliklə, müvazinətli qiymət tələb və təklifin azad dəyişməsi nəticəsində yaranır. Bu qiymət həm istehsalçıya, həm də istehlakçıya informasiya verir. Müvazinətli qiymət bazar münasibətləri iştirakçılarının davranışının əlaqələndirilməsində zəruridir. Tələb və təklifin həcmələrinin dayanıqlı vəziyyətdən kənarlaşması, eləcə də qiymətlərin müvazinətli səviyyədə kənarlaşması mövcud ola bilər. Bu kənarlaşmaların xarakterindən asılı olaraq bazarların iki əsas tipi fərqləndirilir: istehlakçılar (alıcılar) bazarı və istehsalçılar (satıcılar) bazarı. **İstehlakçılar bazarı təklifin tələbdən dayanıqlı yüksək olması ilə fərqlənir.** Burada alıcı üstündə mübarizə gedir.

İstehsalçı bazarı tələbin təklifdən dayanıqlı yüksək olması ilə xarakterizə olunur. Deməli, bir-birilə istehsalçılar deyil, istehlakçılar öz “bir parça ət” üstündə rəqabət aparırlar.

2.5. Bazarın tənzimlənməsi.

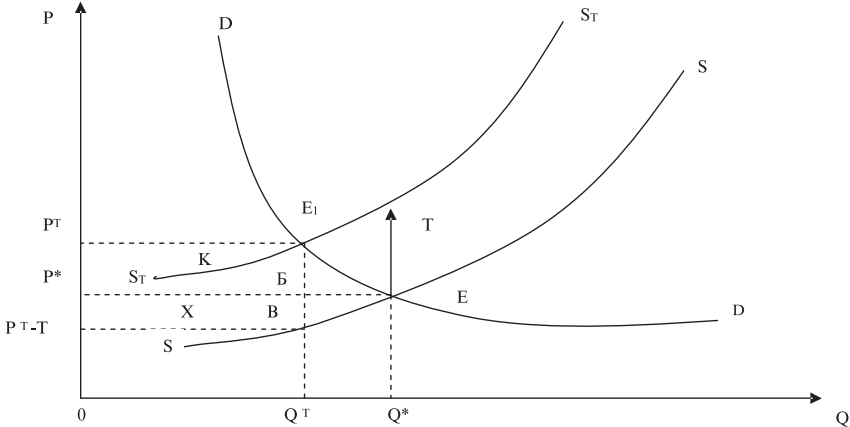
Tələb və təklifin başlanğıc modeli çoxlu müxtəlif tətbiqə malikdir. Onlar içərisində bazar proseslərinin dövlət tənzimlənməsi problemi xüsusilə aktualdır. Bu və ya digər bazara dövlətin təsirinin əsas vasitələrinə vergi və subsidiyalar, qiymətlərin tənzimlənməsi (onların yuxarı və aşağı həddlərini təyini) və əmtəə ba-

zarına müraciət edənlərin sayının tənzimlənməsi aid edilə bilər.

Bazar mexanizminin işinə dövlətin qarışmasının ən yumşaq və sivil vasitəsi vergi sayılır. Onlar bazar proseslərinin gedişi şəraitini dəyişmir və bazar subyektlərinin fəaliyyəti sərbəstliyini məhdudlaşdırmır.

Vergilər bazar müvazinətliyinə necə təsir edir? Qeyd etməliyik ki, bütün vergiləri iki böyük qrupa bölmək olar: birbaşa və doyalı. Birbaşa vergilər bilavasitə vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən ödənilir. Dolaylı vergilər bilavasitə əmtəənin qiymətinə daxil edilir və əmtəə alındıqda istehlakçı tərəfindən ödənilir.

Dolaylı vergilər bazarda müvazinətliyə necə təsir edir? Tutaq ki, dövlət müəyyən əmtəyə "T" məbləğində dolaylı vergi qoymuşdur. İstehsalçılar bu vergini əmtəənin qiymətinə daxil etməlidirlər. Deməli, təklif əyrisi "T" kəmiyyətində sürüşəcəkdir. (şəkil 2.8)

Şəkil 2.8. Dolaylı vergilər və bazar müvazinətliyi.

burada K- istehlakçının vergi yükü; X - istehsalçının vergi yükü.

Yeni S_T, S_T təklif əyrisi keçmiş təklif əyrisinə paralel olacaqdır. Bəs müvazinətlidə nə dəyişəcəkdir? Yeni müvazinətlik E_1 nöqtəsində mövcud olacaqdır. Yeni müvazinətlik qiyməti köhnədən yüksək ($P^T > P^*$), satış həcmi isə Q^* -dən Q^T -dək azalacaqdır. Deməli, dolaylı vergilər müvazinətli qiyməti artırır və satış həcmi

azaldır. Dolayı vergilər istehlakçılara əlverişli deyildir, çünki onlar əmtəəni onsuz daha aşağı qiymətlə (müvazinətli qiymət E) ala bilərdi. Bəs bu vergi istehsalçıya əlverişlidirmi? Satıcı indi hər bir əmtəəyə əvvəlkinə nisbətən T kəmiyyətində yüksək qiymət tələb edir. Nəticə etibarlı ilə yeni müvazinətlik qiymətində (P^T) istehsalçının xalis mədaxili (yəni əmtəə vahidində aldığı faktiki qiymət). “ P^T-T ”-dək ixtisar olunur. Alıcının ümumi xərcləri $P^T Q^T$, satıcıya daxil olma (P^T-T) Q^T , dövlətə vergi daxil olması isə $T Q^T$ təşkil edəcəkdir. Deməli, dolayı vergilər istehsalçının mədaxilini azaldır.

Baxmayaraq ki, formal olaraq vergi daxil olmalarını dövlət büdcəsinə yalnız satıcı ödəyir, əslində vergi yükü onunla istehlakçı arasında bölüşdürülür: satıcının faktiki ödənişi [$P^*- (P^T-T)$] Q^T , alıcının real ödənişi $-(P^T-P^*) Q^T$. Şəkildə onlara satıcı üçün $P^*BB (P^T-T)$ və alıcılara isə $P^TE BP^*$ düzbucaqlıların sahələri müvafiqdir. Bu hissələrin nisbəti tələb və təklif əyrilərinin meyllərinin nisbətindən asılıdır.

Dövlət əmtəəyə dotasiya qoyubsa, onda real qiymətin bir hissəsini istehlakçı, digər hissəsini isə dövlət ödəyir. Beləliklə, istehlakçı üçün əmtəənin qiyməti azalır.

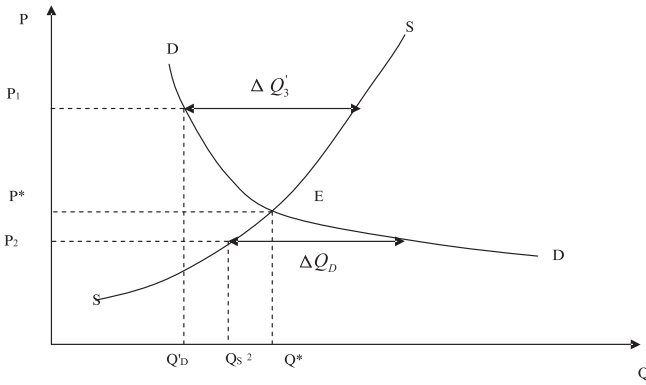
Dövlətin bazara təsirinin az yararlı aləti qiymətlərin tənzimlənməsidir, çünki o, bazar mexanizminin özünün fəaliyyətinə təsir edir, müvazinətliyə nail olma prosesini dəyişdirir. Mövcud müvazinətli qiymətlərin səviyyəsi bu və ya digər səbəbdən dövləti qane etməyə bilər. Aydındır ki, dövlət istehsal edilən bütün və ya başlıca əmtəələrə qiymət qoymağa səy göstərə bilər.

İstənilən halda dövlət tərəfindən istər müəyyən vaxta bazar qiymətlərinin fiksə edilməsi, istərsə də müəyyən qiymətlərin qoyulmasının bütövlükdə nəticələri eynidir. Lakin ikinci halda neqativ iqtisadi nəticələrin miqyası əhəmiyyətli dərəcədə geniş və kəskinidir.

Dövlət qiymətin fiksə edilməsini iki metodla apara bilər: qiymətin yuxarı (“təvan”) və aşağı (“döşəmə”) həddinin təyini.

Əgər dövlət tərəfindən qiymət müvazinətli qiymətdən yuxarı

($P_1 > P^*$) fiksə edilibsə, onda təklif artıqlığı yaranır ($Q'_D < Q'_S$). (şəkil 2.9)

Şəkil 2.9 Dövlətin qiyməti fiksə etməsinin nəticələri.

Bu halda nə qədər əmtəə satılacaq? Aydındır ki, satış həcmi tələbin Q'_D səviyyəsində olacaqdır. Bu satış həcmi müvazinətlik qiyməti təyin olunmuş Q^* həcmindən az olacaq, yəni $Q_{\text{satış}} = Q'_D < Q^*$.

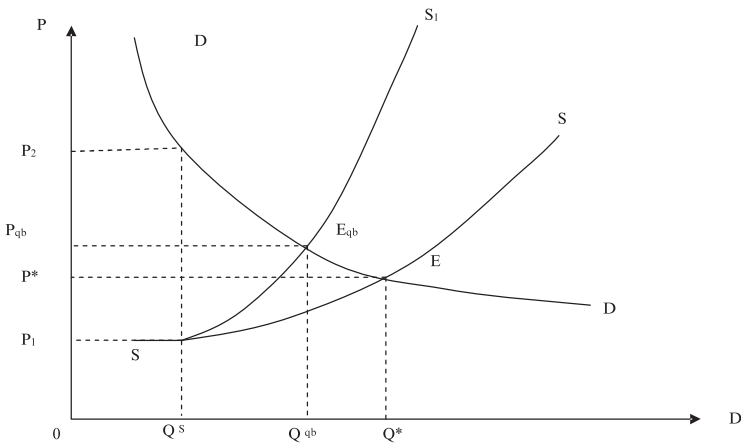
Əgər dövlət tərəfindən qiymət müvazinəti qiymətindən aşağı fiksə edibsə ($P_2 < R^*$), onda defisit (tələb artıqlığı) meydana çıxır. Bu halda tələbin ölçüsü təklifdən çox olacaq ($Q_D^2 > Q_S^2$). Aydındır ki, istehlakçılar istədikləri miqdarda əmtəə satılmayacaq, yalnız nə qədər istehsal olunmuş (Q_S^2) əmtəə satılacaqdır. Bu satış həcmi də müvazinətli həcmindən az olacaqdır:

$$Q_{\text{satış}} = Q_S^2 < Q^*.$$

Deməli, dövlət qiyməti necə fiksə etsə (müvazinətli qiymətdən yuxarı və ya aşağı) satılan məhsulun həcmi həmişə müvazinətlik vəziyyətində nail oluna bilən həcmdən az olacaqdır.

Qeyd edək ki, qiymətin maksimal yuxarı həddinin müvazinətli qiymətdən aşağı təyini (sosial aşağı qiymət) az imkanlı istehlakçıların maraqlarının müdafiəsi məqsədilə tətbiq olunur. O, defisitə səbəb olduğuna görə alıcılar həmin məhsulların bölüşdürülməsinin normalaşdırmasını qeyri-qiymət metodları ilə aparmaq məc-

huriyyətində qalırlar: kartlar, növbələr, siyahılar üzrə bölüşdürmə, vaxt və əsəb enerjisi itgiləri. Aydındır ki, P_2 qiymətində müvazinətlik dayanıqlı ola bilməz. Tələbi ödəmək məqsədilə istehlakçılar bir-birilə tələbin həcmi təklifin həcminə bərabərləşənədək rəqabət aparacaqlar. Buna nail olmaq üçün istehlakçılar əmtəənin alınmasının pul məsrəflərinə qeyri-pul məsrəfləri əlavə edəcəklər. Əlavə qeyri-pul məsrəflərinin ölçüsü alternativ məsrəflər prinsipi əsasında təyin olunur, qənaət edilmiş vaxt və hər bir konkret alıcının ürək sakitliyinin bahalıqından asılı olaraq yüksək olacaqdır. Digər tərəfdən, satıcılar defisit əmtəələrin əldə edilməsi və istehsal üzrə əlavə xərc çəkməyə səy göstərəcəklər. Nəticə etibarlı ilə qiymətlərə uzun müddətli dövlət nəzarətinə əlavə olaraq qizli iqtisadiyyat və ya “qara bazar” yaranır. (şəkil 2.10)

Şəkil 2.10 “Qara bazarın” yaranması.

Şəkilə E_{qb} nöqtəsinə kölgə qiyməti uyğun gəlir. Deməli, həmin qiymət azad rəqabətli bazarda müvazinətlik qiymətindən yüksəkdir. SS və SS_1 təklif əyrilərinin fərqləri satıcıların əmtəəni açıq ticarətə deyil, qeyri-leqal bazarlara verməsi ilə əlaqədar risklərinin haqqını təşkil edir. Beləliklə, qiymət qoymanın bazar mexanizminin yuxarı və ya aşağı həddlə məhdudlaşdırmasından

asılı olmadan inzibati t nziml nm d  realizə olunan əmtələrin həcminin ixtisarına səbəb olur. Bazar qiymətinin qoymasına inzibati müdaxilə bəzən gizli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına şərait yaradır.

Dövlətin bazar proseslərinə təsiri üsullarından biri də əmtə bazarına müraciət edənlərin sayının tənzimlənməsidir. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə belə alətlərə lisenziya v  kvotalar aid edilir. Belə alətlər satılan və ya alınan, xüsusilə ixrac-idxal  maliyyatlarında nemətlərin maksimal mümkün olan miqdarını təyin edir. Aydındır ki, onlar azad bazardakı müvazinətli miqdardan az olmalıdır,  unki əks halda məhdudiyət heç bir təsir göstərməz. Bu halda kvota həcminə nail olduqda, kvota verilmiş əmtənin təklif əyrisi şaquli xarakterli olub, onun qiyməti azad bazardakı müvazinətli qiymətə nisbətən yuxarı olur. Deməli, satılan əmtənin miqdarı müvazinətli səviyyədən az olacaqdır. Dövlətin bazar m vazin tliyini təsirinin təhlilini yekunlaşdıraraq, qeyd edək ki, heç bir ölkə ondan imtina etmir. Lakin bu halda inzibati müdaxilənin nəticələrini düzgün müəyyən etmək vacibdir v  seçilən alətlər nəzərdə tutulan məqsədlərə müvafiq olmalıdır. Tələb və təklif modeli ilə bazar qiymətlərinin tənzimlənməsinin müxtəlif proqramları və onların x rc lərinin nəticələrini görmək olar.

 sas anlayışlar.

Bazar

Bazar mexanizmi

Tələb

Tələbin həcmi

Alınmanın həcmi

Tələb cədvəli

Tələb  yrisi

Tələb qanunu

Təklif

Təklifin həcmi

Satışın həcmi

Təklif əyrisi
Təklif qanunu
Tələb artıqlığı (defisit)
Təklif artıqlığı (artıqlıq)
Bazar müvazinətliyi
Müvazinətli həcm
Müvazinətli qiymət
Qarşılıqlı əvəz olunan əmtəələr
Qarşılıqlı tamamlanan əmtəələr
Normal əmtəə
Aşağı keyfiyyətli nemət və ya aşağı keyfiyyətli əmtəə
İstehlakçılar bazarı
İstehsalçılar bazarı
Vergi və subsidiyalar
Qiymətin yuxarı və aşağı həddi
Gizli iqtisadiyyat (“qara bazar”)

Özünü yoxlama sualları

1. Bazarların təsnifatı və fəaliyyət mexanizmi
2. Tələb və ona təsir edən amillər
3. Tələb qanunu və tələb əyrisi
4. Təklif və ona təsir edən amillər
5. Təklif qanunu və təklif əyrisi
6. Tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi. Bazar qiyməti
7. Stabil və dayanaqsız müvazinətlik
8. Bazarın müvazinətliyinin tənzimlənməsi vasitələri

3. Tələb və təklifin elastikliyi.

- 3.1. *Elastiklik haqqında ümumi anlayış.*
- 3.2. *Tələbin qiymətə görə elastikliyi, onun növləri.*
- 3.3. *Tələbin elastikliyi və satıcıların gəlirləri.*
- 3.4. *Tələbin gəlirə görə elastikliyi.*
- 3.5. *Təklifin qiymətə görə elastikliyi.*
- 3.6. *Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə tələb və təklif.*

3.1. *Elastiklik haqqında ümumi anlayış.*

İqtisadi hesablamaların aparılması, xüsusilə istehsalçılar və istehlakçılar üçün mühüm olan müxtəlif proqnozlaşdırma proseslərində tez-tez nəinki tələb və təklif funksiyasının ümumi görünüşünü təyin etmək, eləcədə hər bir konkret halda onların ölçüsünə müvafiq amillərin dəyişməsinin necə reaksiya verməsi, başqa sözlə, onun cavab dəyişməsi nə qədər əhəmiyyətli olmasını bilmək vacibdir. Məlumdur ki, istənilən modelin qurulmasının məqsədi iqtisadi dəyişənlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin təsviri, yəni hər hansı amilin dəyişməsinin digər iqtisadi dəyişənlərə təsirini aydınlaşdırmaq və onu əvvəlcədən görməkdir. Burada tədqiq olunan iqtisadi göstəricinin onu təyin edən amillərin dəyişməsinə nə qədər həsas olmasını müəyyən etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aydındır ki, bu məqsəd üçün həmişə mütləq dəyişmələri (artımları) müqayisə etmək kifayət deyildir. Qiymətin dəyişməsi ilə tələbin həcmnin necə dəyişməsi sualına nə orta, nə də mütləq dəyişmə sürətləri cavab vermir. Qeyd edək ki, tələb olunan Q əmtəələrin miqdarının kəmiyyəti Q_0 -dan Q_1 -dək dəyişdikdə Q Q_1 Q_0 mütləq dəyişmə (artım) adlanır.

Birincisi, mütləq dəyişmə tamamilə işin mahiyyətinə aid olmayan səbəblərdən, məsələn, əmtənin həcmi və qiymətinin ölçü vahidinin seçilməsindən asılı ola bilər. İkincisi, artımlar müxtəlif əmtəələrə aid olduqda, ölçü vahidləri uyğun olmadığına görə be-

lə nisbətləri müqayisə etmək olmaz. Üçüncüsü, daha əhəmiyyətli odur ki, müxtəlif əmtəələr və müxtəlif şəraitlərdə bu və digər mütləq dəyişmə tamamilə müxtəlif mahiyyətə malik ola bilər. Məsələn, qiymətin 100 manat artması kompyuter və atomsualtı qayıqları üçün müxtəlif əhəmiyyətə malikdir. Həmin dəyişmənin nə qədər əhəmiyyətli olması əmtəənin miqdarı və ya qiymətin ilk kəmiyyətlərinin ölçüsündən asılıdır. Ona görə də kəmiyyətlərin müqayisəsində mütləq dəyişmələrdən nisbi dəyişmələrə, yəni Q -dən $\frac{Q}{Q_0}$ -yə keçmək zəruridir. Deməli, hər hansı kəmiyyətin

artım sürəti (faizlə dəyişməsi) həmin kəmiyyətin faizlə artımının onun başlanğıc ölçüsünə nisbəti ilə ölçülür:

$$\% Q = \frac{Q - Q_0}{Q_0} \cdot 100 \quad (Q_1 - Q_0) / Q_0 \cdot 100\%$$

Nisbi göstəriciyə keçilməsində: ölçü vahidi və miqyas öz əhəmiyyətini itirir; müxtəlif əmtəələrin müqayisə edilməsi nisbi dəyişmələrin ölçü vahidinin olmaması ilə təmin edilir; belə dəyişmələrin əhəmiyyətlilik dərəcəsini alınmış nisbi kəmiyyətlərin nisbətlərindən asılı olaraq təyin etmək mümkündür.

Beləliklə, bir amilin o birinin davranışına görə həssaslığını nəinki yalnız mütləq, eləcə də onların hər ikisinin nisbi dəyişməsinə görə təyin etmək daha əlverişlidir.

3.2. Tələbin qiymətə görə elastikliyi, onun növləri.

Firmalar istehsal həcmi və qurluşunu planlaşdırdıqda onun məhsuluna tələbin nədən asılı olduğunu bilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün hallarda yalnız dəyişmənin istiqamətini bilmək kifayət deyildir. Əsasən bu dəyişmənin kəmiyyətini müəyyən etmək zəruridir. Elastiklik anlayışı bazara adaptasiya prosesində tələb və təklifi təyin edən əsas amillərin istifadəsinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan verir.

Bir kəmiyyətin o birinin dəyişməsinə reaksiyasının ölçüsü

elastiklik adlanır. Elastiklik - tələb və təklifin müxtəlif amillərə həssaslıq dərəcəsidir. İlk növbədə tələbin elastikliyi nəzərdən keçirək.

Məlumdurki, tələbə təsir edən başlıca amil əmtəənin qiymətidir. **Tələbin qiymətə görə elastikliyi tələbin həcminə təsir edən digər amillərin dəyişmədiyi halda, əmtəənin qiymətinin bir faiz dəyişməsi ilə ona tələbin ölçünün faizlə dəyişməsini əks etdirir.**

Qiymətə görə tələbin elastikliyi nə qədər yüksək olarsa, tələbin həcmi o qədər qiymətin dəyişməsinə həssasdır və ya tələb o qədər elastikdir.

Qiymət və ya miqdarın dəyişməsinin əhəmiyyətliliyinin ölçülməsində qiymət və ya miqdarın faizlə dəyişməsi istifadə edildikdə, tələbin qiymətə görə elastikliyi tələb həcminin qiymətin dəyişməsinə həssaslığının nisbi göstəricisidir.

Tələbin qiymətə görə elastikliyi (və ya sadəcə olaraq tələbin qiymət elastikliyi):

$$Tələbin\ qiymətə\ görə\ elastikliyi = \frac{tələbin\ həcminin\ faizlə\ dəyişməsi}{qiymətin\ faizlə\ dəyişməsi}$$

və ya

$$E_D = \frac{Q}{Q_D} : \frac{P}{P} \quad (3.1)$$

burada $\frac{Q}{Q_D}$ - tələbin həcmnin faizlə dəyişməsi; $\frac{P}{P}$ - qiymətin faizlə dəyişməsi.

(3.1) düsturundan aydın olur ki, elastiklik göstəricisi yalnız qiymət və həcmnin artımlarının nisbətlərindən deyil, eləcədə onların faktiki qiymətlərindən asılıdır. Elastiklik təyin edildikdə dəyişmə faizini ölçmək üçün nəzərdən keçirilən kəmiyyətlərin əvvəlki, sonrakı və ya orta qiymətlərindən istifadə edilə bilər.

Tutaq ki, futbol biletinin qiyməti $P_0=22,50$ manatdan $P_1=20,00$ manatadək azalmış və tələbin həcmi isə $Q_0=10$ min yerdən $Q_1=20$ min yerədək artmışdır. Onda:

$$\text{Tələb həcmnin faizlə dəyişməsi} = \frac{20-10}{10} 100\% = 100\%$$

$$\text{Qiymətin faizlə dəyişməsi} = \frac{22.50-20.00}{22.50} 100\% = 11.1\%$$

Deməli, futbol biletinin qiyməti 22,50 manat olduqda:

$$\text{Tələbin qiymətə görə elastikliyi} = \frac{100}{11.1} = 9.0$$

Şerti misalda tələbin elastikliyi hesablanaraq cədvəl 3.1-də verilmişdir.

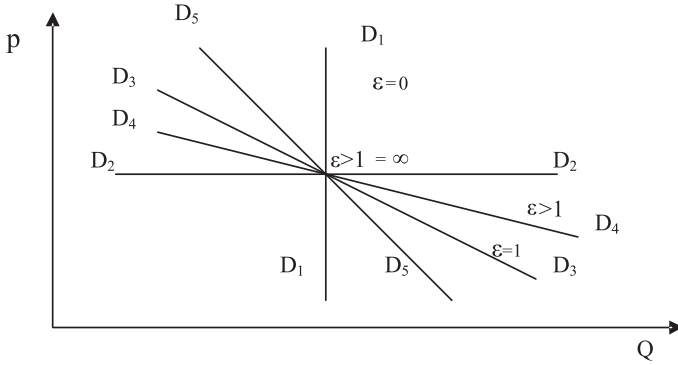
Cədvəl 3.1

Tələb cədvəli və tələbin elastikliyi

<i>Qiymət, manat</i>	<i>Tələbin həcmi, min ədəd</i>	<i>Tələbin qiymətə görə elastikliyi (E_D)</i>
22,50	10	9,00
20,00	20	4,00
15,00	40	1,50
12,50	50	1,00
10,00	60	0,67
5,00	80	0,25
2,50	90	0,17
1,00	96	0,04

Tələb əyrisi azalan xarakterli olduğuna görə (3.1) düstüründə kəsrin sürəti və məxrəci bir-birinə əks işarəyə malikdirlər, yəni qiymət yuxarıya qalxdıqda tələbin həcmi azalır. Deməli, həqiqətdə tələbin həcmi və qiymətin faizlə dəyişməsi mənfidir. Ona görə də təhlil məqsədləri üçün elastiklik əmsalının mütləq qiymətindən və ya sadəcə olaraq onun modulundan / / istifadə olunur. Cədvəl 3.1- dən görünür ki, tələbin elastikliyi yuxarı qiymətlərdə yüksək, kiçik qiymətlərdə isə aşağı olur.

Tələbin qiymətə görə elastikliyinə müxtəlif halları mövcud ola bilər.

Şəkil 3.1. Qiymətə görə elastikliyi müxtəlif olan tələblər.

3.1. qrafikində elastikliyin 5 halı mövcuddur:

1. $\epsilon = 0$. Tələb əyrisi şaqulidir. Bu o deməkdir ki, tələb qiymətə tamamilə qeyri-həssasdır. Satıcı qiyməti necə dəyişməsindən asılı olmadan tələbin həcmi sabit qalacaqdır. Belə tələb mütləq qeyri-elastiki adlanır.

2. $\epsilon > 1$. Tələb əyrisi üfüqi yerləşmişdir. Bu halda qiymətin istənilən az artırılması tələbin sıfıradək azalmasına səbəb olur, qiymətin bir az aşağı salınması isə tələbi sonsuzluğa qədər artırır. Deməli, tələb qiymətin dəyişməsinə tamamilə həssasdır, ona görə də o, mütləq elastiki adlanır.

3. $\epsilon = 1$. Əmtənin qiymətinin 1% artması (azalması) ilə tələb 1% azalır (artır). Belə tələb fərdi elastiki adlanır.

4. $E > 1$. Tələb elastikidir: əmtənin qiymətinin bir faiz artması (azalması) tələbin həcmnin bir faizdən çox azalmasına (artmasına) səbəb olur. Deməli, bu halda satıcılara qiyməti azaltmaq, alıcılara isə onu artırmaq əlverişlidir.

5. $E < 1$. Tələb qeyri-elastikdir: əmtənin qiyməti bir faiz artdıqda (azaldıqda) tələbin həcmi bir faizdən az azalır (artır). Deməli, tələb qeyri-elastiki olduqda satıcılara qiyməti artırmaq, alıcılara isə qiyməti aşağı salmaq əlverişlidir.

Bəs tələbin elastikliyi hansı amillərdən asılıdır? Qeyd edək ki, tələbin elastikliyinə təsir edən amillərdən biri əmtənin övəzedicilərinin olmasıdır. **Əmtənin övəzediciləri nə qədər çox olarsa və**

onların faydalı xassələri nə qədər yaxın olarsa, bu əmtəyə tələbin elastikliyi bir o qədər yüksək olacaqdır. Məsələn, duz qeyri-elastik əmtəədir, çünki onun heç bir əvəzedicisi yoxdur. Şanpun isə elastik əmtəədir. Onun bir markasının qiyməti yüksəldikcə, alıcılar öz tələblərini digər markalara yönəldirlər .

Müəyyən əmtəənin istifadə imkanları nə qədər çox müxtəlif olarsa, ona tələbin elastikliyi bir o qədər yüksək olacaqdır.

Məsələn, çörək bişirilən sobalara tələb qeyri-elastikdir. Çünki onun qiymətinin artmasına baxmayaraq, zavod yenidən qurulduqda həmin soba alınmalıdır, əks halda zavod dayanacaqdır. Onun əksinə olaraq universal avadanlıqlara tələb qiymətə görə elastikdir.

Əmtəə tərəfindən ödənilən tələbat nə qədər zəruri olarsa, həmin əmtəyə tələbin elastikliyi bir o qədər kiçik olacaqdır. Məsələn, çörəyə tələb turist putyovkasına nisbətən daha az elastikliyə malikdir.

Əmtəənin əldə edilməsi nə qədər məhdud olarsa, həmin əmtəyə tələbin elastikliyi bir o qədər kiçik olacaqdır. Belə vəziyyət defisit halı üçün xarakterikdir. Defisit istehlakçı üçün seçimin məhdudlaşdırılması deməkdir. O, “nə verirlər onu götür” prinsipi ilə xarakterizə olunur, burada artıq qiymət haqqında düşünülür, əmtəənin əldə edilməsi başlıca amilə çevrilir. Mahiyyətə “növbə effekti” də ona yaxındır.

Əmtəyə tələb vaxt keçdikcə daha elastiki olur. Məsələn, elektrik enerjisinin qiymətinin kəskin artırılması həmin an istehlakçılar tərəfindən tələbin ona müvafiq ixtisarına səbəb olmur. Çünki onlara yeni enerji qənaətedici avadanlıqları almaq üçün vaxt lazımdır. Yalnız həmin halda onların elektrik enerjisinə tələbləri daha elastiki olacaqdır. Məlumdur ki, əmtəyə tələbin həcminə nəinki yalnız onun özünün qiyməti, eləcə də digər əmtəələrin qiyməti və istehlakçıların gəlirləri təsir göstərir. Tələbin həcmnin bu təsirlərə həsaslığında elastikliyin köməyi ilə ölçülür. Əmtəyə tələbin həcmi əvəzedici əmtəələrin qiymətlərinin yüksəlməsi ilə artır və tamamlayıcı əmtəələrin qiymətlərinin artması ilə aşağı düşür. Məsələn, balığa tələbin həcmi ətin qiymətinin

yüksəlməsi ilə artır, eyni zamanda benzinin qiyməti artdıqda maşınlarla tələbin həcmi azalır.

Tələbin qiymətə görə çarpaz elastikliyi digər əmtənin qiymətinin 1% artdığı halda, hər hansı əmtəyə tələbin həcmi- nin faizlə dəyişməsidir.

Əmtəyə (məsələn, balığa) tələbin (i) dolayı elastikliyi digər əm- tənin (j) qiymətinə (məsələn, ət) görə aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Çarpaz elastiklik} = \frac{\text{"i" əmtəsinə tələbin həcmi- nin faizlə dəyişməsi}}{\text{"j" əmtəsinin qiymətinin faizlə dəyişməsi}} \quad (3.2)$$

Çarpaz elastiklik bir əmtənin (j) qiymətinin və digər əmtə- yə (i) tələbin həcmi- nin dəyişməsi arasında əlaqəni əks etdirir.

Qarşılıqlı tamamlanan və qarşılıqlı əvəzolunan əmtəələr çar- paz elastiklik terminində ifadə oluna bilər.

Əmtəələr arasında çarpaz elastiklik müsbət olduqda, onlar qarşılıqlı əvəz olunandır. Əmtəələr arasında çarpaz elastiklik mənfi olduqda, onlar qarşılıqlı tamamlanıdır.

İstənilən əmtəə cütləri arasında qiymətə görə müsbət çarpaz elastiklik nə qədər yüksək olarsa, alıcılar daha çox asanlıqla bir əmtəni digər ilə əvəz edirlər.

Əgər istənilən iki əmtənin tələbinin çarpaz elastiklik əmsalı sıfıra bərabərdirsə, deməli, həmin əmtəələrin istehlakı bir-birin- dən asılı deyildir, yəni müstəqildir. Əgər tələbin çarpaz elastiklik əmsalı sıfırdan əhəmiyyətli fərqlənirsə əmtəələr istehlakı qarşı- lıqlı əlaqəlidir, çünki birinə tələbin həcmi digərinin qiymətinin dəyişməsinə reaksiya verir.

3.3 Tələbin elastikliyi və satıcıların gəlirlər.

İqtisadi qərarların qəbul edilməsində ortaya çıxan mühüm problem satıcının gəlirinin həmin əmtənin qiymətinin dəyişmə- si ilə əlaqədar olaraq dəyişməsidir

Aydındır ki, bu bazar bağlaşmaları iştirakçılarının həyatı ma-

raqlarına bir başa təsir edir. Xüsusilə tələbin qiymət elastikliyin-dən asılı olaraq qabaqcadan mədaxilin artıb və azalmasının istiqamətin təyin etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstehlakçıların xərclərinin ümumi məbləği istehsalçıları əldə etdiklərə gəlirə bərabər olur.

$$Xərclərin ümumi məbləği = Qiymət \times tələbin \hacmi \quad (3.3)$$

Yuxarıda istifadə etdiyimiz şərti misala uyğun olaraq xərclərin ümumi məbləği hesablanılaraq 3.2 cədvəlində verilmişdir.

Cədvəl 3.2.

Tələbin qiymətə görə elastikliyi və xərclərin ümumi məbləği

<i>Qiymət, manat</i>	<i>Tələbin həcmi, min ədəd</i>	<i>Tələbin qiymətə görə elastikliyi / D /</i>	<i>Xərclərin ümumi məbləği, min manat</i>
22,50	10	9,00	225
20,00	20	4,00	400
15,00	40	1,50	600
12,50	50	1,00	625
10,00	60	0,67	600
5,00	80	0,25	400
2,50	90	0,17	225
1,00	96	0,04	96
0,00	100	0,00	0

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, xərclərin ümumi məbləği əvvəl artır, sonradan isə qiymətin aşağı düşməsi ilə azalır. 3.3 düsturu qiymətin dəyişməsinin məcmu xərclərin ölçüsünə təsirinin iki nəticəsini əks etdirir. Qiymət aşağı düşdükcə, düsturun birinci həddi azalaraq, xərclərin ümumi məbləğini azaltmağa səy göstərir. Lakin qiymətin aşağı düşməsi ilə tələbin həcmi artaraq, məcmu xərcləri yüksəltməyə səy göstərir. Həqiqətdə xərclərin ümumi məbləğinin artması və ya azalması tələb həcmnin artmasının daha kiçik qiymətin təsirinin kompensasiya etməsindən asılıdır.

3.2 cədvəlinin məlumatları aşağıdakı mühüm ümumi nəticəni nümayiş etdirir:

Hər hansı əmtəyə tələbin elastikliyi vahiddən böyük olduqda, qiymətin kiçik azalması həmin əmtəyə xərcləri artırır; tələbin elastikliyi vahiddən kiçik olduqda isə qiymətin az dəyişməsi xərclərin ümumi ölçüsünü ixtisar edir.

Əlbəttə belə nəticə həqiqətə uyğundur. Tələbin həcmnin artmasının ümumi ölçüsünə qiymətin azalmasının təsirinə üstün gəlməsi üçün tələbin həcmi qiymətin dəyişməsinə çox həsas olmalıdır. Tələbin elastikliyi nə qədər yüksək olarsa, tələbin həcmi qiymətin dəyişməsinə o qədər həsasdır. Tələbin elastikliyi və gəlirin dəyişməsi arasındakı əlaqə o qədər vacibdir ki, o, tələbin elastikliyini xarakterizə edən terminologiyayı təyin etmişdir. Əgər tələbin qiymətə görə elastikliyi vahiddən çoxdursa tələb elastikdir. Qiymətə görə elastiklik vahiddən kiçikdirsə, tələb qeyri-elastikdir. Əgər elastiklik vahidə bərabədirsə, tələb fərdi elastikliyə malikdir.

Cədvəl 3.2-dən görünür ki, 12,50 manatdan yüksək qiymətlərdə tələb elastikdir, ondan aşağı qiymətdə isə qeyri-elastikdir. 12,50 manat qiymət tələbin fərdi elastikliyinə uyğun gəlir.

Tələb əyrisi xətti xarakterli olduqda, qiymətin dəyişməsi ilə xərclərin ümumi məbləği necə dəyişir? Qeyd etməliyik ki, tələb elastik olduqda, qiymətin ixtisarı həm tələbin həcmi, eləcə də xərclərin ümumi məbləğini artırır. Tələb qeyri -elastik olduqda, qiymətin azalması tələbin həcmi artırmaqla bərabər məcmu xərclərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Çünki tələbin həcmi qiymətin dəyişməsinə çox həssas deyildir və ona görə də daha az qiymətdə xərclərin ümumi məbləği azalır. Tələb fərdi elastikdirsə, qiymət 1% azaldıqda tələbin həcmi 1% artacaq, deməli qiymət və tələbin həcmnin hasili ilə təyin olunan xərclərin ümumi məbləği dəyişməz qalacaqdır. Tələbin həcmi 1%-dən çox artdıqda xərclərin ümumi məbləği artır, 1%-dən az artdıqda isə məcmu xərclər aşağı düşür. Beləliklə, tələb əyrisi üzərində fərdi elastikliyə uyğun olan bölüşdürücü nöqtədən aşağıda qiymətin ixtisarı

xərclərin ümumi ölçüsünün azalmasına səbəb olur.

Beləliklə, qiymətin dəyişməsi və əmtəyə istehlak xərcləri arasında əlaqə tələbin qiymətə görə elastikliyindən asılılığını cədvəl 3.3 - ün məlumatları təsdiq edir.

Cədvəl 3.3.

Tələbin elastikliyi və xərclərin ümumi məbləği

<i>Qiymətin dəyişməsi</i>	<i>Tələbin qiymətə görə elastikliyi</i>		
	<i>1-dən yüksəkdir (elastiki)</i>	<i>1-ə bərabərdir (fərdi elastiki)</i>	<i>1-dən kiçikdir (qeyri-elastiki)</i>
Qiymət artır	Xərclər azalır	Xərclər dəyişmir	Xərclər artır
Qiymət azalır	Xərclər artır	Xərclər dəyişmir	Xərclər azalır

Bəs gəlirin ümumi ölçüsünü necə maksimallaşdırmaq mümkündür?

Yuxarıda qeyd etdik ki, istehlakçıların əmtəələrə xərclərinin ölçüsü satıcılar tərəfindən alınan gəlirin ümumi məbləğinə bərabərdir. Deməli, tələbin elastikliyi qiymətin dəyişməsinin satıcıların gəlirlərinə təsirini aşkar etmək üçün fəvqalədə faydalı konsepsiyadır. Cədvəl 3.2 - dən görünür ki, gəlirin həcmi fərdi elastiklik nöqtəsində mövcud olan 12,50 manat qiymətində maksimallaşdırmaq olar. İstənilən bundan yüksək qiymətdə isə idarəedici gəliri qiyməti aşağı salmaq yolu ilə; istənilən daha kiçik qiymətdə gəlirin artırılması qiymətin artırılması ilə mümkündür. Deməli, nəticə ondan ibarətdir ki, xərclər və gəlirlər elastiklik vahidə bərabər olan nöqtədə maksimaldır.

3.4. Tələbin gəlirə görə elastikliyi.

Məlumdur ki, istehlakçıların gəlirlərinin səviyyəsinin dəyişməsi istənilən əmtəə və ya xidmətə tələbin həcmi bütün qiymətlərdə dəyişir və tələb əyrisini sürüşdürür. Gəlirin dəyişməsinə tələb həcmi həsası, yəni gəlirin dəyişməsi nəticəsində tələb əyrisinin sürüşməsinin son kəmiyyəti tələbin gəlirə görə elastikliyinə köməyi ilə ölçülür.

Gəlirə görə tələbin elastikliyi gəlirin 1% artmasının təsiri ilə əldə olunmuş tələb həcmnin faizlə dəyişməsidir.

$$\frac{\text{Tələbin gəlirə görə elastikliyi}}{\text{tələb həcmnin faizlə dəyişməsi}} = \frac{\text{gəlirin faizlə dəyişməsi}}{\text{gəlirin faizlə dəyişməsi}} \quad (3.4)$$

Gəlirin artması ilə normal əmtəələrə tələbin həcmi yüksəlir, aşağı keyfiyyətli nemətlərə isə tələb azalır.

Bu qrup nemətlər və ya əmtəələr tələbin gəlirə görə elastikliyi ilə xarakterizə oluna bilərlər. Normal nemət (əmtəə) elə əmtəədir ki, ona tələbin gəlirə görə elastikliyi müsbətdir; aşağı keyfiyyətli nemət isə elə nemətdir (əmtəə) ki, ona tələbin gəlirə görə elastikliyi mənfidir. Deməli, gəlirin artması ilə aşağı keyfiyyətli nemətlərə tələbin həcmi ixtisar olunur.

Gəlirə görə tələbin elastikliyi anlayışı zinət əşyaları və ilk tələbat malları arasında fərqlərin müəyyən edilməsində də faydalıdır.

Zinət əşyalarına tələbin gəlirə görə elastikliyi vahiddən böyükdür. İlk tələbat əşyalarına tələbin gəlirə görə elastikliyi vahiddən kiçikdir.

Əgər tələbin gəlirə görə elastikliyi 1-dən böyükdürsə, başqa şərtlər dəyişmədikdə, gəlirin 1% artımı tələbin həcmi, 1-dən çox artırır. Qiymətlərin fiksə edilmiş olduğu halda, həmin əmtəəyə xərclərin ümumi məbləği də 1%-dən çox artacaqdır. Beləliklə, zinət əşyalarına düşən istehlak xərclərinin payı gəlirin artması ilə yüksəlir. Bu halda ilk tələbat əşyalarına istehlak xərclərinin payı azalır. Ölkə varlı olduqca, ucuz və aşağı keyfiyyətli əmtəələr istehsal edən sahələr ixtisar olunur, ilk tələbat malları istehsal edən sahələr orta tempdən aşağı, zinət əşyaları istehsal edənlər isə orta tempdən yüksək sürətlə inkişaf edirlər.

Tələbin gəlirin dəyişməsinə reaksiyası cədvəl 3.4 - də verilmişdir.

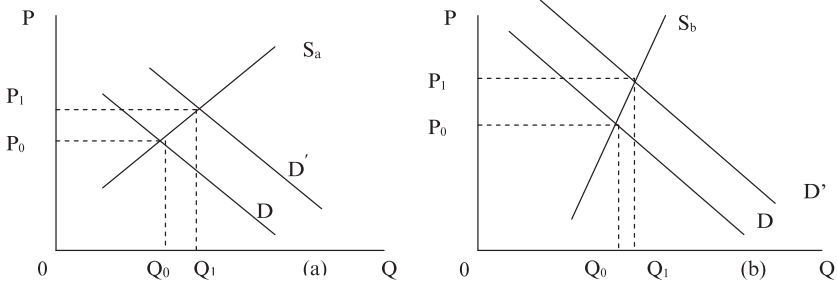
Tələbin gəlirin dəyişməsinə reaksiyası.

<i>Əmtənin növü</i>	<i>Təyin edici səciyyəsi</i>	<i>Gəlirə görə elastikliyi</i>	<i>Gəlir artması ilə büdcədə payın dəyişməsi</i>	<i>Misal</i>
Normal əmtəələr	Tələbin həcmi gəlirin yüksəlməsi ilə artır	Müsbət	Arta və ya azala bilərlər	Geyim
Zinət əşyaları	Tələbin həcmi gəlirə görə böyük nisbətdə artır	Vahiddən böyük	Artır	İdman malları
İlk tələbat əşyaları	Tələbin həcmi gəlirə görə kiçik nisbətdə artır	Vahiddən kiçik	Aşağı düşür	Qida
Aşağı keyfiyyətli əmtəələr	Gəlirin artması ilə tələbin həcmi aşağı düşür	Mənfi	Aşağı düşür	Aşağı keyfiyyətli ayaqqabı

Qeyd edək ki, idman malları (3,6), taksi xidməti (2,8) və tibbi xidmət (1,90) tələblərinin gəlirə görə elastikliyi yüksəkdir.

3.5. Təklifin qiymətə görə elastikliyi.

Bazarın iqtisadiyyatın dəyişməsinə reaksiyasının təyində tələbin elastikliyi kimi, təklifin qiymətə görə elastikliyi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. İstehlakçının gəliri artdıqda və ya digər hər hansı dəyişmədə nəticə etibarlı ilə tələb əyrisi sürüşür, onda qiymət və miqdarın uyğunlaşması təklif əyrisi boyunca baş verir. Bu halda qiymət və istehsal həcmində həmin dəyişmələrin ölçüsü təklif əyrisinin forması ilə təyin olunur.

Şəkil 3.2. Tələbin həcmində sürüşmənin nəticələrinin qiymət və miqdara təsiri

Şəkil 3.2- də istehlakçıların gəlirlərinin artmasının iki bazara təsiri verilmişdir. Gəlirin artması təklif əyrisinin D vəziyyətindən D' vəziyyətinə sürüşməsi ilə əks olunmuşdur. Nəticə etibarilə müvazinətlik qiyməti P_0 -dan P_1 -ə, müvazinətli həcmi isə Q_0 -dan Q_1 - dək artmışdır. İstər əvvəlki, istərsədə yeni müvazinətlik nöqtələri S_a və S_b təklif əyrilərində yerləşmişlər. Şəkil 3.2 - dən görünür ki, (a) bazarında miqdarın artımı əhəmiyyətlidir, (b) bazarında isə qiymətin artımı daha əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda aydın görünür ki, bu fərq ona görə meydana çıxır ki, S_a təklif əyrisi boyunca S_b -yə nisbətən təklifin həcmi qiymətə daha çox həssasdır.

Eyni ilə tələb əyrisində olduğu kimi, hər iki bazar arasında təklifin həssaslığını müqayisə etmək üçün təklif əyrisinin bucaq əmsalından istifadə etmək olmaz, çünki onların qurulmasında qəbul edilmiş miqyaslar məlum deyildir. Məhz ona görə də elastiklik təklifin həcmnin qiymətin dəyişməsinə həssaslığın; ən adekvat göstəricisidir.

Təklifin qiymətə görə elastikliyi (və ya təklifin elastikliyi) - təklifin həcminə təsir edən digər amillər dəyişmədikdə qiymətin bir faiz dəyişməsi ilə şərtlənən əmtəələrə təklifin həcmnin faizlə dəyişməsidir.

Təklif əyrisi yuxarıya meyilli (artan xarakterli) olduğuna görə təklifin elastikliyi həmişə müsbətdir. Təklif nə qədər yüksək elastikliyə malik olarsa, satıcılar bir o qədər qiymətin artması üstünlüklərindən istifadə edərək, asanlıqla məhsul buraxılışı həcmi artırma bilirlər.

Təklifin elastikliyi aşağıdakı düsturla ilə təyin oluna bilər:

$$\text{Təklifin elastikliyi} = \frac{\text{təklifin həcmnin faizlə dəyişməsi}}{\text{qiymətin faizlə dəyişməsi}} \quad (3.5)$$

və ya

$$s = \frac{Q_s}{Q_s} \cdot \frac{P}{P}$$

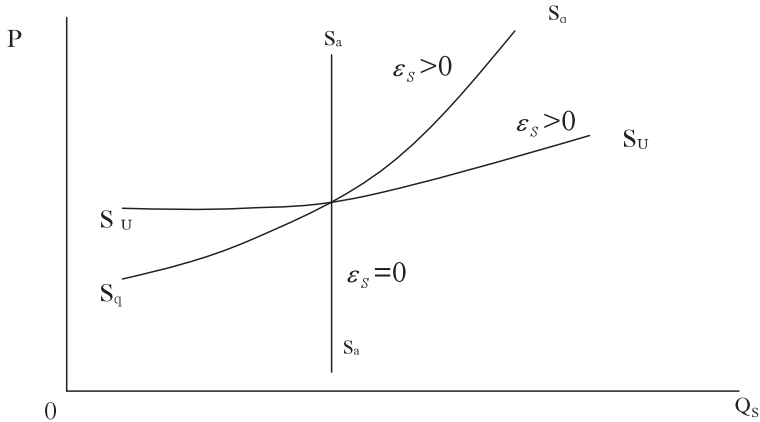
burada

$$\frac{Q_s}{Q_s} - \text{təklifin həcmnin faizlə dəyişməsi};$$

$$\frac{P}{P} - \text{qiymətin faizlə dəyişməsi};$$

Qeyd edək ki, tələbə aid olan qanunauyğunluqlar təklif üçün də yalnız əks asılılıqda xarakterikdir: qiymətin yüksəlməsi ilə adətən təklifin həcmi artır. Təklifin elastikliyi istehsal güclərinin yüklənmə dərəcəsi, əmtəə ehtiyatlarının ölçüsü, yeni investisiyalar və onların realizə olunma müddətləri, istehsal şəraiti və onun bazar konyukturasına reaksiyasının çevikliyi və s. müxtəlif amillərdən asılıdır. Tələbdən fərqli olaraq, təklifin elastikliyinə vahid bərabərliyi əhəmiyyətli bölüşdürücü nöqtəni təyin etmir, çünki tədarükçülər (istehsalçılar) tərəfindən alınan ümumi gəlirin ölçüsü qiymətin yüksəlməsi ilə təklif əyrisi boyunca baş verir. Təklif əyrisində qiymət və miqdar eyni vaxtda artırlar. Təklifin elastikliyinə başa düşmək üçün onun vaxt amilindən çox asılılığını nəzərə almaq lazımdır. Adətən təklifin elastikliyi qiymətləndirildikdə ani müddət, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdən istifadə olunur. Bunu şəkil 3.3 - də daha aydın görmək olar.

Şəkil 3.3. Vaxt amilinin təklifin elastikliyinə təsiri.

Ani (bazar) dövrü-artıq istehsal olunmuş məhsulun bazarda realizə olunma dövrüdür. Bu dövrdə əmtəyə təklif sabit verilmişdir. Əmtəə artıq istehsal olunmuşdur. Bu səbəbən təklif tələbə yalnız qiyməti dəyişməklə uyğunlaşa bilər. Təklif əyrisi (S_a - S_a) şaquli forma alır. Bu isə o deməkdir ki, ani dövrdə təklif mütləq qeyri-elastikdir ($\epsilon_s = 0$). Qiymət necə yüksəyə qaldırılmasından asılı olmadan mövcud fiksə olunmuş məhsulun miqdarı heç cür artırıla bilməz. Təklif əyrisi üfüqi olduqda təklifin elastikliyi sonsuzluğa ($\epsilon_s \rightarrow \infty$) bərabərdir. Deməli, bu halda müəyyən P_0 qiymətində istehsalçılar istənilən tələb olunan miqdarda məhsul satmağa hazırdılar. Belə, təklif əyrisi mükəmməl elastiki hesab olunur. Lakin resurslar məhdud olduğu üçün heç bir real təklif əyrisinin bütün boyunca elastiklik mükəmməl ola bilməz. Lakin əmtəə daimi fərdi məsrəflərdə istehsal edilirsə, təklif əyrisi nəzərdən keçirilən kəmiyyət sərhədlərində sonsuz elastikliyə malik ola bilər.

3.6 . Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə tələb və təklif.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, qiymətin dəyişməsinə tələb və təklifin həcmnin reaksiyası, satıcılar və alıcılar həmin dəyişməyə uyğunlaşması üçün lazım olan vaxtdan asılıdır. Həm tələbin, həm də təklifin elastikliyi uzunmüddətli dövrdə qısamüddətli dövrə nisbətən adətən yüksəkdir.

Buna misal olaraq 70-ci illərdə ABŞ-da benzinin qiymətinin kəskin artması ilə tələbin dəyişməsinə uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə reaksiyanı göstərmək olar. Qiymətin yüksəlidiyi dövrdə amerikalılar benzinə qənaət etmək üsullarını az bildirdilər. Vaxt keçdikcə onlar böyük avtomobilləri saxlayaraq gələcəkdə kiçik avtomobillər almağı qərar aldılar. Beləliklə, benzinə tələb qiymətin artığı ilk aylarda çox az aşağı düşmüşdür. Lakin sonra istehlakçılar böyük avtomobilləri daha kiçik avtomobillərlə əvəz etdikdə benzinə tələb əyrisi aşağıya tərəf sürüşməyə başlamışdır.

Uzunmüddətli tələb əyrisi tələbin həcmnin qiymətdən asılı olduğu vəziyyətdə, istehlakçıların qiymətin dəyişməsinə tam uyğunlaşma imkanlarını əks etdirir. Qısamüddətli tələb əyrisi isə əksinə istehlakçıların qiymətin dəyişməsinə tam uyğunlaşa bilmədikləri situasiyanı əks etdirir.

Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, alıcıların qiymətin dəyişməsinə adaptasiya olunma imkanlarının dərəcələri fərqlənən çoxlu qısamüddətli tələb əyriləri mövcuddur. Uzunmüddətli dövrdə qısamüddətliyə nisbətən istehlakçılar qiymətin dəyişməsinə daha çox reaksiya verdiklərinə görə bütövlükdə uzunmüddətli tələb əyriləri qısamüddətliyə nisbətən daha elastikidir.

Benzinlə əlaqədar olan uzunmüddətli tələb əyrisi qiymətin artmasından 5-6 il sonra alıcıların davranışını təsvir edə bilər (yəni əksər insanlara daha qənaətli avtomobil almaq üçün lazım olan vaxt).

Təklif əyrisi də, tələb əyrisində olduğu kimi, uzunmüddətli dövrdə qısamüddətliyə nisbətən daha elastikidir.

Uzunmüddətli təklif əyrisi, təklifin həcmnin qiymətdən asılılığı situasiyasında firmaların qiymətin dəyişməsinə tam adaptasiya olunma müddətini əks etdirir. Qısamüddətli təklif əyrisi isə satıcıların qiymətin dəyişməsinə tam adaptasiya olunmadıqları situasiyaya aid edilir.

Firmaların qısamüddətli dövrlərdə təklifə reaksiyası məhduddur, çünki onların istifadə etdikləri resursları tez dəyişdirilmiş şəraitə uyğun hala gətirmək mümkün deyildir. Məsələn, mövcud istehsal avadanlıqlarını dəyişmək mümkün deyildir. Firma məhsul buraxılışı həcmi iş vaxtından kənar vaxtda iş və daha çox sayda işçi tutmaq vasitəsi ilə genişləndirə bilər, lakin o nisbətən bahadır. Beləliklə, təklifin həcmi uzunmüddətli dövrlərdə qısamüddətli dövrə nisbətən qiymətin dəyişməsinə daha həssasdır. Çünki uzunmüddətli dövrdə firma yeni istehsalı istifadəyə vermək, yeni avadanlıq və yeni heyyəti hazırlamaq üçün vaxta malikdir.

Eyni zamanda qısamüddətli dövrdə tələb əyrisi və ya təklif əyrisinin sürüşməsi qiymətə ən çox təsir göstərir. Uzunmüddətli dövrdə isə onların sürüşməsi ən çox istehsal həcminə təsir edir.

Əsas anlayışlar

Mütləq dəyişmə

Tələbin qiymətə görə elastikliyi

Elastiki tələb

Qeyri-elastiki tələb

Fərdi elastik tələb

Mütləq elastikli tələb

Mütləq qeyri-elastiki tələb

Tələbin qiymət elastikliyi amilləri

Çarpaz elastikli tələb

Əvəzolunan və tamamlanan əmtəələr

Tələbin gəlirə görə elastikliyi

Normal və aşağı keyfiyyətli əmtəələr

Zinət və ilk tələbat əşyaları

Təklifin qiymətə görə elastikliyi

Qısamüddətli tələb və təklif əyriləri
Uzunmüddətli tələb və təklif əyriləri
Qısamüddətli və uzunmüddətli uyğunlaşma

Özünü yoxlama sualları

1. Tələbin qiymətə görə elastikliyi və ona təsir edən amillər.
2. Tələbin elastikliyinə növləri və onların xüsusiyyətləri.
3. Tələbin elastikliyi və satıcıların gəlirləri.
4. Tələbin gəlirə görə elastikliyi.
5. Təklifin qiymətə görə elastikliyinə təsir edən amillər.
6. Vaxt amilinin tələb və təklifin adaptasiyasına təsiri.

4. İstehlak davranışı və bazar tələbi.

4.1. Fərdi və bazar tələb ayrılıqları.

4.2. Azalan son faydalılıq və tələb ayrılıqları.

4.3. Bütüncü xətti və təfəvütsüzlük ayrılıqları.

4.4. Gəlir və əvəzəmə səmərələri. İstehlakçı artıqlığı.

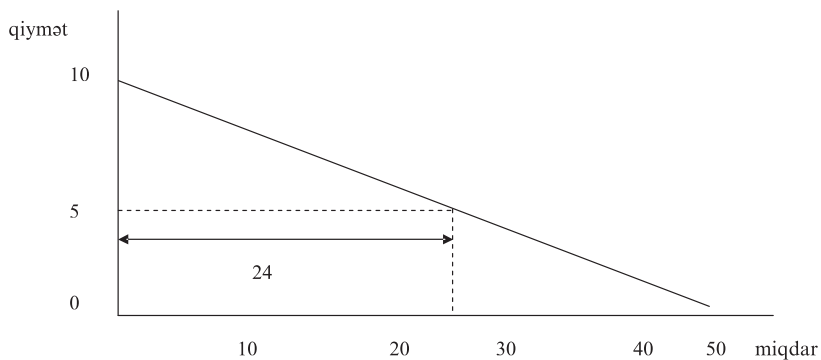
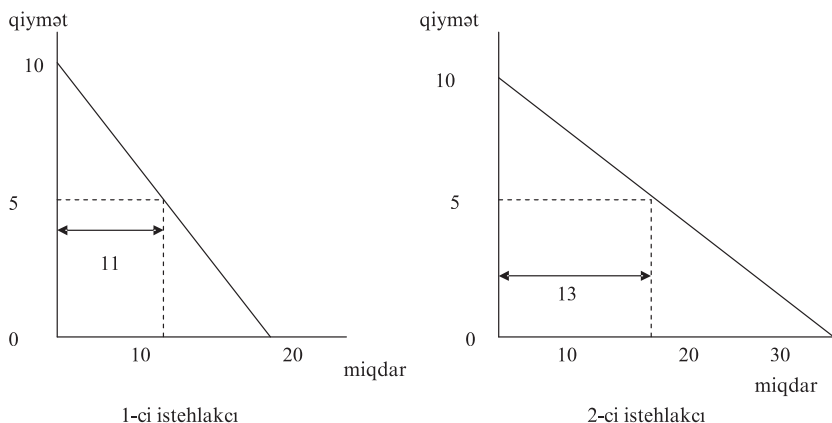
4.1. Fərdi və bazar tələb ayrılıqları.

Fərdi istehlakçılar və ev təsərrüfatları xərclər haqqında qərar qəbul edərək, istənilən əmtəə və ya xidmət növlərinə tələbin həcmi müəyyən edir. Lakin qiymət və uyğun olaraq alışı - satışı -nın həcmi fərdi tələb əyrisi deyil, bazar tələb əyrisi (təklif əyrisi ilə birlikdə) təyin edir.

Bazar tələb cədvəli bütün fərdi alıcıların tələb cədvəlləri ilə əlaqədardır. Müvafiq sorğu aparmaqla hər bir alıcının fərdi tələb əyrisini qurmaq olar.

Bazar tələb cədvəli qiymətin hər bir kəmiyyətində və tələbə təsir edən digər amillərin dəyişməzliyi şəraitində məcmu tələbin həcmi əks etdirir və qiymətin hər bir kəmiyyətində bütün alıcıların tələbinin həcmi toplanması yolu ilə müəyyən olunur. Başqa sözlə, bazar tələb cədvəli fərdi alıcıların fərdi tələb cədvəllərinin toplanması yolu ilə müəyyən olunur.

Bazar tələb əyrisi bütün alıcıların fərdi tələb əyrilərini üfüqi toplamaqla əldə edilir. Şəkil 4.1- də bazar tələb əyrisinin qurulması prosesi verilmişdir.

Şəkil 4.1. Fərdi və bazar tələb ayriləri.

Məsələn, qiymət 5 manat olduqda, 1- ci istehlakçının tələbi 11 vahid, 2-cinin tələbi isə 13 vahid təşkil edir. Fərdi tələb ayrilərini üfqi toplasaq, bazar tələbi 24 vahidə bərabər olacaqdır. Qeyd edək ki, fərdi tələbə müvafiq olaraq bazar tələbinin amillərinə istehlakçının üstünlükləri, onların gəlirləri, həmin əmtəənin qiyməti, əvəz edici əmtəələr və tamamlayıcı nemətlərin qiymətləri, həmin əmtəənin istehlakçılarının sayı daxildir. Həmin amillərə öz növbəsində əhalinin ümumi sayı, onların yaş tərkibi, demoqrafik və digər qruplar arasında gəlirlərin bölüşdürülməsi, istehlakın xarici şərtləri, reklam və i.a. təsir edir.

4.2. Azalan son faydalılıq və tələb əyriləri.

Qərb iqtisadçıları hesab edirlər ki, fərdi istehlakçıların davranışı onların tələbatlarının necə ödənilməsindən, bu və ya digər əmtəənin hansı faydalılıq gətirməsindən asılıdır.

Faydalılıq əmtəə və ya xidmətlərin istehlakından tələbatın ödənilməsinə deyilir. Ümumi və son faydalılıq fərqləndirilir.

Müəyyən əmtəə və ya xidmətlərin toplusunun istehlakından alınmış ödənilmə ümumi faydalılıq adlanır. **İstənilən nemətlərin əlavə vahidinin istehlakı nəticəsində əldə edilən ümumi faydalılığın artımına son faydalılıq deyilir.**

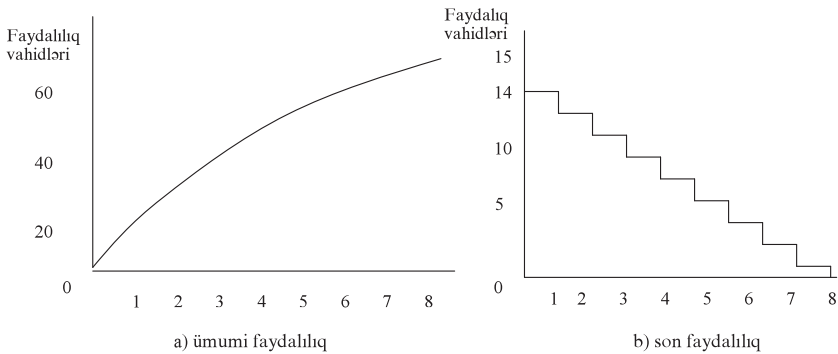
Fərz edək ki, qiyməti $P_1=1$ və $P_2=2$ manat olan “A” və “B” nemətləri mövcuddur. Onların ümumi və son faydalılıqlarını hesablayaraq 4.1. cədvəlində verək.

Cədvəl 4.1.

Ümumi və son faydalılıq

«A» məhsulunun faydalılığı				«B» məhsulunun faydalılığı			
Miqdarı, Q_A	Ümumi faydalılıq	Son faydalılıq, (MU_A)	1 manata, MU_A	Miqdarı, Q_B	Ümumi faydalılıq	Son faydalılıq, (MU_B)	1 manata MU_B
0	0			0	0		
1	14	14	14	1	30	30	15
2	26	12	12	2	50	20	10
3	36	10	10	3	68	18	9
4	44	8	8	4	84	16	8
5	51	7	7	5	98	14	7
6	57	6	6	6	111	13	6,5
7	62	5	5	7	123	12	6
8	66	4	4	8	134	11	5,5

Deməli, istehlakçı nə qədər çox “A” məhsulu istehlak edərsə, onun ümumi faydalılığının ölçüsü bir o qədər böyük olacaqdır. Ona görə də ümumi faydalılıq əyrisi artan xarakterlidir (şəkil 4.2. a). Hər bir sonrakı “A” məhsulunun son faydalılığı isə əvvəlkindən kiçikdir. Ona görə də son faydalılıq əyrisi azalan xarakterlidir (şəkil 4.2. b).

Şəkil 4.2. Ümumi və son faydalılıq.

Əgər hər bir sonrakı nemət vahidi ümumi faydalılığa əvvəlki-nə nisbətən daha az fayda əlavə edirsə, istehlakçı azalan faydalılıq əldə edir. Bu bütün əmtəələrə aiddir və azalan faydalılıq qanunu adlanır.

Qeyd edək ki, hər bir istehlakçı bütün əmtəə və xidmətlərə tələbini həcmi elə seçir ki, onun sərəncamında olan gəlirlə şərtlənən məhdudiyət daxilində öz faydalılığını maksimallaşdıra bilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki mövcud nemət arasında gəlirlərin optimal bölüşdürülməsi şərti:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y} \quad (4.1)$$

burada

MU_x və MU_y - uyğun olaraq x və y nemətlərinin son faydalılığı;
 P_x və P_y - uyğun olaraq x və y nemətlərin qiymətləri.

Bütün nemətlər üçün son faydalılığın qiymətə nisbəti eyni olduğu halda, istehlakçı büdcə məhdudiyətini təmin edən istehlak toplusu seçmək yolu ilə faydalılığı maksimallaşdırır.

Təklif olunan istehlak davranışı modeli istehlakçının gəlirləri, onun üstünlükləri və qiymətlər haqqında informasiya əsasında fərdi tələb əyrisini almağa imkan verir. Qeyd etməliyik ki, gəlirin məhdudluğu halında faydalılıqdan daha tam ödənilmə əldə etməkdə ümumi deyil, son faydalılıq mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Deməli, xərclərin son faydalılıqla təyin edilməsi haqqında nəticə, bizi inandırır ki, nə üçün həyatı lazım olan nemət (məsələn, su), əksər hallarda yalnız baxmaq üçün olan nemətə (məsələn, almaz) nisbətən ucuz olur. 4.1 düsturuna müvafiq olan şəraitdə alternativ fəaliyyətlərdən əldə olunan son faydaların müqayisəsi nəticəsində insanlar daha yaxşı seçim edirlər, yəni mənfəətin maksimallaşdırılması, məsrəflərin minimallaşdırılması və ya indiki halda, faydalılığın maksimallaşdırılmasına nail olurlar.

Deməli, 4.1 düsturunu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\frac{MU_x}{MU_y} = \frac{P_x}{P_y} \quad (4.2)$$

Bu tənlik fərdi istehlakçının tələbinin müvazinətliyi tənliyidir. 4.2 tənliyi universal xarakterli olub, ev təsərrüfatlarının gəlirlərindən asılı deyildir. Təbii ki, əmtəənin hər bir müvazinətli qiymətində varlılar onu çox, aztəminatlılar isə az ala bilərlər. İstənilən halda, əgər “x” əmtəəsinin qiyməti “y” əmtəəsinin qiymətindən 2 dəfə yüksəkdirsə, onda həm kasıblar, həm də varlılar üçün MU_x / MU_y 2-yə bərabər olmalıdır (sadəcə olaraq bu bərabərlik kasıblara nisbətən varlılar üçün çox miqdarda “x” və “y” əmtəələrinin istehlakı nəticəsində baş verir).

Büdcə məhdudiyyətini ödəyən ümumi faydalılığı maksimallaşdırmaq üçün istənilən nemətlər cütlüyünün son faydalılıqlarının nisbətləri onların qiymətlərinin nisbətlərinə bərabər olmalıdır.

Deməli, nemətlər cütlüyünün qiymətlərinin nisbətləri dəyişmədiyi haladək, büdcə məhdudiyyətində sürüşmə baş vermir və seçim olduğu kimi qalır. Buradan aşağıdakı ümumi prinsip meydana çıxır.

Bütün qiymətlər və gəlirlərin eyni nisbətdə dəyişməsi bütün nemətlərə istehlak tələblərini dəyişməz saxlayır. İqtisadçılar bu problemin mahiyyətini ifadə edərək, yalnız nisbi qiymətlər və real gəlirlər istehlak davranışlarının qəbul edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiq edirlər. Əgər bizə gəlirlərin qiymətlərə nisbətləri məlumdursa, hər bir nemət üzrə tələbin ölçüsünü kəmiyyətcə hesablaya bilərik.

4.3. Bütçə xətti və təfəvütsüzlük əyriləri.

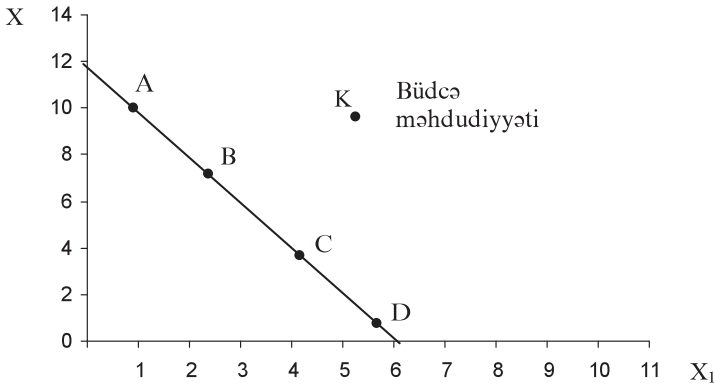
Tutaq ki, gənc istehlakçının həftədə 12 manat gəliri mövcuddur. O, həmin gəliri “A” və “B” əmtələri arasında bölüşdürə bilər, hər ikisi onun üçün faydalıdır. “A” və “B” əmtələrindən nə qədər almağa qərar verdikdə, o, gəlirinin 12 manat olduğunu nəzərə almalıdır. Gəlir və almaq istədiyi əmtələr və xidmətlər onun bütçə məhdudiyyətini formalaşdırır.

Bütçə məhdudiyyəti istehlakçının öz gəlirinə almaq istədiyi nemətlər kombinasiyasının seçilməsini şərtləndirir.

Cədvəl 4.2.

Alternativ mümkün olan istehlak cütləri.

“A” məhsulu		“B” məhsulu		Ümumi xərclərin məbləği, manat
Miqdarı, Q_A	Xərclər, $Q_A \times 1$ manat	Miqdarı, Q_B	Xərclər, $Q_B \times 2$ manat	
0	0	6	12	12
4	4	4	8	12
8	8	2	4	12
12	12	0	0	12

Şəkil 4.3. İstehlakçının bütçə məhdudiyyəti.

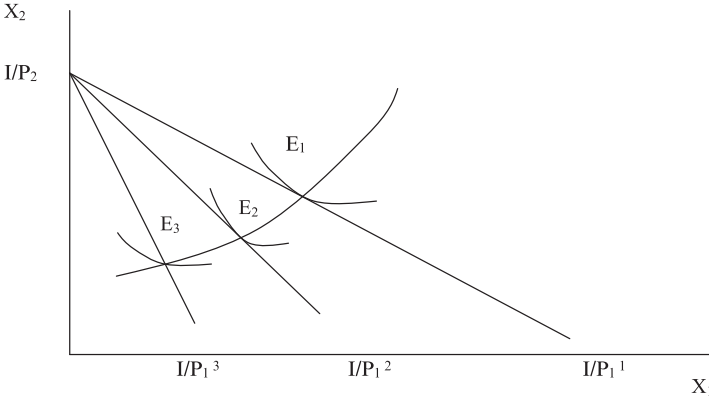
Ən sadə halda bütçə məhdudiyyəti düz xəttidir.

$$\text{Onda } P_1 X_1 + P_2 X_2 = I \quad (4.3)$$

Büdcə məhdudiyəti xətti üzərindəki nöqtələrdə nemətlər toplusuna ayrılmış gəlir (I) tam xərclənir. Büdcə xətti koordinat oxlarını X_1 və X_2 nemətlərinin maksimal miqdarlarında kəsir: $X_1 = \frac{I}{P_1}$ və $X_2 = \frac{I}{P_2}$. Büdcə xəttinin meyli P_1/P_2 qiymətlərinin nisbətərinə bərabərdir. Büdcə xətti daxilində bütün nöqtələr nail oluna bilən, xaricində isə nail oluna bilməyəndirlər.

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin azalmasında, əmtəələrə qiymətlər dəyişməz qaldığı halda büdcə xətti aşağıya paralel sürüşür. Müvafiq olaraq ev təsərrüfatlarının gəlirləri artırsa, büdcə xətti yuxarıya paralel sürüşür. Əmətənin qiymətinin artması büdcə xəttini daxilə, qiymətin azalması isə onu kənara çevirir. Hər iki halda qiyməti dəyişməyən nemətin maksimal miqdarı sabit qalır.

İstehlak olunan nemətlərdən birinin qiymətinin dəyişməsi (məsələn, P_1) büdcə məhdudiyəti xəttinin qarşı tərəfdə koordinat oxunun kəsişdiyi nöqtə ətrafında çevrilməsinə səbəb olur. Qiymətin dəyişməsi nəticəsində optimal toplunu əks etdirən yeni istehlakçı müvazinətliyi nöqtələri yaranır.

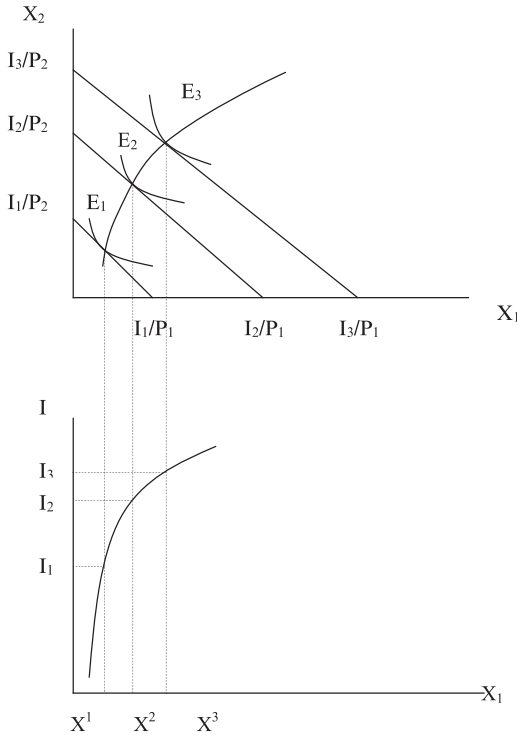

Şəkil 4.4. "Qiymət - istehlak" xətti.

İstehlakçı müvazinətliyinin bütün nöqtələrini birləşdirən əyriyə "qiymət - istehlak" əyrisi deyilir.

Qeyd edək ki, əksər hallarda tələb funksiyasını bir amildən (qiymət)

mət, gəlir və i.a.) asılı, digər amilləri isə fiksə edilmiş hesab edirlər. Əgər tələb funksiyasını alınan nemətlərin həcmi yalnız onun qiymətindən asılı nəzərdən keçirilsə, onda bütün qalan amillərin dəyişməsi müvazinətlik nöqtəsinin tələb əyrisi boyunca hərəkətinə deyil, yalnız tələb əyrisinin özünün müvafiq sürüşməsinə səbəb olur. Məsələn, gəlirin dəyişməsi büdcə xəttinin paralel sürüşməsinə səbəb olur, çünki bu halda qiymətlərin nisbəti P_1/P_2 dəyişmir.

Şəkil 4.5. "Gəlir - istehlak" əyrisi vasitəsilə Engel əyrisinin qurulması

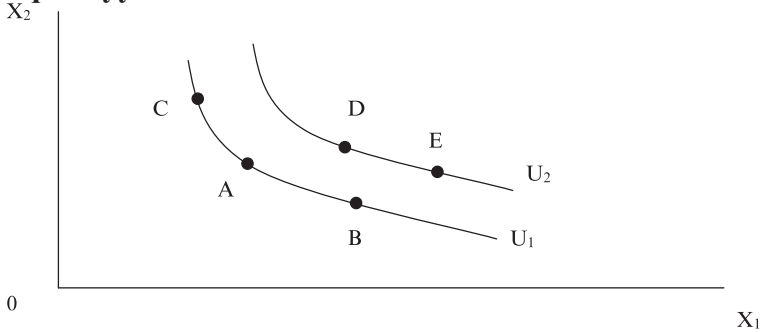
Gəlirin dəyişməsi nəticəsində optimal toplunu əks etdirən yeni müvazinətlik nöqtələri alınır. Deməli, (X_1, X_2) müstəvisindəki bütün müvazinətlik nöqtələrindən keçən, gəlirin müxtəlif ölçülərinə uyğun olan əyri "gəlir-istehlak" xətti adlanır. "Gəlir-isteh-

lak” xətti Engel əyrisinin qurulmasında istifadə edilə bilər. Engel əyrisi istehlakçının aldığı nemətlərin miqdarının onun gəlirinin ölçüsü ilə əlaqəsini əks etdirir.

Büdcə xətti ev təsərrüfatlarının malik olduqlar gəlir və əmtə-
ələrin qararlaşmış qiymətlərində nəyi ala biləcəklərini əks etdirir. Lakin biz ev təsərrüfatlarının tələbini öyrəndikcə nəinki onla-
rın nəyi ala bilmələrini, eləcədə onların nəyi almaq istədiklərini müəyyən etməliyik.

Bu və ya digər miqdar əmtənin əldə edilməsi istəyi alıcının ona üstünlük verməsini əks etdirir. Bu prosesin təhlili bazar iqtisadiyyatında təfəvütsüzlük əyriləri vasitəsi ilə aparılır.

Təfəvütsüzlük əyriləri çoxlu istehlak cütlərini əks etdirir, onlar arasında seçim istehlakçı üçün təfəvüt etmir. Başqa sözlə, təfəvütsüzlük əyrisindəki bütün istehlak cütləri eyni faydalılıq səviyyəsini təmin edirlər.

Şəkil 4.6. Təfəvütsüzlük əyriləri.

U_1 əyrisi təfəvütsüzlük əyrisi olub, onun üzərindəki B, C nemətlər cütləri arasında seçim istehlakçı üçün təfəvüt etmir. Çünki onlar A nöqtəsində ki, kombinasiyada mövcud olan səviyyədə faydalılığı təmin edir. Digər U_2 - təfəvütsüzlük əyrisi daha yüksək səviyyədə faydalılığa müvafiqdir.

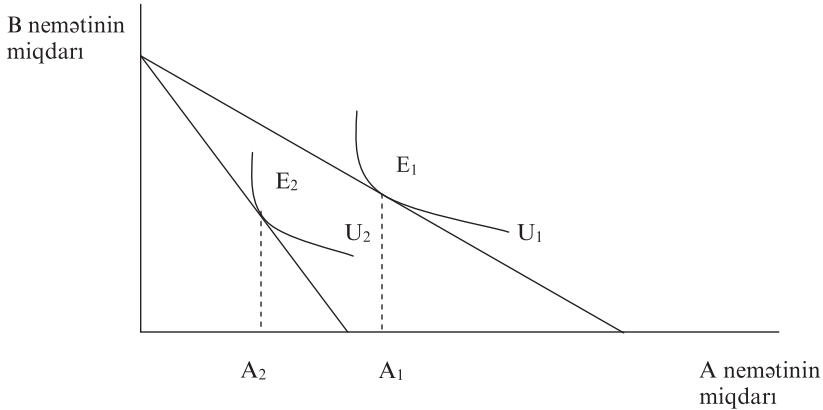
Təfəvütsüzlük əyrilərinin qurulmasına istehlak zövqləri və ya üstünlüklərinin dörd formalaşdırma prinsipləri uyğundur. Birincisi, təfəvütsüzlük əyrilərinin hər biri konkret faydalılıq səviyyəsi-

nə müvafiq olduğuna görə onlar kəşifə bilməz. İkincisi, yüksək-də yerləşən təfavütsüzlük əyriləri daha yüksək faydalılıq səviyyəsini əks etdirir. Üçüncüsü, təfavütsüzlük əyriləri mənfi meyillidir. Dördüncüsü, soldan sağa hərəkət etdikcə təfavütsüzlük əyrisi düzlənməyə tərəf yönəlir. Bu düzəlmə bir nemətin o biri ilə əvəz olunmasının son azalan normasını əks etdirir.

4.4. Gəlir və əvəzetmə effektləri. İstehlakçı artıqlığı.

Qiymətlərin dəyişməsinin tələbin həcminə necə və nə üçün təsir etdiyini müəyyən etmək üçün onun dəyişməsi ilə alınan səmərəni də iki komponentə ayırmaq lazımdır.

Əmtənin qiymətinin dəyişməsi ilə istehlakçının büdcə məhdudiyyətində baş verən iki halı nəzərdən keçirək. Tutaq ki, A əmtəsinin qiyməti dəyişir, B əmtəsinin isə qiyməti dəyişməz qalır. Bu halda büdcə xəttinin A əmtəsinin kordinat oxu ilə kəşimə nöqtəsi sola sürüşür, B əmtəsinin kəşimə nöqtəsi isə dəyişməz qalır.

Şəkil 4.7. Büdcə xəttinin sürüşməsi.

Qiymətin dəyişməsi nəticəsində birincisi, büdcə xətti daha sərt olur. İstehlakçı indi daha çox A nemətindən imtina etməlidir ki, əlavə B neməti vahidini əldə etsin. Deməli, yalnız bir qiymətin də-

yişməsi onun iştirakı ilə qiymətlərin nisbətini, yəni nisbi qiymətləri dəyişdirir. İkincisi, əvvəl mümkün olan A və B nemətlər toplusu indi əldə edilə bilmir. Mövcud pul məbləğinin alıcılıq qabiliyyəti dəyişir. Mahiyyətə A məhsuluna qiymətin artması real gəliri azaltmış olur. Nominal gəlir dəyişməz olduğu halda, indi alın bilən A və B nemələrinin miqdarı əvvəlki haldan az olacaqdır.

Buna müvafiq olaraq istehlakçıların qiymətin dəyişməsinə reaksiya da iki ana bölünə bilər. Nisbi qiymətlərin dəyişməsinə cavab olaraq istehlakçı nisbətən bahalaşmış neməti nisbətən ucuzu ilə əvəz edir. Qiymətlər artdıqda alınan nemətlər toplusunda A nemətinin miqdarı azalır, B nemətinin miqdarı isə artır.

Real gəlirin dəyişməsinə cavab olaraq istehlakçı nemələrin normal, neytral və ya aşağı keyfiyyətliliyindən asılı olaraq onların istehlak həcmələrini ixtisar edir və ya artırır. Nəticə etibarlı ilə optimal nemətlər toplusu E_1 nöqtəsindən digər təfəvütsüzlük əyrisi üzərində yerləşən E_2 nöqtəsinə öz yerini dəyişir.

Beləliklə, istehlakçının nisbi qiymətlər və real gəlir dəyişməsinə reaksiyası uyğun olaraq əvəzetmə və gəlir effektinə səbəb olur.

Qiymətlərin artması real gəliri azaldır, qiymətlərin aşağı düşməsi isə real gəliri yüksəldir. Qiymətin dəyişməsindən gəlir effekti tələb həcmi üçün real gəlirin yekun dəyişməsinə adaptasiyasıdır.

İstehlakçı gəlirin alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına cavab olaraq müəyyən əmtələrin istehlakını ixtisar edir, bəzən ondan imtina edir. Həmin əmtənin əvəzrədlərini alır.

İkinci effekt, yəni əvəzetmə effekti bütün əmtələrin nisbi qiymətlərinin dəyişməsinin nəticəsidir.

Əvəzetmə effekti qiymətin dəyişməsi ilə tələb həcmi üçün nisbi qiymətlərin dəyişməsinə adaptasiyasıdır.

Deməli, istənilən əmtənin qiyməti artdıqda, istehlakçı onu digər əmtə ilə əvəzetməyə səy göstərir. Ona görə də qiymətin artması halında əvəzetmə effekti həmişə tələb həcmi üçün azaldır.

Gəlir və əvəzetmə effektlərindən istifadə edərək, tələb əyrilərinin hökmən azalan xarakterli olmasını sübut etmək olar. Əgər

qiymətlərin dəyişməsi nəticəsi yalnız əvəzetmə effekti olarsa, onda bütün tələb əyriləri azalan xarakterli olurlar. Hər hansı konkret əmtəə digər əmtəələrə nisbətən çox baha olursa, ona istehlak tələbi azalır. Başqa sözlə, əvəzetmə effektinin qiymətin artmasının tələb həcminə təsiri həmişə mənfi olur. Lakin qiymətlərin artması nəticəsində həm də gəlir effekti alınır. İstənilən əmtəənin qiymətinin artması istehlakçının real gəlirini azaldır. Əgər o, normal əmtəədirsə, gəlirin azalması ona tələbin həcmində azalmasına səbəb olur, onda eləcə də gəlir effekti mənfi olacaqdır.

Beləliklə, normal əmtəələrə tələb əyrisi azalan olmalıdır, çünki qiymətlərin artması ilə şərtlənən gəlir effekti və əvəzetmə effekti mənfi kəmiyyətlərlə ifadə olunurlar. Daha yüksək qiymət tələbin həcmində gəlir və əvəzetmə effektləri vasitəsi ilə azaldır.

Tələb qanunu normal əmtəələr üçün həmişə yerinə yetirilməlidir. Normal əmtəələrə qiymətlərin artması ilə şərtlənən gəlir və əvəzetmə effektlərinin hər ikisi mənfi xarakterli olduğuna görə, qiymətlərin yüksəlməsi, istənilən istehlakçı tərəfindən normal əmtəələrə tələbin həcmində azaltmalıdır.

Lakin bütün əmtəələr normal deyil, bəziləri aşağı keyfiyyətli nemətlərdir. Real gəlirlərin azalması aşağı keyfiyyətli nemətlərə tələbi artırır və gəlir effektinin tələbin həcminə təsiri müsbət olacaqdır. Lakin gəlir effektinin mütləq kəmiyyəti əvəzetmə effektinin ölçüsündən az olduğu üçün, qiymətin artmasının ümumi nəticəsi yenə də mənfi olacaqdır.

Deməli, bu halda da tələb qanunu fəaliyyət göstərir, lakin onun fəaliyyətləri aşağı keyfiyyətli nemətlər üçün real gəlirin azalması ilə eyni qüvvəli fəaliyyətlə neytrallaşdırılır.

Aşağı keyfiyyətli nemətlər üçün də həqiqətdə tələb qanunu yerinə yetirilir. Baxmayaraq ki, istehlak davranışı onu tələb etmir, praktikada fərdi və bazar tələb əyriləri aşağı keyfiyyətli nemətlər üçün də azalan xarakterlidir.

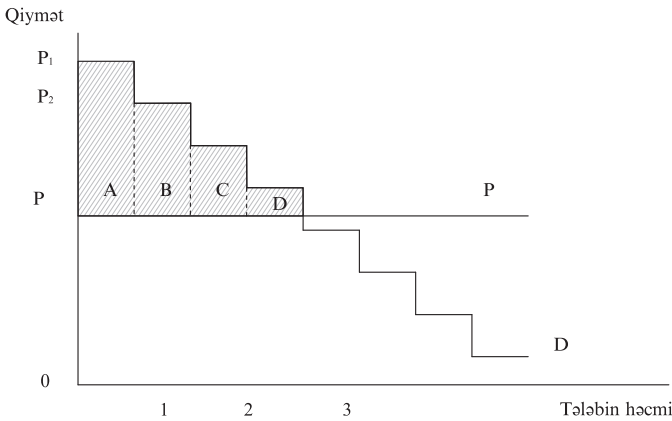
Qeyd etməliyik ki, qiymətin dəyişməsinin səmərəsinin təhlilinin mühüm məqsədi iqtisadi siyasət tədbirlərinin istehlakçının rifahına təsiri nəticələrinin qiymətləndirilməsində kəmiyyət ölçü-

lərinin dəqiq təyiniidir. Belə ölçü istehlakçı artıqlığıdır. Onun dəyişməsi hökumətin vergi, gömrük tarifləri və ya ticarət qadağalarının tətbiqi ilə qiymətlərin dəyişməsi vasitəsi ilə istehlakçıların rifahına təsiri nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir.

İstehlakçı artıqlığı istehlakçının müəyyən miqdarda əmtəəyə ödəmək istədiyi maksimal məbləğlə faktiki ödədiyi məbləğ arasındakı fərkdir.

Bu konsepsiya bilavasitə istehlak tələb əyrisi ilə bağlılığı, onu praktiki olaraq faydalı edir. Bunu daha aydın başa düşmək üçün istehlakçı artıqlığı qrafikini nəzərdən keçirək (şəkil 4.8.)

Şəkil 4.8. İstehlakçı artıqlığı.

İstehlakçının D tələb əyrisi hər bir istehlak səviyyəsində onun ödəməyə hazır olduğu maksimal qiyməti əks etdirir. Məsələn, o birinci əmtəə vahidi üçün P_1 qiymətini ödəməyə hazırdır. Bazar qiyməti isə P - dir. Deməli, birinci əmtəə vahidində istehlakçı artıqlığı $(P - P_1)$ olacaqdır, ikincidə isə $(P - P_2)$ və i.a. Ştrixlənmiş sahə dörd əmtəə vahidindən istehlakçı artıqlığının ümumi ölçüsünü göstərir.

Tələb əyrisi hər bir əmtəəyə istehlakçının ödəmək istədiyi maksimal qiyməti göstərir. Birinci əmtəənin qiyməti P_1 -dən yüksək olsa, istehlakçı ona tələb verməyəcək. Qiymət P_1 -ə düşdükdə o bir əmtəə alır. İkincisini isə yalnız P_2 qiymətində almaq istəyir.

Deməli, əmtəələrin sayı artıqca, onların istehlakçı üçün faydalılığı azalır. Deməli, qiymətin artması nəticəsində istehlakçı artıqlığının azalması qiymətin artmasının qarşısını almaq üçün istehlakçının ödəməyə hazır olduğu maksimal məbləğə bərabərdir; qiymətin azalması nəticəsində istehlakçı artıqlığının artması istehlakçının qiymətlərin aşağı düşməsinə təsir etməyə ödəməyə hazır olduğu maksimal məbləğə bərabərdir. Qiymətin aşağı düşməsi ilə şərtlənən istehlakçı artıqlığının ölçüsünün dəyişməsi qiymət dəyişməsi nəticəsində istehlakçının fayda və ya itgilərinin göstəricisini təşkil edir.

Əsas anlayışlar

Bazar tələb əyrisi

Fərdi tələb əyrisi

İstehlak toplusu

Büdcə məhdudiyyəti

Ümumi faydalılıq

Son faydalılıq

Azalan son faydalılıq

Nisbi qiymətlər

Gəlir effekti

Əvəzetmə effekti

İstehlakçı artıqlığı

Engel əyrisi

Özünü yoxlama sualları

1. Fərdi və bazar əyrilərinin xüsusiyyətləri.
2. Büdcə məhdudiyyəti və onu ödəyən faydalılığın maksimallaşdırılması nədən asılıdır.
3. Təfavütsüzlük əyrilərinin xüsusiyyətləri.
4. Ümumi və son faydalılıq, onların hesablanması.
5. Gəlir və əvəzetmə effektləri, onlara təsir edən amillər.
6. İstehlakçı artıqlığı.

5. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və istehsalçıların davranışı.

5.1. Sahibkarlığın təşkili formaları.

5.2. Mənfəətin maksimallaşdırılması.

5.1. Sahibkarlığın təşkili formaları.

Firmaların fəaliyyətinin öyrənilməsi cari vəziyyəti təhlil etməyə, dəyişən xarici mühit şəraitində davranışı proqnozlaşdırmağa, optimal qərarlar qəbul etməyə və məhdud iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə metodlarını təyin etməyə imkan verir. Göstərilən məsələləri tədqiq etmək məqsədilə əvvəlcə firmaların təşkilatı formaları və onların davranışı əsasları nəzərdən keçirilməlidir. Qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlığın üç təşkili formaları mövcuddur: fərdi təsərrüfat, əməkdaşlıq və korporasiya.

Fərdi təsərrüfat - bir şəxsin mülkiyyətində olan müəssisə olub, təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mənfəət almaq hüququna malikdir və müəssisənin istənilən zərərinə görə tam məsuliyyət daşıyır.

Fərdi təsərrüfatın üstünlüklərinə təsisin asanlıığı, sahibkar - mülkiyyətçinin tam nəzarəti, fəaliyyətin tam sərbəstliyi və işlərin daha səmərəli aparılması üçün güclü stimulun olması aid edilə bilər.

Onun çatışmayan cəhətlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- təsərrüfatın maliyyə ehtiyatlarının məhdudluğu. Həmin müəssisələrin maliyyə ehtiyatları hesablaşma hesabındakı vəsaitləri və borc ala biləcəyi kredit məbləği daxilindədir. Onların müflisləşmə ehtimalı çox olduğuna görə banklar yüksək məbləgdə kredit verməkdən çəkinirlər.

- təsərrüfatın sahibi qeyri-məhdud məsuliyyətli sūbyekt olduğuna görə o, təkcə firmanın aktivləri ilə deyil, həm də öz şəxsi aktivləri ilə risqə gedir. Belə ki, mənfəətsiz işləyən müəssisənin

aktivli kreditörlerin tələblərini ödəmək üçün kifayət etməzsə, onlar müəssisə sahibinin şəxsi mülkiyyətinə qarşı məhkəmədə iddia qaldıra bilərlər.

- sahibkar bütün idarə etmə funksiyalarını (alqı-satqı, muzzdlu işçi tutulması, istehsal, reklam və i. a.) yerinə yetirməyə məcbur olur.

Əməkdaşlıq (tam ortaqlıq) - mənfəətdə payı olan iki və ya daha çox şəxslərin birgə mülkiyyətindəki müəssisədir. Hər bir sahibkar və ya əməkdaş müəssisənin bütün zərərlərində birgə məsuliyyətə malikdirlər.

Adətən onlar öz maliyyə ehtiyatlarını və bacarıqlarını birləşdirirlər. Bununla da onlar riski və paylarına düşən mənfəəti və ya zərəri bölüşdürürlər. Əməkdaşlıq edənlər müəssisənin fəaliyyətində müxtəlif dərəcədə iştirak edirlər. Bəziləri firmanın fəaliyyətində fəal rol oynayır, digərləri isə məhdud məsuliyyətli şəriklik edirlər. Bu halda onlar məhdud miqdarda maliyyə resurslarını verərək, firmanın idarə edilməsində iştirak etmirlər. Fərdi təsərrüfatlara nisbətən əməkdaşlıq formasında bir neçə sahibkar birləşdiyinə görə müəssisənin maliyyə resursları nisbətən çoxdur. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə hüquq və mühasibat firmalarında çoxlu sayda sahibkarlar mövcuddur.

Lakin əməkdaşlıq forması iki mühüm qüsura malikdir. Birincisi əməkdaşlıq müəssisələri qeyri-məhdud məsuliyyətlidir. Bu o deməkdir ki, əgər müəssisə zərər çəkirsə, hər bir əməkdaş onun fəaliyyətində fəal iştirakçı olmasından asılı olmadan bütün zərərlərə məsuliyyət daşıyır. Məsələn, partnyorlardan biri müflisləşirsə, digəri firmanın bütün borclarına məsuliyyət daşıyır.

İkinci mənfəət əməkdaşlıq müqavilələrinin qeyri-çevikli olmasıdır. Əgər yeni partnyor qəbul edilirsə və ya işdən çıxırsa, onda hüquqşunaslar yeni əməkdaşlıq müqaviləsinin tərtibi üçün dəvət olunurlar. Bu qeyri-çeviklik müəssisənin fəaliyyətinin başlanması və onun inkişafının maliyyələşdirilməsi məqsədilə maliyyə kapitalının cəlb edilməsində narahatlıq yaradır. Bəzi müəssisələr, xüsusilə hüquq firmaları, az avadanlıq tələb edir və satış üçün çox əmtəələrə ehtiyacı yoxdur. Onlar lazım olan fondları partnyorların he-

sabına, eləcədə bank ssudaları və ya digər şəxslərin köməyi ilə formalaşdırıla bilər. Lakin müəssisələrin sayı çox olduqda, avadanlıq və ehtiyatlar çox tələb olunduqda, fəaliyyət üçün göstərilən metodla lazım olan maliyyələşdirmə çətinləşir. Sürətlə inkişaf edən müəssisənin mütəmadi əsaslarla böyük həcmdə maliyyələşdirməni formalaşdırmaq imkanı olmalıdır. Həmişə yeni partnyorların cəlb edilməsi vasitəsilə bunu etmək çox narahatdır.

Əməkdaşlıq formasını çatışmazlıqları korporasiyaların təşkili-ni əlverişli edir.

Korporasiya - səhmdar mülkiyyəti əsasında sahibkarlığın təşkilatı forması olub, bir qayda olaraq, sahibkar, mülkiyyətçi mülkiyyətdən kənarlaşdırılmış, maliyyə məsuliyyəti məhdudlaşdırılmışdır.

Hətta korporasiyanın zərərlərinin ödənilməsi vəsaitlərin kifayət etmədiyi halda belə, korporasiya sahibkarları yalnız ora qoyuluşları ilə məsuliyyət daşıyırlar.

Korporasiyaların sahibləri, yəni səhmdarlar və ya payçılar kənarlaşdıqda və ya yeni səhmdar meydana gəldikdə onun fəaliyyəti dayanmır.

Korporasiyanın mülkiyyəti onun səhmdarları arasında bölüşdürülmüşdür. İlk səhmdarlar korporasiya yaradıldıqda pul və ya digər resurslar (istehsal olunan məhsulun ideyası və s.) formasında qoyuluş edənlərdir. Öz məsrəflərinin ödənilməsi kimi onlar kompaniyanın gəlirlərində iştirak etmək hüququ qazanırlar. Bu işə sahibkarların gəlirlərinin xarakterini təyin edən səhm sertifikatlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Deməli, korporasiyanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, səhmlərin satışı yolu ilə çox miqdarda kapital cəlb edə bilər. Hər bir şəxs müxtəlif korporasiyaların səhmlərini almaqla riskin dərəcəsini azaldır. Bununla bərabər, onların bank kreditindən istifadə etmək imkanı daha genişdir.

Korporasiya sahibkarları firmaların öhdəliklərinə görə heç bir maddi məsuliyyət daşımırırlar. Korporasiya müflisləşsə, onların şəxsi aktivləri üçün heç bir təhlükə yaranmır. Kreditorlar korporasiyaya qarşı yalnız hüquqi şəxs kimi iddia irəli sürə bilər.

Təcürbədə böyük kapital, iri miqşaylı istehsal, böyük dərəcədə risq olan sahələrdə korporasiya öz səmərəliliyini sübüt etmişdir. Korporasiyanı idarə etmək üçün direktorlar şurası seçilir, o, əsas iqtisadi siyasət müəyyən edir və onu həyata keçirmək məqsədilə muzzdlu idarəedicilər tutur.

Firma inkişaf etdikcə, səhm sertifikatlarının buraxılışı və satışı hesabına pul vəsaitləri ala bilər. Korporasiya sahib olma hüququ əvəzinə o, fəaliyyət və inkişaf üçün lazım olan resursları alır. Öz növbəsində səhmdarlar öz səhmlərini istənilən adama nəğd pula sata və ya onlardan ala bilər. Beləliklə, korporasiyanın bu gün ki, sahibkarları ilk səhmləri alanlar olmaya da bilər. Çox ehtimal ki, korporasiyaların indiki sahibkarları öz kapitalını əvvəlkilərdən vasitəçilərin iştirakı ilə fond birjalarından almışlar.

Korporasiyanın mənfəəti səhmdarlara dividend formasında ödənilə bilər və ya bölüşdürülməmiş mənfəət kimi firmada qala bilər.

Dividend korporasiya tərəfindən öz səhmdarlarına az və çox dərəcədə müntəzəm (adətən rüblük) ödəmələrdir. Bölüşdürülməmiş mənfəət isə firma tərəfindən səhmdarlara ödənilməmiş mənfəətdir. Bu gəlirlər firmanın sərəncamında qalır.

Dividend ödəmələri səhmdarların qoyduğu kapitala birbaşa gəlirlərdir. Ödənilən dividendlər, eləcədə firmanın mənfəət norması və səhmlərin faiz normasının kursu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Firmanın sərəncamında qalan bölüşdürülməmiş mənfəətin bir hissəsi investisiyaların maliyyələşdirilməsinə istifadə edilir və beləliklə də firmanın səhmlərinin dəyərini artırır. Son nəticədə bölüşdürülməyən mənfəət səhmdarlara kapitalın artımından gəlir formasında verimi təmin edir.

Səhmdar kapitalın bir hissəsi satıldıqda və satıcılar aktivlərin ilk ödənilmiş dəyərindən daha çox vəsait aldıqda kapital artımına gəlir alınır.

Korporasiya bölüşdürülməmiş mənfəəti müxtəlif usullarla mənfəət almaq üçün öz qabiliyyətinin artırılmasına istifadə edir. O bu vəsaiti avadanlıq və zavodlar almağa, digər kompaniyanı əldə etməyə, bankdakı hesabını və ya digər maliyyə aktivlərini ar-

tırmağa yönəldə bilər. Əgər kompaniya mənfəətin bir hissəsini yığırsa və onu aktivlərin artırılmasına istifadə edərsə, onda yəgin ki, səhmləri dəyəri artır və səhmdarlar gələcəkdə dividendlər üzrə ödəmələrin artmasını gözləyirlər. Beləliklə, bölüşdürülməmiş mənfəətin olması səhmdarlar üçün əlverişlidir, çünki öz səhmlərini satdıqları halda, onların gəlirləri kapitalın artımına realizə etmə imkanı yaranır. İstehsalın təşkilinin korporativ və ya səhmdar formalarının iki mühüm üstünlükləri aşağıdakılardır:

- səhmdar kapitalın bir hissəsi tez və asanlıqla alınıb və satıla bilər;

- səhmdarlar məhdud məsuliyyətə malikdirlər.

Bu üstünlüklər korporasiyaları iri biznesin təşkilinin əsas formasına çevirmişdir. Korporasiya sahibkarlığının nöqsanlarına səhmlərə malik olanların hamısının idarə etmədə iştirak və firmaların fəaliyyətinə nəzarət etmək imkanının olmamasıdır.

Digər nöqsan mənfəətə vergi qoyulması məsələləri ilə bağlıdır. Belə ki, burada vergiyə ikiqat cəlb olunma mövcuddur. Korporasiyanın səhm sahiblərinə dividend şəkilində verilən mənfəətdən iki dəfə vergi tutulur. Birinci dəfə korporasiyanın mənfəətindən vergi tutulur ki, bu isə dividendi azaldır. İkinci dəfə isə səhm sahiblərinə verilən dividenddən də gəlir vergisi tutulur.

5.2. Mənfəətin maksimallaşdırılması.

Müəssisələrin bütün üç formasının sahibkarları mənfəəti maksimallaşdırmağa cəhd edirlər ki, daha da varlı olsunlar. Əksər hallarda nəzərdən keçirilən firmanın təşkilatı prinsipindən asılı olmadan sahibkarın vəziyyətini maksimallaşdırmaq qərarları eyni olur. İqtisadçılar hesab edirlər ki, bütün müəssisələr işlərini mənfəətin ölçüsünü maksimallaşdırmaq məqsədilə qururlar. Belə vəziyyət iki tərəfdən tənqid edilir:

- birincisi, real təsərrüfat qərarları çox mürrəkəb və əsasən az informasiya əsasında qəbul edilirsə, onda müəssisələrin nəyi isə maksimallaşdırmasını gözləmək real deyildir;

- ikincisi, iri korporasiyaların minlərlə səhmdarları onun idarə edilməsinə səmərəli nəzarəti həyata keçirə bilmirlər; bu vəziyyətdə idarəedicilər səhmdarların əmlakı hesabına öz məqsədlərini sərbəst olaraq həyata keçirirlər.

Əlbəttə idarəedicilər həmişə mənfəəti maksimallaşdıran qərarlar qəbul etmirlər, onlarda səhvə yol verə bilirlər. Lakin bunu sahibkarlıq davranışı nəzəriyyəsinin qanunauyğunluğu inkar etmir.

Məlumdur ki, firmalar müxtəlif istehsal üsullarından istifadə edirlər. Uğurlu firmalar əlverişli istehsal üsulu seçərək, inkişaf edəcəklər. Digər firmalarda yüksək istehsal məsrəfləri ixtisara səbəb olacaqdır. Deməli, hətta idarəedicilərin heç nəyi maksimallaşdırmaq istəmədiyi halda da optimal istehsal üsulundan istifadə edən firmalar bazarda üstün mövqeyə malik olacaqdır. Məlumdur ki, əksər iri korporasiyalar bilavasitə öz sahibləri tərəfindən idarə edilmir. Belə korporasiyalar çoxlu səhmdarlara malik olub, prinsipcə onlar direktorlar şurası vasitəsi ilə firmanın işinə nəzarət edirlər. Direktorlar şurası öz növbəsində idarəedicilər təyin edirlər və əmindirlər ki, onlar firmaya əsas sahiblər-səhmdarların marağını nəzərə alaraq rəhbərlik edəcəklər.

Lakin həqiqətdə iri firmanın direktorlar şurası müdiriyyətin qərarlarına bilavasitə nəzarəti zəif həyata keçirirlər. Əlbəttə iri korporasiyaların təşkilatı strukturları çox mürəkkəbdir və bu müəyyən müddətə seçilmiş direktorlar şurasının daimi işə tutulmuş idarəedicilərin gündəlik qəbul etdikləri qərarlara nəzarəti həyata keçirməyi çətinləşdirir. Əgər idarəedicilər səhmdarların vəziyyətini maksimallaşdırmağa bir başa məcbur edilə bilmirlərsə, onda onlar hansı məqsədlərə xidmət edirlər?

Dünya təcrübəsi göstərir ki, firma böyük olduqca, idarəedicilərin vəzifə maaşları yüksəlir. Ona görə də bəzən qeyd edirlər ki, idarəedicilər səhmdarların vəziyyətini maksimallaşdırmaq əvəzinə, rəhbərlik etdiyi firmanın genişlənməsinə səy göstərirlər. Deməli, kompaniyanı genişləndirmək üçün idarəedicilər mənfəətin bölüşdürülməyən hissəsini yeni fabriklərin tikintisinə istifadə etməlidir.

İdarəedicilərin səhmdarların maraqlarının əksinə fəaliyyətinin di-

gər situasiyalari da mövcuddur. Məsələn, geridə qalmış firma pis rəhbərlik edilən firmanı ələ keçirmək istədikdə, firmanın mövcud müdiriyyəti birləşməyə etiraz edir, çünki bu halda o iş yerini itirir.

Bu problemləri həll etmək üçün adətən səhmdarlar idarəediciləri firmanın mənfəətinin maksimallaşdırılmasına maraqlandıрмаğa çalışırlar (mənfəətin artması ilə idarəedicilərin əmək haqqının yüksəlməsi, onlara səhmlərin verilməsi və i.a.) Bu tədbirlər səmərə vermirsə, səhmdarlar geridə qalan firmanın birləşməyə getməsinə səy göstərirlər.

Beləliklə, səhmdarların maraqlarına xidmət etməyən idarəedicilər, iş yerlərini saxlamaqda az şansa malikdirlər. Firmalar iqtisadi mənfəəti və ya gəlirlə məsrəflərin fərqiini maksimallaşdırmağa çalışırlar.

Müəyyən dövr ərzində firmanın əmtəə və ya xidmətlərin satışından əldə etdiyi məbləğ gəlir adlanır. Firmanın məsrəfləri - həmin dövr ərzində satılmış əmtəə və ya xidmətlərin istehsalı ilə bağlı olan xərclərdir. Mənfəət (və ya xalis gəlir) gəlirlərin məsrəflərdən artımıdır.

Bu anlayışların sadə olmasına baxmayaraq, təcrübədə məsrəf və mənfəətlərin kəmiyyətini dəqiq ölçmək çətinliklə başa gəlir. Bu məqsəd üçün müəssisə muhasibat uçotu alətlərindən, müəssisə və onun davranışını haqqında uçot sistemindən istifadə edir. Beləliklə, muhasibat uçotunun əsas prinsiplərini bilmək çox faydalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, firmaların gəlirləri, xərcləri və mənfəətləri istehsal - təsərrüfat nəticələri haqqında hesabatlarda göstərilir. Bir tərəfdən gəlirlər və məsrəflərin, digər tərəfdən alınmış və verilmiş ödəmələrin fərqləri nəğd pullar axını anlayışına gətirir.

Firmanın nəğd pul axını - müəyyən dövrdə onun faktiki aldığı xalis pulların məbləğidir.

Yüksək mənfəət şəraitində müştərilər öz hesabları üzrə ödəmələri yerinə yetirmədikdə nəğd pul axını az ola bilər. Əlbəttə mənfəət alan firma, dövriyyədə nəğd pulun olmamasından lazım olan əmtəə və xidmətləri üzrə hesablaşmaları apara bilməyərək, öz fəaliyyətində çətinliklərlə üzləşir. Qeyd edək ki, yeni firmalar yara-

dıldıqda ən böyük problemlərdən biri nəgd pul axının olmaması və ya az olmasıdır. Ona görə də firmaya işi başlamaq üçün lazımı maliyyə vəsaitləri verilir. Son nəticədə, müəssisə səmərəli işlədikdə məhsul satışı həyata keçirilir, hesablar ödənilir və nəgd pul axını kifayət qədər böyük olaraq məsrəfləri ödəməyə imkan verir.

Firmanın mühasibat balansında konkret dövrdə aktivlər, passivlər və firmanın xalis dəyəri öz əksini tapır. Aktivlərdə firmanın malik olduqları, passivlərdə isə firmanın öhdəlikləri və borcları göstərilir. Firmanın xalis dəyəri (müəssisənin xüsusi kapitalı) aktivlər və passivlərin fərqlərini təşkil edir. Mənfəət gəlirlə məsrəflərin fərqi olduğuna görə uçot mənfəəti bir qayda olaraq, iqtisadi mənfəətdən yüksəkdir. Mühasiblər və iqtisadçılar onunla razıdırlar ki, prinsip etibarı ilə istənilən dövrdə firmanın məsrəfləri həmin dövrdə əmtəə və xidmətlərin istehsalında istifadə edilmiş resursların dəyərində bərabərdir. Mühasiblər əsasən ölçülə və ya hesablana bilən məsrəfləri əsas götürürlər. İqtisadçılar isə məsrəfləri daha geniş alternativ məsrəfləri prinsipi əsasında nəzərə alırlar. Qeyd edək ki, mühasiblər bir qayda olaraq, alternativ dəyərdə iki mühüm ünsürü nəzərə almırlar:

- birincisi, müəssisənin sahibkarının iş vaxtının sərfi ilə bağlı alternativ məsrəfləri, yəni hesabatlar sahibkarın əməyinin alternativ dəyərini nəzərə almır.

- ikincisi, sahibkarın maliyyə kapitalının alternativ dəyəri məsrəflərin hesablanması nəzərə alınmır.

Əgər biz firmanın iqtisadi mənfəətinin maksimallaşdırmasını nəzərdə tuturuqsa, onda bu fərqi necə yarandığını izah edək.

Əmtəə və xidmətlərin realizəsindən alınan iqtisadi mənfəət satışdan gəlirlə həmin əmtəə və xidmətlərin istehsalında istifadə olunan resursların alternativ məsrəflərinin fərqi kimi təyin olunur.

Hər hansı resursun istifadəsi xərcləri qazanc baxımından ölçüldükdə, həmin resursun alternativ yolla daha əlverişli istifadəsində “itirilmiş imkanlar” alternativ məsrəflər adlanır. Tutaq ki, sahibkar 20 min manat pula malikdir və onu istehsalda xammal almağa,

muzdlu fəhlə tutmağa və i.a. istifadə etmişdir. İlin axırında məlum olmuşdur ki, firma 22 min manatlıq məhsul istehsal etmiş və satmış, yəni xərclərə nisbətən gəlirin artımı 2 min manat təşkil etmişdir. Digər tərəfdən, sahibkar həmin pulları illik gəliri 12 %-lə bankda yerləşdirsə idi o, ilin axırında 22,4 min manat, yəni təsərrüfat fəaliyyətinə nisbətən 0,4 min manat çox gəlir alardı. Deməli, istehsalı seçməklə, o öz vəsaitlərindən əlverişli istifadə etməmiş və 22,4 min manat gəlir almaq “imkanı” itirmişdir.

Alternativ xərcləri hesablamaq məqsədilə istehsala verilən hər bir istehsal amili üzrə pul formasında firmanın ən yaxşı alternativ istifadə yoluna nisbətən itirilmiş qazancını təyin etmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, firma resursları alandan sonra dərhal istifadə etdiyinə görə bu proses sadələşir. Bu halda resursun qiyməti bazarda təyin olunur və sahibkardan asılı deyildir. Burada həmin istehsal amilinin alınması məsrəfləri firmanın alternativ xərclərini təşkil edəcəkdir, çünki o, bütün alternativ variantlardan birini, həmin resursu seçmişdir. Həmin istehsal amilləri üçün alternativ xərclər resurslar üzrə ən optimal xərclərdir. Çünki bu xərclərin az da olsa artması, onun istifadəsini məqsədəuyğun etmir və alternativ resursdan istifadəni səmərəli edir. Belə resursun qiyməti “itirilmiş imkanlara” bərabərdir, çünki sahibkar həmin pul vəsaitlərini başqa resursa sərf edə bilərdi, lakin onu etməyərək, digər xammaldan istifadə imkanını itirmişdir.

Muzdlu işçi tutduqda da eyni vəziyyət mövcud olur. Bu halda ona verilən əmək haqqı - həmin işçinin xidmətlərindən istifadə üzrə xərcləri təşkil edir, çünki bütün alternativlərdən firma onu seçmişdir.

Firma cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə etdikdə, alternativ məsrəfləri bank krediti faizi üzrə ödənilən məbləğdən asılıdır (çünki firma həmin pulları istehsalda deyil, bankda yerləşdirə bilərdi). Deməli, firmanın kənardan aldığı və ya muzdlu tutduğu və dərhal istifadə etdiyi istənilən resurs üçün alternativ məsrəfləri bu usulla hesablanır.

Lakin firmanın daxili resursları, yəni xüsusi pul vəsaitləri, ava-

danlıqlar, binalar, eləcə də sahibkarlıq istedadı istifadə edildikdə bu məsrəfləri hesablamaq çətinləşir. Əsaslı avadanlıqların istisnamarı, amortizasiya ayırmaları, sığorta yığımları və başqaları ilə əlaqəli məsrəflərlə yanaşı aşkar olmayan məsrəflərdə mövcuddur. Firma xüsusi pul vəsaitlərini banka qoyaraq faiz ala bilər. Avadanlıq və istehsal binalarına gəldikdə isə onların daha əlverişli metodla alternativ tətbiqi imkanını və itirilmiş qazancı qiymətləndirmək lazımdır. İşin aparılma bacarığı, risk edilməsi də alternativ imkanlar baxımından qiymətləndirilir. Belə ki, əgər bir sahibkar risk edərək, əlavə qazanc əldə edibsə, digəri bunu etmədikdə, əlavə qazanc almaq imkanını itirərək, özünün itirilmiş imkanları üzrə məsrəflərini artırır.

Əgər alternativ məsrəflər gəlirdən çox olarsa, onda “mənfi mənfəət” firmanın zərəri adlanır. Mühasibat və iqtisadi mənfəətlərin hesablanması şərti misalda cədvəl 5.1 - də verilmişdir.

Cədvəl 5.1.

Göstəricilər	Məbləği, manatla
1. Məhsul satışından ümumi gəlir	+ 2000
2. Müsəqim xərclər (xammalın alınması, işçi qüvvəsinin tutulması, enerji resurslarının ödənilməsinə və i.a.) - çıxılır	- 1200
3. Dolayı xərclər (üstəlik xərclər, amortizasiya, idarəedicilərin əmək haqqı, cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə faizlər və i. a.) - çıxılır	- 250
4. Mühasibat mənfəəti (sətir 1 - (sətir 2 + sətir 3))	550
5. Firmanın istifadə etdiyi kapital resursları və sahibkar riski üzrə qeyri - aşkar alternativ məsrəflər - çıxılır	- 350
6. İqtisadi mənfəət (vergi ödənilənədək) (sətir 4 - sətir 5)	200

Cədvəldən görüldüyü kimi, iqtisadi mənfəət mühasibat mənfəətindən firmanın istifadə etdiyi kapital resursları və sahibkar riski üzrə qeyri - aşkar alternativ məsrəfləri çıxmaqla təyin olunur.

Əgər firma fəaliyyəti nəticəsində alternativ məsrəfləri tamamilə ödəyirsə, deməli, onun istifadə etdiyi resursların daha əlverişli alternativ tətbiqi mövcud deyildir. Gəlirlə məsrəflər eyni olduğu halda, iqtisadi mənfəət sıfıra bərabərdir. Bu hal firma üçün kifayətedicidir, çünki bütün resurslar onlar əlverişli alternativ yolla istifadə edildiyində az olmayaraq qazanc gətirirlər.

Əsas anlayışlar

Fərdi təsərrüfat
Əməkdaşlıq (tam ortaqlıq)
Korporasiya
Səhmdar
Direktorlar şurası
Məhdud məsuliyyət
Dividend
Kapitala gəlir
Bölüşdürülməmiş mənfəət
Maliyyə kapitalı
Gəlir
Məsrəflər
Alternativ məsrəflər
Mühasibat mənfəəti
İqtisadi mənfəət

Özünü yoxlama sualları

1. Sahibkarlığın təşkili formaları.
2. Korporasiyaların xüsusiyyətləri.
3. Gəlir və məsrəflərin növləri.
4. Mühasibat və iqtisadi mənfəət.

6. İstehsal və məsrəflər bazar iqtisaliyyatında

6.1. *İstehsal funksiyası*

6.2. *Qısamüddətli dövrdə istehsal.*

6.3. *Qısamüddətli dövrdə məsrəf əyriləri.*

6.4. *Uzunmüddətli dövrdə istehsal və məsrəflər*

6.5. *Miqyasdan müsbət və mənfə qənaət.*

6.1. *İstehsal funksiyası*

Firmalar əmtəə və xidmətlərin istehsalında müxtəlif növ məsrəflərdən və ya istehsal amillərindən istifadə edirlər. Onlardan birini - xammal və materiallar, ikincisini - digər firmalarda istehsal olunmuş əmtəələr, üçüncüsünü - müxtəlif ixtisaslı əmək, dördüncüsü isə kapital nemətlərini təşkil edir.

Verilmiş həcmdə məhsul buraxılışı üçün istehsal amillərinin müxtəlif birləşdirilməsi üsulları mövcuddur. Məsələn, avtomobil istehsalı üçün sadə konveyer xətlərində çoxlu miqdarda əməkdən və ya az sayda insanlar və yüksək mürəkkəbliki baha robotlardan istifadə oluna bilər.

Firmanın mənfəətini maksimallaşdırmaq üçün istehsal texnologiyası elə seçilməlidir ki, verilmiş məhsul istehsalı həcmində maya dəyərini minimallaşdırmaq mümkün olsun.

Ona görə də firma müəyyən əmtəə və ya xidmət növünün istehsalına başladıqda, öz məhsulunun alternativ istehsalı üsulları haqqında informasiyaya malik olmalıdır. Hətta ən sadə istehsal fəaliyyətini həyata keçirdikdə firma çoxlu qərarlar qəbul etməli olur. Nə qədər xammal almalı, hansı sayda müzdü fəhlə tutmalı, texnoloji proseslərdən hansını seçməli və i.a. Sənaye firmaları öz məhsullarının istehsalında istifadə olunan texnologiya haqqında daha mürəkkəb qərarlar qəbul etməli olurlar.

Bütün firmalar səmərəli istehsalçı olmağa çalışırlar. Buna nail olmaq məqsədilə firma elə istehsal üsulu seçməlidir ki, o, həm texnoloji, həm də iqtisadi baxımdan səmərəli olsun.

Əgər verilmiş həcmdə məhsul istehsalında digər resursların çox sərf edilmədiyi halda, heç olmasa bir resursun az miqdarda sərfini təmin edən, heç bir digər üsul mövcud deyilsə, o, texnoloji səmərəli üsul sayılır.

Deməli, müəyyən miqdarda resursların istifadəsində istehsal edilmiş məhsul həcmi maksimal mümkün olandırsa, istehsal üsulu texnoloji səmərəlidir.

İstənilən verilmiş məhsul həcmının istehsalı prosesində istifadə olunan bütün məsrəflərin alternativ dəyəri minimallaşdırıldıqda istehsal üsulu iqtisadi səmərəli hesab olunur. Deməli, iqtisadi səmərəliliyi əldə etmək üçün firma istifadə edə biləcəyi bütün növ istehsal amillərinin dəyərini nəzərdən keçirməlidir.

Texnoloji və iqtisadi səmərəliliyin fərqli olmalarına uyğun olaraq optimal istehsal prosesi seçildikdə əvvəlcə mühəndis-texniki, sonra isə iqtisadi qərarlar qəbul edilməlidir.

Mühəndis və ya digər texniki ekspert resurslara minimal tələbatla xarakterizə olan texnoloji prosesləri seçir. Sonra isə biznesmen iqtisadi qərar qəbul edir, yəni texniki səmərəli prosesi seçir. Texniki səmərəli proses ən az məsrəflərlə xarakterizə olunur, deməli, iqtisadi səmərəlidir.

Texnoloji səmərəli istehsal üsulları haqqında mühəndis informasiyasını ümumiləşdirmək məqsədi ilə iqtisadçılar firmanın istehsal funksiyasından istifadə edirlər.

İstehsal funksiyası resursların verilmiş toplusunda firmanın istehsal edə biləcəyi maksimal məhsul buraxılışı həcmi verir.

Deməli, istehsal funksiyası maksimal məhsul buraxılışının ölçüsünü verdiyinə görə o, texnoloji səmərəli istehsal üsullarından alternativ istifadənin nəticələrini əks etdirir. Ən çox iki resurslu (əmək, kapital) istehsal funksiyalarından (Kobba-Duqlas, Leontyev) istifadə edilir.

Qeyd etməliyik ki, heç bir firma özünün mühəndis-texniki, eləcədə iqtisadi qərarlarını həmişəlik qəbul etmirlər. Firmalar daha iqtisadi səmərəli (yəni az məsrəfli) istehsal üsulu axtarırlar. Onu tapdıqda istehsal üsulu dəyişikliyə məruz qalır və tək-

lif əyrisi sürüşür. Eyni zamanda istehsal amillərinin qiymətləri dəyişdikdə firmalar dəyişdirilmiş istehsal üsuluna keçmək haqqında qərarlar qəbul etməlidirlər.

İstehsal üsullarının dəyişdirilməsi imkanları firmaların biliklər və ya bazar konyukturasında dəyişikliklərə reaksiya vermə vaxtından asılıdır. Deməli, firmanın hansı dövrdə fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq davranış prinsipləri fərqlənir. Firmanın istehsal üsulunu dəyişdirmək imkanları qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə fərqlənir.

Qısamüddətli dövr - elə vaxt dövrüdür ki, onun ərzində firmanın sərf etdiyi bəzi istehsal amili dəyişir. Üzunmüddətli dövr - kifayət qədər uzun olan elə vaxt dövrüdür ki, firma özünün bütün istehsal amillərini dəyişə bilər.

Qısamüddətli dövrdə firmanın istehsal imkanlarını seçmək imkanları məhduddur, çünki bəzi məsrəf növləri qeyd edilmişdir, daimidir və hətta onların dəyəri dəyişdiyi halda özləri müvafiq qaydada da tez dəyişə bilmirlər. Onlara istehsal binaları, avadanlıqlar aid edilə bilər. İstehsal prosesində dəyişən iqtisadi resurslar dəyişən amillər hesab edilir.

Uzunmüddətli dövrdə firma tamamilə istifadə edilən resursların qiymətləri və məhsul bazarlarının dəyişməsinə uyğunlaşa bilər. Kifayət qədər vaxta malik olduğuna görə firma öz istehsal üsulunu dəyişə bilər, istehsal meydançaları və avadanlıqları əldə edə bilər.

Bütün istehsal məsələlərinin uyğunlaşması üçün tələb olunan dövrün davamiyyəti sahələr üzrə kəskin fərqlənir. Məsələn, aviasiya kompaniyasına işlənmiş təyarələri almaq və ya icarəyə götürmək, daha çox təyyarəçi tutmaq, aeroportda əlavə sahə icarəyə götürmək və əlavə çox reys təklif etmək üçün 3-4 ay kifayətdir.

Avtomobil istehsalçısına yeni zavod tikmək və istehsalı başlamaq üçün faktiki olaraq 2-3 il vaxt lazımdır və i.a.

Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərin fərqlərinə müvafiq olaraq daimi və dəyişən istehsal amillərinin fərqləri də bir qədər əhəmiyyətlidir.

Firma dəyişən istehsal amilinin məsrəflərini həтта qısamüddətli dövrdə də dəyişə bilər. Daimi istehsal amillərinin məsrəfləri qısamüddətli dövrdə verilmişdir, o, yalnız uzunmüddətli dövrdə dəyişdirilə bilər.

Məsələn, çörək istehsalında sobalar daimi amil olduğu halda, un və digər xammal dəyişən amildir. Əmək məsrəflərini istifadə olunan unun miqdarına nisbətən dəyişdirmək mürəkkəbdir, lakin soba və ya istehsal sahəsinə nisbətən həddindən çox asandır. Gün ərzində əmək daimi amildir, bir neçə həftə və ya çox müddətdə dəyişən amildir.

Bütövlükdə istənilən həcm məhsul istehsalında maya dəyəri firmanın özünün bütün növ məsrəflərini müvafiq səviyyəyə gətirmək üçün kifayət qədər vaxtın olmasından asılıdır. Yalnız bu halda o, daha səmərəli istehsal təşkil edə bilər.

6.2. Qısamüddətli dövrdə istehsal.

Qısamüddətli istehsal funksiyası buraxılış həcminin digər amillər dəyişmədiyi halda firmanın dəyişən məsrəflərinin həcmindən asılılığını xarakterizə edir. Sadə olmaq üçün əmək yeganə dəyişən istehsal amili olduğu şərti misalı nəzərdən keçirək.

Cədvəl 6.1

Ay ərzində əməyin ümumi, son və orta məhsulu.

<i>Əməyin məsrəfləri, məşğul olanların sayı (L)</i>	<i>Ümumi məhsul (TP)</i>	<i>Əməyin son məhsulu (MP)</i>	<i>Əməyin orta məhsulu (AR)</i>
0	0		
1	0,4	0,4	0,40
2	1,2	0,8	0,60
3	2,2	1,0	0,73
4	3,2	1,0	0,80
5	4,3	1,1	0,86
6	5,2	0,9	0,87
7	6,0	0,8	0,86
8	6,6	0,6	0,82
9	7,0	0,4	0,78
10	7,2	0,2	0,72

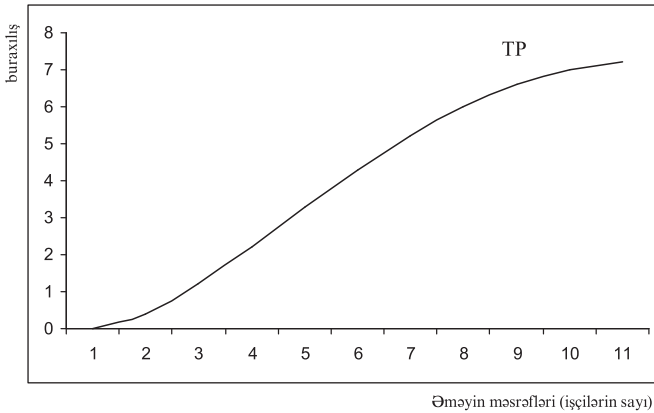
Umumi məhsul (TP) - verilmiş vaxt ərzində istehsal edilmiş məhsulların ümumi miqdarını əks etdirir.

$$TP = P_{dia} \cdot Q \quad (6.1)$$

burada P_{dia} - Dəyişən istehsal amilinin qiyməti, Q - əmtəələrin miqdarı.

İstehsal amillərinin birindən başqa digərlərinin miqdarı sabit qalır, onda dəyişən resursların miqdarının artıb və ya azalmasından asılı olaraq, TP artacaq və ya azalacaqdır.

Əməyin ümumi məhsulunun əyrisi şəkildə 6.1 verilmişdir.

Şəkil 6.1. Əməyin ümumi məhsulunun əyrisi

Əməyin ümumi məhsul əyrisi əməyin müxtəlif məsrəfləri səviyyəsində və verilmiş daimi amillər məsrəflərində məhsul buraxılışını göstərir.

Dəyişən amilin vahidinə düşən məhsulun miqdarına orta məhsul (AP) deyilir

$$AP = \frac{TP}{Q} \quad (6.2)$$

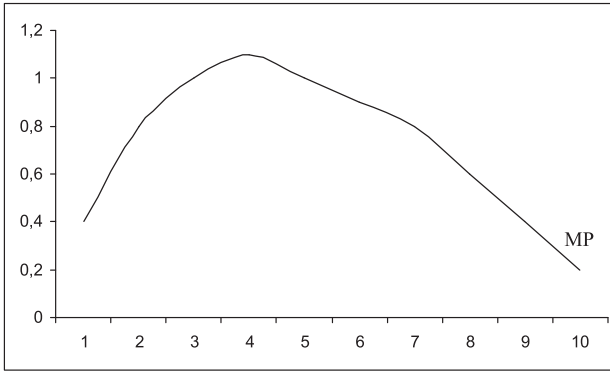
Dəyişən istehsal amilinin son məhsulu:

$$MP = \frac{TP}{Q} \quad (6.3)$$

İsə tənillən dəyişən istehsal amilinin (məsələn, əmək) son məhsulu həmin amilin əlavə vahidinin istifadəsi nəticəsində məhsul buraxılışının artımıdır.

Cədvəl 6.1.-dən görünür ki, üç fəhlənin $TP=2,2$, dörd fəhlənin isə $TP=3,2$ təşkil edir. Onda dördüncü işçi əlavə edildiyi halda əməyin son məhsulu (MP) 1,1 (3,2-2,2) bərabərdir.

Əmək məsrəfləri və son məhsul arasındakı asılılıq qrafiki formada şəkil 6.2-də verilmişdir.

Şəkil 6.2. Əməyin son məhsulu

Cədvəl 6.1. və şəkil 6.2.-dən görünür ki, əlavə əmək vahidindən buraxılışın artımı, istifadə olunan əməyin miqdarından asılı olaraq dəyişir. Deməli, əməyin son məhsulunun dinamikası iki mühüm mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə əməyin kiçik həcmli məqsədlərində son məhsul müsbətdir və yüksəkdir. Bu mərhələdə əlavə işçi buraxılışa nəinki artım verir, lakin o, əvvəlinə nisbətən çoxdur. Az sayda işçi qüvvəsi istehsalda istifadə olunan bütün avadanlıqları idarə edə bilmir, böyük komanda daha səmərəli işləyir.

İkinci mərhələdə əməyin yüksək həcmli məsrəflərində əlavə bir işçidən alınan buraxılış artımı hələlik müsbətdir, lakin azalır. Başqa sözlə, bu mərhələdə əlavə işçinin son məhsulu, işçilərin sayı artdıqca kiçilir.

Beləliklə, əməyin və ya digər məsrəf növünün son məhsulu-

nun azalma tendensiyası kifayət miqdarda olduqda, o ümumi hala çevrilir və ona qanun kimi baxılır.

Azalan verim qanunu təsdiq edir ki, əgər digər amillərin miqdarı fiksə edilməmişdirsə, onda istənilən dəyişən amilin (məsələn, əmək) buraxılış həcminin müəyyən həddində məsrəflərinin artması onun verimini azaldacaqdır.

Deməli, istənilən əmtəə və ya xidmət növünün istehsalında istifadə olunan hər hansı növ amilin ikinci mərhələdə qısamüddətli dövrdə verimin azalması ilə xarakterizə olunur. Nə qədər ki, daimi amillər verilmişdir, əməyin və digər dəyişən məsrəflərin son məhsulları onlardan çox istifadə edildikdə azalacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı məsrəf növünün son məhsulu konsepsiyası firmanın davranışı nəzəriyyəsinin təkliflə bağlı başlıca baxışlarından biridir. Əgər firma qısamüddətli dövrdə məhsul buraxılışını artırmağı qərara alırsa, o, əlavə bir muzzdlu işçinin tutulması məsələlərini həll etməlidir. Bu halda onun qərarı həmin işçinin qəbulu nəticəsində mənfəətin artmasından asılı olacaqdır. Əgər məhsulun qiyməti daimidirsə, firma satışa daha çox məhsul verməsi nəticəsində gəlir artacaq və həmin əlavə məhsulun miqdarı əməyin son məhsuluna bərabər olacaqdır. Əlavə satışın gətirdiyi gəlir işçinin tutulması ilə bağlı əlavə məsrəflərin ölçüsündən böyük olduqda, onun cəlb edilməsi əlverişlidir.

6.1. cədvəlində əməyin məsrəflərinin hər bir səviyyəsində onun orta məhsulu hesablanmışdır.

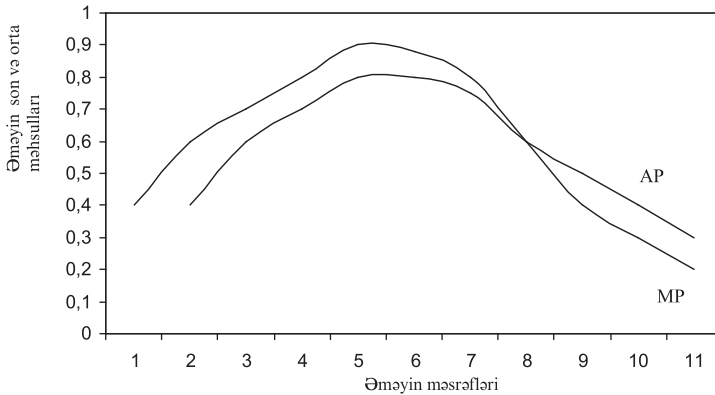
İstənilən növ amillərin (məsələn, əməyin) orta məhsulu (AP) istehsal olunmuş məhsul həcminin istifadə olunmuş həmin növ xərclərin həcminə nisbətidir.

Adətən, əməyin orta məhsulunu əmək məhsuldarlığı adlandırırlar. Əməyin orta məhsulu nə qədər yüksək olarsa, firma istifadə olunmuş əmək vahidinə bir o qədər çox məhsul əldə edər. Lakin cədvəldən aydın olur ki, əmək məhsuldarlığı yalnız firmada məşğul olan işçinin əməyin gərginliyindən asılı deyildir. Ümumi halda əmək məhsuldarlığı firmada istifadə olunan əməyin miqdarından asılıdır. O, eləcə də istehsalda istifadə olunan daimi amil-

lərin növündən (məsələn, maşın və avadanlıqlar) asılıdır. Əməyin orta məhsulları (AP) və son məhsulları (MP) arasındakı asılılığı şəkil 6.3-də verilmişdir.

Orta və son məhsul əyrilərinin qarşılıqlı əlaqələrin bir neçə qanunauyğunluqları mövcuddur:

1. son və orta məhsul əyriləri həmişə bir nöqtədən başlayır, çünki arqumentin ən kiçik artımlarında onların qiymətləri uyğun gəlir;
2. başlanğıc mərhələdə son məhsul əyriləri orta məhsul əyrilərinə nisbətən daha sürətlə yüksəlir;
3. son məhsul əyrisi orta məhsul əyrisindən yuxarı (aşağı) olduqda orta məhsulun ölçüsü artacaqdır (azalacaqdır).

Şəkil 6.3 Əməyin orta və son məhsulları

Şəkildən aydın olur ki, əməyin son məhsulu orta məhsulundan yüksək olduqda AP əyrisi artan xarakterli, son məhsul (MP) orta məhsuldan (AP) kiçik olarsa, onda AP əyrisi azalan xarakterlidir. Deməli, AP ən böyük kəmiyyətə azalan MP əyrisi ilə kəsişmə nöqtəsində malik olur.

6.3. Qısamüddətli dövrdə məsrəf əyriləri

Qısamüddətli dövrdə əmək yeganə dəyişən amili olduğuna görə firmanın istənilən həcmdə buraxılışının istehsal məsrəfləri həmin buraxılış üçün tələb olunan əmək məsrəflərinin dəyəri və

istifadə olunan daimi amillərin dəyərinin cəminə bərabərdir.

Qısamüddətli dövrdə istehsalı nəzərdən keçirdikdə daimi və dəyişən amillər arasında fərqlərin olduğunu qeyd etdik.

Firmanın daimi və dəyişən məsrəfləri arasında da fərqlər tam onlara uyğundur.

Daimi məsrəflər (FC) - qısamüddətli dövrdə firmanın istehsalı həcmindən asılı deyildir. Onlar daimi istehsal amillərinin məsrəfləridir. Dəyişən məsrəflər (VC) isə firmanın məhsul buraxılışı həcmindən asılıdır. Onlar firmanın dəyişən amillərinin məsrəfləridir.

Deməli, firmanın ümumi məsrəflər (TC) daimi və dəyişən məsrəflərin cəmindən ibarətdir.

$$TC = FC + VC \quad (6.4)$$

Firma daimi istehsal amilləri ilə bağlı olan məsrəfləri, yalnız istehsal fəaliyyətini tamamilə dayandırmaqla ləğv edilə bilər. Hətta fəaliyyət dayandırıldıqda da qaçıla bilməyən daimi xərclər qaytarılmayan məsrəflər adlanır. Firmanın ofis üçün icarəyə götürdüyü binaların məsrəfləri qaytarılmayan məsrəflərdir. Digər tərəfdən, firmanın sahibkarı öz kapitalını yeni məmumatın istehsalı üçün ixtisaslaşdırılmış maşın, avadanlıqlara yerləşdirə bilər və onları metallom dəyəri ilə realizə etmək olmaz. Əgər yeni məhsul istehsal edilməzsə, bu kapital qiymətdən düşür, onun daimi alternativ məsrəfləri qaytarılmayan məsrəfləri təşkil edir. Bununla bərabər, əgər firma müvəqqəti bağlanarsa, o istənilən dəyişən istehsal amilinin haqqını ödəməkdən imtina edə bilər.

Dəyişən məsrəflər - dəyişən istehsal amillərinin istifadəsi ilə bağlı olan məsrəflərdir. Dəyişən məsrəflərin çox hissəsini əmək və material xərcləri təşkil edir. Dəyişən amillərin xərcləri məhsul buraxılışı artıqca yüksəldiyinə görə dəyişən məsrəflərdə buraxılışın artması ilə yüksəlir.

İndi isə şərti misalda məhsul istehsalı və məsrəflərini 6.2. cədvəldə verək. Bu halda əməyin yeganə dəyişən məsrəf olduğunu nəzərdə tutuq. Hər bir əmək vahidinin dəyərinin 200 manat təşkil etdiyini qəbul edək.

Məhsul buraxılışı və məsrəflər

<i>Məhsul buraxılışı, ədəd</i>	<i>Əməyin sərfi, məşğul olanlar</i>	<i>Daimi məsrəflər (FC), manatla</i>	<i>Dəyişən məsrəflər (VC), manatla</i>	<i>Ümumi məsrəflər (TC), manatla</i>	<i>Son məsrəflər (MC), manatla</i>
0	0	500	0	500	-
1	1,7	500	340	840	340
2	2,8	500	560	1060	220
3	3,6	500	720	1220	160
4	4,5	500	900	1400	180
5	5,6	500	1120	1620	220
6	7,0	500	1400	1900	280
7	8,9	500	1780	2280	380

Dəyişən məsrəflər əməyin sərfinin onun dəyərində hasili ilə təyin olunur. Məsələn, əməyin sərfi 1,7 və aylıq dəyəri 200 manat olduqda $VC=1,7 \times 200=340$ manat. Cədvəldən görünür ki, daimi məsrəflər dəyişməz olub, məhsul buraxılışı həcmindən asılı deyildir. Daimi məsrəflər başlıca olaraq firmanın bina və avadanlıqlarının alternativ dəyərini təşkil edir və qısamüddətli dövrdə dəyişməzdirlər.

Qısamüddətli dövrdə yalnız dəyişən məsrəflər məhsul buraxılışının artması ilə yüksəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə məhsul vahidinin istehsalının əlverişli olduğunu müəyyən etmək üçün gəlirin dəyişməsi ilə istehsalın son məsrəflərini müqayisə etmək lazımdır.

Son məsrəflər (MC)-əlavə məhsul vahidinin istehsalı ilə əlaqədar olan məsrəflərdir. Başqa sözlə, son məsrəflər firmanın əlavə məhsulu vahidinin istehsalında ümumi məsrəflərin artımını təşkil edir.

Son məsrəfi hesablamaq üçün məhsul buraxılışının sayı 1-dən 2-yə artdığı halda ümumi məsrəflərin fərqi (1060-840) təyin etmək lazımdır. Cədvəldən görünür ki, qısamüddətli dövrdə yalnız dəyişən məsrəflər dəyişdiyinə görə, son məsrəflər onun artımına bərabərdir.

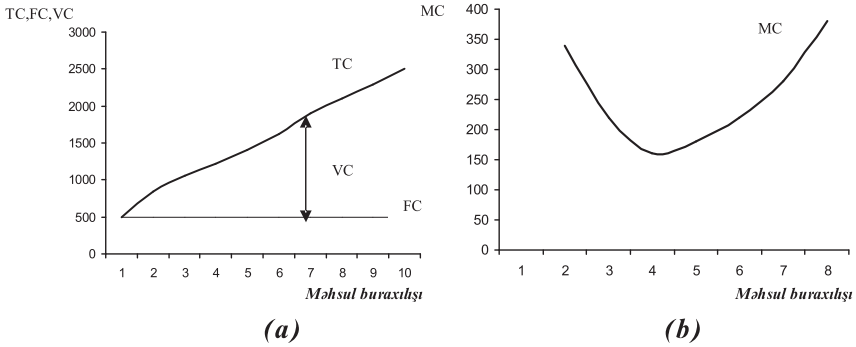
Deməli, son məsrəf ümumi məsrəflərin artımının (TC) ümumi məhsul buraxılışı artımına (TP) nisbəti ilə təyin olunur:

$$MC = \frac{TC}{TP} \quad (6.5)$$

İndi isə ümumi məsrəflər (TC) və onun tərkib hissələri olan daimi (FC) və dəyişən (VC) məsrəflərin ayrılmasını quraq.

Şəkil 6.4.(a)-dan görünür ki, daimi məsrəfləri məhsul buraxılışı həcmindən asılı olmadığına görə onun əyrisi üfüqi olub koordinat oxuna paraleldir. TC və FC əyriyə arasında şaquli xətt üzrə məsafə dəyişən məsrəfləri VC əks etdirir.

Son məsrəflər əyrisi MC (şəkil 6.4.b) əməyin son məhsulu (MP) əyrisindən (Şəkil 6.2.) fərqlənir. Buraxılışın kiçik həcmində son məsrəf buraxılış artdıqca aşağı düşür. Bu ona görə baş verir ki, buraxılışı artırmaq məqsədi ilə

Şəkil 6.4. Məhsulların istehsalı məsrəfləri

əməyin sərfi artdıqda, hər bir əlavə işçi əvvəlkinə nisbətən buraxılışa çox əlavə edir. Başqa sözlə, əməyin son məhsulunun artması nəticəsində kiçik buraxılış həcmində son məsrəflər azalır. Əgər birinci buraxılış vahidi məsrəfləri 340 manat artırırsa, ikinci vahid cəmi 220 manat məsrəf əlavə edir və i.a. Yüksək buraxılış həcmində firma azalan verim qanununun fəaliyyətinə məruz qalır. Hər bir əlavə işçiyə daha az kapital həcmi düşür və nəticədə əməyin son məh-

sulu aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, sonrakı məhsul vahidinin istehsalına daha çox əlavə əmək sərfi lazımdır. Hər bir əlavə işçinin xərcləri 200 manat təşkil etdiyi halda, əməyin son məhsulu azaldığına görə buraxılışın son məsrəfləri yüksələcəkdir. Beləliklə, azalan verim qanununa uyğun olaraq MC əyrisi artan xarakterdir.

Orta ümumi məsrəflər (ATC) firmanın buraxılan məhsul vahidinə xərclərini əks etdirir.

Dəyişən məsrəflərin (VC) buraxılışı həcminə (Q) nisbəti ilə orta dəyişən məsrəflər (AVC) təyin olunur. Daimi məsrəflərin buraxılış həcminə nisbəti ilə orta daimi məsrəflər (AFC) təyin edilir. Orta ümumi məsrəflər (ATC) ümumi məsrəflərin buraxılış həcminə nisbəti ilə təyin olunur.

Deməli:

$$AVC = \frac{VC}{Q} \quad (6.6)$$

$$AFC = \frac{FC}{Q} \quad (6.7)$$

$$ATC = \frac{TC}{Q} = AVC + AFC \quad (6.8)$$

Yuxarıda qeyd etdik ki, firmalar son məsrəflərdən məhsul buraxılışını artırmaq və ya azaltmaq qərarları qəbul etdikdə istifadə edirlər. Orta məsrəflərdən isə ümumiyyətlə həmin məhsulu istehsal etmək məsələsi həll edildikdə istifadə olunur. Belə ki, əgər buraxılan məhsulların vahidinin orta gəlirini əks etdirən qiymət, orta dəyişən məsrəflərdən azdırsa, onda firma qısamüddətli dövrdə fəaliyyətini dayandıarmaq yolu ilə itgilərini azalda bilər. Əgər qiymət orta ümumi məsrəflərdən aşağıdırsa, onda firma mənfə qısmüddətli dövrdə fəaliyyətini dayandıarmaq yolu ilə itgilərini azalda bilər. Əgər qiymət orta ümumi məsrəflərdən aşağıdırsa, onda firma mənfə qısmüddətli dövrdə fəaliyyətini dayandıarmaq yolu ilə itgilərini azalda bilər. Əgər qiymət orta ümumi məsrəflərdən aşağıdırsa, onda firma mənfə qısmüddətli dövrdə fəaliyyətini dayandıarmaq yolu ilə itgilərini azalda bilər.

Son məsrəflərdən fərqli olaraq orta ümumi məsrəfləri uçot və alternativ məsrəflər arasındakı fərqlərə düzəliş etdikdən sonra mühasibat hesabları əsasında hesablanmağa bilər. Orta dəyişən və ya orta daimi məsrəfləri hesablamaq üçün daimi xərclər növlərini dəyişən-

dən fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır. Orta ümumi məsrəflər əyrisi çökükdür. ATC əyrisi həmişə AVC əyrisindən yuxarıda yerləşir, onlar arasında məsafə orta daimi məsrəflərin ölçüsündən asılıdır.

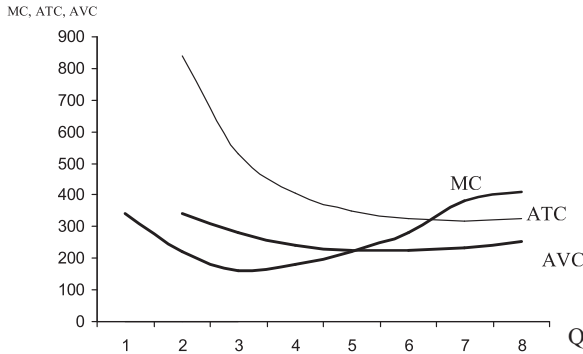
Yuxarıda verdiyimiz şərti misaldakı məlumatları əsasında orta məsrəflər hesablanılaraq 6.3. cədvəlində verilmişdir.

Cədvəl 6.3.

Orta və son məsrəflər

<i>Buraxılış</i>	<i>FC</i>	<i>AFC</i>	<i>VC</i>	<i>AVC</i>	<i>TC</i>	<i>ATC</i>	<i>MC</i>
0	500	-	0	-	500	-	-
1	500	500	340	340	840	840	340
2	500	250	560	280	1060	530	220
3	500	167	720	240	1220	407	160
4	500	125	900	225	1400	350	180
5	500	100	1120	224	1620	324	220
6	500	83	1400	233	1900	317	280
7	500	71	1780	254	2280	326	380

Cədvəlin məlumatları əsasında orta və son məsrəflərin əyrisini qururuq

Şəkil 6.5. Orta və son məsrəflər.

Orta daimi məsrəflər buraxılış həcmnin artması ilə aşağı düşür. Çünki onlar daimi məsrəflərin ölçüsünün artan buraxılış həcminə nisbətində bərabərdir. Beləliklə, buraxılışın artması ilə ATC və AVC arasında məsafə azalır; lakin kiçik buraxılış həcmində onlar arasında

məsafə əhəmiyyətli ola bilər. Şəkildən görünür ki, AVC əyrisinin forması əməyin orta məhsulu (AP) əyrisinin formasına uyğundur. Kiçik buraxılış həcmində əməyin orta məhsulu yüksəldiyinə görə orta dəyişən məsrəflər azalmalıdır. Yüksək buraxılış həcmələrində əməyin orta məhsulu aşağı düşür, deməli orta dəyişən məsrəflər yüksəlir. ATC əyrisi də AVC əyrisi formasındadır, lakin onun başlanğıcı yuxarı əyilmişdir. Bizim misalda və ümumi halda qısamüddətli AVC və ATC əyriləri U-şəkilli orta məsrəflər əyrisidir. Bu əyrilərin hər ikisi azalan verim qanuna uyğun olaraq yüksək buraxılış həcmələrində yuxarıya əyilirlər. 6.5 şəkildən görünür ki, əgər MC əyrisi AVC əyrisindən yuxarıda yerləşirsə, onda məhsulun daha bir vahidinin istehsalının dəyişən məsrəfləri ortadan yüksək olacaqdır. Həmin vahid istehsal olunarsa, orta məsrəflər artacaqdır. Əgər MC əyrisi AVC əyrisindən aşağıda yerləşirsə, onda daha bir vahidin istehsalı AVC- i aşağı salacaqdır. Eyni ilə MC-də ATC-dən yuxarı (aşağı) yerləşdikdə, ATC artacaqdır (azalacaqdır).

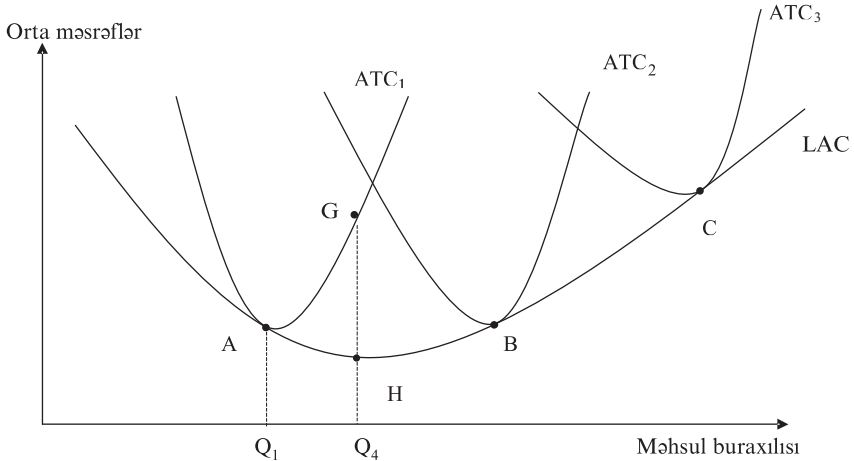
Qeyd etmək lazımdır ki, dəyişən amillərin qiymətlərinin artması (bizim halda əməyin)TC və MC əyrilərini sürüşdürür. TC əyrisi ona görə sürüşür ki, əməyin məsrəfləri, deməli müvafiq olaraq dəyişən məsrəflər də, hər hansı buraxılış həcmində yüksəkdir. Lakin indi son məsrəflər də təsirə məruz qalır. Əlavə məhsul vahidinin maya dəyəri əmək haqqının növbəti məhsul vahidinə tələb olunan əlavə əməyin miqdarına hasilinə bərabərdir. Yüksək əmək haqqı olduqda MC-də hər hansı buraxılış həcmində daha böyük olacaqdır. Deməli, əməyin qiyməti artıqda, MC əyrisi yuxarıya sürüşəcəkdir. Eyni zamanda əməyin qiymətinin artması ilə AVC əyrisini də yüksəldir.

6.4 Uzunmüddətli dövrdə istehsal və məsrəflər

Uzunmüddətli dövr qısamüddətliyə firmanın bütün istehsal amillərini azad şəkildə dəyişdirmək qabiliyyəti ilə fərqlənir. Qısamüddətli dövrdə firmanın binaları və avadanlıqları dəyişdirilə bilmir, uzunmüddətli dövrdə isə firma əlavə istehsal binaları icarəyə

götürə və ya tikə bilər və lazım olan avadanlıqları qura bilər. Deməli, qısamüddətli dövrdən fərqli olaraq burada bu və ya başqa həcmdə buraxılış məsələsi bütün istehsal amillərini dəyişməklə həll olunur. Əlbəttə belə qərarlar sahibkarın üzərinə böyük məsuliyyət qoyur, çünki yol verilən səhv, məsələn az məhsuldarlıqlı dəzgahların alınması onu müflsiləşdirə bilər. Eyni zamanda uzunmüddətli qərarlar resursların gələcək dəyərini, bazarın mümkün olan konyukturasını, bütövlükdə sahənin vəziyyətini nəzərə almalıdır. Uzunmüddətli dövrdə orta istehsal məsrəfləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ilk növbədə orta məsrəflərin uzunmüddətli funksiyasının necə formalaşmasını aydınlaşdıraraq. Tutaq ki, qısamüddətli dövrdə firmanın fiksə olunmuş amilinin (istehsal gücləri) mümkün olan müxtəlif həcmələrindən (AC_1 , AC_2 , AC_3) orta ümumi məsrəflər funksiyaları müxtəlif olmalıdır.

Uzunmüddətli dövrdə bütün resurslar, bütün məsrəflər dəyişəndir. Bu halda istehsal gücləri elə seçilməlidir ki, hər hansı verilmiş buraxılış həcmi ümumi və orta məsrəfləri minimallaşdırmaqla mənfəəti maksimallaşdırarsın. Ona görə də uzunmüddətli orta məsrəflər funksiyasının qrafiki istehsalın ən kiçik orta məsrəflərini xarakterizə edir

Şəkil 6.6. Üzünmüddətli orta məsrəflər əyrisi (LAC)

ATC_1 , ATC_2 və ATC_3 əyrilərinin hər biri müxtəlif istehsal güclü müəssisələrdə müxtəlif həcmdə məhsul buraxılışının orta ümumi məsrəflərini əks etdirir.

ATC_1 əyrisi ən kiçik istehsal güclü müəssisəyə uyğundur. Daimi məsrəfləri kiçik olduğuna görə həmin müəssisənin istismarının orta məsrəfləri ATC_2 əyrisinə uyğun olan daha iri müəssisənin kiçik həcmələrində buraxılışının orta məsrəflərindən aşağıdır.

Lakin daha kiçik müəssisələrdə az maşın və avadanlıqlardan istifadə olunduğuna görə azalan verimin fəaliyyəti tez başlanır, nəticə etibarlı ilə ATC_1 əyrisi ATC_2 -dən yuxarı qalxır. Eyni ilə ATC_3 -də ATC_2 -yə nisbətən daha iri müəssisənin orta məsrəflərini göstərir. Hər bir bu qısamüddətli əyrilər U-şəkilli formaya malikdirlər. Lakin həmin əyrilər özlərinin minimal kəmiyyətini əldə etdikləri həcmində görə fərqlənirlər. Uzunmüddətli dövrdə artmış tələbatı ödəmək üçün firma ən kiçik orta məsrəfləri olan müəssisədən istifadə etməyə çalışır.

Uzunmüddətli orta məsrəflər əyrisi (LAC) istənilən verilmiş buraxılış həcmində ən kiçik istehsal müəssisələrini əks etdirir. O, məsrəflərin minimallaşdırılması məqsədilə bütün istehsal amillərinin optimal şəkildə dəyişməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

LAC əyrisi müəyyən dövrdə firmanın biliklərinin səviyyəsini göstərir. İstehsal texnologiyasının yaxşılaşdırılması məsrəfləri azaldır, deməli LAC əyrisini aşağı salır. Firmanın uzunmüddətli orta məsrəflər əyrisi (LAC) hər bir buraxılış həcmində orta ümumi məsrəflərin minimal ölçüsünü təmin edən müəssisənin tapılması yolu ilə əldə edilir. Məsələn, Q_1 həcmində məhsul istehsalı üçün ATC_1 əyrisini təsvir edən müəssisə daha əlverişlidir. Q_4 həcmində məhsul istehsalının minimal orta ümumi məsrəfləri ATC əyrisi üzərində yerləşən (şəkildə olmayan) H nöqtəsi ilə verilir, ATC_1 əyrisinin G nöqtəsinə nisbətən az məsrəfləri təmin edir.

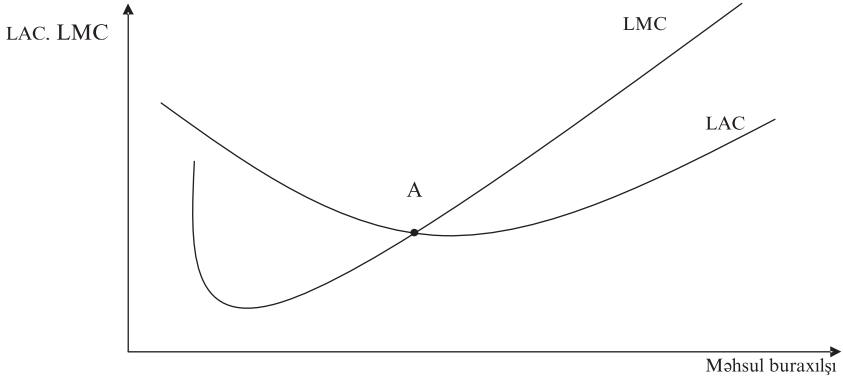
LAC əyrisində orta məsrəflər, ayrılıqda götürülmüş ATC əy-

risindən aşağıdır. Çünki ATC əyriləri fiksə olunmuş müəssisələrdə orta məsrəfləri əks etdirir. Deməli, istənilən ATC əyrisində müəssisənin ölçüsü ən kiçik məsrəflərlə müəyyən məhsul buraxılışı həcminə kifayət dərəcədə uyğun deyildir. İri müəssisələr daha böyük, kiçik müəssisələr isə daha az buraxılış həcmində buraxılış üçün əlverişlidir. Uzunmüddətli dövrdə firma müəssisələrin seçilməsində çevikliyə malikdir. Deməli, uzunmüddətli dövrdə məsrəflərin ixtisarı üçün çox işlər görə bildiyinə görə həmin məsrəflər qısamüddətli dövrlərdən aşağı olacaqdır. LAC əyrisi üzərində hər bir nöqtə konkret müəssisələrə uyğun gəlir (əlbəttə şəkildə bütün müəssisələrin ATC əyriləri verilməmişdir). Hər bir müəssisənin ATC əyrisi LAC əyrisinə daha aşağı ümumi məsrəflərə məhsul istehsalı həcminə uyğun olan nöqtədə toxunur.

Uzunmüddətli orta məsrəflər əyrisinə uyğun olaraq uzunmüddətli son məsrəflər əyrisi mövcuddur.

Uzunmüddətli son məsrəflər əyrisi (LMC), firmanın məsrəflərini optimal minimallaşdırmaq məqsədilə bütün növ amilləri sərbəst dəyişdirdiyi halda, əlavə məhsul vahidinin istehsalı ilə bağlı məsrəflərin artımını əks etdirir.

Qısamüddətli və uzunmüddətli son məsrəflər arasında prinsipial fərqlər mövcuddur: qısamüddətli dövrdə MC əyrisi yalnız növbəti buraxılış vahidinin istehsalının əlavə dəyişən məsrəflərini əks etdirir. Qısamüddətli dövrdə müəssisənin həcmi sabit olduğuna görə son məsrəflər azalan verim qanunun nəticəsində artır. Əksinə LMC əyrisi boyunca son məsrəflər ən az məsrəflə əlavə buraxılış vahidinin istehsalı üçün lazım olan seçilmiş əlavə müəssisənin alternativ dəyərinin artmasını əks etdirir. Uzunmüddətli dövrdə bütün növ xərclər dəyişən olduğuna görə azalan verim az əhəmiyyətlidir, lakin əlavə buraxılış vahidinə aid edilən məsrəflərin tərkibində müəssisənin genişləndirilməsinə qoyulmuş kapitalın alternativ dəyəri nəzərə alınmalıdır.

Şəkil 6.7. Uzunmüddətli orta və son məsrəflər əyrilərinin əlaqələri

Uzunmüddətli son və orta məsrəflər əyriləri bir-birilə onların qısamüddətli məsrəflərinin nisbətində əlaqədirlər. Belə ki, LMC-əyrisi LAC-dan aşağıda yerləşdikdə, LAC aşağı düşür, LMC əyrisi LAC-dan yuxarıda yerləşdikdə, LAC yüksəlir. Artan LMC əyrisi LAC əyrisini onun minimum nöqtəsində kəsir.

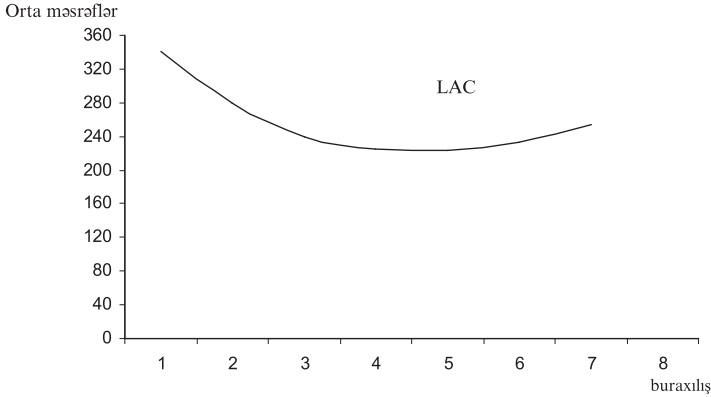
6.5. Miqyasdan müsbət və mənfi qənaət

Uzunmüddətli müvazinətlik vəziyyətində firmanın səmərəli ölçüsü orta uzunmüddətli məsrəflər (LAC) əyrisinin forması ilə təyin olunur. Qeyd edək ki, qısamüddətli orta ümumi məsrəflər əyrisi həmişə U-şəkilli formaya malikdir, lakin uzunmüddətli orta məsrəflər əyrisi U-şəkilli olmaya da bilər. Uzunmüddətli orta məsrəflər əyrisinin forması miqyasdan müsbət və mənfi qənaətin olduğunu göstərir. Miqyas dedikdə buraxılışın həcmi ilə təyin olunan firmanın ölçüsü nəzərdə tutulur.

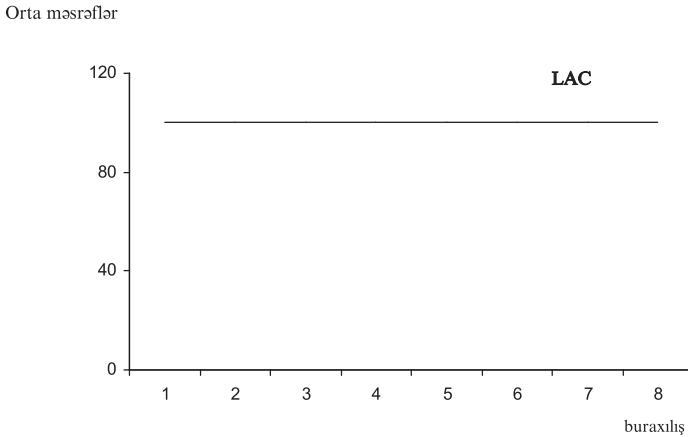
Miqyasdan qənaət (və ya miqyasdan artan verim) buraxılışın artması ilə firmanın uzunmüddətli orta məsrəflərinin aşağı düşdüyü halda olur. Miqyasdan daimi verim uzunmüddətli orta məsrəflər buraxılış həcmindən asılı olmadığı halda mövcuddur.

Miqyasdan mənfi qənaət (və ya miqyasdan azalan verim) buraxılışın artması ilə uzunmüddətli orta məsrəflər yüksəldikdə mövcud olur.

Deməli, miqyasdan qənaətin mövcud olduğu halda firmanın ölçüsünün böyük olması əlverişlidir. Digər tərəfdən isə, miqyasdan mənfi qənaət olduğu şəraitdə kiçik firma daha yaxşıdır, çünki o, daha az məsrəflə istehsal etmək iqtidarındadır. 6.8 şəkilində müxtəlif hallarda miqyasdan verim və uzunmüddətli orta məsrəflər ayrıləri verilmişdir.

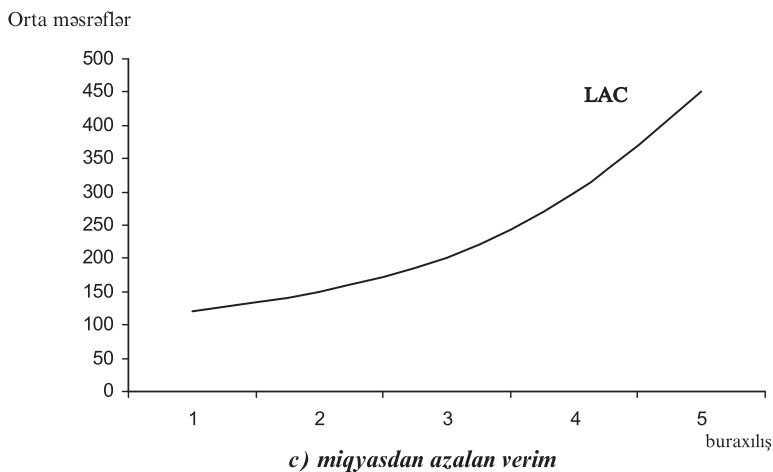

a) miqyasdan artan verim

b) miqyasdan daim verim

Şəkil 6.8 *Miqyasdan verim və uzunmüddətli orta məsrəflər*

Əgər firma miqyasdan qənaət əyrisinə (a) malikdirsə, onda tərkibində daha iri müəssisələr olan firmalar, daha kiçik rəqabətçilərə nisbətən məsrəflər baxımından üstünlüklərə malikdir. (b) şəkilindən görünür ki, firmanın orta məsrəfləri onun ölçüsündən asılı deyildir. Əgər hər hansı sahənin bütün firmaları miqyasdan mənfi qənaət əyrisinə (c) malikdirsə, onda daha kiçik firmalar daha iri rəqabətçilərə nisbətən məsrəflər baxımından üstünlüyə malikdir.

Miqyasdan verim buraxılışın istehsal amillərinin miqdarında asılılığının xarakteri, yəni istehsal funksiyası ilə müəyyən edilir. O, bütün istehsal resurslarının xərclərinin bir faiz artdığı halda, buraxılışın neçə faiz dəyişməsinə əks etdirir və istehsal funksiyasının bircinslilik dərəcəsi ilə əlaqədardır. Bu halda, firmanın minimum səmərəli həcmi orta uzunmüddətli məsrəflərin minimum olduğu ən kiçik ölçüdür.

Uzunmüddətli dövrdə orta istehsal məsrəflərinin firmanın buraxılış həcminin artması ilə əlaqədar olaraq aşağı düşməsi amillərinə əməyin və idarəetmənin ixtisaslaşdırılması, kapital və texnologiyadan səmərəli istifadə, yan məhsulların istehsalı aid edilə bilər. Orta məsrəflərin artması amilləri iri istehsalçının fəaliyyə-

tinin idarə edilməsinə nəzarət və əlaqələndirmənin çətinliyi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, miqyasdan qənaətin yaranmasının üç səbəbi mövcuddur. Birincisi, istehsalın bölünməməzliyi ilə bağlıdır. Belə ki, bizneslə məşğul olmaq üçün firma minimal həcmdə müəyyən resurslara malik olmalıdır. İstənilən firma işə başlamaq üçün müdiriyyətə, mühasibat sənədlərinə, telefon və digər avadanlıqara malik olmalıdır. Bu tələbatlar bölünməzdir, yəni bu mənada onların yarısı ola bilməz və onlar tam olmalıdır. Firma genişləndikcə bu məsrəflərin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması tələb olunmur, ona görə də məhsul buraxılışı vahidinə nisbətən məsrəfləri azalır. Deməli, bu halda orta məsrəflərə nisbətən məhsul buraxılışı həcmi tez artır. Nəticə etibarlı ilə orta məsrəflər aşağı düşür, deməli bölünməz amillər daha çox məhsul vahidlərinə aid olduğu üçün miqyasdan qənaət əldə olunur. Lakin firma daha çox idarə edici tutduqda, daha çox telefon qoyduqda və daha mürəkkəb mühasibat sistemindən istifadə etdikdə miqyasdan qənaət əldə edilmir.

Miqyasdan artan verimin ikinci səbəbi-ixtisaslaşmadır. Firma iriləşdikcə, hər bir işçi daha çox bir məsələnin həllinə yönəldilir və onu daha səmərəli yerinə yetirir. İxtisaslaşdırma nəticəsində buraxılış həcmi artır, istehsalın orta məsrəfləri azalır.

Miqyasdan qənaətin üçüncü səbəbi - texniki qənaətin mövcudluğudur. Bu qənaət kapitalla əlaqədardır. Əmtəələr istehsal edən əksər sahələrdə böyük miqyas iri kapitaldan istifadə ilə əldə dardır. Qeyd etmək lazımdır ki, mühəndislərdə “üçdə iki qaydası” mövcuddur. Bu qaydaya görə fabrikanın tikintisi və ya maşının yaradılmasının məsrəfləri onların güclərinin yalnız 2/3 tempisi ilə artır. Beləliklə, texnika ilə əlaqədar olaraq miqyasdan qənaət mövcuddur.

Yuxarıda göstərilən üç səbəbin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, miqyasdan qənaət bütün sahələrdən buraxılış həcmində mövcud olur. Birincisi, istehsalın bölünməməzliyi başlıca olaraq kiçik firmalara aiddir. İkinci və üçüncü səbəblərin

mövcudluğu əsasən sənaye firmaları ilə bağlıdır.

Miqyasdan mənfi qənaətin mövcud olmasının əsas səbəbi firma inkişaf etdikcə, onun idarə edilməsinin çətinləşməsi ilə əlaqədardır. Bu vəziyyət fəaliyyət miqyasının genişləndirilməsində idarəetmə xərclərinin artması ilə xarakterizə olunur. Kiçik firmaya adətən bir idarəedici lazımdır, əksər hallarda bu vəzifəni onun sahibkarı yerinə yetirir. Firma böyüdükcə, bir neçə idarəedici lazım gəlir. Müxtəlif bölmələrin əlaqələndirilməsi mürəkkəbləşir və istehsalın orta məsrəfləri artmağa başlaya bilər. Yuxarıda qeyd etdik ki, U şəkilli LAC əyrisində kiçik buraxılış həcmində miqyasdan müsbət qənaət üstünlük təşkil edir, firma çox iriləşdikdə istehsalın genişləndirilməsi nəticəsində idarəetmə xərclərinin artımı həmin qənaəti örtür və orta məsrəflər artmağa başlayır.

Lakin istənilən konkret sahənin orta məsrəflər əyrisinin forması əsasən sahə istehsal funksiyasından asılıdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, emaledici sənaye firmalarında miqyasdan əhəmiyyətli qənaət mövcuddur, lakin bütün sahənin ölçüsünə nisbətən onun buraxılış həcmi kiçik olduqda həmin qənaət az nəzərə çarpan olur. Bu firmaların LAC əyriyə yüksək buraxılış həcmində praktiki olaraq üfüqi vəziyyət alır və orta məsrəflər daimi məsrəflərə yaxınlaşır. Belə əyriyə əksər hallarda L-şəkilli LAC əyriyə xarakterizə edir.

Əsas anlayışlar

İstehsal funksiyası

Texnoloji səmərəlilik

İqtisadi səmərəlilik

Qısamüddətli dövr

Uzunmüddətli dövr

Daimi və dəyişən amillər

Ümumi məhsul əyrisi (TP)

Son məhsul (MP)

Orta məhsul (AP)

Azalan verim qanunu
Daimi, dəyişən və ümumi məsrəflər
Son məsrəflər (MC)
Orta daimi (AFC), orta dəyişən (AVC) və orta ümumi məsrəflər (ATC)
U-şəkilli qısamüddətli orta məsrəflər ayrılırları
Uzunmüddətli orta məsrəflər (LAC)
Uzunmüddətli son məsrəflər (LMC)
Miqyasdan qənaət
Miqyasdan daimi qənaət
Miqyasdan mənfi qənaət
L və ya U - şəkilli LAC ayrılırları

Özünü yoxlama sualları

1. İstehsal funksiyası və ona təsir edən amillər
2. Daimi və dəyişən məsrəflərin fərqləri
3. Ümumi, son və orta məhsul göstəriciləri
4. Ümumi, son və orta məsrəflərin hesablanma metodu
5. Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrdə istehsal və məsrəflər ayrılırları
6. Miqyasdan müsbət və mənfi qənaətin yaranma səbəbləri

7. Mükəmməl rəqabətli sahədə təklif ayriləri

- 7.1. *Mükəmməl rəqabətli firmalar və bazarların xüsusiyyətləri*
- 7.2. *Qısamüddətli dövrdə firmanın təklifin həcmi haqqında qərarları*
- 7.3. *Firma və bazarın qısamüddətli təklif ayriləri*
- 7.4. *Uzunmüddətli dövrdə firma və bazarın təklif ayriləri*

7.1. *Mükəmməl rəqabətli firmalar və bazarların xüsusiyyətləri*

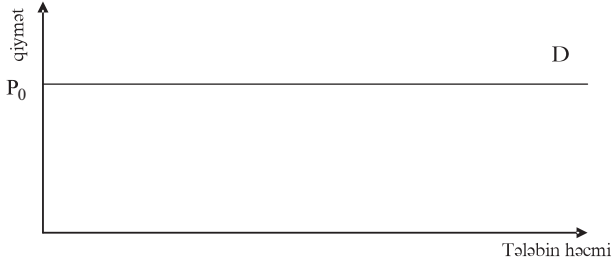
Əvvəlki iki fəsildə firmanın mənfəəti necə maksimallaşdırdığını və məsrəflərin necə istehsal həcmindən asılı olduğunu müəyyən etdik. Bu fəsildə isə onları birləşdirərək, mənfəəti maksimallaşdırmaq məqsədilə mükəmməl rəqabətli firmanın öz istehsal həcmi və təklifini necə seçməsi ilə tanış olaq. Ona görə də ilk növbədə mükəmməl rəqabətli firma və bazarların xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

Qeyd edək ki, iki firmanın gərgin qiymət müharibəsi apardığı bazar rəqabətli hesab olunur. Lakin iqtisadi texnologiyaya uyğun olaraq belə bazarlar mükəmməl rəqabətli deyildirlər.

Mükəmməl rəqabətli firmalar və bazarları xarakterizə etmək üçün firmanın və bazarın nə vaxt mükəmməl rəqabətli olduğunu və nə üçün mükəmməl rəqabətin əhəmiyyətli olmasını nəzərdən keçirək.

Mükəmməl rəqabətli firma öz məhsuluna qiyməti verilməmiş, satılan məhsulun həcmindən asılı olmayan hesab edir.

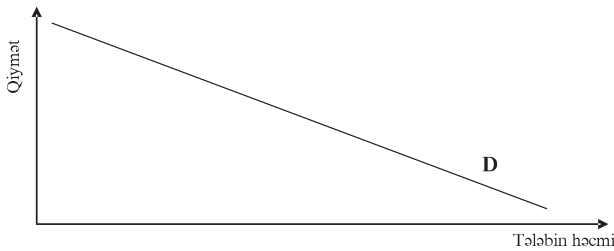
Bu halda mükəmməl rəqabətli firma aşağıdakı tələb əyrisi ilə qarşılaşır.

Şəkil 7.1. Mükəmməl rəqabətli firmanın tələb əyrisi

Firma belə tələb əyrisi ilə qarşılaşdıqda, o istehsal etdiyi istənilən miqdarda məhsulu mövcud P_0 bazar qiymətində və ya istənilən ondan aşağı qiymətdə sata bilər. Lakin P_0 -dan, azda olsa, yüksək qiymətdə firmanın məhsuluna tələbin həcmi sifirə bərabər olacaqdır. Mükəmməl rəqabətli firma qiyməti yüksəltməyə cəhd etdikdə bütün müştərilərini itirir. Deməli, belə tələb əyrisində firma, təbii olaraq, P_0 qiymətini verilmiş və satılan məhsulun miqdarından asılı olmayan hesab edir. Ona görə də mükəmməl rəqabətli firma “qiyməti qəbul edir”, yəni “qiymətalın” adlanır. O, bazar qiymətini verilmiş qəbul edərsə, mənfəəti maksimallaşdırmaq məqsədilə məhsul buraxılış həcmi seçilməsində öz buraxılışının kəmiyyətini sabit hesab edəcəkdir. “Qiymətalının” davranışı çoxlu satıcıları olan standart məhsullar istehsal edən kənd təsərrüfatı, balıq sənayesi və bəzi digər sahələrdə fəaliyyət göstərən firmaların davranışını adekvat xarakterizə edir.

Əlbəttə bütün firmalar mükəmməl rəqabətli deyildir. İnhisar və digər qeyri-mükəmməl rəqabətli firmaların tələb əyrisi aşağı düşən xarakterlidir (Şəkil 7.2.)

Şəkil 7.2. Qeyri - mükəmməl rəqabətçinin tələb əyrisi

Belə tələb əyrisi ilə qarşılaşan firma, bir qayda olaraq, müştəri-rələrini tam itirmədən qiyməti artırmağa bilər, öz məhsuluna tələbi əhəmiyyətli artırmaq məqsədi ilə qiyməti aşağı sala bilər. Qeyri-mükəmməl rəqabətli firmalar satdıqları məhsulun qiymətini təyin edə bildiklərinə görə onlar “qiymət elan edən” və “qiymətistehsalçısı” adlanırlar.

Mükəmməl rəqabətin yaranması üçün beş şərt ödənilməlidir.

1. bazarda çoxlu satıcı mövcuddur, lakin hər bir satıcı bütövlükdə bazara nisbətən çox kiçikdir;
2. məhsul birçinslidir;
3. alıcılar satıcıların qiymətləri haqqında ətraflı informasiyaya malikdirlər;
4. satıcılar bir-birindən asılı olmadan müstəqil fəaliyyət göstərirlər;
5. firmalar sərbəst olaraq sahədən çıxmağa və ya sahəyə daxil ola bilər.

Bu şərtlərdən birincisi, heç bir firmanın ümumi təklifin həcminə əhəmiyyətli təsir edə bilməməsinə təminat verir. Bu şərt kənd təsərrüfatı malları bazarında dəqiq yerinə yetirilir. Əgər kiçik firma öz taxıl istehsalını üç dəfə artırırsa, belə dəyişiklik təklifdə onun payı çox az olduğuna görə qiymətə təsir etməyəcəkdir. Ona görə də fermer məhsulunu satdığı qiymətin satış həcmindən asılı olmadığını nəzərdə tutur. Beləliklə, onun davranışı mükəmməl rəqabətlidir.

İkinci şərtə uyğun olaraq məhsulun birincili olması, istehsalatçının məhsulu bu və ya digər satıcıdan almasında heç bir fərqin olmamasına təminat verir (məsələn, duz hər yerdə duzdur).

Əgər məhsullar birçinslirsə və üçüncü şərtə uyğun olaraq, bütün alıcılar satıcıların bütün qiymətləri haqqında məlumatla malikdirlərsə, onda qiyməti yüksəldən istənilən satıcı özünün bütün müştərilərini itirəcəkdir. Deməli, alıcıların qiymətlər haqqında ətraflı informasiyaya malik olduğu halda heç bir firma digərindən yüksək qiymət tələb edə bilməz.

Dördüncü şərt tələb edir ki, bütün firmalar sahədə müstəqil fəaliyyət göstərsinlər. Mükəmməl rəqabətli bazarların satıcıları müqavilə ilə qiymətlərin qoyulması və ya ümumi təklifin həcmi üzrə birləşmirlər. Aydın ki, hər bir firma öz biznesini gözləyə-rək, nəzərə alır ki, o qiymətlərə təsir edə bilmir, ona görə də mənfəəti maksimallaşdıran buraxılış həcmi seçməyə cəhd edir.

Sonuncu, yəni sahəyə sərbəst olaraq daxil olmaq və ondan çıxmaq şərti, daha əlverişli istehsal üsulu seçən istənilən firmanın sahəyə daxil olmasına və zərərli işləyənlərin sahədən çıxmasına təminat verir. Sərbəst daxil olma və çıxma, sahədə mövcud olan firmaların müqavilə əsasında buraxılışın ixtisarı hesabına qiymətin yüksəldilməməsinə təminat verir. Çünki qiymətin istənilən artırılması, sahəyə yeni firmaların daxil olması və təklifin həcmi-nin artmasına səbəb olacaqdır.

Göstərilən beş şərt ödənildikdə bazarın təklif sferası mükəmməl rəqabətli olur. Bütövlükdə bazar mükəmməl rəqabətli olması üçün bir az çox vaxt tələb olunur.

Əgər sahədə bütün satıcılar - mükəmməl rəqabətlidirsə, çox alıcı varsa, onların hər biri satıcıların qiymətləri haqqında ətraflı informasiyaya malikdirsə, hər biri bütövlükdə bazara nisbətən kiçikdirsə və müstəqil fəaliyyət göstərsə, bazar mükəmməl rəqabətli sayılır.

İri alıcılar, eləcə də iri satıcılar özlərinin fəaliyyəti ilə qiymətlərə təsir göstərir. Alıcılar qrupu isə birlikdə fəaliyyət göstərək, qiymətləri manipulyasiya edərsə, yəni satıcılar müəyyən minimal həddən yüksək qiymətlə satdıqda, heç bir şey almamaq haqqında razılışmalar apardıqda qiymətə təsir edirlər. Deməli, alıcılar qiymətlərlə manipulyasiya etdikdə, özlərini “qiymətalan” kimi apar-mırlar, onda bəzə qeyri-mükəmməl hesab olunur.

Mövcud olan bazarların bəziləri (kənd təsərrüfatı məhsulları, səhm və istiqraz bazarları) mükəmməl rəqabətin bütün şərtlərini ödəyir. Bir çox bazarlar isə (avtomobillər, sərnişin təyyarələri və s.) mükəmməl rəqabətli deyildir. Bəs nə üçün mükəmməl rəqa-

bətə kifayət gədər çox diqqət yetiririk? Bunun iki əsas səbəbi mövcuddur. Birincisi, tələb təklif modeli əsasən yalnız mükəmməl rəqabətli bazarlar üçün tətbiq olunur. İkincisi, mükəmməl rəqabətli bazarlar digər növ bazarlarla müqayisə üçün etalon rolunu oynayır.

7.2. Qısamüddətli dövrdə firmanın təklifin həcmi haqqında qərarları

Məlumlur ki, istənilən firma buraxılış həcmi elə seçir ki, mənfəəti maksimallaşdıra bilsin. Bu məqsədlə qısamüddətli dövrdə mükəmməl rəqabətli firmanın optimal istehsal həcmi seçilməsi proseduru ilə tanış olaq. Bu məsələnin həlli iki addımlı prosedurla aparıla bilər. Birinci addımda buraxılışın ən yaxşı müsbət həcmi seçilir. Bu hal firmanın mənfəətini maksimallaşdıran təklifin həcmi verir. İkinci addımda həmin məhsul həcmində olan mənfəətlə, istehsalın dayandırıldığı və müvafiq olaraq sifir buraxılış səviyyəsində alınan mənfəət müqayisə edilir, sonra isə ən əlverişli fəaliyyət seçilir.

Qeyd edək ki, adı həyatda da insanlar iki addımlı prosedurdan istifadə edirlər. Məsələn, siz avtomobil almaq istədikdə ilk növbədə tələbatınızı ödəyən, müvafiq qiymətdə mövcud olan modelləri nəzərdən keçirirsiniz, sonra isə avtomobilin alınması haqqında qərar qəbul edirsiniz.

Firma özünün optimal müsbət buraxılışını istehsal xərclərinin tədqiqində istifadə olunmuş son təhlil metodunun tətbiqi ilə müəyyən edir. İlk növbədə firma hazırda istehsal etdiyindən bir az çox və ya az istehsal etməklə, mənfəəti artırma bilməsini yoxlayır. Əgər o mənfəəti buraxılışın artması hesabına yüksəldə bilirsə, bu yoxlamanın bir qədər çox buraxılış həcmində təkrar etməlidir. Əksinə, mənfəət buraxılışın azalması nəticəsində yüksəlirsə, onda firma bir qədər az buraxılış həcmi nəzərdən keçirməlidir. Firma müəyyən etdikdə ki, mənfəət buraxılış həcmi də-

yişməsi yolu ilə artırıla bilmir, onun bağlanmaması halında bu mənfəətin maksimal mümkün olan səviyyəsidir. Deməli, bu halda optimal müsbət buraxılış həcmi müəyyən edilmişdir.

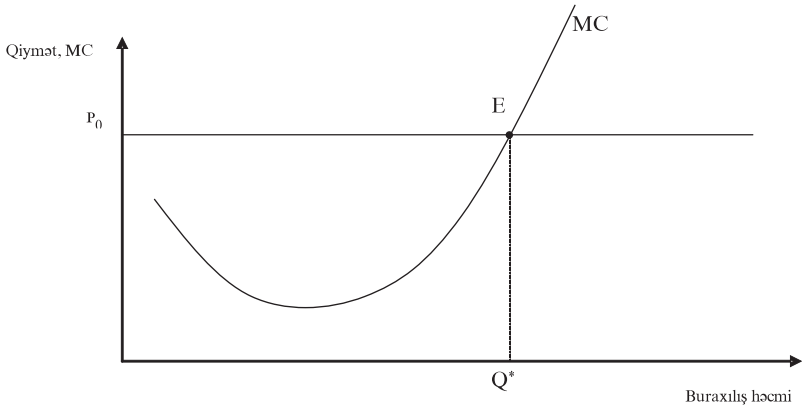
Mənfəət gəlirlə məsrəflərin fərqi olduğuna görə, buraxılışın bir vahid artımı mənfəəti, yalnız əlavə məhsul vahidinin satışından əldə edilən əlavə gəlirin onun məsrəflərindən yüksək olduqda artırır.

Bəs gəlir və məsrəflərin bu dəyişməsi nəyi əks etdirir? Mükəmməl rəqabətli firma D tipli üfqi tələb əyrisi (şəkil 7.1.) ilə qarşılaşdığı üçün o, öz məhsuluna aldığı qiymət, istehsal həcmindən asılı deyildir. Əgər əlavə bir məhsul vahidi satılırsa, gəlirin artımı əmtənin başlanğıc bazar qiyməti P_0 -a bərabər olacaqdır. Məsrəf baxımından isə əlavə məhsul vahidinin istehsal məsrəfləri MC son məsrəflərə bərabər olacaqdır. Deməli, istənilən konkret buraxılış həcmində, əgər mövcud qiymət son məsrəflərdən yüksəkdirsə, onda firma əlavə məhsul vahidi istehsal etdikdə, P_0 gəlirin artımı MC məsrəf artımından yüksək olduğuna görə, o, çox mənfəət əldə edəcəkdir. Əgər qiymət son məsrəflərdən aşağıdırsa, firma bir vahid az istehsal etməklə mənfəəti artırabilir. Əgər buraxılışın dəyişməsi mənfəəti artırmırsa, firma fəaliyyətdə olmaq şərti ilə öz maksimal səviyyəsində qalmalıdır. Beləliklə, ən əlverişli müsbət buraxılış həcmində qiymət son məsrəflərə bərabərdir.

Təhlilin nəticəsi olaraq, qısamüddətli dövrdə optimal buraxılış səviyyəsinin seçilməsinin son şərtlərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

Mükəmməl rəqabətli firma buraxılış hesabına mənfəəti mövcud bazar qiyməti istehsalın son məsrəflərindən yüksək olduqda ($P > MC$) artırabilir, əgər qiymət son məsrəflərdən kiçikdirsə ($P < MC$), mənfəət buraxılışın ixtisarı hesabına artırıla bilər. Ona görə də mənfəəti maksimallaşdıran optimal müsbət buraxılışda, firmanın bağlanmaması şərti ilə qiymət son məsrəflərə bərabər ($P = MC$) olmalıdır.

Bu qayda qrafiki olaraq 7.3. şəkildə verilmişdir.

Şəkil 7.3. Mənfəətin maksimallaşdırılmasının birinci qaydası: $P=MC$

P_0 -qiymətində firma işənilən miqdarda məhsul sata bilər. Bu qiymət mükəmməl rəqabətli firmalara verilmiş kimi hesab olunur. MC- qısamüddətli dövrdə son məsrəflər əyrisidir. Son məsrəflər azalan verim qanununa uyğun olaraq yüksək məhsul buraxılış həcmələrində artır. Optimal müsbət buraxılış həcminə E nöqtəsində nail olunur, ona $P_0=MC$ olan Q^* buraxılışı uyğundur.

Firma optimal müsbət buraxılış səviyyəsində istehsalı davam etdirmək və ya umümiyyətlə istehsal etməmək qərarlarını qəbul etməlidir. Qeyd edək ki, hətta qiymət son məsrəflərə bərabər olduğu halda da o, pul itgilərinə məruz qala bilər. Həmin halda firma fəaliyyətini dayandırmaqla öz itgilərini azalda və ya ləğv edə bilər.

Əgər firma müvəqqəti bağlanırsa və qısamüddətli dövrdə heç nə istehsal etmirsə, onda onun gəlirləri, eləcə də dəyişən məsrəfləri sıfıra bərabər olacaqdır, lakin o, öz daimi məsrəflərindən yalnız fəaliyyətini tam dayandırdıqda qaça bilər.

Qısamüddətli dövrdə firmanın daimi məsrəfləri onun məhsul buraxılışı həcmindən asılı deyildir.

Ümumi halda, əgər firmanın optimal müsbət buraxılışında gəlir dəyişən məsrəflərdən yüksəkdirsə, qısamüddətli dövrdə firma həmin buraxılışı istehsal etməlidir. Onda o, heç olmazsa, öz daimi

məsrəflərinin müəyyən hissəsini ödəyir və istehsalı dayandırdığı hala nisbətən az itgilərə məruz qalır. Əgər qiymət orta dəyişən məsrəflərdən yüksəkdirsə, firma optimal müsbət buraxılış səviyyəsində istehsal etməlidir. Əgər qiymət orta dəyişən məsrəflərdən aşağıdırsa, firma bağlanmalıdır.

Beləliklə, qısamüddətli dövrdə optimal buraxılışın seçilməsinin ikinci qaydası - mənfəətlə yoxlamaqdır.

$P=MC$ olan optimal müsbət buraxılış həcmində firma qiymət və orta dəyişən məsrəflərin (AVC) ölçüsünü müqayisə etməlidir. Əgər qiymət orta dəyişən məsrəflərə bərabər və ya ondan yüksəkdirsə ($P \geq AVC$), firma optimal müsbət buraxılışı istehsal etməlidir. Əks halda ($P < AVC$) firma bağlanmalıdır.

Əgər məhsulun qiyməti 10 manat, orta dəyişən məsrəflər 5 manat təşkil edirsə, optimal müsbət buraxılış həcmində firma istehsalı davam etməlidir. Əgər orta daimi məsrəflər 4 manat təşkil edirsə, firma hər vahid məhsul satışından müsbət mənfəət alır və onun sahibkarı istehsalı fasiləsiz davam etdirməyə maraqlıdır. Əgər orta daimi məsrəflər 6 manat təşkil edirsə, firma öz ümumi məsrəflərini ödəyə bilməz. Lakin qısamüddətli dövrdə firmanın istehsalı aparması bağlanmasına nisbətən yaxşıdır, çünki həmin halda da o, daimi məsrəflərdən qaça bilməyəcəkdir.

Qısamüddətli dövrdə mükəmməl rəqabətli firmanın mənfəətini maksimallaşdıran buraxılış həcmi haqqında qərar iki addımlı prosedurun birləşdirilməsi hesabına aşağıdakı kimi aparılır:

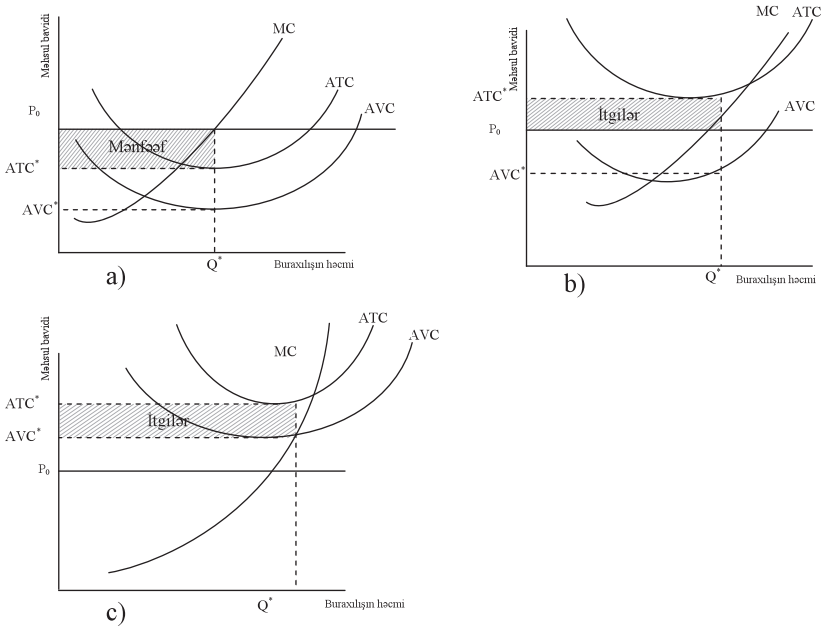
- $P=MC$ olan halda, buraxılış həcminin təyini;
- $P \geq AVC$ olduqda buraxılışı aparmaq; $P < AVC$ olduqda isə istehsalı dayandırmaq.

Qısamüddətli dövrdə daimi məsrəflər nə son məsrəflərə, nə də orta dəyişən məsrəflərə təsir etmədiklərinə görə, daimi amillərin dəyərlərində dəyişikliklər təklifin həcminə heç bir təsir göstərmir.

Şəkil 7.4.-də iki addımlı proseduranın üç mümkün olan nəticəsi göstərilmişdir. Bu halda optimal müsbət buraxılış həcmi Q^* ,

orta ümumi məsrəflər və orta dəyişən məsrəflər uyğun olaraq ATC^* və AVC^* işarə edilmişdir.

Şəkil 7.4.(a)-da Q^* buraxılış həcmində qiymət (P_0) orta ümumi məsrəflərdən yüksəkdir. Deməli, firma ($P_0 - ATC^*$) bərabər olan mənfəət əldə edir. Bu halda firma hökmən optimal müsbət buraxılış həcmi səviyyəsində istehsalı davam etdirilməlidir.

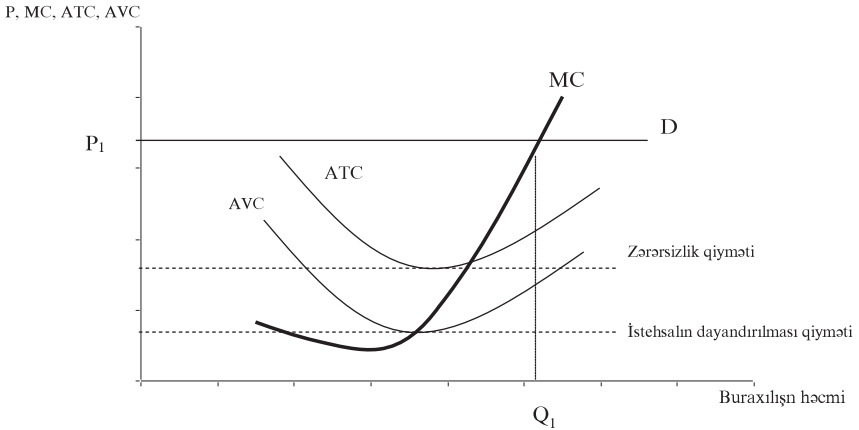
Şəkil 7.4. Qısamüddətli dövrdə firmanın buraxılış həcmi haqqında qərarları

Şəkil 7.4. (b) və (c)-də orta ümumi məsrəflər bütün buraxılış həcmələrində qiymətdən yüksəkdir. Deməli, burada müsbət mənfəət almaq üçün heç bir üsul mövcud deyildir. Ona görə də əsas məsələ itgiləri necə azaltmaqdır. Q^* həcmili buraxılışda itgilərin ümumi məbləği məhsul vahidi üzrə ($ATC^* - P_0$) itgisinin Q^* -yə

hasilinə bərabərdir. [(b)-də ştrixlənmiş sahə]. Əgər firma bağlan-
mırsa, onun itgiləri daimi məsrəflərin ümumi ölçüsünə bərabər-
dir (c). Daimi məsrəflər məhsul vahidi üzrə orta daimi məsrəflə-
rin (ATC^*-AVC^*) buraxılış həcminə Q^* -yə hasili ilə təyin olu-
nur. (b) və (c) şəkillərinin müqayisəsi göstərir ki, (b) halında fir-
ma istehsal edirsə az itirir, AVC^* mövcud qiymətdən aşağıdır. (c)
halında isə AVC^* qiymətdən yuxarı olduğuna görə firma istehsalı
dayandırmaqla öz itgilərini minimallaşdırır.

7.3. Firma və bazarın qısamüddətli təklif əyriləri

Firmanın təklif əyrisi məhsulun bazar qiymətinin bütün müm-
kün olan kəmiyyətlərində, firma tərəfindən təklif olunacaq bura-
xılış həcmi əks etdirir. İkinci bənddə alınmış nəticələrdən isti-
fadə edərək, istənilən verilmiş bazar qiymətlərində mükəmməl
rəqabətli firmanın gələcəkdə təklifinin həcmi hesablamaq olar.
Bunu daha aydın təsəvvür etmək məqsədi ilə şəkil 7.5.-ə müraci-
ət edək.

Şəkil 7.5. Firmanın qısamüddətli təklif əyrisi

Əgər qiymət P_1 -ə bərabədirsə, firmanın təklif əyrisi üfüqi
olacaqdır. D əyrisinin MC son məsrəflər əyrisini kəsdiyi nöqtə

Q_1 optimal müsbət buraxılışın ölçüsünü əks etdirir. Verilmiş buraxılış həcmində P_1 qiyməti AVC orta dəyişən məsrəflərdən yüksək olduğuna görə, firma bağlanmayaraq, Q_1 buraxılışını təklif etməklə mənfəəti maksimallaşdırır. Eyni ilə həmin iki addımlı prosedurdan istifadə edərək, istənilən digər qiymətdə təklifin həcmi hesablanıla bilər.

“İstehsal və məsrəflər” fəsilindən məlumdur ki, firmanın son məsrəflər əyrisinin orta dəyişən məsrəflər əyrisini kəsdiyi nöqtədə orta dəyişən məsrəflər minimaldır. Bütün daha çox buraxılış həcmində son məsrəflər orta dəyişən məsrəflərdən, eləcədə orta dəyişən məsrəflər öz minimal səviyyəsindən yüksəkdir. Deməli, orta dəyişən məsrəflərin minimal səviyyəsindən yüksək olan istənilən qiymətdə (məsələn, P_1), firmanın üfüqi tələb əyrisi onun son məsrəflər əyrisini son məsrəflərin orta dəyişən məsrəflərdən yüksək olduğu nöqtədə kəsir. Bu o deməkdir ki, məhz belə nöqtələrdə qiymət orta dəyişən məsrəflərdən yüksəkdir və firma burada öz müsbət optimal həcmi istehsal etməlidir.

Digər tərəfdən, əgər qiymət firmanın orta dəyişən məsrəflərin ən aşağı səviyyəsindən kiçikdirsə, o bağlanmalıdır.

Rəqabətli firmanın qısamüddətli təklif əyrisi mənfəəti maksimallaşdırmaq üçün qiymətin hər bir səviyyəsində firmanın təklif edəcəyi buraxılış həcmi əks etdirir. Firmanın qısamüddətli təklif əyrisi orta dəyişən məsrəflərin (AVC) minimal səviyyəsindən yüksək olan qiymətlər üçün onun son məsrəflərin əyrisinə uyğundur. Əgər qiymətlər AVC-in minimal səviyyəsindən kiçikdirsə, firma bağlanır və onun təklifinin həcmi sıfır olacaqdır.

Şəkildən görünür ki, firmanın qısamüddətli təklif əyrisi onun orta məsrəflər əyrisindən yuxarıda yerləşən MC əyrisinin qalınlaşdırılmış hissəsidir. Buraxılışın dayandırılması qiymətindən yüksək qiymətlər üçün təklifin həcmi son məsrəflər əyrisinin köməyi ilə təyin oluna bilər. Əgər baza qiyməti buraxılışın dayandırılması qiymətindən aşağı olarsa, firma istehsalı dayandırmaqla öz itgilərini azalda bilər.

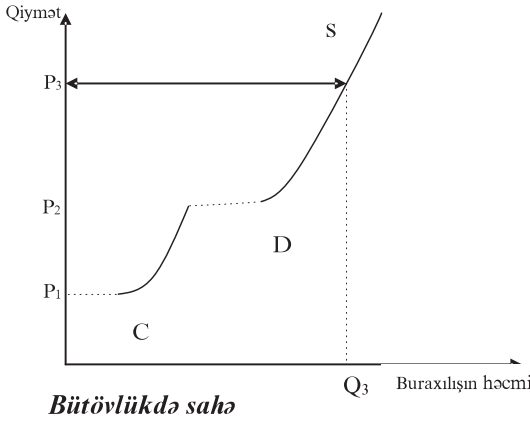
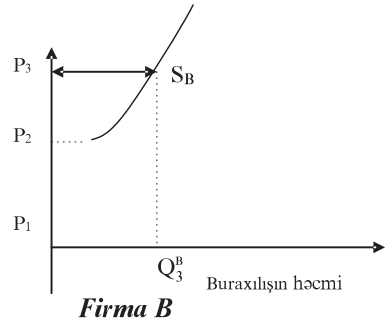
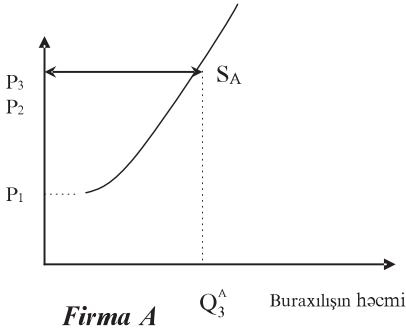
7.5. şəklində zərərsizlik qiyməti göstərilmişdir. O, orta ümumi məsrəflərin minimal səviyyəsinə bərabərdir. Əgər bazar qiyməti zərərsizlik qiymətinə bərabədirsə, onda qiymət orta ümumi məsrəflərə bərabərdir, deməli, firma zərərsizdir, iqtisadi baxımdan nə mənfəətə, nə də zərəmə malikdir. Daha yüksək qiymətlərdə o, mənfəət əldə edir; daha kiçik qiymətlərdə o, qısamüddətli dövrlərdə itgilərə məruz qalır. Bütün buraxılış həcmələrində orta ümumi məsrəflər orta dəyişən məsrəflərdən yüksək olduğu üçün zərərsizlik qiyməti, həmişə buraxılışın dayandırılması qiymətində artıq olacaqdır. Əgər qiymət zərərsizlik və buraxılışın dayandırılması qiymətləri arasında olarsa, firma qısamüddətli dövrdə özünün optimal müsbət buraxılışını istehsal edəcəkdir (baxmaya-raq ki, bütün məsrəflərini ödəyə bilmir). Lakin uzunmüddətli dövrdə firma öz orta ümumi məsrəflərini azaltmağa və ya fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur olacaqdır.

Firmanın qısamüddətli təklif əyrisi son məsrəflər əyrilərinə uyğun olduğuna görə o, yüksələn xarakterlidir. Əvvəlki fəsildə aydın oldu ki, son məsrəflər əyrisi azalan verim nəticəsində yüksələndir. Azalan verim nə qədər qüvvətli fəaliyyət göstərsə, firmanın təklif əyrisi bir o qədər dik olur. Əksinə, azalan verim zəifdirsə, onda təklif əyrisi təxmini üfüqi olacaqdır. Beləliklə, istehsal şəraiti, məsrəflər və təklifin həcmi haqqında qərarlar arasında sıx əlaqə mövcuddur.

Hər hansı qiymətdə bazara təklif olunan məhsulun həcmi bazardakı bütün firmaların məhsul həcmələrinin cəmini təşkil edir. Qısamüddətli dövrdə firmaların sayı və onların daimi amilləri sabit kəmiyyətdir. Qısamüddətli dövrdə firmaların fabrik tikməyə və istehsalı təşkil etməyə vaxtları yoxdur, bütün məhsul mövcud firmalarda istehsal olunmalıdır.

Qısamüddətli bazar tələb əyrisini müəyyən etmək məqsədilə bazarda A və B firmalarının fəaliyyət göstərdiyini qəbul edək. Həmin firmalar və bazar təklif əyriləri şəkil 7.6.-da verilmişdir.

Bütövlükdə sahə

Şəkil 7.6. Sahə təklif əyrisinin alınması üçün firmaların təklif əyriləri

Göstərilən firmalar mükəmməl rəqabətli olub, qiyməti verilmiş hesab edirlər. Hər bir firmanın təklif əyrisi son məsrəflər əyrisinin buraxılış dayandırıldığı qiymətdən yuxarıdakı hissəni təşkil edir. Deməli, P_1 A firması, P_2 -isə B firmasının buraxılışının dayandırılması qiymətidir. Qiymət buraxılışın dayandırılması qiymətindən aşağı düşdükdə, hər bir firma tərəfindən təklif olunan məhsulun həcmi sıfıradək azalır.

İstənilən qiymətdə bazara təklif olunan ümumi həcm iki firmanın təkliflərinin cəmi kimi təyin olunur. Deməli, P_3 qiymətində $Q_3 = Q_3^A + Q_3^B$.

Firmalar çox olduqda bazar təklif əyrisi həmin üsulla əldə edilir.

Qısamüddətli bazar təklif əyrisi hər bir mümkün olan qiymətdə bütün firmaların təkliflərinin həcmələrini toplamaq yolu ilə alınır.

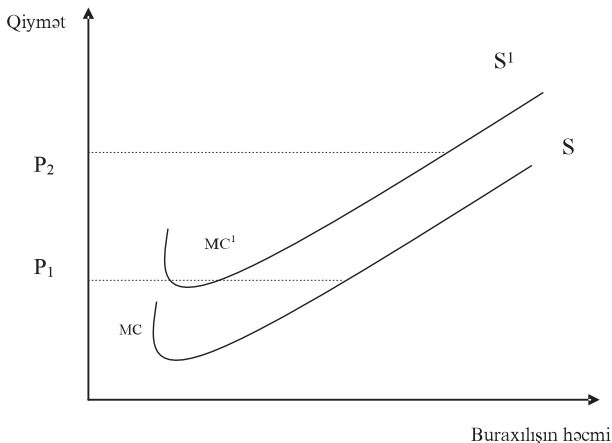
Deməli, bazar təklif əyrisi fərdi təklif əyrilrinin toplanması ilə alınır. Bazar tələb və təklif əyrisi öz növbəsində bazar qiymətini təyin edir. Beləliklə, qiymətə ayrı-ayrı satıcılar deyil, birlikdə bütün satıcılar təsir edir. Mükəmməl rəqabətli bazarda qısamüddətli dövrdə təklifin həcmi bazar qiyməti artdıqca iki səbəbdən yüksəlir. Birincisi, hər bir fərdi firmanın təklif əyrisi yüksələndir və hər firma böyük həcm təklif edir. İkincisi, qiymətin artması ilə bağlı firmalar istehsala başlayırlar. Qısamüddətli dövrdə bazarda mövcud olan firmaların sayı fiksə edilmişdir, lakin fəaliyyət göstərən firmaların sayı bir qayda olaraq məhsulun qiymətinin artması ilə çoxalır.

İstehsal məsrəflərinin dəyişməsi nəticəsində bazar təklif əyrisi sürüşür. Firma və bütövlükdə bazarın qısamüddətli təklif əyrisi verilmiş daimi xərclərin həcmi (bina və avadanlıqların növü), dəyişən xərc növlərin verilmiş qiymətləri (əmək və materialların növü) və verilmiş texnologiyanın vəziyyəti ilə təsvir olunur. Deməli, qısamüddətli təklif əyrisi yalnız bu üç amilin dəyişməsi nəticəsində sürüşür.

Daimi növ xərclərin dəyişməsi qısamüddətli dövrdə təklifə təsir göstərmir.

İlk növbədə dəyişən amillərin (məsələn, balıqçıların əmək haqqının artmasının) dəyişməsini nəzərdən keçirək. Dəyişən amilin qiymətinin arması bütün buraxılış həcmlərində həm son məsrəfləri, həm də orta dəyişən məsrəfləri yüksəldir. Bunu daha aydın 7.7. şəkilindən görmək olar.

Əmək haqqının arması nəticəsində firmanın son məsrəflər əyrisi MC-dən MC^1 - vəziyyətinə sürüşür.

Şəkil 7.7. Əmək haqqının artmasının firmanın təklif əyrisinə təsirinin nəticəsi

Bu halda AVC-də yerini yuxarıya dəyişir, firmanın buraxılışı dayandırması qiyməti P_1 -dən P_2 -yə artır. Beləliklə, firmanın təklif əyrisi S vəziyyətində S_1 vəziyyətinə yuxarı və sola sürüşür.

Uyğun olaraq sahə təklif əyrisi də əmək haqqının artması ilə yuxarı və sola sürüşür. Bu isə, başqa şərtlər dəyişmədiyi halda, qiymətin hər bir səviyyəsində təklifin həcmi azaldır və deməli, müvazinətlik qiymətinin artmasına və müvazinətlik həcmi azalmasına səbəb olacaqdır.

“İstehsal və məsrəflər” fəslində qeyd etmişdik ki, qısamüddətli dövrdə daim məsrəflərin səviyyəsinin dəyişməsi ilə həm son, həm də orta dəyişən məsrəflər dəyişir. Əgər balıqtutan firma bir neçə gəmiyə malikdirsə, onlardan biri batıbsa, onun işçilərinə az fəaliyyətdə olan kapital düşdüyü üçün onlar az məhsuldarlığa malik olacaqlar. Bütün buraxılış həcmində firmanın son və orta dəyişən məsrəfləri yüksək olacaq, qısamüddətli təklif əyrisi 7.7. şəklində olduğu kimi sürüşəcəkdir. Digər tərəfdən, gəmilər, maşınlar və digər daimi amillər artdıqda isə qısamüddətli təklif əyrisi aşağı və sağa sürüşür. Bu isə müvazinətlik qiymətinin azalması və müvazinətli buraxılış həcmi artması tendensiyasını əks etdirir.

Nəhayət, firma tərəfindən verilmiş amillər yığımında daha çox məhsul almağa imkan verən yeni texnologiyaların mənimsənilməsi nəticəsində təklif əyrisi aşağı və sağa sürüşür.

7.4. Uzunmüddətli dövrdə firma və bazarın təklif əyriləri

Firma və sahənin uzunmüddətli təklif əyriləri mahiyyətə qısamüddətli təklif əyrilərinin yaradıldığı üsulla alınır. Firmanın uzunmüddətli dövrü qısamüddətdən bütün növ xərcələrin tamamilə dəyişən olması ilə fərqlənir. Daimi və dəyişən xərclər arasında fərqlər yalnız qısamüddətli dövrə aiddir. Sahə üçün qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlər arasında iki fərq mövcuddur. Birincisi, bütün mövcud olan firmalar bütün növ xərcələrin sərbəst olaraq dəyişə bilərlər. İkincisi, sahədə olan firmaların sayı köhnələrin sahədən çıxması, yenilərin isə daxil olması nəticəsində dəyişə bilər.

Uzunmüddətli dövrdə də qısamüddətlidə olduğu kimi, təklifin həcmi haqqında firmanın qərarlarının qəbul edilməsinin mühüm amili son məsrəflərdir. Yada salaq ki, uzunmüddətli LAC dəyişən orta məsrəflər əyrisi və müvafiq LMC son məsrəflər əyrisi firmanın məsrəflərini o halda xarakterizə edir ki, firma özünün bütün xərcələrini sərbəst dəyişərək, istənilən verilmiş buraxılış həcmində daha ən kiçik istehsal məsrəflərinə nail olur. Uzunmüddətli dövrdə firmanın mənfəətini maksimallaşdıran buraxılışın həcmi iki addımlı prosedurun köməyi ilə müəyyən edilir. Bu halda birinci addıma son məsrəflərin təhlili daxildir, ikinci isə orta məsrəflərdən asılıdır. Birinci addımda firmanın uzunmüddətli dövrdə son məsrəflərə əsaslanan optimal müsbət buraxılış həcmi müəyyən edilməsi, qısamüddətli dövrdə tətbiq olunan hesablaşma metodundan istifadəni nəzərdə tutur. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, uzunmüddətli perspektivdə optimal buraxılışın seçilməsinin son şərti qısamüddətli deyil, uzunmüddətli son məsrəflərin nəzərə alınmasıdır.

Uzunmüddətli dövrdə firma fəaliyyət göstərmək haqqında qərar qəbul etdikdə, elə optimal müsbət buraxılış həcmi istehsal edir ki, bu halda qiymət uzunmüddətli son məsrəflərə bərabər olsun: $P=LMC$

İkinci addımda, qısamüddətli dövrdə olduğu kimi, firma uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsini həll etməlidir. Uzunmüddətli dövrdə firma yalnız müəssisəyə, avadanlığa və qısamüddətli dövrdə daimi olan digər növ xərclərə qoyulmuş kapitalın alternativ dəyərini nəzərə almaqla, özünün bütün məsrəflərini ödədiyi halda fəaliyyətini davam etdirir. Əgər qiymət bütün məsrəfləri ödəmirsə, firma sahədən getməlidir. Bu bilavasitə uzunmüddətli dövrdə ümumi şərt və ya optimal buraxılışın seçilməsinin mənfəətlə yoxlanılmasına transformasiya olunur.

Uzunmüddətli dövrdə firmanın fəaliyyəti yalnız qiymət uzunmüddətli orta məsrəflərdən yüksək və ya ona bərabər olduğu halda davam etdirilməlidir: $P \geq LAC$.

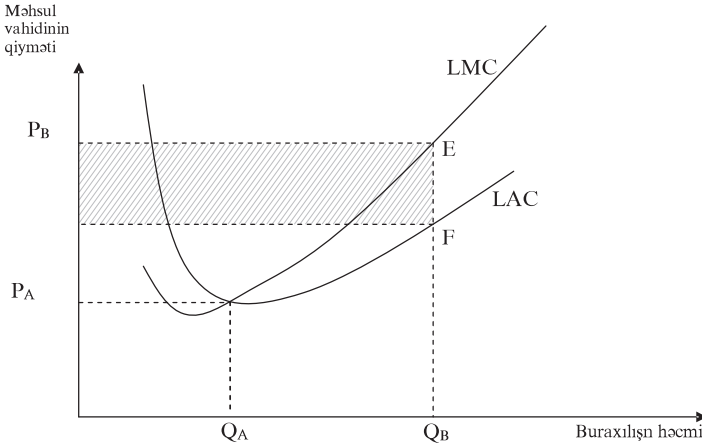
Mükəmməl rəqabətli firmanın qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə optimal buraxılış həcmi təyini meyarlarını Cədvəl 7.1.-də verək.

Cədvəl 7.1.

Mükəmməl rəqabətli firmanın təklifinin optimal həcmi seçilmə meyarları.

<i>Dövr</i>	<i>Son şərtlər</i>	<i>Mənfəətlə yoxlama</i>
Qısamüddətli	$P=MC$ olan buraxılış həcmi seçilməlidir	Yalnız $P \geq AVC$ olduqda istehsal edilməlidir
		$P < VC$ olduqda istehsal dayandırılmalıdır
Uzunmüddətli	$P=LMC$ olan buraxılışın həcmi seçilməlidir	$P \geq LAC$ olduqda istehsal edilməlidir
		$P < AC$ olduqda firma sahədən getməlidir

Qeyd etmək lazımdır ki, firmanın uzunmüddətli məsrəflər əyrisi və onun üzünmüddətli fəklif əyrisinin asılılığı mahiyyətə qısamüddətli dövrdəki kimidir. (Şəkil 7.8.)

Şəkil 7.8. Firmanın uzunmüddətli təklif əyrisi

Mükəmməl rəqabətli firmanın uzunmüddətli təklif əyrisini LAC-in minimal səviyyə nöqtəsindən yuxarıda yerləşən LMC əyrisinin hissəsi əks etdirir.

Şəkildən görünür ki, Q_A buraxılış həcmində LAC minimallaşır və ona uyğun olan P_A qiyməti firmanın zərirsizlik qiymətini təşkil edir.

Firmanın uzunmüddətli zərərsizlik qiyməti firmanın uzunmüddətli dördə öz məsrəflərini ödəyə biləcəyi minimal qiymətdir. Onun kəmiyyəti firmanın minimal uzunmüddətli məsrəflərini göstərir və LAC əyrisini aşağı nöqtəsinə uyğun gəlir.

İstənilən P_A -dan yüksək qiymətdə (məsələn, P_B) firma iqtisadi mənfəət əldə edəcəkdir. Q_B buraxılış həcmində qiymət EF kəsiyi ölçüsündə orta məsrəfləri ötür və ona görə də firma istehsal etməli və təklif etməlidir. Firmanın əldə etdiyi mənfəətin məbləği ştrixlənmiş sahənin ölçüsünü təşkil edir və ya məhsul vahidi üzrə mənfəətin Q_B -ə hasili ilə təyin oluna bilər.

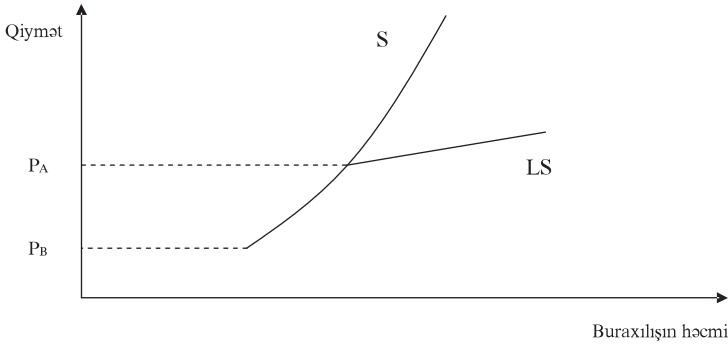
Qeyd edək ki, uzunmüddətli dövrdə bütün istehsal amilləri dəyişən olduğuna görə burada azalan verim az əhəmiyyətlidir.

İstənilən firmanın LMC əyrisi qısamüddətli MC əyrisinə nisbətən daha aşağı meyillidir. Uyğun olaraq, firmanın uzunmüddət-

li təklif əyrisi LS qısamüddətliyə (S) nisbətən daha aşağı meyilli və ya daha elastikdir.

Başqa sözlə, qiymətin arması uzunmüddətli dövrdə qısamüddətliyə nisbətən təklifin həcmnin daha çox artımına səbəb olur. Çünki firma mümkün olan ən az məsrəflə əlavə buraxılışa istehsal amillərinin adaptasiyası üçün vaxta malik olur.

Uzunmüddətli dövrdə bazar təklif əyrisi qiymətlərin hər bir kəmiyyətində bütün firmaların təkliflərinin həcmələrinin toplanması yolu ilə alınır. Lakin burada qısamüddətlidən mühüm fərq uzunmüddətli dövrdə firmaların bazara sərbəst daxil olması və çıxması mümkünlüyüdür. Ona görə də bazarda mövcud olan bütün firmaların buraxılış həcmələri toplanmalıdır.

Şəkil 7.9. Qısamüddətli və uzunmüddətli sahə təklif əyriləri

Şəkil 7.9-dan görünür ki, uzunmüddətli dövrdə qiymət P_A uzunmüddətli zərərsizlik qiymətindən aşağı səviyyədə olduqda təklifin ümumi həcmi sıfıradək aşağı düşür. Qısamüddətli dövrdə qiymətin P_B buraxılışın dayandırılması qiymətinədək azalması təklifin ləğvindən əvvəl baş verməlidir. P_A qiyməti P_B -dən ona görə yüksəkdir ki, qısamüddətli dövrdə firma yalnız öz dəyişən məsrəflərini ödəyir, lakin uzunmüddətli dövrdə bütün məsrəflərini ödəməlidir. Uzunmüddətli təklif əyrisinin sürüşməsi iki növ dəyişikliklərlə əlaqədardır. Birincisi, uzunmüddətli dövrdə daimi xərclər olmadığı üçün istənilən növ istehsal amilinin qiymətinin dəyişməsi firmanın orta və son məsrəflərinə təsir edir və beləlik-

lə, firma və bütövlükdə bazarın uzunmüddətli təklif əyrisini sürüşdürür. Məsələn, əgər faiz dərəcəsi yüksəklirsə, bina və avadanlığa qoyulmuş kapitalın alternativ dəyəri də yüksəlir. Uzunmüddətli dövrdə firma məhsul buraxılışının həcmi dəyişdikcə, özünün istehsal binaları və avadanlıqlarında dəyişikliklər aparır, nəticədə orta və son məsrəflər artır, uzunmüddətli təklif əyrisi yerini yuxarıya dəyişir. Deməli, bu halda istənilən təklif olunan konkret buraxılış həcmi optimallaşdırmaq üçün məhsulun daha yüksək qiyməti tələb olunacaqdır. Bazar təklif əyrisi bütün firmaların təklif həcmələrinin toplanması ilə təyin edildiyi üçün o da yuxarıya sürüşəcəkdir.

İkincisi, uzunmüddətli məsrəf və təklif əyriləri texnologiyadakı dəyişiklər nəticəsində sürüşürlər. Müəyyən vaxt keçdikdə texnologiyanın yaxşılaşdırılması mövcud miqdarda məhsul həcmi yeni növ maşınlar və yeni açılmış metodlarla, daha kiçik məsrəflərdə istehsal etməyə imkan verir. **Resursların verilmiş qiymətində buraxılış həcmi daha az məsrəflə istehsalı texniki tərəqqi (və ya məhsuldarlığın artması) nəticəsində baş verir.** Yeni texnologiyanın tətbiqi nəticəsində firma və bütövlükdə bazarın təklif əyriləri yerini aşağıya dəyişdirir. İstehsala yeni texnologiyanın tətbiqi çox vaxt tələb etdiyinə görə uzunmüddətli dövr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qısamüddətli dövrdə firma özünün konkret maşınları və digər daimi amillərinə bağlıdır. Lakin uzunmüddətli dövrdə firmanın fəaliyyəti tamamilə dəyişən texnologiyaya adaptasiya oluna bilər. Əksər sahələr üçün texniki tərəqqi mənfəətliliyin artmasının və biznesdə qalmanın həlledici amili olan əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Mükkəməl rəqabətli firmalarda qiymət istehsalçı firmanın son məsrəflərinə bərabərdir. Deməli, istənilən buraxılış həcmində sahə təklif əyrisi, müsbət buraxılış istehsal edən bütün firmaların son məsrəflərini əks etdirir. Təklif əyrisi əlavə məhsul vahidinin ümumi sahə məsrəflərinin artımını əks etdirir.

Sahənin təklif əyrisi - onun son məsrəflərinin əyrisidir.

Bu nisbət həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli dövrlərdə

doğrudur. Deməli, qısamüddətli təklif əyrisi - sahənin qısamüddətli son məsrəflərinin əyrisi, uzunmüddətli təklif əyrisi isə onun uzunmüddətli son məsrəflərinin əyrisidir.

Əsas anlayışlar.

Mükəmməl rəqabətli firma

Mükəmməl rəqabətli bazar

“Qiymətalan” və “qiymətiستهسالچısı”

Optimal müsbət buraxılış

Ümumi şərtlər və ya mənfəətlə yoxlama

Firmanın qısamüddətli təklif əyrisi

Qısamüddətli zərərsizlik qiyməti

Qısamüddətli istehsalın dayandırılması qiyməti

Qısamüddətli bazar təklif əyrisi

Firmanın uzunmüddətli təklif əyrisi

Uzunmüddətli zərərsizlik qiyməti

Texniki tərəqqi

Sahənin son məsrəflər əyrisi

Özünü yoxlama sualları

1. Mükəmməl rəqabətli firmaların xüsusiyyətləri
2. Mükəmməl rəqabətli bazarlara tələblər
3. Qısamüddətli dövrdə firmanın təklif həcmi haqqında qərarlarına təsir edən amillər
4. Firma və bazarların qısamüddətli təklif əyrisi
5. Uzunmüddətli dövrdə firma və bazar təklif əyrilərinin xüsusiyyətləri
6. Uzunmüddətli dövrdə bazar təklif əyrilərinin təyini.

8. Rəqabət və iqtisadi səmərəlilik.

- 8.1 *Resursların səmərəli bölüşdürülməsi.*
- 8.2 *Qiymətlər sistemi və səmərəlilik*
- 8.3 *İstehlakçılar və istehsalçıların artıqlığı*
- 8.4 *Bütövlükdə iqtisadiyyat miqyasında rəqabət və Paretoya görə səmərəlilik*

8.1 *Resursların səmərəli bölüşdürülməsi*

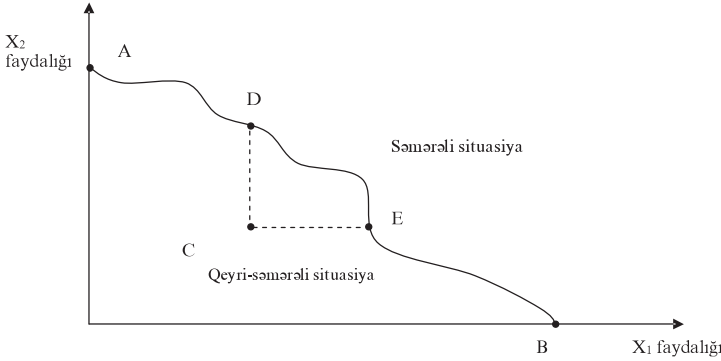
Adam Smit və digər iqtisadçılar göstərirlər ki, mükəmməl rəqabət bütövlükdə iqtisadiyyat üçün çox əlverişlidir, çünki o, resursların səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur. Mükəmməl rəqabətin resursları səmərəli bölüşdürməsinin ən dəqiq mahiyyəti italyan iqtisadçısı Vilfredo Pareto tərəifndən verilmişdir.

Paretoya görə resurslar optimal bölüşdürüldüyü halda, heç kim digərinin vəziyyətini pisləşdirmədən öz vəziyyətini yaxşılaşdırma bilməz.

Deməli, bu halda resursların artıq xərclənməsi mövcud deyildir. Əgər, cəmiyyət “nə, necə və kimin üçün” istehsal etmək qərarını qəbul edibse, kiminsə vəziyyətini pisləşdirmədən, heç olmazsa bir iştirakçının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq mümkündürsə, resursların istifadəsində israfçılığa yol verilmişdir.

Paretoya görə optimallıq konkret situasiyada israfçılığın olub-olmamasını göstərən meyarlar təklif edir. Lakin bu meyarlar resursların necə bölüşdürülməsini göstərmir, çünki o, üç iqtisadi məsələdən, yalnız ikisinə nə istehsal etmək və necə istehsal etməyə aiddir. O, çox çətin olan üçüncü sualı - kimin üçün istehsal etməyi kənarında qoyur. Paretoya görə hətta qeyri-bərabərlik şəraitində də resurslar səmərəli bölüşdürülə bilər.

Paretoya görə optimallıq anlayışını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə nail olunan faydalılıq sərhədini şərti misalda nəzərdən keçirək

Şəkil 8.1 Faydalılıq sərhədi

Şəkil 8.1-də X_1 və X_2 istehlakçılarının nail ola biləcəkləri faydalılıq səviyyələri göstərilmişdir. A və B nöqtələrində cəmiyyətin bütün nemətləri müvafiq olaraq X_2 və X_1 - istehlakçılara verilmişdir. A nöqtəsində B nöqtəsinə hərəkət etdikcə, nemətlər X_2 və X_1 istehlakçılar arasında bölüşdürülür. Deməli, bu halda X_2 istehlakçısının vəziyyəti pisləşir, X_1 istehlakçısının isə vəziyyəti yaxşılaşır. Nail olunan faydalılıq ayrısı mənfi meyillidir. Bu o deməkdir ki, əgər heç bir resurs israf edilmirsə, bir tərəfin vəziyyətinin yaxşılaşması hökmən digər tərəf üçün resursun azalmasını, yəni onun vəziyyətinin pisləşməsinə nəzərdə tutur.

Nail olunan faydalılıq sərhədində bütün nöqtələr səmərali, sərhəd daxilində isə qeyri-səməralidir.

8.2 Qiymətlər sistemi və səməralilik

Mükəmməl rəqabətli bazarların resursları necə səmərali bölüşdürülməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə ilk növbədə, mükəmməl rəqabətli müvazinətlik vəziyyətində əlavə məhsul vahidinin istehlakının dəyərliliyini onun istehsalının son məsrəflərinə bərabərliyini nəzərdən keçirək. Mükəmməl rəqabətli bazarın təklif ayrısını sahənin son məsrəflər ayrısı əks etdirir. Deməli, hər bir buraxılış həcmində təklif ayrısı sahənin və bütövlükdə iqtisadiyyatın əlavə məhsul vahidinin buraxılışı ilə bağlı olan məsrəfləri

əks etdirir. Eyni zamanda son məsrəflər əyrisini sahədə əlavə məhsul vahidinin istehsalı üçün istifadə olunan resursların alternativ dəyərini əks etdirən əyri kimi də qiymətləndirmək olar.

Digər tərəfdən, tələb əyrisi məhsulun istehlakçı üçün son dəyərilliyini müəyyən edir. Tələb əyrisi buraxılışın hər bir həcminə istehlakçının əlavə nemət vahidinə nə qədər ödəmək istədiyini göstərir.

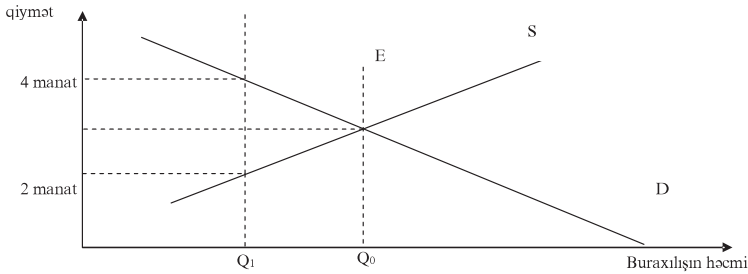
Bazar müvazinətliyinə tələb və təklif əyrilərinin kəsişdiyi nöqtədə nail olunduğuna görə:

Mükəmməl rəqabətli bazarlarda müvazinətlik qiyməti əlavə nemət vahidinin istehlakçılar üçün dəyərilliyinə, istehsalçılar üçün içə onun istehsal məsrəflərinə bərabərdir.

Deməli, mükəmməl rəqabətli bazarların müvazinətlik nöqtəsində aşağıdakı bərabərlik yerinə yetirilir:

$$\text{İstehlakçı üçün son dəyərillik} = \text{qiymət} = \text{istehsalın son məsrəfləri} \quad (8.1.)$$

Bu şərti izah etmək üçün 8.2 şəklinə müraciət edək

Şəkil 8.2. Rəqabətli sahənin təklif və tələbi

Şəkildən aydın olur ki, Q_0 mükəmməl rəqabətli müvazinətlikdən aşağı buraxılış həcminə istehlakçı əlavə məhsul vahidinə son məsrəf ölçüsündən daha yüksək ödəməyə hazırdır. Məsələn, Q_1 buraxılış həcminə istehlakçı əlavə nemət vahidinə 4 manat ödəməyə hazırdır. Bu halda əlavə məhsul vahidinin istehsalçılar üçün son məsrəfləri 2 manat təşkil edir.

Beləliklə, digər sahələrdə əmək və sair istehsal resurslardan istifadənin ixtisar olunması və onların bu konkret bazara məhsul

buraxılışını artırmaq üçün yenidən bölüşdürülməsi ilə istehslakçılara fayda vermək olar.

Bazar iqtisadiyyatında bu avtomatik baş verir. Neçə ki, əlavə məhsul buraxılışına istehlakçılar son məsrəflərdən yüksək qiymət ($P > MC$) ödəməyə hazırdılar, firmalar onun buraxılışını genişləndirir, mənfəəti maksimallaşdırır, istehlakçılar isə artmış məhsul həcmi alaraq, faydalılıqlarını maksimallaşdırırlar. Hər iki tərəf, buraxılış mükəmməl rəqabətli müvazinətli səviyyədə aşağıdan olan bütün hallarda əlavə istehsaldan qazanır.

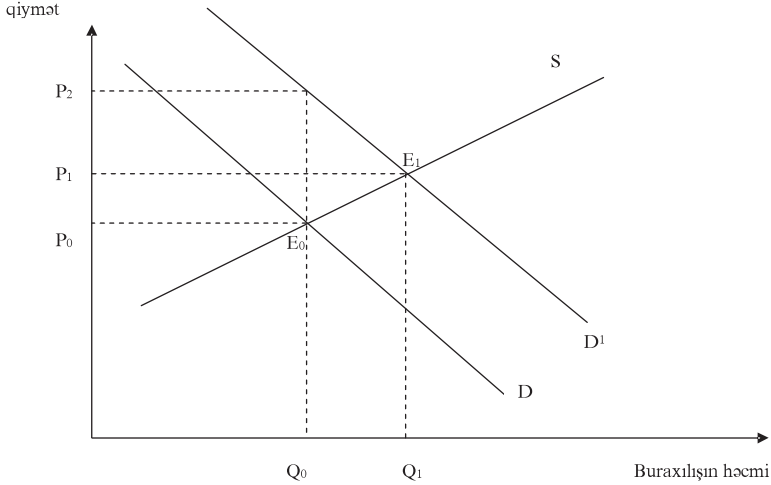
Digər tərəfdən, buraxılış həmin səviyyədə yüksək olduqda, onun ixtisarı nəticəsində əldə edilmiş məsrəflərə qənaət, istehlakçılar üçün itgilərin ölçüsünü üstələyəcəkdir. Deməli, səmərəliliyi təmin etmək üçün buraxılışın azaldılması tələb olunur: bu sahədə xərclənən resursların həcmi ixtisar olunmalıdır, çünki onların alternativ istifadə istiqamətləri istehlakçılar üçün daha qiymətlidir. Yalnız E nöqtəsində istehlakçılar üçün son faydalılıq əlavə vahidin istehsalının son məsrəflərinə dəqiq bərabərdir. Ona görə də, istər istehlakçı, istərsə də istehsalçı üçün yaxşı olan istehsal və satış üsulları mövcud deyil, çünki heç bir alıcı istehsalın son məsrəflərini ödəmək istəmir.

Rəqabətli bazar iqtisadiyyatında qiymətlər resursları onlardan optimal istifadə sferasına yönəldir. İstehsalçı rəqabət şəraitində əlavə məhsul vahidinin istehsalına qərarlarını qiyməti rəhbər tutaraq qəbul edir. Qiymət eləcədə istehlakçının həmin məhsulu alması qərarının verilməsinin əsasını təşkil edir. Bir qayda olaraq, istənilən məhsulu aldıqda istehlakçını son məsrəf maraqlandırır. Onu maraqlandıran onun vəziyyətinin yaxşılaşmasıdır.

Eyni ilə məhsulun bazar qiyməti istehlakçılar üçün son faydalılığa bərabərdir. Əgər istehsalçı çox məhsul istehsal etmək qərarına gəlsə, onda həmin məhsulun istehlakçı üçün son faydalılığı heç olmazsa, onun istehsalının son məsrəflərinə bərabər olmalıdır, çünki əks halda resurslar, səmərəsiz sərf olunacaqdır. Əgər istehsalçı və istehlakçı yaxşı informasiyaya malikdirsə, onda məhsul buraxılır və satılır, hər iki tərəf qazanır.

Deməli, bazar qiyməti istehsalçı və istehlakçı arasında vasitəçi kimi, istehlakçı üçün məhsulun dəyərliliyi və onun istehsalının son məsrəflərinin bərabərliyini şərtləndirir.

Eləcə də qiymətlər, bazar sisteminin tələbin və məsrəflərin formalaşma şəraitinin dəyişməsinə reaksiyasını idarə edir. Bunu daha aydın təsvir etmək üçün şəkil 8.3.müraciət edək.

Şəkil 8.3. Rəqabətli sahənin məhsuluna tələbin sürüşməsi

Fərz edək ki, məhsulun tələb əyrisi D vəziyyətindən D^1 vəziyyətinə yerini dəyişir. Eləcə də nəzərə alaq ki, vaxt dövrü çox kiçik olduğu üçün firmalar müvafiq olaraq öz buraxılış həcmi dəyişə bilmirlər və Q_0 başlanğıc müvazinətli həcmi istehsal edirlər. Bu halda istehlakçı əlavə məhsulu P_2 qiyməti ilə, yəni son məsrəflərdən yüksək qiymətləndirir. Əgər daha çox məhsul istehsal olunursa, cəmiyyət qazana bilər, çünki istehlakçı P_0 qiymətində başa gələn məhsulu son məsrəflərdən yüksək olan P_2 qiymətində almağa hazırdır.

Əgər buraxılış Q_0 -da qalarsa, qiymət P_2 -dək artacaqdır. Qiymət son məsrəflərdən yüksək olduğu üçün firmalar məhsul istehsal etməklə mənfəəti artırabilir. Onlar öz buraxılışlarını müvazinətlik E_1 nöqtəsində olanadək artıracaqlar. Həmin yeni müvazinətlikdə bütövlükdə cəmiyyət baxımından buraxılış həcmi optimaldır.

Deməli, bu prosesin gedişində istehlakçı və istehsalçılar diqqətlərini tamamı ilə qiymətə yönəltmişdir. İstehlakçılara istehsalın metodları və ya məsrəfləri haqqında heç nə bilmək lazım gəlmir, istehsalçılar isə əlavə məhsul vahidini istehlakçıların neçəyə almaları ilə maraqlanmır. Deməli, bazarın iştirakçıları üçün bütün lazımi informasiyaları qiymətlər verirlər.

8.3.İstehlakçılar və istehsalçıların artıqlığı

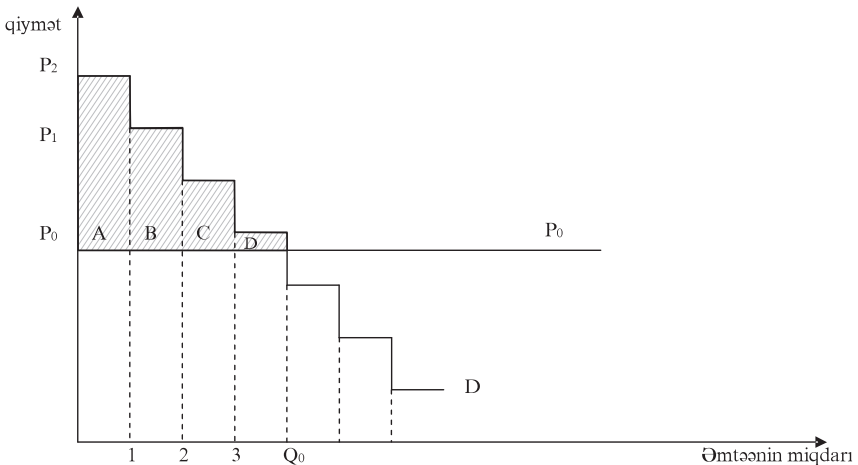
İstehlakçı və istehsalçı artıqlığı anlayışları rəqabətli müvazionətliliyin səmərəli olmasını başqa pozisiyadan görməyə imkan verir.

Bu anlayışlar eləcədə inhisar və digər kənarlaşmalar ilə bağlı nəticələri təhlil etməyə şərait yaradır.

“İstehlak davranışı və bazar tələbi” mövzusunda istehlakçı artıqlığını aşağıdakı kimi təyin etmişdik.

İstehlakçı artıqlığı - istehlakçının müəyyən miqdarda əmtəyə ödəmək istədiyi maksimal məbləğlə faktiki ödədiyi məbləğ arasındakı fərkdir.

Bunu şəkil 8.4-dən daha aydın görmək olar.

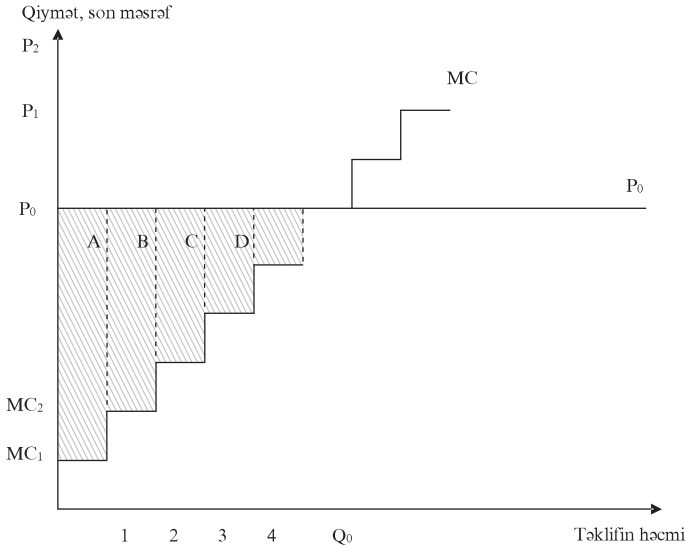

Şəkil 8.4. İstehlakçı artıqlığı

Şəkil 8.4.-də konkret dövrdə istehlak olunan nemətin hər vahidinin son faydalılığını əks etdirən tipik D azalan tələb əyrisi göstərilmişdir. İstehlakçılar birinci əmtəyə P_2 qiyməti ödəməyə hazırdılar, lakin yalnız P_0 ödəyirlər. Deməli, birinci əmtədən istehlakçıların artıqlığı ($P_2 - P_0$) olub, ştrixlənmiş A sahəsi kimi verilmişdir. İkinci əmtəyə onlar P_1 qiymətini ödəməyə hazırdılar, lakin P_0 ödəyirlər, beləliklə ikinci vahiddə istehlakçıların artıqlığı B sahəsi və i.a. Deməli, istehlakçıların artıqlığı tələb əyrisi və P_0 bazar qiymətinə müvafiq olan üfqi xətt arasındakı ştrixlənmiş sahə ilə ölçülür.

İstehlakçıların artıqlığı ilə bərabər təklif tərəfindən də artıqlıq mövcuddur. Firmalar hər bir satılan əmtəə vahidindən onların son məsrəflərdən yüksək olan qiymətlərdə istehsalçıların artıqlığı əldə edirlər.

Şəkil 8.5.-də istehsalçıların artıqlığının necə hesablanması göstərilmişdir.

Şəkil 8.5. İstehsalçıların artıqlığı

Təklif əyrisi hər buraxılış vahidinin istehsalının son məsrəflərini göstərir. Bu istehsalçıların məhsul vahidini satmağa hazır ol-

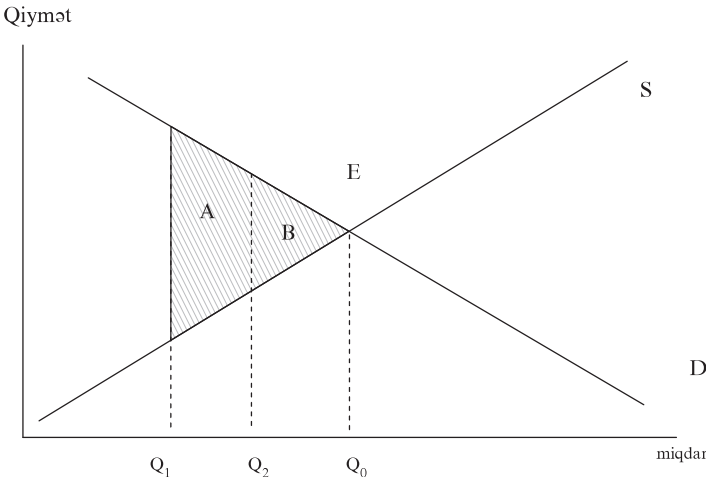
duqları minimal qiymətdir. Əgər faktiki qiymət P_0 -a bərabər olarsa, onda istehsalçıların artıqlığı ştrixlənmiş sahələrin ölçüsünə bərabər olacaqdır.

İstehsalçıların artıqlığının ölçüsünün təyini prosedurası istehlakçılar artıqlığına tamamilə uyğundur. İstehsalçılar birinci məhsul vahidini MC_1 -lə satmağa hazırdılar, lakin daha yüksək P_0 qiymətilə sataraq, A sahəsi qədər artıqlıq əldə edirlər. Lakin əmtəə vahidi MC_2 ilə istehsal edilir, P_0 qiymətilə satıldıqda B sahəsi ölçüsündə artıqlıq alınır və i.a.

Əgər firma və ya sahə Q_0 həcmində məhsul istehsal etsə, ümumi artıqlığın ölçüsü MC əyrisindən yuxarı və verilmiş qiymət xəttindən aşağı yerləşən ştrixlənmiş sahənin ölçüsünə bərabər olacaqdır.

İstehsalçıların artıqlığı qiymətin istehsalın son məsrəflərdən artımının ümumi ölçüsünə bərabərdir.

İstehlakçılar və istehsalçıların artıqlığını təyin etdikdən sonra mükəmməl rəqabətli bazarda müvazinətlik vəziyyətində onların məbləğlərinin maksimal olduğunu göstərək. Bu məqsədlə şəkil 8.4 və 8.5-in nəticələrini birlikdə 8.6. şəkilində verək.

Şəkil 8.6. istehlakçı və istehsalçıların artıqlığı və səmərəli istehsal.

Şəkil 8.6.-dan aydın görünür ki, buraxılışın Q_1 -dən Q_2 -dək artması nəticəsində ictimai faydalılıq yüksəkdir (A sahəsi). Deməli, bu halda faydalılığın xalis artımı nəzərə çarpır. Q_1 buraxılış həcmində istehlakçının son faydalılığı son məsrəflərdən yüksək olduğu üçün, buraxılışın Q_2 -dək arması rifahı yüksəldir. Ona görə də buraxılış Q_2 -dək artırmalıdır.

Lakin Q_2 -də son faydalılıq son məsrəflərdən yüksək olduğuna görə buraxılışı yenə də genişləndirmək lazımdır. Faktiki olaraq buraxılış Q_0 nöqtəsinədək artırılmalıdır, çünki Q_2 -dən Q_0 -dək artma məcmu artıqlığı B sahəsinin ölçüsü qədər yüksəldəcəkdir. Əgər buraxılış Q_0 -dan sonra artarsa, onda məcmu artıqlıq azalacaq, çünki istehlakçılar əlavə buraxılış vahidini son məsrəflərdən aşağı qiymətləndirirlər.

Beləliklə, Q_0 nöqtəsində istehlakçı və istehsalçıların artıqlığı maksimallaşır.

İstehlakçılar və istehsalçıların artıqlığını təhlili nə üçün mükəmməl rəqabətli müvazinətliyin səmərəli olmasını əks etdirir. Ondan istənilən kənarlaşma həm istehdakçıların, həm də istehsalçıların vəziyyətini pisləşdirir. Əgər buraxılışın həcmi rəqabətli müvazinətli səviyyədən aşağıdırsa, əmtəə kifayət dərəcədə istehsal edilmir. Deməli, əmtəələrin çox istehsal olunması istehsalçılar və istehlakçılar üçün xalis qazanc təşkil edəcəkdir. Əgər buraxılış həcmi müvazinətli səviyyədən yuxarıdırsa, buraxılışın ix-tisarı istehlakçılar və istehsalçıların artıqlığının məbləğini artıraraq, bütövlükdə cəmiyyət üçün xalis qazancı şərtləndirəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız mükəmməl rəqabət şəraitində mənfəətlərini maksimallaşdıran firmalar və istehlakçılar müvazinətin yaranması məqsədilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Müvazinət şəraitində son fayda son məsrəflərə bərabər olur, istehlakçılar və istehsalçıların artıqlıqlarının məbləği maksimallaşır. Lakin inhisar və digər qeyri-mükəmməl rəqabətlərdə istehlakçılar tərəfindən təyin edilən nemətlərin faydalılığı, onların istehsalının son məsrəflərindən yüksək olduğuna görə təklifin ölçüsü məhduddur.

İstehlakçılar və istehsalçıların artıqlığının məbləği yalnız rəqabətli buraxılış həcmində maksimallaşdığına görə, inhisarda buraxılışın məhdudlaşdırılması nəticəsində alınan mənfəətin artımının ölçüsü istehlakçılar artıqlığının azalmasına nisbətən kiçik olur.

8.4 Bütövlükdə iqtisadiyyat miqyasında rəqabət və Paretoya görə səmərəlilik

İndiyədək ayrı-ayrı rəqabətli bazarlarda müvazinətlik məsələləri ilə tanış olduq. Burada isə bütövlükdə mükəmməl rəqabətli iqtisadiyyatda istehlak davranışı, rəqabətli təkliflər və nəhayət bazarları nəzərdən keçirək.

İlk növbədə istehlak davranışı və həmin sferada səmərəliliyi araşdıraq. “İstehlak davranışı və bazar tələbi” fəslində qeyd etdik ki, öz büdcəsini optimal bölüşdürən istehlakçı, istənilən iki nemətin son faydalarının nisbətərini onların qiymətlərinin nisbətlərinə bərabərləşdirir.

$$\frac{MU_x}{MU_y} = \frac{P_x}{P_y} \quad (8.2.)$$

Deməli, (8.2) bərabərliyində son faydalılıqların nisbətləri, nemətlərin bir-birini son əvəzətmə normalalarının nisbətlərinə bərabərdir.

Son əvəzətmə norması (MRS_{xy}) istehlakçı bir vahid X nemətindən imtina etdikdə neçə əlavə Y nemətini və ya əksinə necə Y nemətindən imtina etməklə bir vahid X nemətini əldə edəcəyini müəyyən etməyə imkan verir.

Məsələn MU_x/MU_y 5-ə bərabər, $MU_x=25$, MU_y isə 5 olduqda, 1 ədəd X nemətindən imtina etdikdə, həmin faydalılığı bərpa etmək üçün 5 əlavə Y nemətini əldə etməlidir. Deməli, bu halda son əvəzətmə norması 5-ə bərabərdir (25/5).

Son faydalılıqların nisbətləri qiymətlərin nisbətlərinə bərabər olduğuna görə.

$$MRS_{xy} \frac{P_x}{P_y} \quad (8.3)$$

Deməli, iqtisadiyyatda hər bir istehlakçı nemətlərin son əvəzətmə normasını onların qiymətlərinin nisbətlərinə bərabərləşdirir. İstehlakçılar qiymətlərin həmin nisbətləri ilə qarşılaşdıqları üçün X nemətinin y neməti ilə son əvəzətmə norması onların hamısında eyni olacaqdır.

Beləliklə, birinin vəziyyətini pisləşdirmədən digərinin vəziyyətini yaxşılaşdıran X və Y nemətlərinin istehlakçılar arasında yenidən bölüşdürülməsi üsulu mövcud deyildir.

Hər hansı nemətin ümumi istehlak həcminin istehlakçılar arasında bölüşdürülməsində birinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, o birisində itgilərə səbəb olursa, istehlak sferasında resursların bölüşdürülməsi səmərəlidir. Mükəmməl rəqabətli iqtisadiyyatda bütün istehlakçılar üçün istənilən nemətlər cütlüyünün MRS-ləri bərabərdirsə, onda belə iqtisadiyyatda müvazinətlik istehlaka görə səmərəlidir.

Bu o deməkdir ki, qiymətlər sistemi resursları səmərəli bölüşdürür.

“Mükəmməl rəqabətli sahədə təklif əyriləri” fəsilində qeyd etdi ki, hər bir firma son məsrəflərin (MC) qiymətlərə (P) bərabər olduğu halda məhsul buraxılışı həcmi seçir.

Deməli, rəqabət şəraitində bütün firmalar üçün:

$$MC_x \cdot P_x \text{ və } MC_y \cdot P_y \quad (8.4.)$$

Bütün firmalarda X nemətinin istehsalının son məsrəfləri eyni olduğuna görə sahədə istehsal məsrəflərini azaltmaq məqsədilə ümumi istehsal həcmi yenidən bölüşdürülməsi üsulu mövcud deyildir. Əgər bütün firmalarda MC bərabər deyildirsə, onda sahə üzrə məcmu məsrəfləri: MC kiçik olan firmalarda məhsul buraxılışını artırmaq, MC yüksək olanlarda isə buraxılışı azaltmaqla yolu ilə ixtisar etmək olar. Lakin bütün firmalarda son məsrəflər bərabərdirsə, məsrəfləri azaldan yenidən bölüşdürmə üsulu mövcud deyildir və biz istehsal sferasında səmərəliliyə malik oluruq.

Əgər sahə üzrə ümumi məsrəfləri azaltmaq məqsədilə istənilən nemətin ümumi istehsal həcmi firmalar arasında yenidən bölüşdürmək mümkün deyilsə, resursların bölüşdürülməsi istehsal sferası üzrə səmərəlidir. Mükəmməl rəqabətli iqtisadiyyatda istənilən nemətin istehsalının son məsrəfləri bütün istehsalçılarda bərabədirsə, belə iqtisadiyyatda müvazinətlik istehsal üzrə səmərəlidir.

Deməli, X nemətlərdən çox istehsal etmək üçün y nemətinin istehsalından əmək, kapital və digər resurslar çıxarılmalıdır.

İstehsalın son məsrəfləri üzrə digər mülahizə əlavə X nemətin vahidini istehsal etmək üçün neçə Y nemətinin ixtisarının lazım olduğunu təyinidir. Bu isə son transformasiya norması vasitəsilə mümkündür.

Son transformasiya norması (MRT_{xy}) X nemətinin buraxılış həcmi ixtisarı ilə Y nemətinin istehsalının artımı və ya bir vahid X nemətinin buraxılışının artımına Y nemətinin istehsalının lazım olan ixtisarının əks etdirir.

Onda son transformasiya norması:

$$MRT_{xy} = \frac{MC_x}{MC_y} \quad (8.5.)$$

Deməli, X nemətinin Y nemətinə son transformasiya norması X nemətinin buraxılışının artırılmasının alternativ məsrəflərini əks etdirir.

(8.4) və (8.5) bərabərliklərini birləşdirərək (8.6) alırıq:

$$MRT_{xy} = \frac{P_x}{P_y} \quad (8.6)$$

Başqa sözlə, rəqabət şəraitində X nemətin Y nemətinə son transformasiya norması onların qiymətlərinin nisbətində bərabərdir.

Beləliklə, rəqabətli müvazinətlik şəraitində resursların bölüşdürülməsi həm istehsal, həm də istehlak sferasında əlverişlidir, çünki bütün istehlakçılar və istehsalçılar qiymətlərin eyni nisbətləri ilə qarşılaşırlar.

Nəzərdən keçirdiyimiz iki bloku birləşdirərək, mükəmməl rəqabətə aid olan əsaslı nəticələr əldə edirik.

Mükəmməl rəqabət şəraitində istehsal sferasında istənilən X nemətin digər Y nemətinə son transformasiya norması hər bir istehlakda X nemətinin istənilən Y nemətinə son əvəzetmə normasına bərabərdir.

Bu nəticə o deməkdir ki, istehsal olunan nemətlərin uyğunluğunu dəyişmək hesabına istehlakçıların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üsulu mövcud deyildir. Beləliklə, rəqabətli iqtisadiyyatda qiymətlər sistemi resursları səmərəli bölüşdürür.

Bunun düzgünlüyünü sübut etmək məqsədilə X nemətinin Y nemətinə son transformasiya normasının müvafiq son əvəzetmə normasına bərabər olmadığını fərz edək. $MTR_{xy} = 3$ olduqda bir ədəd X neməti istehsal etmək üçün Y nemətinin istehsalının 3 ədəd ixtisar etmək lazımdır. Tutaq ki, son əvəzetmə normaları 4-ə bərabərdir. Deməli, istehlakçılar əlavə X nemətinin faydalılığını Y nemətindən 4 dəfə yüksək qiymətləndirirlər. Bəs bu halda resursların bölüşdürülməsi necə dəyişməlidir? Əgər cəmiyyət X nemətini bir ədəd çox və Y nemətini 3 ədəd az istehsal edərsə, istehlakçılar üçün yaxşı olacaqdır. Əgər X nemətinin Y nemətinə son transformasiya norması müvafiq olaraq son əvəzetmə normasından yüksəkdirsə, onda istehlakçılar öz vəziyyətlərini y nemətinin istehsalını artırmaqla yaxşılaşdırmağa bilirlər.

Beləliklə, mükəmməl rəqabətli iqtisadiyyatın mübadilə sferasında səmərəli olduğunu müəyyən etdik.

Əgər heç olmazsa, bir istehlakçının vəziyyətini yaxşılaşdıraraq, digərinin vəziyyətini pisləşdirmədən istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin ümumi həcmi dəyişmək mümkün deyilsə, mübadilə sferasında resursların bölüşdürülməsi səmərəlidir.

Mükəmməl rəqabətli iqtisadiyyatda bütün istehlakçılar üçün son əvəzetmə noldması müvafiq son transformasiya normasına bərabər olduğuna görə, belə iqtisadiyyatda müvazilətlik mübadilə üzrə səmərəlidir.

Beləliklə, mükəmməl rəqabətli iqtisadiyyatda müvazinətlik Paretoya görə resursların optimal bölüşdürülməsini nümayiş etdirir.

Mükəmməl rəqabətli iqtisadiyyatda bütün nemətlər səmərəli istehsal olunur (istehsal səmərəliliyi) və istehlakçılar arasında səmərəli bölüşdürülür (istehlak səmərəliliyi). Bundan əlavə, istehlakçıların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istehsal olunan nemətlərin uyğunluğu dəyişdirilə bilməz (mübadilə səmərəliliyi). Deməli, rəqabətli iqtisadiyyatın doğurduğu resursların bölüşdürülməsi Paretoya görə səmərəlidir.

Əsas anlayışlar.

Faydalılıq sərhəddi

Paretoya görə səmərəlilik

İstehlakçılar artıqlığı

İstehsalçılar artıqlığı

Son əvəzetmə norması

Son transformasiya norması

İstehlak üzrə səmərəlilik

İstehsal üzrə səmərəlilik

Mübadilə üzrə səmərəlilik

Özünü yoxlama sualları

1. Nail olunan faydalılıq sərhəddi və Paretoya görə səmərəlilik.
2. İstehlakçılar və istehsalçılar artıqlığı və onların təyini
3. Son əvəzetmə, son transformasiya normaları.
4. İstehlak, istehsal və mübadilə üzrə səmərəlilik.

9. Qeyri - mükəmməl rəqabətli bazarlar.

- 9.1. *Qeyri - mükəmməl rəqabətli bazarların xüsusiyyətləri*
- 9.2. *İnhisar bazarları və onun xüsusiyyətləri*
- 9.3. *Oliqopoliya bazarları*
- 9.4. *İnhisar rəqabətli bazarlar*

9.1. *Qeyri - mükəmməl rəqabətli bazarların xüsusiyyətləri*

Qeyri-mükəmməl rəqabətli bazarlarda fərdi satıcılar qiymətə təsir göstərə bilirlər. Ona görə də mənfəəti maksimallaşdırmaq istədikdə, onlar əlbəttə bu xüsusiyyəti nəzərə alırlar. Deməli, qeyri-mükəmməl rəqabətli şəraitdə mənfəəti maksimallaşdırmaq üçün rəqabətli buraxılış həcmnin seçilməsində $P=MC$ qaydası yaramır.

Mükəmməl və qeyri-mükəmməl rəqabətli bazarların xüsusiyyətləri cədvəl 9.1-də verilmişdir.

Cədvəl 9.1.

Bazarların əsas əlamətləri

<i>Struktur xarakteristikası</i>	<i>Mükəmməl rəqabətli</i>	<i>Qeyri mükəmməl rəqabətli</i>		
		<i>İnhisar rəqabətli</i>	<i>oliqopoliya</i>	<i>inhisar</i>
Satıcıların sayı	Çox	Çox	Az	Bir
Daxil olma mənziləri	Yoxdur	Yoxdur	Adətən mövcuddur	Var (daxil olma yoxdur)
Məhsulun differensiasiyası	Yoxdur	Var	Mümkündür	Yoxdur (bir məhsul)
Misal	Kənd təsərrüfatı	Restoranlar	Avtomobillər	Almaz

Mükəmməl rəqabətli bazarlarda çoxlu satıcılar və alıcılar mövcuddur. Lakin onlar bazar qiymətinə öz fəaliyyətləri ilə təsir göstərmək üçün çox kiçikdirlər. Öz növbəsində alıcılar qiymət

alanlardır və onların davranışı bazar tələb əyrisi ilə təsvir olunur. Deməli, mükəmməl rəqabətli bazarlarda istehsalçı və alıcılar qiyməti verilmiş, onlardan asılı olmayan hesab edirlər.

Qeyri-mükəmməl rəqabətin ən son forması inhisardır. İnhisar bazarında yeganə satıcı mövcuddur və digərlərin daxil olması mümkün deyildir. Məsələn, 80-ci illərin əvvəllərində “De Birsə mədənlər birliyi” kompaniyası qeyri-kommunist dünyasında almazın tədarükünün bütün mənbələrinə nəzarət edirdir.

Real həyatda inhisar həmişə bazar üzərində hökmranlığın ölçüsüdür. İnhisarçı hər hansı əmtəə və ya xidmət növünün yeganə tədarükçüsü olduğuna görə o, öz məhsuluna aldığı qiymət bazar tələb əyrisi ilə təyin olunur. Almaz tələbin bazar əyrisi aşağı düşən xarakterli olduğu üçün “De Birsə” bilir ki, nə qədər çox almaz istehsal etsə, onun hər bir ədədinə aldığı qiymət bir o qədər az olacaqdır. Deməli, satılan almazların miqdarını ixtisar etməklə, o bazar qiymətini artırma bilər. Ona görə də “De Birsə” inhisar hakimiyyətinə malikdir.

Əgər satıcı öz məhsulunun qiymətini, onun buraxılış həcmi məhdudlaşdırmaq yolu ilə artırma bilərsə, o, inhisar hökmranlığına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən inhisar hakimiyyətinə malik olmaq üçün inhisarçı olmaq lazım deyildir. Hətta kiçik mağaza qiymət üzərində nəzarəti həyata keçirə bilər. Lakin onunla “De Birsə” almaz inhisarçıları arasında fərq bazar üzərində hakimiyyətin ölçüsü ilə müəyyən olunur. “De Birsə” öz məhsulunun qiyməti üzərində daha böyük nəzarətə malikdir.

Cədvəl 9.1-dən görünür ki, mükəmməl rəqabət və inhisar arasında digər əhəmiyyətli fərqləndirici cəhət bazara yeni satıcıların daxil olmasında manelərin mövcudluğudur. Bunun nəticəsində inhisarçı əhəmiyyətli mənfəət axınına malik olur.

İnhisar rəqabətli bazara həm inhisarın, həm də mükəmməl rəqabətin əlamətləri xasdır. Burada hər bir firma rəqib firmalarda buraxılan əmtəələrdən fərqlənən əmtəə satdığı üçün sahənin bütün firmaları istehsal etdikləri əmtəələrin qiymətini dəyişmək

imkanına malikdirlər. Lakin burada çoxlu digər satıcılar bir-birinə yaxın, ancaq tamamilə qarşılıqlı əvəzənilə bilməyən məhsullar təklif etdiklərinə görə rəqabət mövcuddur. Mahiyyət etibarını ilə inhisar rəqabəti mükəmməl rəqabətlə məhsulların differensiasiyasının cəmindən ibarətdir. Deməli, differensiasiya olunmuş əmtəələr istehsal edilir.

Bazar differensiasiya olunmuş məhsulla xarakterizə olunduğu halda, alıcılar rəqabət aparən satıcıların məhsullarını yaxın, lakin tamamilə əvəzənilə bilən hesab etmirlər.

Məhsulların differensiasiyası hər bir inhisar rəqabətçisinə bazar üzərində müəyyən hakim mövqe verir, çünki hər bir rəqabətçi qiyməti az qaldırmaqla özünün ənənəvi alıcılarının hamısını itirmir. Mükəmməl rəqabətə uyğun olaraq inhisar rəqabəti şəraitində də bazara yeni firmaların girişinə maneələr yoxdur. Yeni restoran, benzindoldurma məntəqəsi və ya aptek açmağa heç bir çətinlik mövcud deyildir. Daxil olma maneləri olmadığına görə uzunmüddətli dövrlərdə inhisar rəqabətli sahələrdə firmalar əhəmiyyətli mənfəət almırlar.

Oliqopoliya bazarında bir neçə satıcı mövcud olur. Bu bazarda məhsul buraxılışının əksər hissəsini bir neçə iri firma həyata keçirir, onlar öz fəaliyyətləri ilə bütün bazara təsir edə bilirlər. Avtomobil istehsalı, poladtökmə sənayeləri oliqopoliyaya misal ola bilərlər. Ayrı-ayrı oliqopoliyaçıları özləri inhisardakı kimi qiymətə təsir edə bilirlər, lakin qiymət mükəmməl rəqabətdəki kimi bütün satıcıların fəaliyyəti nəticəsində təyin olunur. Ona görə də bu xüsusiyyət digər bazarlarla müqayisədə oliqopoliyaların qərar qəbul etmələrini çətinləşdirir. Hər bir oliqopoliya firması qiymət haqqında qərar qəbul etdikdə nəinki istehlakçıların, eləcə də sahədə digər firmaların reaksiyasını nəzərə almalıdır, çünki onların cavab reaksiyası firmanın mənfəətinə təsir göstərəcəkdir. Məsələn, “Ceneral Motors” firması qiyməti artırmaq niyyətindədirsə, o, qabaqcadan Fordun, Krayslerin və digər rəqiblərin cavab reaksiyasını bilməlidir ki, özünün yekun satış həcminin dəyişməsinə hesablaya bilsin.

Oliqopoliya bazarında differensiasiya olunmuş və təxminən

uyğun məhsullar ola bilər. Əgər məhsulun differensasiya olunması mümkündürsə, firmalar onların dizaynı və reklamına narahat olmalıdırlar. Deməli, bu dəyişənlərin nəticələrini, eləcə də qiymətlərin dəyişməsinin nəticələrini hesablamaq üçün oliqopolçu firma rəqiblərin reaksiyasını qabaqcadan görməlidir.

Bir qayda olaraq, oliqopoliya bazarına daxil olmaya müəyyən maneələr mövcuddur, lakin onlar çox sərt deyildir. Giriş maneələri nə qədərə zəif olarsa, sahə daha çox yeni firmalar cəlb edəcək və nəticə etibarlı ilə uzunmüddətli dövrdə firmaların mənfəəti az olacaqdır.

Cədvəl 9.1-də təsvir olunmuş bütün bazarlarda çoxlu alıcılar mövcuddur. Lakin onların hər biri bütövlükdə bazara nisbətən kiçikdirlər, ona görə də onlar öz qərarlarında qiyməti verilmiş qəbul edirlər. Əksər real mövcud olan, xüsusilə alıcı kimi çıxış edən istehlakçılar bu şərti ödəyirlər. Lakin bir neçə müstəsna hallar da mövcuddur. Bazarlarda satıcıların tərəfini əks etdirən inhisar və oliqopoliya anlayışlarının, istehlakçılar tərəfində olan monopsoniya və oliqopsoniya anlayışları mövcuddur. Məsələn, ABŞ hökuməti tez-tez mürəkəb və baha təyyarə gəmisi və nüvə silah növlərinin satışı bazarlarında monopsonçu kimi çıxış edir. Oliqopsoniya bazarlarında isə satışın çox hissəsi bir neçə iri alıcıya məxsusdur.

9.2. İnhisar bazarları və onun xüsusiyyətləri

İnhisar bazarlarının öyrənilməsində ilk növbədə mənfəəti maksimallaşdırmaq üçün buraxılışın necə seçilməsi ilə tanış olmaq.

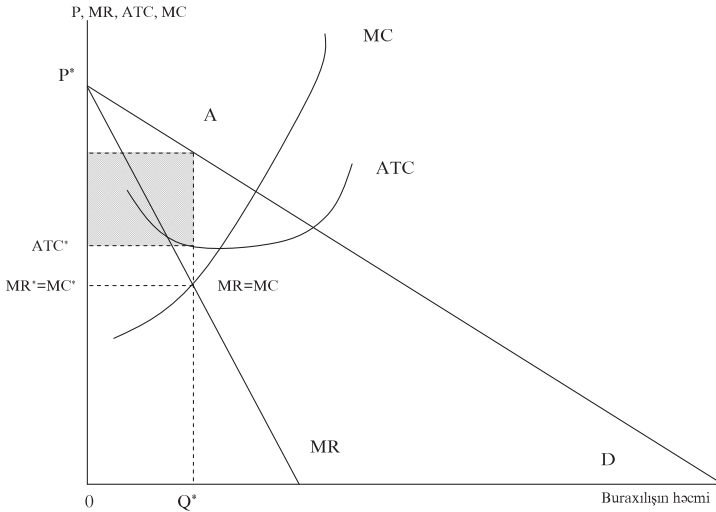
İnhisarçı bazar qiymətini özü təyin etdiyi üçün o, mükəmməl rəqabətçi deyil və qiyməti dəyişməz qəbul edə bilməz. Bunun əvəzinə o, bütövlükdə azalan bazar tələb əyrisini dəyişməz hesab edir. Ona görə də inhisar mənfəətinin maksimallaşdırılması təhlili həmin əyri böyünca gəlirin ölçüsünün dəyişməsinin nəzərdən keçirilməsi ilə aparılmalıdır. Mənfəəti maksimallaşdıran buraxılış həcmi hesablamaq məqsədi ilə MC son məsrəflə MR son gəlir müqayisə edilməlidir.

Son gəlir əlavə nemət vahdinin satışı nəticəsində ümumi gəlirin ölçüsünün dəyişməsidir.

Mükəmməl rəqabətli firmadan (orada həmişə $MR=P$) fərqli olaraq, azalan tələb əyrisi ilə qarşılaşan inhisarçı və ya istənilən digər qeyri-mükəmməl rəqabətçi üçün son gəlir qiymətin kəmiyyətindən aşağıdır ($MR<P$). Belə vəziyyətin əsas səbəbi tələb əyrisinin azalan xarakterli olmasıdır, onda satış həcmi yalnız qiymətin aşağı salınması hesabına artırmaq mümkündür.

İnhisarçı öz mənfəətini maksimallaşdırmaq məqsədi ilə mükəmməl rəqabətli firmada olduğu kimi iki addımlı prosedurdan istifadə edir.

Birinci addımda hər iki tip firmalarda mənfəəti maksimallaşdıran müsbət optimal buraxılışın ölçüsü hesablanır. Əgər bu hesablamalarda mükəmməl rəqabətçi bazar qiymətini istifadə edirsə, inhisarçı son gəliri nəzərə alır. İkinci addımda hər iki tip firmalar, həmin optimal buraxılışı istehsal etmək və ya istehsalı dayandırmaq və heç nə istehsal etməmək məsələlərini həll edirlər. İnhisarçının ikinci addımında fəaliyyətləri mükəmməl rəqabətçinin müvafiq fəaliyyətləri ilə daha çox oxşardır.

Şəkil 9.1. İnhisar üçün optimal buraxılış: $MR=MC$

İnhisarçı üçün MC- onun son məsrəflər əyrisi, MR isə onun son gəlirinin əyrisidir. İnhisarçı buraxılışı bir vahid artdıqda, gəlirin artımı son gəlirə bərabər olur. Məsrəflərin artımı isə son məsrəflərə bərabərdir. Əgər son gəlir son məsrəfdən yuxarı olarsa, onda ümumi gəlir ümumi məsrəfə nisbətən daha çox yüksəlir, deməli, mənfəət artır.

Lakin sonuncu məhsul vahidinin məsrəfləri gəlirin artımına nisbətən çox yüksəlsə, onda buraxılışı ixtisar etmək lazımdır. Beləliklə, əgər firma ümumiyyətlə nə isə istehsal edirsə, o, son gəlirin son məsrəfə bərabər olduğu buraxılış həcmi istehsal etdikdə mənfəəti maksimallaşdırır.

İnhisar üçün mənfəəti maksimallaşdıran optimal müsbət buraxılış həcmində, son gəlir son məsrəflərə bərabər (MR=MC) olmalıdır.

Əgər inhisarçı nə isə istehsal etməyi qərara alırsa, o qiyməti elə qoyur ki, tələbin həcmi optimal müsbət buraxılış həcminə bərabər olsun. Optimal müsbət buraxılış həcmində son məsrəflər son gəlirə bərabər, son gəlirin isə qiymətdən aşağı olduğunu nəzərə alsaq, həmin qiymət son məsrəflərdən yüksək olacaqdır. Beləliklə, inhisarçı nə isə istehsal etməyə qərar verdikdə, qiyməti son məsrəflərdən yüksək səviyyəyə qədər qədər, mənfəəti maksimallaşdırır.

Qısa və uzunmüddətli dövrdə optimal müsbət buraxılışın həcmi hesablanmasında yeganə fərq sonuncuda uzunmüddətli son məsrəflərdən istifadə edilməsidir. Mükəmməl rəqabətdə olduğu kimi, qısamüddətli dövrdə inhisarçı öz dəyişən məsrəflərini ödəyənədək istehsalı davam etdirir. Uzunmüddətli dövrdə isə o, bütün ümumi məsrəfləri, həm daimi, həm də dəyişən məsrəfləri ödəməlidir.

İnhisarçılar qiyməti verilmiş hesab etmirlər. Onları “qiymət istehsalçıları” kimi xarakterizə etmək olar, çünki onlar bazar tələb əyrisini verilmiş kimi qəbul edir və özləri həm qiyməti, həm də buraxılış həcmi seçirlər. İnhisarçının qiyməti və buraxılış səviyyəsi arasında heç bir qarşılıqlı əlaqə olmadığına görə onun üçün təklif əyrisi mövcud deyildir.

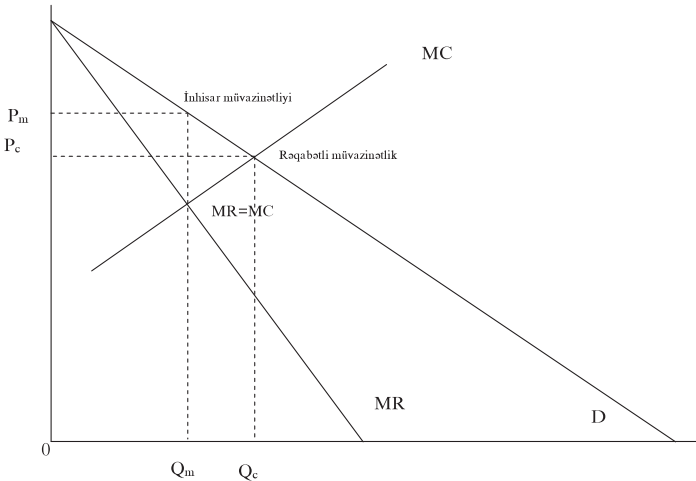
Şəkil 9.1-dən görünür ki, Q^* optimal müsbət buraxılış həc-

mində orta ümumi məsrəflər ATC^* -in ölçüsünü təşkil edir. Firmanın məhsul vahidinə mənfəəti P^* qiyməti ilə məsrəflərin və ya orta xüsusi məsrəflərin ATC^* fərqi bərabər olacaqdır. Bu halda mənfəətin ümumi kəmiyyəti ştrixlənmiş sahəyə bərabər olacaqdır: $(P^*-ATC^*) \times Q^*$.

Nəzərə alsaq ki, orta məsrəflər firmanın sahibkarının qoyduğu kapitalın alternativ dəyəri daxil olmaqla məhsul istehsalına bütün resursların alternativ dəyərini əks etdirir, onda ştrixlənmiş sahə iqtisadi mənfəətin ölçüsünü göstərir. Şəkildə göstərilən halda firma qiyməti son məsrəflərdən yuxarı qaldırmaq qabiliyyətinə malik olduğu üçün həmin mənfəəti inhisar mənfəəti adlandırmaq olar. İnhisar yalnız onun məhsulna tələb əyrisi, onun orta məsrəflər əyrisindən yuxarıda yerləşdiyi halda inhisar mənfəəti əldə edə bilər.

İnhisar və rəqabətin müqayisəsi göstərir ki, inhisar hakimiyyəti resursların qeyri-səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur. Nə üçün?

Qeyd edək ki, rəqabət şəraitində qiymət (P_c) və buraxılış (Q_c) tələb və təklif əyrisinin kəsişməsi ilə əldə olunur. İnhisar şəraitində isə buraxılış (Q_m) həcmi $MR=MC$ olduğu səviyyədə seçilir, P_m qiymətinin kəmiyyəti isə həmin buraxılış həcmində tələb əyrisi ilə verilir. Bunu şəkil 9.2-dən daha aydın görmək olar.

Şəkil 9.2. Rəqabət və inhisar şəraitində qiymət və buraxılış.

Deməli, inhisar və rəqabətli sahə yeni tələbə və məsrəflərin formalaşmasının eyni şəraiti ilə qarşılaşdıqda (Şəkil 9.2), inhisar buraxılışı rəqabətə nisbətən az ($Q_m < Q_c$), qiymət isə yuxarı ($P_m > P_c$) olur. Məhs inhisar ələhinə yönəldilən əsas ittiham budur.

Inhisar mükəmməl rəqabətə nisbətən buraxılışı məhdudlaşdırır və qiyməti yüksəldir.

Baxmayaraq ki, istehlakçılar əlavə nemət vahidinə son məsrəflərdən yüksək kəmiyyət ödəməyə hazırdırlar, nə üçün inhisarçı buraxılışı artırmır (heç olmazsa Q_c -dək). Çünki o, satış həcmi artırmaq üçün bütün alıcılara qiyməti aşağı salmalıdır. Əgər buraxılış həcmi Q_m -dən bir vahid artırmaq xatirinə qiyməti aşağı salarsa, əlavə vahidin satışından gəlir onun istehsalının son məsrəfindən aşağı olacaqdır. Q_m —dən yüksək həcmdə son gəlir son məsrəfdən aşağı olduğu üçün qiymətin aşağı salınması nəticəsində inhisarçının ümumi mənfəəti azalacaqdır.

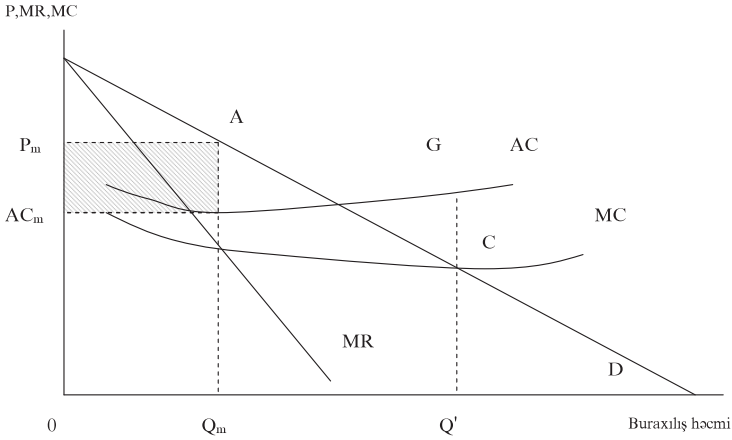
İnhisarın mövcudluğunun səbəbləri hansılardır? Qeyd edək ki, inhisarın mövcud olmasının üç başlıca səbəbi vardır. Bunlardan əsasını miqyasdan qənaət təşkil edir. Məhz miqyasdan qənaət hesabına bir çox sahələr təbii inhisardırlar.

Əgər istənilən məhsul həcmi bir firmada istehsalı iki və ya çox firmalara nisbətən ucuz başa gəlibsə, onda sahənin təbii inhisar olduğu qeyd olunur.

Bu halı tədqiq etmək məqsədilə bütün buraxılış həcmində miqyasdan qənaət olan sahədə fəaliyyət göstərən inhisarın tələb və məsrəf ayrılığını nəzərdən keçirək (Şəkil 9.3.). Buraxılış həcmi nə qədər yüksək olarsa, orta məsrəf o qədər aşağıdır, deməli, bütün buraxılış həcmində son məsrəflər orta məsrəflərdən aşağıdır.

Şəkil 9.3-də AC orta məsrəfləri və MC son məsrəfləri kiçik olan müvafiq sahə göstərilmişdir. İnhisar qiyməti və buraxılış həcmi A nöqtəsinə uyğundur ($MR=MC$). A nöqtəsində inhisar ştrixlənmiş dördbucaqlı ölçüsündə, yəni $(P_m - AC_m) \times Q_m$ mənfəəti əldə edəcəkdir. Həmin sahə rəqabətli olsa idi, müvazinət C nöqtəsində əldə edilə bilərdi. Lakin C müvazinətli rəqabət nöqtəsi ola bilməz, çünki qiymət orta məsrəflərin ölçüsündən aşağıdır.

Əgər qiymət son məsrəflərə bərabər olsa idi (C nöqtəsindəki kimi) hər nemət vahidinin satışından CG məsafəsi qədər zərər əldə edilərdi. Bütün buraxılış həcmində miqyasdan qənaətə uyğun olaraq bu sahə rəqabət müvazinətli vəziyyətdə ola bilməz.

Şəkil 9.3. Miqyasdan qənaət və təbii inhisar.

Ona görə də bu halda təbii inhisar mövcuddur, çünki o, məsrəfləri minimallaşdıran bazar strukturunu təmsil edir.

İnhisarın mövcudluğunun ikinci səbəbi ondan ibarətdir ki, vahid yeganə firma az tapılan və mühüm resurs, xammal və ya biliklərə nəzarəti həyata keçirə bilər (Məsələn, almaz inhisarçı firması “De Birsa”).

İnhisarın mövcudluğunun üçüncü səbəbi sahəyə firmaların axınının dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasıdır. İnhisara müəyyən nemətin alınması və ya satışı üzrə xüsusi hüquq verilə bilər. Məhz ölkəmizdə elektrik enerjisi istehsalı və satışının dövlətin əlində olması belə inhisarlardandır. Göstərilən üç səbəb bir-biri ilə əlaqədar ola bilər.

Əgər miqyasdan qənaət mövcuddursa, hökumət kompaniyaya inhisar hüququ verə bilər. Bu halda rəqabət cəmiyyət baxımından israfçılıq olardı. Lakin hökumət eyni zamanda həmin kompaniyanın davranışını tənzimləməyə səy göstərərək, buraxılışın məh-

dudlaşdırılması ilə əlaqədar sosial itgiləri azalda bilər.

Qeyd edək ki, bazar üzərində inhisar hakimiyyəti olan firmalar qiymət ayrı-seçkiliyi aparırlar. **Əgər inhisar hökmranlığına malik olan firma, müxtəlif alıcılar kateqoriyalarına tələbin elastikliyi fərqləri əsasında müxtəlif qiymətlər təyin edirsə, o qiymət ayrı-seçkiliyi siyasəti həyata keçirir.**

Əgər firma bazar üzərində hökmranlığa malikdirsə və qiymət ayrı-seçkiliyi siyasəti apara bilirsə, o, öz mənfəətini artırır və faydanın qeyri-elastik qrupdan elastik qrupun xeyrinə yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirir. Elastikli tələbli qrup daha aşağı qiymətlə çox məhsul əldə etmək imkanı, satıcı isə yüksəlmiş mənfəət əldə edir. Lakin kimsə onu ödəməlidir. Bu kimsə tələbi qiymətə həssas olmayan qrupdur və ondan mənfəət “sıxmaq” olar. Cəmiyyətin udması və ya uduzması qrupların ölçüsü və onların tələb əyrilərinin nisbətlərindən asılıdır.

9.3. Oliqopoliya bazarları

Oliqopoliyanın fərqləndirici əlaməti firmanın sayının az olmasıdır.

Oliqopoliya - elə sahədir ki, orada satışın böyük hissəsi bir neçə firmalar tərəfindən həyata keçirilir, onlar hər biri öz fəaliyyətləri ilə bazar qiymətinə təsir etməyə qadirdilər.

Müasir sənayedə (xüsusi ilə avtomobil istehsalı) oliqopoliya ən çox yayılmış sahə strukturudur. Hər bir oliqopoliyaçı az sayda rəqiblərlə qarşılaşdığı üçün onun fəaliyyətləri, onların hər birinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Oliqopoliya firmalarının qarşılıqlı asılılığı probleminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qərar qəbul etdikdə, hər bir iştirakçı rəqiblərin mümkün ola biləcək reaksiyalarını nəzərə almalıdır. Mənfəəti maksimallaşdırarkən o, özünün rəqiblərlə qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdə tutmalıdır. Bu qarşılıqlı fəaliyyət oliqopoliya şəraitində mənfəətin maksimallaşdırılması problemini çox çətinləşdirir və nəticə etibarlı ilə oliqopoliya davranışının proqnozlaşdırılmasında mürəkkəblik yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, oliqopolıyanın davranışı həmişə bir-birinə əks istiqamətdə olan iki qüvvə ilə təyin olunur. Birinci qüvvə, firmaların sövdələşmə və birgə fəaliyyətlər vasitəsilə sahənin ümumi mənfəətinin maksimallaşdırılmasında maraqlı olmalarıdır.

Sövdələşmə - sahədəki firmalar arasında qiymətlər və buraxılış həcminin fiksə edilməsi və ya digər üsullarla rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədilə aparılan aşkar və ya gizli həyata keçirilən razılaşmalardır.

Aşkar sövdələşmə sahədəki firmalar arasında faktik müqaviləni nəzərdə tutursa, gizli sövdələşmə sözsüz bir-birini qarşılıqlı başa düşməyə əsaslanır. Oliqopolçular müəyyən işi bir-birindən almaq istədikdə rəqabətə qatılırlar. Sövdələşmə ilə rəqabətin bütün formaları aradan qaldırılır. Məsələn, sövdələşmədə iştirak edən firmalar qiymət haqqında razılığa gələ bilsələr, onlar reklam xərclərini və ya yeni məmulatların təqdimatını məhdudlaşdırmaya bilərlər.

Oliqopolyayaçının davranışına təsir edən ikinci qüvvə ondan ibarətdir ki, hətta nəticə etibarı ilə sahənin ümumi mənfəətinin azaldığı halda, hər bir satıcı öz mənfəətinin maksimallaşdırılmasına ehoistcəsinə maraqlıdır. Sövdələşən oliqopolyaçı özlərini inhisarçı kimi apararaq, son məsrəflərin kəmiyyətindən yüksək inhisar qiyməti qoyurlar. Lakin bu halda hər bir firma qiyməti bir qədər aşağı salmaqla öz mənfəətini artırmaq imkanına malik olurlar və rəqiblərdən biznesin çox hissəsini ala bilərlər. Əgər bütün firmalar bir-biri ilə rəqabət apararaq, qiymətləri aşağı salırlarsa, onda bazar qiyməti aşağı düşər və bütün satıcıların vəziyyəti sövdələşməyə nisbətən pisləşər, alıcılar və bütövlükdə cəmiyyət isə qazanar.

Beləliklə, sahənin mənfəətinin ümumi ölçüsünün maksimallaşdırılması məqsədilə birgə fəaliyyətlərin mümkünlüyü oliqopolyaçıları sövdələşməyə sövq edir. Əgər onlar buna nail olurlarsa, sahə inhisara çevrilir. Firmaların rəqabət davranışları sövdələşmədən imtina etməyə və ya müqavilə razılaşmalarının ləğvinə səbəb olur. Əgər bütün firmalar özlərini müstəqil aparırsa, yəni bir-birilə sövdələşmirlərsə, onlar daha kiçik mənfəət alacaqlar, bazar qiyməti isə rəqabətli səviyyəyədək aşağı düşəcəkdir.

Oliqopoliyanın həllinin mərkəzi problemi hansı hallarda sövdələşmənin mövcudluğunu əvvəlcədən müəyyən etməkdir. Onu müəyyən edən bir neçə amil fərqləndirilir:

- Mövcud hüquq sistemi aşkar razılaşma ilə qiymətin artırılması və istehsalın həcmnin məhdudlaşdırılmasına nə qədər çox əlverişli şərait yaradırsa, sövdələşmə etimalı yüksək olacaqdır.

- Razılaşmada iştirak edən firmaların sayı nə qədər az olsa, sövdələşmənin olması ehtimalı o qədər yüksək olacaqdır.

- Firmalar birgə fəaliyyət haqqında asanlıqla razılaşdıqda və onlar müəyyən vaxtdan vaxta aparıldıqda, sövdələşmənin ehtimalı yüksəkdir. Məsələn, məsrəflərin müxtəlifliyi firmaların belə razılaşmalarını çətinləşdirir.

- Razılaşmalarda qüsurlar asanlıqla müəyyən edildikdə, müqavilə razılaşmalarının uzadılması ehtimalı yüksəkdir.

- Sövdələşmə qiymətin və mənfəətin artmasını sürətləndirir və sahəyə yeni firmalar cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, praktikada oliqopoliyaçıların davranışı çox cəhətliliyi ilə fərqlənir. Aşkar sövdələşmənin mühüm forması karteldir. Kartel müstəqil firmalar tərəfindən yaradılmış təşkilat olub, inhisar üstünlüklərinə malikdir. Kartel öz üzvlərinin fəaliyyətini əlaqələndirir, istehsalı məhdudlaşdıraraq, qiymətləri yüksəldir və deməli, inhisara yaxın mənfəət əldə edir.

Kartellərin müvəffəqiyyəti iki növ amillərin təsirinə məruz qalır. Birincisi ondan ibarətdir ki, kartel qiyməti yuxarıdırsa, onun üzvü olan hər bir firmanın son gəliri onun son məsrəflərindən yüksək olur. Hər bir firma öz məhsulunun qiymətini azaltmaqla satış həcmi və mənfəətini artırmaq üçün kartel razılaşmasının pozulmasına qüvvətli iqtisadi stimula malikdir. Müvəffəqiyyətli kartel razılaşmaları pozan üzvləri aşkar etmək və cəzalandırmaq üçün səmərəli mexanizmə malik olmalıdır. Kartelin mənfəəti, iştirakçı-firmalar qeyri-qiymət rəqabətinə (məsələn, xidmətin keyfiyyəti artırıldıqda) cəlb edildikdə təhlükə altında ola bilər, çünki o, məsrəflərin artmasına və mənfəətin azamasına səbəb olur. Kartelin mənfəətinə ikinci təhlükə mənbəyi, onun müvəffəqiyyəti nəticəsində sahəyə digər

firmaların daxil olma stimulumun yaranması ilə bağlıdır. Uzunmüddətli dövrdə kartelin müvəffəqiyyəti onun sahəyə yeni rəqabətçilərin daxil olmasının qarşısını almaq qabiliyyətindən asılıdır.

Müasir dövrdə ən çox tanınmış və müvəffəqiyyətli kartel neft ixrac edən ölkələrin təşkilatıdır (OPEK). ABŞ-da kartel qanundan kənar təşkilat sayılır, son illərdə Avropada da belə tendensiyalar müşahidə olunur. Yaponiyada kartellər geniş yayılmışdır.

Son illərdə oliqopoliyada gizli əməkdaşlıq mövcud olan müxtəlif sövdələşmə formaları inkişaf edir. Buna qiymətin yaranması sahəsində liderlik misal ola bilər.

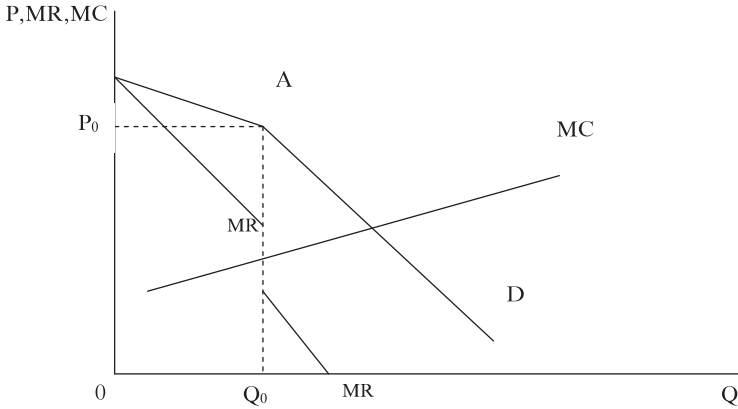
Oliqopoliyada qiymətin yaradılması sahəsində bir yeganə firmaya (qiymət üzrə lider) digərlərinin gizli razılığı əsasında sahə qiymətlərinin qoyuluşunda aparıcı rol verilir. Digər firmalar öz qiymətlərini liderin qiymətləri dəyişməsinədək sabit saxlayırlar.

Lider qiymətlərin nə vaxt dəyişməli olduğunu müəyyən edir. Əgər hesablama düz olursa, digər firmalarda onun ardınca gedir və nəticə etibarilə lider sahə qiymətini aşkar sövdələşməyə getmədən dəyişdirir. Əgər digər firmalar qiymətin dəyişməsinə qadağa qoyurlarsa, onda lider qiymətin artmasından imtina edir. Adətən lider ən böyük firma olur, lakin onun bildirişlərinə digər firmalar tərəfindən tez-tez məhəl qoymurlarsa, yeni lider meydana gəlir. Müharibədən sonrakı illərdə polad tökmə və avtomobil sənayesində qiymət sahəsində liderlər müşahidə olunmuşdur. Əksər hallarda qiymət lideri olan sahələrdə uzunmüddət qiymətlər dəyişməz qalma tendensiyasına malik olmuşdur.

Bəs nə üçün məsrəflərin və tələbin formalaşma şəraiti dəyişdikdə digər firmalar öz qiymətlərini dəyişmir? Onun izahı oliqopolianın tələb əyrisinin sınıq olması ilə izah olunur. Qiymətə görə lider olmayan firma tamamilə əsaslandırılmış fərz edə bilər ki, o qiyməti aşağı salarsa, onun rəqibləri də həmin yolla gedəcəklər, lakin o qiyməti artırarsa, heç kimi onunla şərik olmayacaqdır. Bu fərziyyənin nəticələri şəkil 9.4.-də verilmişdir. Burada P0-mövcud qiymətdir. Əgər lider olmayan firma qiyməti bu sə-

viiy d n yüksək artırırsa, o, satıř həcmini tez itir r,  unki onun rəqibləri qiyməti P_0 -da saxlayacaqlar. Deməli, mövcud qiymətdən yüksək kəmiyyətdə firmanın məhsuluna tələb əyrisi çox elastikdir. Digər tərəfdən, firma qiyməti ařađı salarsa, o,  oxda müvəffəqiyyət qazanmayacaq,  unki rəqiblər də  z qiymətlərini ařađı salmaq yolu ilə gedəcəklər.

řekil 9.4.-də həmdə firmanın MC son məsrəflər v  MR son gəlir əyrisi verilmiřdir.

řekil 9.4. Sınıq oliqopolik tələb əyrisi

Tələb  yrisi P_0 qiymətində sındıđına görə, MR əyrisi müvafiq Q_0 buraxılıř həcmində kəsilir. Q_0 buraxılıř həcmindən ařađıda son gəlir qiymətin kəmiyyətinə yaxındır, ondan yüksək h cimd  isə MR qiymətdən çox ařađı olur. MC  yrisi MR əyrisinin kəsiyindən keçir. P_0 qiymətində son gəlir son məsrəflərdən yüksək olacaq və firma qiyməti ařađı salmaqla istehsal həcmini artıra bilər. P_0 -dan ařađı qiymətdə isə son gəlir son məsrəflərdən ařađıdır v  deməli, firma qiyməti artırmalı və istehsal həcmini ixtisar etməlidir. P_0 qiymətində sınıma mövcud olduqda, MC əyrisi məsrəflərin az d yiřm sində MR əyrisinin kəsiyindən keçir və P_0 optimal qiymət olur. Beləliklə, oliqopoliyada qiymət liderinin arxası ilə gələn firma, bir qayda olaraq, liderin qiymətin d yiřm sini elan edənədək, qiyməti cari səviyyədə saxlayaraq,  z m nf tini maksimallařdırır.

Bəs sövdələşmə olmadıqda oliqopoliyaçıları özlerini necə aparırlar? Qeyd edək ki, sövdələşmə müəyyən vaxtda səmərəli olsada, firmalardan biri və ya bir neçəsi qaydaları pozduqda, o ləğv oluna bilər. Firmalar sövdələşmə bilmədikdə, oliqopoliya üçün ən əhəmiyyətli problem strategiyanın seçilməsidir. Hər bir firma qarşılaşa biləcəyi tələbi və rəqiblərin onun fəaliyyətlərinə mümkün olan reaksiyanı proqnozlaşdırır. Sonra isə hər bir firma, rəqiblərini reaksiyası proqnozlarına əsaslanaraq, mənfəətini maksimalaşdıraraq fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda həmin üsulla o, öz rəqiblərinin fəaliyyətlərinə reaksiya verir. Ayrı-ayrı oliqopoliyaçıları arasında belə qarşılıqlı əlaqələrin necə başa çatması haqqında ümumi proqnozlar mövcud deyildir. Bu halda praktik olaraq qiymət rəqabət və inhisar səviyyələri arasında istənilən kəmiyyətə malik ola bilər və o, vaxtdan asılı olaraq dəyişəcəkdir. Əlbətdə qiymətlərin rəqabətli səviyyəsindən artımının ölçüsü oliqopoliyaçının öz rəqibinin davranışını bilməsindən və yeni satıcıların sahəyə daxil olma imkanlarından asılı olacaqdır.

Oliqopoliya bazarına yeni satıcıların daxil olma imkanları olduqda nə baş verəcəyi ilə tanış olaq. Bu halda təhlilə iki yeni xarakterik əlamətlər əlavə olunur.

1. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, əgər bazara daxil olma məneləri mövcud deyildirsə, onda uzunmüddətli dövrdə qiyməti rəqabətli səviyyədən yuxarıda saxlamaq üsulu mövcud deyildir. Yüksək mənfəət sahəyə yeni firmalar cəlb edəcək və onların hesabına ümumi buraxılış həcminin artması qiymətin rəqabətli səviyyəyədək aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Mənelər olmadıqda sövdələşmə uzunmüddətli dövrdə mənfəətin artmasını təmin edə bilməyəcəkdir.

2. Daxil olma imkanları sahədə sarsılmaz vəziyyəti olan oliqopoliyaçıların davranışına təsir edə bilər. Onlar yeni firmaların daxil olmasına mane olan və ya bazardan çıxarılmasına imkan verən fəaliyyətlər yerinə yetirə bilərlər.

Yeni firmaların bazara daxil olmasının qarşısını almaq üçün sövdələşən satıcılar buraxılış həcmi inhisar səviyyəsindən yüksək qoya bilərlər. Praktikada bura daxil olmanın qarşısını almaq

üçün ən kiçik qiymətlərin tətbiqi üsulundan istifadə olunur. Buna qiymətləri saxlamaq deyilir.

Alternativ yanaşmalardan biri də bazarda titanik firmaların öz müəssisələrində artıq güclərin saxlanılmasıdır. Onun vasitəsilə daxil olma baş verdikdə buraxılışın kəskin artırılması təhlükəsi yaranır. Bu isə “yırtıcı” qiymət qoyma yoluna daxil olma təhlükəsidir.

Qiyməti kəskin aşağı salmaqla, digər firmaları sahədən sıxışdırıb çıxarmaq üçün firmalar “yırtıcı” qiymətqoyma yolunu seçirlər.

Bu halda onlar qiyməti kəskin aşağı salaraq, özləri məfəəti itirirlər, lakin rəqiblərin daha çox itirməsinə ümid edirlər. Yırtıcı siyasətin mənfəət gətirməsi üçün bazara daxil olma çox çətin olmalıdır. Deməli, yırtıcı qiymətqoyma siyasəti yeni firmaları bazardan kənarlaşdırmağa yönəldilmişdir, belə siyasət az yayılmışdır.

9.4. İnhisar rəqabətli bazarlar

İnhisar rəqabətli bazar strukturlarında inhisar və mükəmməl rəqabətin əlamətləri əlaqləndirilmişdir.

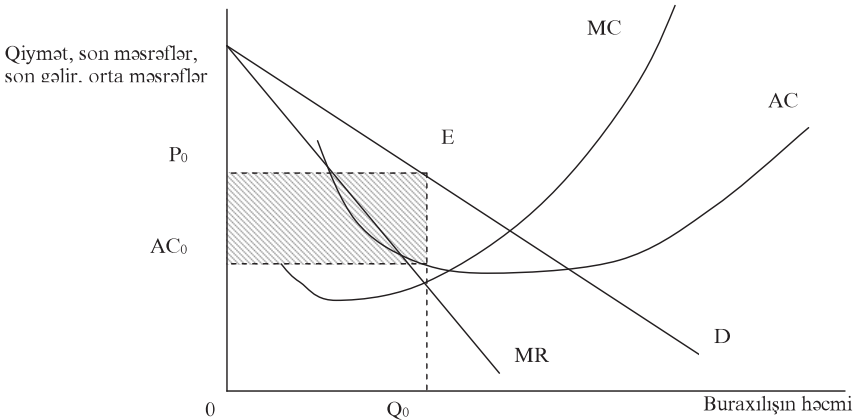
Mükəmməl rəqabətə uyğun olaraq, sahədə çoxlu firmalar fəaliyyət göstərir, sahəyə daxil olmaq və çıxmaq kifayət dərəcədə azaddır. Lakin inhisarda olduğu kimi, hər bir firma rəqiblərdə buraxılan əmtəələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən əmtəə satdığı üçün sahənin bütün firmaları istehsal etdikləri əmtəələrin qiymətini dəyişmək imkanına malikdirlər. Deməli, differensasiya olunmuş əmtəələr istehsal edilir. Differensasiya olunmuş əmtəələrin istehsalı hər bir firmanın öz əmtəələri üzərində müəyyən dərəcədə inhisarını nəzərdə tutur: rəqabətçilərin fəaliyyətindən asılı olmadan o, qiymətləri artırma və ya azalda bilər. Lakin bu hakimiyət oxşar əmtəələrin istehsalçılarının olması və eləcə də sahəyə girişin azad olması ilə məhdudlaşır. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, qeyri-mükəmməl rəqabət şəraitində ayrılıqda firmanın tələb əyrisi azalan xarakterlidir.

Tələb əyrisinin azalan xarakterli olması, məhsulun differensial siyasının mövcudluğunu əks etdirməklə bərabər, inhisar rəqabətini mükəmməl rəqabətdən fərqləndirir. Əgər inhisar rəqabətçisi öz məhsulunun qiymətini aşağı salırsa, onda onun məhsuluna tələbin həcmi artır, çünki müəyyən alıcılar digər satıcıların məhsulundan onun məhsuluna keçirlər.

Lakin məhsullar müxtəlif olduğu üçün, mükəmməl rəqabətli şəraitin əksinə olaraq, bütün alıcılar onun məhsuluna keçmirlər. İnhisar rəqabətində məhsula tələb əyrisi aşağı meyilli olduğuna görə, o, mənfəəti maksimallaşdırmaq üçün qiyməti özü seçə bilər. Bütövlükdə bazara təsir etmək üçün çox kiçik olduğuna görə, o fərz edir ki, rəqiblər onun qiymətdoyma sahəsində qərarlarına reaksiya verməyəcəklər.

İndi isə qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müvazinətliyi nəzərdən keçirək.

Qısamüddətli dövrdə sahədə fiksə olunmuş sayda firmalar mövcud olur. İnhisarda olduğu kimi, hər bir firma öz məhsulunun tələb əyrisini dəyişməz qəbul edir və mənfəəti maksimallaşdıran qiyməti seçir. Mükəmməl rəqabət şəraitində olduğu kimi, bütün satıcılar qısamüddətli dövrdə mənfəət alırlar. İnhisar rəqabətinin qısamüddətli dövrdə müvazinətliyi şəkil 9.5.-də verilmişdir.

Şəkil 9.5. İnhisar rəqabət şəraitində qısamüddətli müvazinətlik.

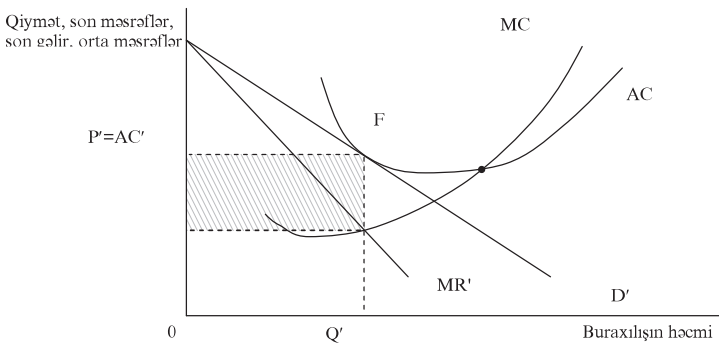

Hər bir inhisar rəqabətçi azalan tələb əyrisi ilə qarşılaşır. Buraxılış həcmi artırmaq üçün o, qiyməti aşağı salmalıdır. İnhisar rəqabətçi inhisarda olduğu kimi Q_0 istehsal həcmi seçdikdə $MR=MC$ olmalıdır. Bu halda qiymət P_0 -dir. Onda firmanın iqtisadi mənfəəti ştrixlənmiş sahəyə bərabər olub, $(P_0-AC_0) \times Q_0$ kimi təyin olunur. Beləliklə, qısamüddətli dövrdə inhisar rəqabətçisi özünü inhisarsıçıya uyğun aparır.

Uzunmüddətli dövrdə bazara yeni firmalar daxil ola bildiyinə görə situasiya çox fərqlidir. Burada inhisar rəqabətçisinin qarşılaşdığı tələb əyrisi həm qiymət, həm də onun məhsulunun yaxın əvəzedicilərinin sayından asılıdır. Rəqabət aparən əvəzedicilərin növləri nə qədər çox olarsa və onların qiyməti nə qədər aşağı olarsa, istənilən firmanın məhsuluna tələb bir o qədər az olacaqdır.

Əgər inhisar rəqabətçiləri qısamüddətli dövrdə mənfəət alırsa, onda sahəyə digər firmalar daxil olacaqdır (şəkil 9.5.). Bazarda mövcud olan firmalar mənfəət aldıkları halda, hətta məhsulun differensiasiyası nəzərə alınmaqla sahə mövcud əmtəələrə yaxın, lakin qarşılıqlı əvəzəilməyən məhsullar istehsal edən firmaları cəlb edəcəkdir. Sahəyə yeni firmalar daxil olduqca və mümkün olan əmtəə-əvəzedicilərin sayı artdıqca, mövcud firmaların məhsullarının tələb əyrisi sola sürüşəcəkdir. Bazar daxil olma prosesi bütün firmaların mənfəəti sıfıra bərabər olanadək davam edəcəkdir.

Firmanın uzunmüddətli muvazinətliyi şəkil 9.6.-da verilmişdir.

Şəkil 9.6. İnhisar rəqabəti şəraitində uzunmüddətli muvazinətlik.

Uzunmüddətli dövrdə müvazinətlik nöqtəsi F-dir. Verilmiş yeni tələb əyrisi D'-də firma mənfəəti maksimallaşdırmaq üçün Q buraxılış həcmi istehsal edir. Bu halda son məsrəflər son gəlirə bərabərdir.

Beləliklə, o, son məsrəflərdən yüksək olan P' qiymətini qoyur. Lakin qiymət və buraxılış həcmnin mövcud ölçülərində tələb əyrisi AC orta məsrəflər əyrisi ilə kəsişdiyinə görə o, sıfır iqtisadi mənfəət əldə edir.

Dəyişənlərin belə müvazinətliyində mənfəət sıfıra bərabərdir ($AC' = P'$) və deməli sahəyə yeni firmaların axını yoxdur.

Əsas anlayışlar

Qeyri-mükəmməl rəqabət

İnhisar

Oliqopoliya

İnhisar rəqabətli

Təbii inhisar

İnhisar hakimiyyəti

Qiymət ayrı-seçkiliyi

Sövdələşmə (aşkar və susmaqla)

Qiymət üzrə lider

“Yırtıcı” qiymət qoyma

Özünü yoxlama sualları

1. Bazarları fərqləndirən əlamətlər
2. İnhisar və onun xüsusiyyətləri
3. İnhisar mənfəəti nədir?
4. Oliqopoliya bazarlar
5. İnhisar rəqabətli bazarların xüsusiyyətləri və müvazinətliyi.

10. İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. İnhisar və iqtisadi tənzimlənmə.

- 10.1. Bazarların qüsurları, iqtisadi siyasət və tənzimlənmə*
- 10.2. Kənar effekt və optimal tənzimlənmə*
- 10.3. İnhisar problemləri və antitrust siyasəti*
- 10.4. Təbii inhisar və iqtisadi tənzimlənmə*

10.1. Bazarların qüsurları, siyasət və tənzimlənmə

Siyasətçilər hansı tənzimləyici agentliklərin yaradılmasına qərar verirlər və onların nə ilə məşğul olmalarını təyin edirlər. İqtisadi təhlil isə tənzimlənmə və qeyri-tənzimlənmə haqqında qərarlara dolayı təsir edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlər mərkəzi bölüşdürmə mexanizmi kimi çıxış edirlər. Qiymətlər istehlakçılara alternativ nemətlərin və sahələr arasında isə resursların bölüşdürülməsi nisbətlərinin seçimini aparmağa imkan verir. Tələb tərəfində rəqabətli qiymətlər istehlakçılar üçün əlavə nemət vahidinin faydalılığını əks etdirir. Təklif tərəfində isə rəqabətli qiymətlər istehsalçılar və bütövlükdə cəmiyyət üçün əlavə nemət vahidinin son istehsal məsrəflərini əks etdirir. Müvazinətlik şəraitində rəqabətli bazarlarda müvazinətli qiymət tələbin həcmi təklifin həcmi ilə tarazlaşdıraraq, nemətin son faydalılığını onun istehsalı və satışının son məsrəflərinə bərabərləşdirir. “Rəqabət və iqtisadi səmərəlilik” mövzusunda qeyd etdiyimiz kimi, mükəmməl rəqabətli bazarlar məsrəflər və faydaları son xarakteristikalar əsasında bərabərləşdirərək, resursları optimal bölüşdürür. Lakin qiymətlərin bazarı tarazlaşdırmasına baxmayaraq, onlar istehlakçılar tərəfindən əlavə məhsul vahidinə qoyulmuş son faydalılığı və ya cəmiyyət üçün onun istehsalının son məsrəflərini əks etdirmir. Əgər bu belədirsə, onda bazarın işində çatışmazlıq baş verir, resursların qeyri-səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazarların tənzimlənməsinin zəruriliyi, onun qüsurlarının mövcud olduğu mənbələrlə bağlıdır. Bazarların üç əsas qusuru fərqləndirilir: inhisar hökmranlığı, kənar effekt və qeyri-mükəmməl informasiya.

Məlumdur ki, satıcılar öz mənfəətlərini qiymətin rəqabətli səviyyədən yuxarı yüksəltmək yolu ilə artırmağa çalışdıqda inhisar hökmranlığı məhsul buraxılışını məhdudlaşdırır. İnhisar probleminin həlli iqtisadiyyatın əksər bölmələrində antitrust tədbirləri ilə bağlıdır. Deməli, harada ki, miqyasdan qənaət inhisarın mövcud olması zəruriliyini şərtləndirir (deməli, onun “təbiiliyini”), orada iqtisadi tənzimlənmə və ya dövlət mülkiyyəti lazımdır.

İstehsal və ya istehlak sferalarında bəzi fəaliyyət növləri, onların bilavasitə iştirakçıları olmayan istehlakçılar və ya firmalar üçün bir başa məsrəf və ya faydanı şərtləndirir. Hətta yeni kiçik və qənaətli minik maşınları hərəkət etdikdə belə havanı çirkləndirir. Böyük, daha köhnə və ya daha çox səsli maşınların hərəkətinin ətraf mühitə vurduğu “kənar” effekt daha ciddi olur. Yaşayış evlərinin yanında böyük mağazaların açılması, həmin küçələrdə daha çox canlanma yaradır. Deməli, xarici amillər çirklənmə səviyyəsinin tənzimlənməsi, torpaqdan istifadə, tele və radio verlişlərinə nəzarət üzrə məhdudiyətlərə iqtisadi əsaslar yaradır.

Mükəmməl rəqabət modelində göstərmişik ki, burada istehlakçılar və satıcılar öz maraqlarına müvafiq olaraq bütün zəruri olan biliklərə malikdirlər. Təssüf ki, əksər hallarda bu ehtimal düzgün olmur. Əksər hallarda alıcılar müəyyən məhsullarla bağlı olan risqlər haqqında heç bir anlayışa malik olmurlar. Satıcılar isə onlara bu risqlər haqqında informasiya verməyə maraqlı olurlar. Eləcə də işçi qüvvəsinin satıcıları işlə əlaqədar olan və insanların sağlamlığına təsir edən risqlər haqqında məlumata malik olmaya bilirlər.

Bu problemlərin həlli üçün müxtəlif ölkələrin təcrübəsində iqtisadi və sosial tənzimləyici agentliklər mövcuddur. Onların mövcudluğu səbəbləri, eləcə də onların reaksiya verdikləri siyasi qüvvələr müxtəlifdir.

10.2. Kənar effekt və optimal tənzimləmə.

Kənar effekt o vaxt mövcud olur ki, hər hansı ev təsərrüfatları və ya firmaların fəaliyyəti bilavasitə digər ev təsərrüftləri və ya firmaların məsrəfləri və ya faydalarına təsir edir və həmin “yan” effekt bazar qiymətində öz əksini tapmır.

Ətraf mühitin çirkləndirilməsi kənar effektə ən çox aiddir. Kimya kombinatı öz istehsalı tullantılarını çaya atır. Bu işə yerli su ehtiyatlarını çirkləndirir, balıq və quşlara ziyan verir və ətrafa pis qoxu yayır. Deməli, kompaniya yerli əhaliyə bir başa zərər verir. Başqa sözlə, tullantıları atmaq üçün çaydan istifadə edir, lakin heç bir müvafiq xərc çəkmir. Nəticə etibarı ilə həmin kimya kompaniyasının xüsusi istehsal məsrəfləri ictimai məsrəflərin ölçüsündən aşağı olacaqdır, çünki o, ətraf mühitə vurduğu zərəmə görə haqq ödəmir. Deməli, uyğun olaraq firmanın istehsal etdiyi kimyəvi məhsulların bazar qiyməti də çox ehtimal ki, çirkab sularının emalının tam məsrəfləri daxil olan istehsalın ictimai məsrəflərindən aşağı olacaqdır. Kimyəvi məhsulların istehlakı böyük olduğuna görə o, öz növbəsində resursların qeyri - səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olacaqdır. Sonuncu istehsal olunan məhsul vahidinin son faydalılığı istehsalın son ictimai məsrəflərinin ölçüsündən aşağı olduğu üçün onun istehsalı ixtisar edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müsbət və mənfi kənar effekt fərqləndirilməlidir. Ətraf mühitin çirkləndirilməsindən kənar effekt mənfidir.

Ev sahibkarı öz evini yenidən rəngləyərək, öz qonşularına müəyyən müsbət kənar effekt gətirir. Ev daha cəlb edici olur. Lakin ev sahibkarına həyata keçirilmiş yan effekt ödənilmədiyi üçün evin rənglənməsindən əldə olunan ictimai faydanın ölçüsü xüsusi faydanın ölçüsündən yüksək olur. Bu işə yeni rənglənməmiş evlərə təklifi azaldır, yəni cəmiyyət belə evlərin bütövlükdə çox olmasında udardı. Lakin evlərin sahibkarları yalnız, onların xüsusi fay-

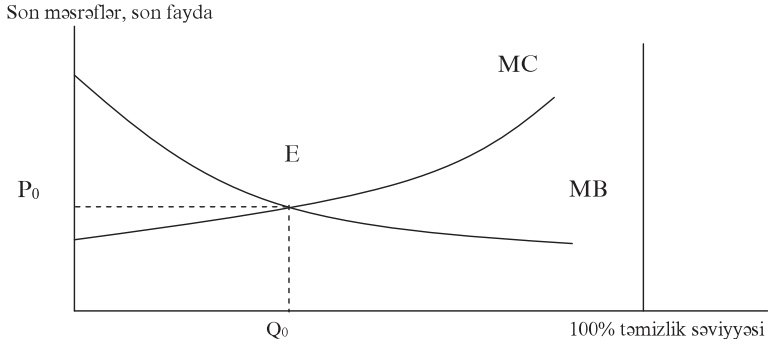
dalarının, rəngləmə məsrəflərindən çox olduğu halda evləri rənglənməsini aparırlar.

Yuxarıda göstərilmiş misallar subut edir ki, kənar effekt mövcud olmayan bazarların yerində meydana çıxır. Firmalar və ya ev təsərrüfatları faydalılığa malik olan, lakin qiyməti olmayan məhsulların istehlakçıları (çaya tullantıların atılması) və ya istehsalçıları (təzə rənglənmiş evlər) kimi çıxış edirlər. Hətta bütün mövcud olan bazarlar mükəmməl olsa belə, bütövlükdə iqtisadiyyatda resurslar səmərəli bölüşdürülməyəcək, çünki müəyyən bazar mövcud deyildir. Bu halda nemətin istehsalı son məsrəfləri onun son faydalılığı ilə uyğun gəlməyəcəkdir. Neqativ kənar effektə gətirən daha çox nemət istehsal olunacaq, ancaq müsbət kənar effekt gətirən nemətlər kifayət olmayan həcmdə istehsal olunacaqdır. Nə üçün biz ilk növbədə olmayan bazarlar haqqında danışırıq? Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin çirklənməsi və digər mühüm kənar effektlər əksər səmtlərdə içtimai nemətlərdir. Əgər evinizi rəngləyirsinizsə, onda sizin qonşuların görünüşləri çox xoş olur, yəni onların hər birinin aldığı faydanı inkar etmək olmaz. Məhz, bu hallar insanlara təsir göstərən kənar effektə dövlətin müdaxiləsini labüd edir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda dövlətin müdaxiləsi düzgün deyil, çünki tənzimlənmə pulsuz deyildir. Əksər ölkələrdə torpaqdan istifadə (məsələn, yaşayış rayonlarında elektrik stansiyasının tikintisinə icazə verilmir) və ətraf mühitin çirklənməsində kənar effekt tənzimlənir.

Fərz edək ki, hökumət çayların çirklənməsinin qarşısını almaq üçün nə işə qərara alır. Onun məqsədi nə olmalıdır? Rəqabətli bazarlar resursları səmərəli bölüşdürüldüyü üçün həmin metoddan istifadə etməlidir, başqa sözlə olmayan bazara əvəzedici tapmalıdır.

Bu prinsipi daha aydın şəkil 10.1-dən görünür.

Şəkil 10.1. Çirklənmənin azalmasının optimal səviyyəsi

Şəkildən görünür ki, suyun çirklənmə səviyyəsinin azalması üzrə son məsrəflər (MC) bu səviyyə aşağı düşdükcə artır. Su təmiz olduqca isə son fayda (MB) azalır. Çirklənmənin həcmi azalmasının optimal səviyyəsi Q_0 -dır. Bu səviyyədə $MB=MC$, deməli optimum E nöqtəsində əldə edilir. Əgər çayın çirklənmə səviyyəsi E nöqtəsinə nisbətən yüksəkdirsə, çirklənmədən fayda məsrəflərin ölçüsünü azca qabaqlayır; əgər çay Q_0 nöqtəsinə nisbətən çox təmizdirsə, onda bütövdükdə cəmiyyət firmalara tullantıların həcmi artırmaq hesabına öz məsrəflərini azalmağa icazə verməklə fayda alırlar. Ətraf mühitin çirklənməsinə iqtisadi səmərəli nəzarət, əlavə tənzimləmə üzrə son içtimai məsrəflərin ölçüsü ilə son içtimai faydalığın ölçüsünün bərabərliyini tələb edir.

Əlbəttə ətraf mühitin sıfıra bərabər olan optimal çirklənmə səviyyəsinə nail olmaq mümkün deyildir. Çirklənməyə görə verginin tətbiqi daha az məsrəflə tullantıların həcmi azaltmağa imkan verir. Bu məqsədlə müəyyən çirkləndirici tullantıların atılma həcmi üçün alış-satış icazəsi sistemi tətbiq oluna bilər.

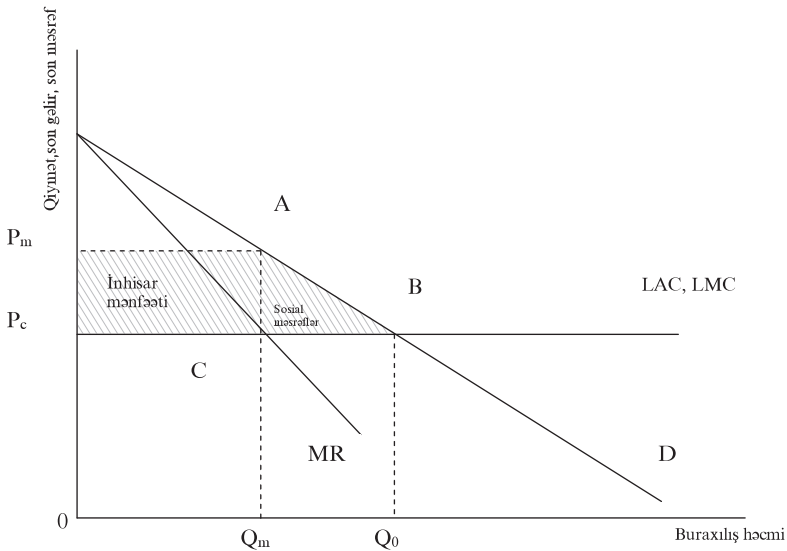
10.3. İnhisar problemləri və antitrust siyasəti

İnhisar və həmin səbəbdən bəzi oliqopoliyalar öz buraxılışının rəqabətli səviyyədə aşağı məhdudlaşdırılmağa meyil göstərirlər.

İnhisar hökmranlığının belə istifadə edilməsi müvafiq firmalara normal səviyyədən yüksək mənfəət almağı təmin edir. Lakin inhisar hökmranlığı məhsul istehsalının son məsrəflərinin ölçüsü və istehlakçı üçün onun əlavə vahidinin faydalılığı arasında fərq yaradaraq, cəmiyyət üçün itgilərə səbəb olur. Ona görə də faktiki və ya potensial mövcud olan inhisar hökmranlığına cavab tədbirlərinin iqtisadi səmərəliliyinin şahədə ki, miqyasa görə qənaətdən nə qədər asılı olduğunu nəzərdən keçirək.

Şəkil 10.2.-də buraxılışın inhisar məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, cəmiyyətin məsrəfləri göstərilmişdir.

Şəkildən görünür ki, uzunmüddətli həm orta, həm də son məsrəflər sahə üzrə sabit olub, firmalar və bütövlükdə sahədə istənilən buraxılış həcmində LMC-ə bərabərdir. Beləliklə, sahədə miqyasdan daimi verim mövcuddur.

Şəkil 10.2. İnhisar (təbii olmayan) ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin məsrəfləri

Mükəmməl rəqabət şəraitində sahədə müvazinətlik B nöqtəsində əldə edilərdi. Bu nöqtədə LMC uzunmüddətli təklif əyrisi

D bazar tələb əyrisi ilə kəsişir. Lakin inhisar şəraitində buraxılış $MR=LMC$ səviyyəsi ilə məhdudlaşır. Deməli, bu halda inhisar buraxılış həcmi Q_m təşkil edir, inhisar qiyməti isə P_m bərabər olub, yəni P_c rəqabət ölçüsündən yüksəkdir. Buraxılışın məhdudlaşdırılması o deməkdir ki, istehlakçı üçün hər hansı nemətin əlavə vahidinin faydalılığı onun istehsalının ictimai məsrəflərinin kəmiyyətindən yüksəkdir. Buraxılışın məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olan sosial məsrəflərin ölçüsü ABC üçbucağının sahəsi ilə ölçülür və inhisarda deyil, rəqabət şəraitində istehsal olunan hər bir məhsul vahidinin faydalılığı və son məsrəflərinin fərqi bərabərdir. Bu halda inhisarçı $P_m P_c CA$ düzbucaqlısının sahəsi ölçüsündə artıq mənfəət alır.

Şəkil 10.2.-də göstərilən vəziyyətdə rəqabət mümkündür və arzu olunandır, çünki burada miqyasdan daimi verim mövcuddur. Sahədə kiçik firmalar da irilərdəki kimi, həmin üfqi uzunmüddətli orta məsrəflər əyrisinə malik olduqları üçün, onlar biznesdən daha rəqibləri tərəfindən kənarlaşdırmaq riskinə məruz qalmırlar və çoxlu kiçik satıcıların məsrəfləri inhisar məsrəflərindən yüksək olmayacaqdır. Qiyməti dəyişməz qəbul edən çoxlu kiçik satıcıların mövcudluğu rəqabətin təsir ilə qiyməti P_c kəmiyyətinədək aşağı salacaqdır. “Rəqabət və iqtisadi səmərəlilik” mövzusunda qeyd etdiyimiz kimi qiymətin heç bir dövlət tənzimlənməsi daha yaxşı nəticə verə bilməz.

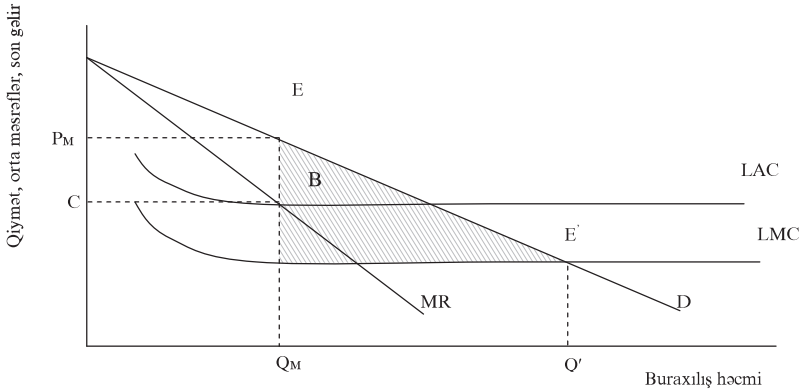
Antitrust siyasəti inhisar hökmranlığının əmələ gəlməsi, istifadəsi və ya müdafiəsinə manələr yaratmaq yolu ilə rəqabəti qorumağa və gücləndirilməyə səylərin göstərilməsini nəzərdə tutur.

Deməli, şəkil 10.2.-də nəzərdən keçirilən bazarlarda antitrust siyasəti ideal uyğun gəlir. Bu halda inhisar ləğv edilərsə, rəqabət resursların normal bölüşdürülməsini təmin edərdi.

Lakin elə bazarlar mövcuddur ki, orada rəqabət arzu olunan və ya hətta mümkün olan deyildir. Əgər miqyasdan qənaət ilə müsəyət olunan istehsalda, uzunmüddətli orta məsrəflər buraxılış həcmiminin artması ilə həmişə azalırsa, onda bu halda çox firmalardan

ibarət olan bütöv sahə əvəzinə, vahid istehsalçının olması daha səmərəlidir. Belə təbii inhisar şəraitində rəqabət, bir qayda olaraq, arzu edilməzdir, çünki birdən çox satıcının olması məsrəflərin artmasına səbəb ola bilər. Eləcədə burada rəqabətin olması ona görə mümkün deyil ki, ən böyük firma həmişə məsrəf baxımından öz rəqiblərindən üstünlüyə malikdir. Lakin kiçik firmaların bu şəraitdə yaşaması çətindir.

Əgər sahə inhisarçının əlində qalırsa, onda miqyasdan qənaətin mövcudluğu ilə əlaqədar olan faydanı istehlakçılar necə alaçaqlar? Bunu izah etmək məqsədilə şəkil 10.3 -də verilmiş azalan LAC uzunmüddətli orta məsrəflər əyrili təbii inhisarı nəzərdən keçirək.

Şəkil 10.3. Təbii inhisarın problemi

Əgər sahədə inhisar fəaliyyət göstərsə idi, buraxılış Q_m , qiymət isə P_m səviyyəsində olardı. İnhisar P_m EBC dörd bucaqlısının sahəsinin ölçüsündə mənfəət alardı. Sahənin cəmiyyət baxımından optimal fəaliyyəti E' nöqtəsi ilə təsvir olunur. Həmin nöqtədə LMC qiymət, əvəzinə eləcədə istehlakçılar üçün əlavə məhsul vahidinin faydalılığı uyğun gəlir. Q' -dən aşağı buraxılış həcmi səmərəsizdir, çünki böyük məhsul istehsalı həcminə görə (LMC əyrisi tələb əyrisindən aşağıda yerləşir) istehsalçılar son məsrəflərin ölçüsündən çox ödəməyə hazırdırlar. Eyni ilə əgər buraxılış Q' -yüksəkdirsə, istehsalın ixtisarı nəticəsində məsrəflər

rə qənaət istehlakçılar üçün bu məhsulun faydalılığını ötürüb keçir (LMC əyrisi tələb əyrisindən yuxarıda yerləşir). Beləliklə, vahid satıcının məhsul buraxılışı Q' həcmində bütövlükdə cəmiyyət baxımından optimaldır. Lakin bazar qüvvələri öz - özlüyündə inhisara gətirib çıxara bilmir. Tənzim olunmayan inhisar isə MR və LMC - in bərabərliyini təmin edərək, Q_m həcmdə məhsul istehsal edə bilər, ştrixlənmiş sahə qədər artıq mənfəət alaraq, cəmiyyətin məsrəflərini şərtləndirir. Ona görə də səmərəlilik maraqları bazar qüvvələrinin əvəz edilməsini tələb edir; inhisarçı istehsalçını Q_m -də çox istehsal etməyə (qiyməti P_m -dən aşağı təyin etməklə) onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ya dövlət mülkiyyətinin tətbiqi vasitəsi ilə məcbur etmək lazımdır.

Məlumdur ki, XIX əsrin sonralarındakı iqtisadi inkişaf inhisarın bazar iqtisadiyyatında istehsal və kapitalın təbii təmərgüzləşməsindən də təşəkkül tapma bildiyini nümayiş etdirdi. Bu şəraitdə bir satıcıya məxsus olan bazarların qarşısını almaq üçün təmərgüzləşmənin belə bir həddinə qanunverici məhdudlaşdırma qoyulmasına ehtiyac yarandı. İnhisarçılıq müxtəlif zəminlərə əsaslanma bilər: istehsalın əhəmiyyətli hissəsini ələ keçirmək, bazarların bölünməsi, qiymətlərin səviyyəsi haqqında aşkar və qizli razılaşmaq, sünü mal qıtlığı yaratmaq və i. a. İlk antiinhisar qanunu 1889-cu ildə Kanada da qəbul edilmişdir. 1890-cı ildə ABŞ-da qəbul olunmuş Şerman qanunu trestləri (yəni iqtisadiyyatın müəyyən sahəsini inhisarlaşdırma birlikləri), həmçinin bazardakı duruma birgə təsir göstərmək məqsədilə rəqabət aparalarının qizli razılığa gəlmələrini qadağan etdi. 1914-cü ildə qəbul edilmiş Kleyton qanunu müəyyən növ rəqabətə qarşı fəaliyyətlərə qadağa qoymuşdur. O, təchizat və qiymət ayır-seçkililiyi sahəsində məhdud işgüzar təcürbəyə, direktorluq yaratmaq məqsədilə birləşmələrə qadağan qoyur. 1936-cı ildə qəbul edilmiş Robinson-Patman qanunu qiymət ayır-seçkililiyinə qarşı yönəlmişdir. 1947-ci ildə Yaponiyada xüsusi inhisarı qadağan edən qanun qəbul edilmişdir. İngiltərədə antiinhisar qanunçuluğu 1948-1980-cı illərdə qəbul olunmuş aktlarda öz əksini tapmışdır. 1950-ci ildə Sellar-Kefover Kleyton qanununa düzəliş verərək, ak-

ativlərin alınması yolu ilə birləşmələri qadağan etdi. Deməli, Kleyton qanunvericilik aktı ilə firmaların üfuqi birləşməsinə qadağa qoyulurdusa, Seller-Kefover düzəlişi şaquli birləşməni məhdudlaşdırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə dünya ölkələrində antiinhisar siyasətinə mühüm əhəmiyyət verilir, lakin amerika ölçülərinə görə zəif aparılır, əsas səbəblərdən biri kimi xüsusi məhkəmə proseslərinə icazə verilməməsi göstərilir. Bir sıra ölkələrin hökumətləri öz daxili istehsalçıları xarici rəqiblərdən qorumaq üçün yumşaq pozisiya tuturlar və daxili firmalara inhisarçı kimi fəaliyyət aparmağa imkan verirlər.

Respublikamızda inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması məqsədilə 4 mart 1993-cü ildə “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Qanunda inhisarçılığın dövlət, sahə, yerli, maliyyə-kredit, təbii, patent-lisenziya və digər növləri və onların tənzimlənmə vasitələri verilmişdir. Burada inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, onun məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması sahəsində tədbirlər və dövlətin nəzarət funksiyası geniş şərh olunmuşdur.

10.4. Təbii inhisar və iqtisadi tənzimlənmə

Təbii inhisarın tərkibinə su, qaz və elektrik enerjisi ilə təchizat, eləcə də rabitə və kommunal xidmət sahələri daxil edilir. Respublikamızda təbii inhisarçılığın siyahısı milli məclisin 31 mart 1995 - ci il tarixli 1012 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu siyahıda:

1) Yanacaq və energetika sahəsində: magistral qaz kəməri daxil olmaqla, qar təchizatı sisteminə, neft kəmərləri və terminallara xidmət edən müəssisələr və təşkilatlar; elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi, paylaşıdırılması və təchizatı ilə məşğul olan müəssisələr və təşkilatlar;

2) Nəqliyyat sahəsində dəmiryol nəqliyyatında-magistral və yerli dəmiryolu xətlərinin, yol qurğu və tikintilərin istismarını aparan müəssisələr və təşkilatlar; stansiyalar, sənişin vağzalları,

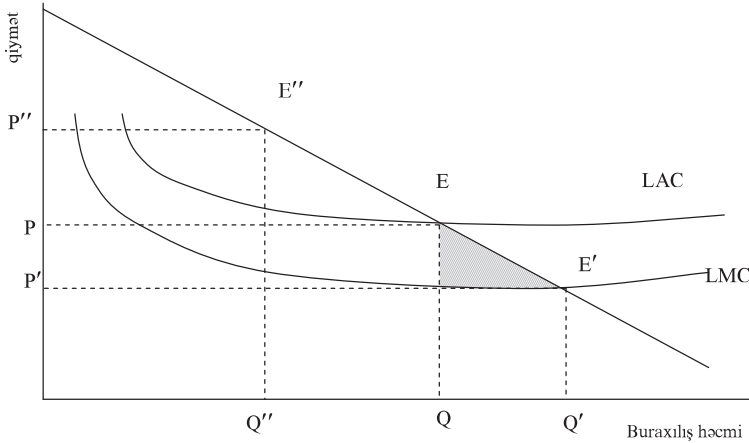
hərəkət idarəetmə və təhlükəsizliyini təmin edən müəssisələr və təşkilatlar və i. a.; hava nəqliyyatında - aeroportlar, uçuşların idarə olunması və təhlükəsizliyini təmin edən müəssisələr və təşkilatlar; su nəqliyyatında-limanlar və liman qurğularının istismarı qurumları; hərəkətin təhlükəsizliyini təmin edən müəssisə və təşkilatlar; avtomobil nəqliyyatında-magistral avtomobil yollarının, yol qurğularının saxlanması və istismarı ilə məşğul olan müəssisələr və təşkilatlar;

3) Rabitə sahəsində-rabitə xidməti müəssisələri və təşkilatlar; radio və televiziya verişləri üzrə müəssisələr və təşkilatlar;

4) Kommunal xidmətləri sahəsində-su, istilik təchizatı, kanalizasiya müəssisələri. Bu istehsalların ayrıca qrupa ayrılmasının əsas səbəbi xidmətlərdə miqyasdan qənaətin əhəmiyyətli amil olmasıdır. Bu sahələrdə miqyasdan qənaətin mövcudluğu inhisar tədarükçüsünün olmasını şərtləndirir, lakin bu halda inhisar hökmranlığının qarşısını almaq üçün dövlətin qarışması zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq, əksər ölkələrdə kommunal xidmətləri ya tənzimlənən, ya da dövlət mülkiyyətindədir və dövlət tərəfindən idarə edilir. Hər iki halda qiymətlər inhisarçı - istehsalçı tərəfindən deyil, dövlət tərəfindən qoyulur. Tənzimləmə orqanları təbii inhisarlar mövcud olan sahələrdə rəqabətli bazarları imitasiya etməyə səy göstərməlidirlər. Rəqabətli bazarlarda olduğu kimi, məsrəflər minimallaşdırılmalı, qiymətlər isə son məsrəflər əsasında təyin olunmalıdır. Bundan əlavə, tənzimləmə orqanları aşağı qiymətlər arzu edən istehlakçılarla istehsalçının iqtisadi həyat qabiliyyəti arasında balansı gözləməlidir. Qiymətin maya dəyərindən çox aşağı təyini, tənzimlənən firmanı tezliklə müflisləşməyə gətirər və ya dövlət istehsalının zərərələrini ödəmək üçün verginin əhəmiyyətli artırılmasını tələb edir. Bu mülahizələr nəzərə alınmaqla təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsində aşağıdakı əsas qaydaların yerinə yetirilməsi vacibdir:

- qiymətlər maksimal olaraq son məsrəflərə yaxınlaşdırılmalıdır.
- mənfəətlər yalnız normal mənfəət normasını təmin etməlidir.
- istehsal səmərəli olmalıdır.

İndi isə onların hər birini müzakirə edək. Qiymətlərin son məsrəflər əsasında qoyuluşu istehlakçılar üçün əlavə istehsal olunan məhsulun faydalılığının onun istehsalı məsrəflərinə bərabər olmasına təminat verir. Qiymət qoymanın bu sistemdən kənarlaşması artıq itgiləri şərtləndirir. Əgər son məsrəflərin ölçüsü qiymətdən aşağıdırsa, onda məhsul kifayət həcmdə istehsal olunmur. Əgər onların ölçüsü qiyməti ötürsə, onda istehsal olunan məhsulun həcmi həddindən yüksəkdir. Lakin təbii inhisarlarda miqyasdan qənaət olduğuna görə məhsul buraxılışının artması ilə orta məsrəflər aşağı düşür. Bunu şəkil 10.4 - dən daha aydın görmək olar.

Şəkil 10.4. Tənzimlənən təbii inhisar.

Şəkildən görünür ki, son məsrəflər orta məsrəflərdən aşağıdır. Qiymətin dəqiq son məsrəflər səviyyəsində qoyuluşu məhsul istehsalı həcmi Q' olması deməkdir və uyğun olaraq qiymətin P' -ə dəyişməsinə tələb edərdi. Bu halda o, uzunmüddətli orta məsrəflərdən aşağı olacaqdır. Deməli, həmin kommunal xidməti itgilər verərdi; əgər onun balans mənfəəti mövcud olsa idi, o qoyulmuş kapitala normal gəliri təmin etməzdi. Beləliklə, tənzimləyici orqanların işçiləri qiymətləri son məsrəflərə maksimal yaxın təyin etməyə səy göstərməklə, məsrəfləri ödəmək üçün kifayət

dərəcədə gəlirin alınmasını təmin edirlər.

Buna nail olmağın usullarından biri iki komponentli tarifi təbiiq ola bilər. İki komponentli tariflə qiymətyaranma sistemində istifadə edicilərin xidmətə durmasına görə fiksə olunmuş məbləğ, həmin xidmətin hər bir istehlak vahidinə görə isə əlavə haqq ödənilir (haqqın dəyişən hissəsi).

Məsələn, firmalar elektrik enerjisindən istifadə də maksimum qoşulmuş gücə görə fiksə olunmuş haqq, hesablayıcının qeyd etdiyi istehlak olunmuş kilovat - saatlara görə əlavə haqq ödəyirlər. İki komponentli tarif sistemində haqqın dəyişən hissəsi son məsrəflərə bərabər təyin edildiyi halda da, fiksə olunmuş hissə kompaniyanın məsrəflərini ödəməyə imkan verir.

Daha geniş yayılmış, lakin az kifayətedici yanaşma, qiymətlərin orta məsrəflər səviyyəsində qoyuluşudur. Bu yanaşma 10.4 şəkilində təsvir olunmuşdur. Cəmiyyət baxımından optimal olan E' nöqtəsində qiymət uzunmüddətli orta məsrəflərdən aşağıdır. Əgər iki komponentli tarif istisna olunursa, tənzimləmə orqanlarının işçiləri qiyməti P-yə bərabər qoya bilərlər. Bu nöqtədə gəlirlər yalnız istehlakçıların məhsula tələbinin Q həcmində məsrəflərini ödəyə bilərlər. Orta məsrəflər əsasında qiymət yaratma iki problemlə əlaqədardır. Birincisi, Q buraxılışı həcmində məhsul az istehsal olunur, çünki qiymət LMC-i ötüb keçir. Sosial itqilərin ölçüsü ştrixlənmiş sahəyə uyğundur. İkincisi, kommunal xidmət müəssisələrinin son məsrəfləri vaxta görə dəyişmə tendensiyasına malikdir (sutkanın vaxtından asılı olaraq). Məsələn, elektrik enerjisinin istehsalının artırılması, yalnız səmərəli müəssisələr işlədiyi gecə vaxtlarında daha az məsrəf tələb edir, çünki gündüz kommunal xidməti tam gücü ilə işləyir. Qiymətlər son məsrəflərin ölçüsünün dəyişməsinə vaxta görə əks etdirməlidir. Orta məsrəflərə əsaslanan qiymətlər isə bunu kifayət səviyyədə edə bilmir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, bütün məsrəflər ödənilməlidir. Kommunal xidmət müəssisəsinin yaşaması üçün mənfəətlər ən azı kapitala normal gəliri təmin etməlidir. Şəkil 10.4-də göstərilir ki, nə

üçün mənfəət bu zəruri səviyyəni ötməməlidir. Fərz edək ki, tənzimlənən qiymət P" bərabər olmalıdır. Bu halda sahə yüksək mənfəət alır, yəni cəmiyyət baxımından optimal olan nöqtədən uzaqlaşır. E" nöqtəsində istehlakçı xidmətə görə E nöqtəsinə nisbətən çox ödəyir. Bu nöqtədə qiymət orta məsrəflər əsasında qoyulur, istehlakçılar az məhsul alır və məhsul daha yüksək orta məsrəflərlə istehsal olunur. E" nöqtəsində müvazinətlik kommunal kompaniyanın maraqlarını əks etdirir, çünki bu halda o, yüksək mənfəət əldə edir.

“Təbii inhisar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbulu ilə təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin zəruri hüquqi bazası yaradılmışdır. İndi respublikamızda onların fəaliyyətini İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi həyata keçirir.

Qeyd etməliyik ki, tənzimləyici orqanları işçiləri kommunal xidmət sahəsində dövlət müəssisələrində məsrəflərin minimallaşdırılmasına kifayət dərəcədə fikir vermirlər. Bu ona görə baş verir ki, kommunal kompaniyaların idarəediciləri adətən, firmanın imkanları və onların ehtimal olunan fəaliyyətləri haqqında tənzimləyici orqanların işçilərinə nisbətən daha çox informasiya malikdirlər. Tənzimləyici agentliklərin işçiləri dəyişən müvəfəqiyyətlə çalışırlar ki, kommunal xidmət müəssisələri normal mənfəətini təmin etsinlər. Əgər onlar buna həmişə nail olsalar, onda kommunal firmalar öz məsrəflərini minimallaşdırmaq üçün heç bir stimula malik olmazdılar. Beləliklə, tənzimləyici orqanların işçilərinin mühüm vəzifəsi kommunal sahələrin işinin səmərəliliyinə nəzarət etmək və onun yüksəldilməsinə tədbirlər görməkdir.

Əsas anlayışlar

İqtisadi tənzimlənmə

Bazarların qusurları

Kənar effekt

Çırlənəməyə görə vergi
Antitrest siyasəti
Təbii inhisarlar
Sosial məsrəflər
son məsrəflər əsasında qiymətyaranma
orta məsrəflər əsasında qiymətyaranma
iki komponentli tarif

Özünü yoxlama sualları

1. Bazarların qusurları.
2. Kənar effekt və optimal tənziqləmə.
3. Antitrest siyasətinin xüsusiyyətləri.
4. Təbii inhisarın xüsusiyyətləri və onun iqtisadi tənziqlənməsi.

11. İstehsal və törəmə tələbi.

11.1. *Firmanın yeganə dəyişən istehsal amilinə tələbi.*

11.2. *Firmanın bir neçə istehsal amillərinə tələbi.*

11.3. *Firmanın istehsal amillərinə tələbinin dəyişməsi.*

11.4. *Sahənin istehsal amillərinə tələbi.*

11.1. *Firmanın yeganə dəyişən istehsal amilinə tələbi*

İlk növbədə istehsal resursları bazarlarının xüsusiyyətləri ilə tanış olaq. İstehsal resursları bazarlarında istehlakçılar (firmalar) alıcı, ev təsərrüfatları firmalarla birlikdə satıcı kimi çıxış edirlər. Bəzi əmtəə və xidmət növləri, məsələn polad, digər metallar, sulfat turşusu bir sahibkar tərəfindən digərinə satılır. Belə əmtəə və xidmətlər aralıq məhsullar, istehlakçılara satılanlar isə son ictehkak məhsulları adlanır. Ev təsərrüfatlarının təqdim etdikləri əmək, torpaq və kapital kimi ilk istehsal amillərini firmalar istifadə edirlər. Əmək amili xüsusi şəxslər tərəfindən bilavasitə təqdim olunur. Torpaq və kapital amilləri də ev təsərrüfatları tərəfindən dolayı şəkildə təqdim olunur, çünki bütün müəssisələr bu və ya digər halda ev təsərrüfatlarına məxsusdurlar.

Bütün firmalar nəyi və necə istehsal etmək qərarı qəbul etdikdə, onlar amillərin qiymətini nəzərə alırlar. Ev təsərrüfatlarının təqdim etdikləri istehsal amillərinin qiymətləri, istehsalçıların gəlirlərinin səviyyəsini müəyyən edir. Beləliklə, istehsal amilləri bazarları əmtəə və xidmətlərin firmalar və ev təsərrüfatları arasında dövriyyəsinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. İstehsal amilləri bazarları da son əmtəə və xidmətlərin istehlak bazarlarının prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərirlər. Həmin bazarların öyrənilməsinin əsas metodu tələb və təklifin təhlilidir. Lakin istehsal amilləri bazarlarında tələb və təklifi təyin edən mexanizmlərin dəqiq nəzər-

dən keçirilməsi bir sıra mühüm fərqləri aşkar etməyə imkan verir.

Firmaların resurslara təqdim etdikləri tələb, bu və ya digər cəhətdən son əmtəələr və xidmətlərə tələbdən asılıdır və faktiki olaraq onunla meydana gəlir. Əlbəttə heç kəs sulfat turşusunu yalnız turşu kimi almır. Firmalar onu müxtəlif məhsulların istehsalında istifadə etmək üçün alırlar. Bu səbəbdən istehsal amillərinə firmanın tələbatı törəmə tələbi adlanır.

Qısamüddətli dövrdə firmanın əsas kapitalının ölçüsü fiksə olunmuşdur. Sadə olmaq üçün fərz edək ki, firma yalnız bir dəyişən istehsal amilinə- əməyə malikdir. Məlumdur ki, özünü mükəmməl rəqabətçi kimi aparən və öz buraxılışının qiymətini qəbul edən firma əməyə tələbatını müəyyən etməklə, məhsul buraxılışını təyin edir. Lakin bütün firmalar mükəmməl rəqabətli deyildirlər. Məsələn, inhisarçı ona lazım olan əməyin miqdarını necə təyin edir?

İstənilən firma nə qədər istehsal etmək haqqında qərar qəbul etdikdə, mühakimələri son kəmiyyətlər terminlərində aparmalıdır. O, əlavə əmək vahidindən istifadə məsrəflərinin, onun istifadəsindən alınan gəlirin ölçüsünü ötür-ötməməsini müəyyən etməlidir. Əlavə əmək vahidindən istifadə məsrəfləri əmək haqqını təşkil edir. Əlavə əmək vahidindən istifadədən gəlir isə realizə olunacaq məhsul həcmnin artması nəticəsində firmanın ümumi gəlirinin artımını əks etdirir.

Qısamüddətli dövrdə istehsal funksiyasını nəzərdən keçirmək üçün 11.1 cədvəlini tərtib edək. Məhsul buraxılışı işçilərin sayının artması nəticəsində yüksəlir. Əməyin son məhsulu (MPL), əlavə əmək vahidinin cəlb edilməsi nəticəsində məhsul buraxılışı həcmnin artımını əks etdirir. Cədvəldən görünür ki, işçilərin sayı üçdən çox olduqdan sonra əməyin son məhsulu azalan verim qanununa uyğun olaraq azalmağa başlayır.

Qısamüddətli dövrdə məşğulluq və buraxılışın səviyyəsi.

<i>Əmək, işçilərin sayı</i>	<i>Məhsul buraxılışı</i>	<i>Əməyin son məhsulu (MPL)</i>	<i>Əməyin son gəlirliyi (MPL x 400 man)</i>	<i>Əmək haqqının səviyyəsi, man</i>	<i>Mənfəətin artımı, manatla</i>
0	0				
1	0,8	0,8	320	300	20
2	1,8	1,0	400	300	100
3	3,1	1,3	520	300	220
4	4,3	1,2	480	300	180
5	5,4	1,1	440	300	140
6	6,3	0,9	360	300	60
7	7,0	0,7	280	300	-20
8	7,5	0,5	200	300	-100
9	7,8	0,3	120	300	-180

Firma optimal məşğulluq səviyyəsini seçdikdə, gəlirin artımı ilə məsrəflərin artımını müqayisə etməlidir. Əməyin son gəlirliyi firmaya əlavə işçi vahidinin muzzdlu tutulması haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir.

Hər hansı istehsal amilinin son gəlirliyi onun əlavə vahidindən istifadə nəticəsində ümumi gəlirin artımına bərabərdir. Deməli, əməyin son gəlirliyi (MRPL) firmanın son gəlirinin (MR) əməyin son məhsuluna hasilinə bərabərdir.

Firmanın son gəliri əlavə vahidin buraxılışı nəticəsində gəlirin artımıdır. Əməyin son məhsulu isə əlavə əmək vahidində istifadə nəticəsində buraxılışın artımını əks etdirir.

Cədvəldə verilmiş misalda, bazarın mükəmməl rəqabətli olması fərz olunur. Məhsul vahidinin bazar qiyməti 400 manat nəzərdə tutulur. Əgər hər bir əlavə məhsul firmanın ümumi buraxılışına 400 manat əlavə edirsə, onda əməyin son gəlirliyi 400 manatın əməyin son məhsuluna hasilinə bərabərdir. Əgər bazar mükəmməl rəqabətlidirsə, son gəlir daimi kəmiyyət olub, buraxılış qiymətinə bərabərdir. Əməyin son gəlirliyi isə eyni zamanda əməyin son dəyərliliyini (MVPL) təşkil edir. İstehsala cəlb olunan əməyin həcmnin artması

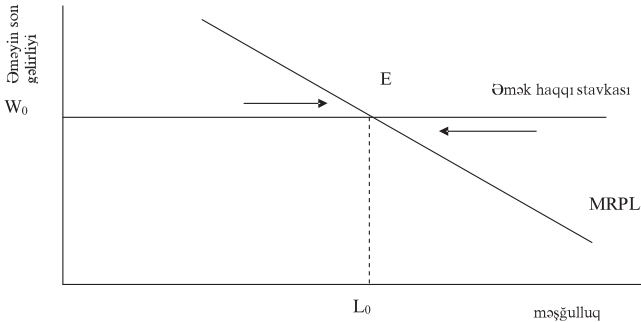
ilə son gəlirliyin kəmiyyəti gec və ya tez azalmağa başlayır. Bunun iki səbəbi mövcuddur. Birincisi, buraxılışın artması ilə son gəlir ixtisar olunur. İkincisi, azalan verim qanununa uyğun olaraq əməyin son məhsulunun özünüdə kəmiyyəti azalmağa başlayır.

Əməyin son gəlirliyinin kəmiyyəti əlavə işçinin cəlb edilməsinin nə gətirməsini göstərir. Lakin muzzdlu işçinin tutulması da əmək haqqı ölçüsündə məsrəfləri artırır. Deməli, əlavə işçinin cəlb edilməsinin firmanın mənfəətinə təsiri son gəlirliklə əmək haqqı fondunun fərqi kimi təyin edilir. Cədvəl 11.1 -dən görünür ki, mənfəəti artımı getdikcə azalır, yeddinci işçidə də isə zərər alındığına görə firma işçi qəbul etməyəcəkdir. Deməli, firma işə qəbul etmə qərarlarını da, buraxılış həcmi qərarlarına müvafiq qəbul edir. Onda firma üçün optimal işə qəbul etmə qaydasını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar: əməyin son gəlirliyi əmək haqqının səviyyəsindən yüksək olduqda, məşğulluq miqyası genişləndirilməlidir; son gəlirlik əmək haqqının səviyyəsindən aşağı olduqda isə işçilərin sayı ixtisar olunmalıdır. Beləliklə, aşağıdakı şərt ödənildikdə, işçilərin sayı optimaldır:

$$\text{Əmək haqqı} = \text{əməyin son gəlirliyi} \quad (11.1)$$

Mükəmməl rəqabətli firma əmək haqqının əməyin son faydalılığına bərabər olduğu halda işçilərin sayını müəyyən edərək, mənfəəti maksimallaşdırır.

Şəkil 11.1 - də cəlb edilən əməyin həcmi sərbəst dəyişmək imkanı olan firmanın davranışı əks olunmuşdur.

Şəkil 11.1. Firmanın işçilərin sayını seçməsi.

Şəkildən görünür ki, əməyin son gəlirliyi işçilərin sayının artması ilə azalır. W_0 əmək haqqı stavkasında firma istənilən miqdarda əmək cəlb edə bilər. Əgər MRPL əmək haqqı stavkasından yuxarıdırsa, cəlb olunan əməyin həcmi artırılmasından məs-rəflərdən artıq olan əlavə gəlir gətirir. Deməli, firma məşğul olanların sayını oxlar istiqamətində tənzimləməlidir. Əməyin son gəlirliyi əmək haqqına bərabər olduğu vəziyyətdə seçim L_0 - a bərabərdir. Beləliklə, MRPL əyrisi, firma tərəfindən əməyə verilən tələbi əks etdirir. Əmək istehsal amilinin real qiymətini (11.1) düsturundan müəyyən etmək olar:

$$\frac{\text{Əmək haqqı}}{\text{buraxılış qiyməti}} = MPL \quad (11.1 \text{ a})$$

Deməli, mükəmməl rəqabət şəraitində firma mənfəət maksimumlaşdırmaq üçün məşğul olanların sayını elə seçməlidir ki, əməyin son məhsulu real əmək haqqına bərabər olsun. Optimal məşğulluğun miqyası real əmək haqqının ixtisarı ilə artır, artması ilə isə azalır.

11.2. Firmanın bir neçə istehsal amillərinə tələbi

Firmanın hətta qısamüddətli dövrlərdə bir neçə dəyişən amillərə (əmək, materiallar, yanacaq və i. a.) tələbatı ola bilər. Uzunmüddətli dövrdə isə firma çoxlu amillərdən sərbəst olaraq seçə bilər. Uzunmüddətli perspektivdə firma onlardan hər birinə tələbatını necə təyin edir?

Əhəmiyyətli vaxt dövründə firma kapitalı dəyişməklə, onunla birlikdə tələb verdiyi əməyin də həcmi dəyişdirir. Firma nə qədər çox avadanlıq və digər fiziki kapital növlərindən istifadə edərsə, bir o qədər hər işçiyə çox kapital düşər və əməyin son məhsulunun ölçüsü o qədər yüksək olar. Əmək məhsuldarlığının bu artımı əmək haqqının hər bir səviyyəsində əməyə tələbi artırır. Beləliklə, firmanın əsas kapitalının artım effekti nəticəsində əməyə tələb əyrisi yuxarı və sola sürüşür.

Aydındır ki, firma uzunmüddətli dövrdə hansı miqdarda kapi-

talın tətbiq edilməsi qərarını qəbul etməlidir. Bu qərarı o, məşğulluq səviyyəsini seçdiyi usulla, yəni kapitalın son gəlirliyi ilə əlavə kapital vahidinin istifadəsi məsrəflərini müqayisə etmək yolu ilə qəbul edir. Kapitalın son gəlirliyi onun son məhsulunun firmanın son gəlirinin kəmiyyətinə hasilinə bərabərdir. Əlavə kapital vahidinin istifadəsi məsrəfləri isə kapitalın renta qiymətinə bərabərdir.

Uzunmüddətli dövrdə firmanın davranışını nəzərdən keçirərkən, görürük ki, firma öz əsas kapitalının ölçüsünə elə düzəliş edir ki, kapitalın son gəlirliyi onun renta qiymətləndirilməsinə bərabər olsun. Renta qiymətləndirilməsi nə qədər aşağı olarsa, firma o qədər çox kapitaldan istifadə edir. Əmək haqqının səviyyəsinin aşağı düşməsi də eyni ilə firmanın əməyə tələbinin genişlənməsinə səbəb olur. Digər amillər, məsələnin torpaq, enerji və ya xammal mövcud olduqda da firma onlardan hər birinin istehsal prosesində istifadəsinin miqdarını həmin usulla müəyyən edir.

Mənfəəti maksimallaşdırmaq məqsədilə, hər bir resursun istifadə həcminə elə düzəliş verilməlidir ki, həmin amilin son gəlirliyinin ölçüsü, onun əlavə vahidinin istifadəsi məsrəflərinə bərabər olsun.

Əmək, kapital və torpaq kimi üç amil olduqda, firma onların son gəlirlərini və cəlb olunma məsrəflərinə bərabərləşdirərək, mənfəəti maksimallaşdırır. Əmək haqqı stavkasını - W , kapitalın renta qiymətləndirilməsini - r_k və torpağın renta qiymətləndirilməsini - r_t işarə edək.

Firma mənfəəti maksimallaşdırmağa söy göstərirə, aşağıdakı üç şərt ödənilməlidir:

$$MPL \times MR = W \quad (11.2)$$

$$MPK \times MR = r_k \quad (11.3)$$

$$MPT \times MR = r_t \quad (11.4)$$

burada MPL, MPK və MPT - uyğun olaraq əmək, kapital və torpağın son məhsullarının kəmiyyətləridir.

Əgər firmanın məhsulu realizə olunan bazar mükəmməl rəqa-

bətlidirsə, MR buraxılışın qiymətinin üç amildən hər birinin son dəyərliliyinə hasilinə bərabərdir.

(11.2) düsturunun hər iki tərəfini əvvəl MR-ə, sonra isə W-yə bölsək alarıq:

$$\frac{MPL}{W} = \frac{1}{MR} \quad (11.5)$$

Analoji olaraq, (11.3) və (11.4) düsturlarında da eyni əməliyyatı apararaq, aşağıdakını alırıq:

$$\frac{MPL}{W} = \frac{MPK}{r_k} = \frac{MPT}{r_t} = \frac{1}{MR} \quad (11.6)$$

Deməli, (11.6) düsturu firmanın amillərin məsrəflərinin həcmnin seçilməsində əsas qaydalar rolunu oynayır. Bu qayda tərkibi dəyişən istənilən amillərə tətbiq oluna bilər. Deməli, həmin qayda uzunmüddətli dövrdə əmək, material, kapital və torpaq amillərinə tətbiq edilə bilər. Qısamüddətli dövrdə o, məsrəflərinin həcmi dəyişən istənilən amilə tətbiq oluna bilər.

İstənilən buraxılış həcmində istehsal məsrəflərini minimallaşdırmaq məqsədi ilə amilin istifadə məsrəflərinin onun son məhsuluna nisbəti bütün amillər üçün eyni olmalıdır. Bu nisbət eyni zamanda firmanın son məsrəflərini ölçüsünə bərabərdir, o isə öz növbəsində mənfəətin məbləğini maksimallaşdırmaq məqsədi ilə son gəlirin səviyyəsinə bərabər olmalıdır.

Deməli, bütün amillərin həcmnin seçilməsinin əsas qaydası:

$$\frac{W}{MLP} = \frac{r_k}{MPK} = \frac{r_t}{MPT} = MC = MR \quad (11.7)$$

İstehsal amillərinə optimal tələbin aparılmış təhlili göstərir ki, bir işçiye düşən kapitalın ölçüsü necə təyin olunur. Uzunmüddətli dövrdə kapitalın istifadə həcmi haqqında qərar qəbul etdikdə, firma müəyyən miqdarda məhsulun alternativ istehsal üsullarını müqayisə etməlidir. Bir qayda olaraq, firma iki alternativdən birini istifadə etməlidir: nisbətən böyük həcmdə kapitalla az miqdarda əmək və ya əksinə, nisbətən az kapitalla çox əmək istifadə et-

mək. Firmanın istehsal funksiyası buraxılışın hər bir səviyyəsində alternativ istehsal üsulunu təsvir edir. Məlumdur ki, istehsal prosesində əmək və kapital bir - birini əvəz edə bilər. Əmək haqqının (W), kapitalın rentası qiymətinə (r_k) nisbəti nə qədər kiçik olarsa, əməyin istifadə məsrəfləri kapitalın məsrəflərinə nisbətən aşağıdır. Bu nisbət nə qədər kiçik olarsa, firma kapital xərclərinə nisbətən çox əməkdən istifadə edəcəkdir. (11.7) düsturunu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\frac{W}{r_k} = \frac{MPL}{MPK} \quad (11.8)$$

(11.8) düsturu göstərir ki, W/r_k nisbəti nə qədər kiçik olarsa, bir o qədər əməyin son məhsulunun kapitalın müvafiq göstəricisinə nisbətinin optimal səviyyəsi aşağı olacaqdır. Əməyin kapitalla silahlanma göstəricisinin yüksəlməsi MPL/MPK nisbətini azaldır. Deməli, əməyin nisbi məsrəfləri nə qədər aşağı olarsa, firma kapitalla müqayisədə bir o qədər çox əmək istifadə edəcəkdir. Məhz ona görə də, əmək haqqının səviyyəsi kapital nemətlərindən istifadə məsrəflərinə nisbətən yüksək olmayan ölkələrdə firmalar müəyyən həcmdə məhsul istehsalında çox əmək və az kapital istifadə edirlər. Yuxarıda verilmiş düstur daha bir mühüm halı da aydınlaşdırır. Firma baxımından, uzunmüddətli dövrdə istehsal metodunun seçilməsində əmək və kapitalın istifadəsinin nisbi məsrəfləri həlledici təsir göstərir. Firma istehsal üsulunu kapitaldan istifadənin ölçüsündən asılı olaraq seçir: hansı həcmdə zavod tikilməlidir və onu hansı avadanlıqlarla təchiz etmək lazımdır? Hər bir maddəli işçi tutulması səviyyəsində əməyin son məhsulunun ölçüsü firmaya qoyulmuş kapitalın həcmindən asılıdır.

11.3. Firmanın istehsal amillərinə tələbinin dəyişməsi.

Müxtəlif növ amillərə tələbin kəmiyyətini firma necə seçdiyini təyin etdikdən sonra, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq, onların dəyişməsinə üstünlük verilməsi mexanizmi nəzərdən keçirilməlidir. Ona görə də tələbin istehsal amilləri və bu firmaların məhsul-

larına qiymətlərin dəyişməsi, eləcə də amillərin əmək məhsuldarlığının dəyişməsinə reaksiyasını öyrənək.

Qeyd etdik ki, firmanın əməyə tələb əyrisi azalan verimə və son gəlirin həcmnin azalmasına görə aşağı istiqamətlənmişdir. Deməli, əmək haqqı stavkalarının artması firmanı əməyin həcmi azaltmağa məcbur edir. Əmək haqqının həmin artımında bu ixtisarin miqyasını nə təyin edir? Və ya daha dəqiq firmanın əmək haqqına görə əməyə tələbinin elastiklik səviyyəsini nə təyin edir? Elastiklik nə qədər yüksək olarsa, əmək haqqının artımının müəyyən artımı faizində, məşğulluğun faizlə azalması bir o qədər çox olacaqdır.

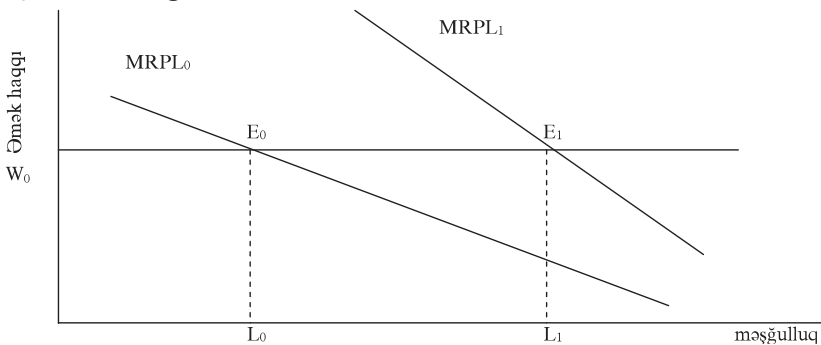
Əsas prinsip aşağıdakı kimi formalaşdırıla bilər:

Hər hansı amil nə qədər asan əvəz olunursa, firma tərəfindən ona verilən tələbdə o qədər elastikdir.

Kapital və əməyin bir-birini asanlıqla əvəz etməsi və onların sahədən sahəyə geniş intervalda dəyişməsi, əməyə tələbin uzunmüddətdə elastikliyi təyin edən mühüm səbəbdir. Əgər əmək və kapital bir-birini yaxşı əvəzdirsə, firmanın əməyə tələbi elastikliyi yüksəkdir. Bu halda əmək haqqının az artması uzunmüddətli dövrdə məşğulluq səviyyəsinin kəskin ixtisarına səbəb olur.

Əmək haqqı stavkasının artması kapitalla firmanın tələbini necə dəyişir? Əvvəl müəyyən etmişdik ki, əmək haqqı stavkalarının artması firma üçün kapitalla silahlanmanın optimal səviyyəsini azaldır, çünki bu halda işçi qüvvəsinin tutulması məsrəfləri kapitalın istifadəsi məsrəflərinə nisbətən artır. Bu əvəz etmə effekti, əmək haqqı stavkalarının artması halında kapitalla tələbi artırır. Lakin bu artıma əks təsir edən səmərə də mövcuddur. Əmək haqqının artması, hər bir buraxılış səviyyəsində son məsrəflərin səviyyəsini yüksəldir. Firmanın son məsrəfləri nə qədər yüksək olarsa, həm mükəmməl və həm də qeyri-mükəmməl rəqabətdə optimal buraxılışın səviyyəsi o qədər aşağı olacaqdır. Əmək haqqının artması şəraitində bu buraxılış miqyası effekti kapitalla tələbi ixtisar edir. Hər bir konkret halda bu və ya digər effektlər üstünlük təşkil edə bilər, nəticə etibarilə əmək haqqı stavkasının artması tətbiq olunan kapitalın həcmi artır və ya ixtisar edə bilər.

İndi isə firmanın məhsulunun qiymətinin dəyişməsinin mükəmməl rəqabətli bazarlarda məşğulluğa təsirini nəzərdən keçirək. Fiziki ifadədə əmək qiymətlər artanadək olan məhsuldarlıqda qalmışdır, lakin məşğulluğun artması nəticəsində buraxılışın çoxalması ilə o, indi bahalaşmışdır. Bununla əlaqədar olaraq istənilən məşğulluq səviyyəsində əməyin gəlirliyi yüksəlmişdir. Bu şəkil 11.2-də son gəlirlik əyrisinin $MRPL_0$ -dan $MRPL_1$ -dək sürüşməsindən görünür.

Şəkil 11.2. Buraxılışın qiymətinin artmasının məşğulluq səviyyəsinə təsiri.

Məşğulluğun E_0 başlanğıc kəmiyyətinin yeni ölçüsündə əməyin son dəyərliliyi W_0 əmək haqqı səviyyəsindən yüksəkdir, çünki $MRPL_1$ əyrisi E_1 nöqtəsinin üstündən keçir. Deməli, firma məşğulluğun artmasını mənfəətli hesab edir. Məşğulluğun E_1 nöqtəsinədək artması ilə mənfəət yüksəlir, çünki məşğulluğun artmasının son məsrəfləri, yəni əmək haqqı yenədə əməyin son gəlirliyinə bərabər olacaqdır. Bunun nəticəsində firmada optimal məşğulluq L_0 -dan L_1 -dək artacaqdır.

Eyni prinsiplər qeyri-mükəmməl rəqabətdə də fəaliyyət göstərir, baxmayaraq ki, bu halda firmalar məşğulluq səviyyəsini təyin etdikdə buraxılışın qiymətini verilmiş hesab etmirlər. Ümumiyyətlə qeyri-mükəmməl rəqabətli firmanın məhsuluna tələbin artması, istənilən buraxılış həcmində onun son gəlirliyinin artmasına gətirib çıxarır. Öz növbəsində son gəlirin artması istənilən

məhsul istehsalı həcmində əməyin son gəlirinin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Deməli, firmanın əməyə tələb əyrisi yuxarıya sürüşür, bu isə istənilən əmək haqqı stavkasında əməyə tələbin artmasını zəruri edəcəkdir.

Firmanın məhsulunun nominal qiyməti və onun məsrəfləri iki dəfə artarsa, mükəmməl rəqabət şəraitində amillərə tələb necə dəyişəcəkdir? Tamamilə heç nə. Bunu sübut etmək üçün ilk növbədə qeyd edək ki, mükəmməl rəqabətdə son gəlir (MR) buraxılışın bazar qiymətinə (P) bərabərdir. (11.2, 11.3, 11.4) formulalarında MR-i P ilə əvəz edərək, tənliklərin hər iki tərəflərini P-yə bölərək, bütün amillər üçün aşağıdakı nisbəti alırıq:

$$\frac{\text{Amilin real qiyməti}}{\text{Amilin nominal qiyməti}} = \frac{\text{amilin nominal qiyməti}}{\text{buraxılışın nominal qiyməti}} \quad \text{Son məhsul (11.9)}$$

Bu formula göstərir ki, amillər və buraxılışın qiymətlərinin iki dəfə artığı halda da hər bir amilin real məsrəfləri tələbin həcmi dəyişməz saxlayır və bununlada amillərin miqdarına tələbi dəyişmir.

Beləliklə, **mükəmməl rəqabətdə firmanın istehsal amillərinə tələbi onların real qiymətlərinin səviyyəsindən asılıdır, o isə öz növbəsində amilin nominal qiymətinin buraxılışının nominal qiymətinə nisbətində bərabərdir.** İstehsalın təşkilinin yeni üsulu da məşğulluğun bütün səviyyələrində əməyin son məhsulunun ölçüsünün artmasına səbəb olur. Deməli, texnoloji yeniliklər MRPL əyrisinin yuxarıya sürüşməsinə səbəb olur.

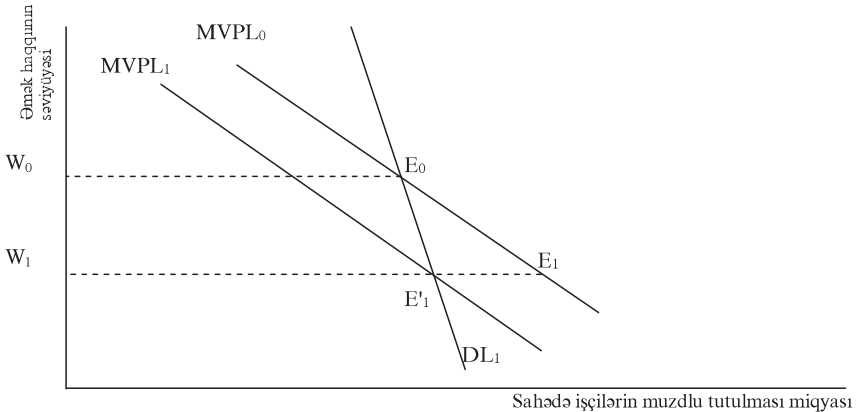
11.4. Sahənin istehsal amillərinə tələbi.

Qeyd etməliyik ki, firma inhisarçıdırsa, bu halda sahədə yeganə firma mövcud olur, onun amillərə tələbi eyni zamanda bütün sahənin tələbidir.

Əgər sahə mükəmməl rəqabətlidirsə, fərz edək ki, onun amillə tələb əyrisi ona daxil olan firmaların tələb əyrilərinin sadəcəmi deyildir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, mükəmməl rəqabətli bazarlarda fəaliyyət göstərən bütün satıcılar, əmək haqqının

səviyyəsinin, məsələn məşğuluğun, dəyişməsinə reaksiya verir, onunla da məcmu məhsul buraxılışı həcminə təsir göstərilir. Bu isə öz növbəsində, məşğulluq haqqında qərar qəbul etdikdə hər bir firmanın fiksə olunmuş hesab etdiyi buraxılış qiymətinin səviyyəsinə təsir edir. Ona görə də rəqabətli firmanın əməyə tələb əyrisindən sahənin müvafiq əyrisinə iki addımla keçmək olar. Birinci addımda dördüncü fəsildə olduğu kimi, sahənin əməyə tələb əyrisini almaq üçün firmaların fərdi əyriləri “üfuqi” toplanmalıdır. Biz mükəmməl rəqabətli hal olduğunu qeyd etmək üçün MVPL əməyin son dəyərliyi əyrisindən istifadə edirik. Çünki mükəmməl rəqabətdə son məhsul buraxılışın qiymətinə bərabərdir. Bütün fərdi MVPL əyrilərini üfuqi toplamaqla, biz sahədə fəaliyyət göstərən hər bir firma tərəfindən təqdim olunan tələbi cəmləyərək, əməyin həcmi toplayırıq. Nəticə etibarı ilə bütövlükdə sahənin $MVPL_0$ məcmu əyrisini əldə edirik. (şəkil 11.3)

Lakin həmin əyrini tələb əyrisi hesab etmək səhv olardı. Məsələ ondadır ki, sahədə məşğulluq səviyyəsi dəyişdikdə, nəticədə məhsul buraxılışı da və onun ardınca buraxılışın qiyməti də dəyişəcəkdir. Buraxılış qiymətinin dəyişməzliyi fərziyyəsi əsasında təsvir olunmuş $MVPL_0$ əyrisi isə əməyə tələbin ölçüsündə bu dəyişmələrin təsirini əks etdirmir.

Şəkil 11.3. Mükəmməl rəqabətli sahənin əməyə tələbi.

Tutaq ki, başlanğıc halda iqtisadiyyatda E_0 müvazinətlik nöqtəsində W_0 əmək haqqı və P_0 buraxılış qiyməti mövcuddur. $MVPL_0$ əyrisi P_0 buraxılış qiymətində əməyə tələbin ölçüsünü əks etdirir. İndi fərz edək ki, əmək haqqı W_1 səviyyəsində azalmışdır. Əgər buraxılış qiyməti P_0 - da qalsa idi, $MVPL_0$ əyrisi göstərirdi ki, sahə məşğulluğu E_1 yeni müvazinətlik nöqtəsinə nail olanadək artırılmalı idi. Lakin buraxılış qiyməti P_0 səviyyəsində qalmayacaq, çünki alıcılar əlavə işçi qüvvəsi tutduqları halda, məcmu buraxılış artacaq və məhsulun buraxılışının bazar qiymətləri P_0 - dan aşağı düşəcəkdir. Deməli, ikinci addımda sahə tələb əyrisinin qurulmasında buraxılış qiymətinin dəyişməsinin təsiri nəzərə alınmalıdır. Hər bir “qiymətalan”- firma əmək haqqının səviyyəsini aşağı düşməsinə cavab olaraq, məşğulluğun miqyasını artırarsa, məcmu buraxılış həcmi yüksəlir, onun qiyməti isə azalır. Buraxılışın qiymətinin azalması ilə firmalar məşğul olanların miqyasının artırılmasının mənfəətli olmadığını müəyyən edirlər. Onda müvazinətlik E_1' nöqtəsində P_0 - dan kiçik olan P_1 buraxılış qiymətində əldə olunur. Bütün firmaların $MVPL$ fərdi əyrilərini toplayaraq, $MVPL$ yeni sahə əyrisini alırıq. E_0 və E_1' nöqtələrini birləşdirərək, D_L sahə əməyə tələb funksiyasını əldə edirik. Bu xətt buraxılış qiymətinin ixtisarının nəzərə alınması ilə məşğulluğun artırılması effektini əks etdirir.

Mükəmməl rəqabətli sahənin əməyə və digər amillərə tələbinin elastikliyi nə ilə təyin olunur? Yuxarıda aydın oldu ki, əməyə sahə tələb funksiyası onun əsasını təşkil edən ayrı-ayrı firmaların $MVPL$ fərdi funksiyalarını əks etdirir. Deməli, istehsal prosesində əmək və kapitalın bir - birini əvəz etməsi nə qədər asandırsa, məşğulluğun əmək haqqının dinamikasına reaksiyası o qədər yüksəkdir və əməyə sahə tələbi bir o qədər elastikidir. Sahənin əməyə tələb əyrisinin qurulmasının ikinci addımında amillərin tələbinin elastikliyinə buraxılış qiymətinin dəyişməsi vasitəsi ilə təsir edən əlavə iki halı nəzərə almaq lazımdır. Birinci, əgər son məhsullara tələb yüksək elastikdirsə, təklifin həcmində dəyişmələr buraxılış qiymətinin səviyyəsində nisbətən kiçik təsir gös-

tərir. Bu halda, D_L praktiki olaraq $MVPL_0$ əyrisinə uyğun gələcəkdir. Digər tərəfdən, əgər son əmtəələrə tələb qeyri - elastikidirsə, təklif əyrisinin sağa sürüşməsi qiymətlərin əhəmiyyətli aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Nəticədə P_1 əhəmiyyətli dərəcədə P_0 - dan kiçik olacaq və D_L əyrisi $MVPL_0$ -a nisbətən çox sərt olacaqdır. Deməli, **başqa şərtlər dəyişmədikdə, sahənin məhsuluna tələb nə qədər az elastikidirsə, onun da bütün növ istehsal amillərinə tələbi bir o qədər az elastikidir.**

İkinci hal ondan ibarətdir ki, konkret sahədə istifadə olunan ayrı - ayrı növ amillərin müxtəlif əhəmiyyətlik dərəcələri mövcuddur. Məsələn, neft maşınqayırma məhsulları istehsalında metal və sürtgü yağlarının əhəmiyyətləri müxtəlifdir. Metalın qiyməti kəskin artarsa, məhsulların istehsal məsrəfləri yüksələr və buraxılış qiymətləri artacaqdır. Deməli, həmin məhsullara tələbin həcmi azalacaqdır. Sürtgü yağları isə istehsal məsrəflərində az xüsusi çəkiyə malik olduğu üçün onun qiymətinin artması son məhsulun qiymətinə və ona tələbə az təsir edəcəkdir.

Deməli, **məcmu məsrəflərdə hər hansı amil böyük paya malikdirsə, o qədər həmin amilə tələb elastiki olacaqdır.**

Beləliklə hər hansı əmtəyə tələbin elastikliyi və amilə tələbin elastikliyi arasındakı qarşılıqlı əlaqə istehsal amillərinə tələbin törəmə tələbi olması prinsipini təsdiq edir. Amillərə tələb yalnız əmtəələrə tələb olduqda təqdim olunur və onların istehsalında tətbiq edilir. Ona görə də hər hansı sahə tərəfindən təqdim olunan amillərə tələb, həmin sahədə istehsal olunan əmtəələrə tələbin elastikliyi əks etdirir.

Əsas anlayışlar

Törəmə tələbi

Aralıq məhsullar

Son məhsullar

İlk istehsal amilləri

Amilin son gəlirliyi

Amilin son dəyərliliyi

Real əmək haqqı

Firmanın təqdim etdiyi istehsal amilinə tələb əyrisi

İstehsal amilinə sahə tələb əyrisi

Özünü yoxlama sualları

1. Törəmə tələbi nədir?
2. Firmanın bir və bir neçə istehsal amillərinə tələbinin xüsusiyyətləri.
3. Mənfəətin maksimallaşdırılması üçün istehsal amillərinin seçilməsi metodu.
4. İstehsal amilinə sahə tələb əyrisinə təsir edən amillər.

12. Əmək bazarında təkliflər.

- 12.1. *İşçi qüvvəsinə fərdi və sahə üzrə təklifin xüsusiyyətləri.*
- 12.2. *Sahə əmək bazarında müvazinətlik.*
- 12.3. *Orta və minimal əmək haqqı.*
- 12.4. *İnsan kapitalı və həmkarlar ittifaqı.*

12.1. *İşçi qüvvəsinə fərdi və sahə üzrə təklifin xüsusiyyətləri*

Əmək bazarında satıcılar müəssisələr deyil, öz faydalıqlarını maksimallaşdıran ayrı-ayrı fərdlər və ev təsərrüfatlarıdır. Hər bir adamın işinin zəruriliyi və davamiyyəti ona təklif olunan əmək haqqının səviyyəsi və bir sıra digər amillərdən asılıdır. Digər amillərə onun himayəsində uşaqlar və ya qoca valideyinlərin olması, onun ali məktəbdə oxuması, müəyyən kreditlər ödəməsi, firmada sosial müdafiə səviyyəsi və s. aid edilə bilər.

İlk növbədə əmək haqqı amilinin fərdlərin əməyə təklif sahəsində qərarlara təsirini nəzərdən keçirək. Əmək haqqının yüksəldilməsi işləməyi arzu edən şəxslərin sayını artıracaq və ya azaldacaq?

İşçinin yerinə yetirmək istədiyi işin həcmi nominal əmək haqqından deyil, real əmək haqqından asılıdır.

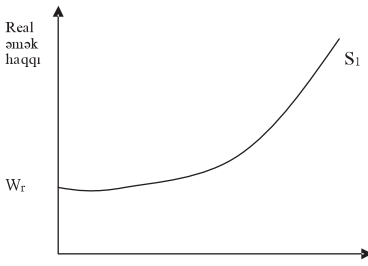
Real əmək haqqı bu və ya digər fərdin öz əmək haqqına ala biləcəyi əmtəələrin miqdarı ilə təyin olunur.

Başqa sözlə, real əmək haqqı (W_r) nominal əmək haqqının (W) qiymətlərin səviyyəsinə (P) nisbəti ilə təyin olunur

$$W_r = \frac{W}{P} \quad (12.1)$$

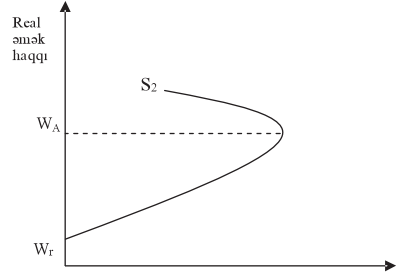
Nominal əmək haqqı adamın bir saatda qazandığı məbləğdir.

12.1 şəkilində işçi qüvvəsinə təklif əyrisi təsvir olunmuşdur.

Əməyə təklif, adam-saat

(a)

Əməyə təklif, adam-saat

(b)

Şəkil 12.1. İşçi qüvvəsinin fərdi təklif əyrisi

İşçi qüvvəsinin fərdi təklif əyrisinin 12.1(a) şəkilində əmək haqqının artması şəraitində çox iş həcmi yerinə yetirən işçi təsvir olunmuşdur. 12.1(b) əyrisi işçi qüvvəsinə təklifin əks əyrisi adlanır. Burada əmək haqqının artmasının başlanğıc halında işçi çox həcmdə iş yerinə yetirməyə çalışır. Əmək haqqı W_A nöqtəsindən yuxarı olduqda, işçi daha çox asudə vaxta malik olmaq üçün iş gününü ixtisar etməyə üstünlük verir. Hər iki qrafikdə W_r əmək haqqının minimal səviyyəsini əks etdirir, ondan aşağı həddə onun işə tutulmağı məqsədəuyğun deyildir. Əlbəttə real əmək haqqının yüksəlməsi işin həcmi həm artırır, həm də azalda bilər. Təsəvvür edək ki, hər hansı adam, yaxşı istirahət etmək və nə isə almaq istəyir. Əgər o çox əmtəə almaq üçün çox işləyirsə, o müəyyən asudə vaxtdan imtina etməlidir.

Əmək haqqı artdıqda, istirahətə sərf olunmuş hər saat insanın daha çox gəlir itirməsi deməkdir. Gəlir əmtəə alınmasına istifadə edilə bildiyinə görə, əmək haqqı artdıqda əlavə istirahət saati qazanmağın itirilmiş imkanlarını əks etdirir. Çox qazanmaq imkanları, istirahətin istehlakla əvəz edilməsini stimullaşdırır. Deməli, bu əvəzetmə effektidir: işçi çox işləməyə səy göstərir, çünki iş görə çox ödəməyə başlamışlar. Lakin əks effekt - gəlir effekti də mövcuddur. Bu halda çox istehlak etmək və istirahət etmək imkanı mövcuddur, çünki daha yüksək real əmək haqqı az vaxt məsrəflərində çox gəlir gətirir. Beləliklə, insan yaxşı yaşamağa baş-

layır, ola bilər ki, o işləməyə çox səy göstərməsin. Əməyin ödənilmə səviyyəsinin belə artımında **gəlir effekti əmək bazarında təklifin** ixtisarına səbəb olacaqdır.

Bəs əksəriyyətin aldığı əmək haqqının səviyyəsini necə xarakterizə etmək olar? Kişilər üçün əvəzətmə və gəlir effekti praktiki olaraq bir-birini istisna edir. Yaşlı işqabiliyyətli kişilərin işçi qüvvəsinə təklif əyrisi qrafikdə təxminən şaquli yerləşir, ona görə də real əmək haqqının dəyişməsi təklif olunan əməyin həcminə nəzərə çarpacaq təsir göstərmir. Qadınların işçi qüvvəsinə təklif əyrisi də yuxarıya istiqamətləndirilmişdir.

Yuxarıda əməkqabiliyyətli fərdin əmək haqqının səviyyəsinin dəyişməsinə reaksiyasını nəzərdən keçirdik. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əmək bazarında dəyişikliklər işqabiliyyətli həmin sosial-iqtisadi qrupda (qadınlar, gənclər) onların iştirak payının dəyişməsi ilə baş verir. **İştirak payı həmin qrupun tərkibində işləyənlər və ya iş axtaranların faizidir.** Nəzəri cəhətdən əmək haqqının artması, müəyyən qrupun iştirak payını yüksəltməlidir. Bu ona görə baş verir ki, əmək haqqının artması, heç işləməyən və ya əməkqabiliyyəti olmayanların gəlirlərinə təsir etmir. Onların əmək haqqı işə çıxanadək sıfır həddində qalacaqdır. Deməli, bu halda gəlir səmərəsi deyil, əvəzətmə effekti fəaliyyət göstərir. Əmək haqqı yüksəldikdə hər bir asudə saat, alınmamış gəlir baxımından bahalaşır, lakin işləməyən adamın heç bir gəliri yoxdur. Beləliklə, əmək haqqının artması kiminsə işçi qüvvəsinin tərkibindən çıxmasını məcbur edə bilməz. Bununla bərabər, əmək haqqının belə artması insanları iş axtarmağa və ya işə çıxmağa məcbur edə bilər, çünki o, əməyi asudə vaxtla müqayisədə cəlbədicidir, yəni burada əvəzətmə effekti mövcud olur. Tədqiqatlar göstərir ki, bütövlükdə iqtisadiyyatda işçi qüvvəsinə təklif əyrisi artma tendensiyasına malikdir. Real əmək haqqı artdıqda qadınlarda çox işləməyə çalışırlar, kişilər isə yerinə yetirmək istədikləri iş həcmi ixtisar etməirlər. Beləliklə, real əmək haqqının ümumi artımı əmək resursları tərəfindən işə təklif artmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə iqtisadiyyatda

tisadiyyat, firma və müəssisədə işçi qüvvəsinə təklif eyni deyildir. Urbanizasiya olunmuş zonada yerləşən və spesifik ixtisaslı işçilərdən istifadə etməyən kiçik firmanın işçi qüvvəsinə təklif əyrisi üfüqidir. Eyni əməyin ödənilmə səviyyəsində o, lazım olan sayda işçi tuta bilər. İqtisadiyyatın əksər iri sahələri işçi qüvvəsinin əsas istehlakçılarıdır (xüsusi ilə hər hansı spesifik ixtisaslı fəhlələrin). Müəyyən sahələr ölkənin bəzi regionlarının əsas iş verənləridir. Deməli, bu səbəbdən iqtisadiyyatın əksər sahələri, ayrı-ayrı əmək bazarlarında, iri iş verənlərdir. Beləliklə, qısamüddətli dövrlərdə bu sahələrdə işçi qüvvəsinin təklif əyrisi artım tendensiyasına malikdir, ayrılıqda sahədə işçi qüvvəsinə təklif nə qədər yüksək olarsa, burada əmək haqqının səviyyəsi digər sahələrdə əməyin ödənilmə səviyyəsinə nisbətən o qədər yuxarı olacaqdır.

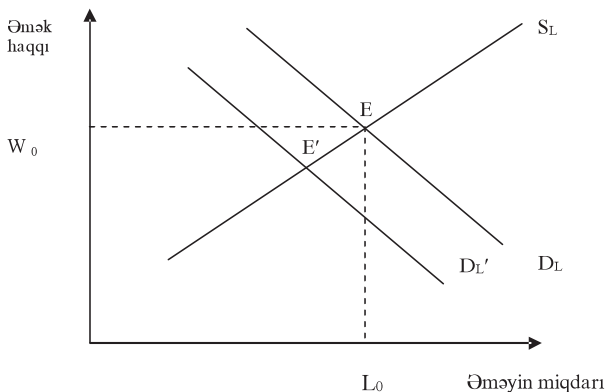
Sahədə işçi qüvvəsinə təklif əyrisinin artım tendensialı olmasının digər səbəbi də mövcuddur. Əməyə görə yüksək ödəmə həmin sahəyə daha çox işçi cəlb etdikcə, iqtisadiyyatda qoyulmuş kapitalla nisbətən işçi qüvvəsi çatışmayan çox sahələr qalacaqdır. Uyğun olaraq bu sahələrdə əməyin son məhsulu artır və müəssisələr əməyin ödənilməsini yüksəltməyə məcbur olurlar. İşçi qüvvəsinə təklif əyrisinin müsbət meyl əmsalı, eləcə də sahədə iqtisadiyyatın digər bölmələrin işçiləri üçün alternativ dəyərin artmasını əks etdirir. Qısamüddətli dövrdə işçilərin ixtisasları və iş yerləri dəyişməzdir. Müəyyən regionlarda daha çox ixtisaslı işçi tutmaq üçün sahə fəhləyə daha çox ödəməlidir, yəni stavkaları yüksəltməlidir. Artımın ölçüsü elə olmalıdır ki, digər müəssisələrin işçiləri öz iş yerlərini atmaq üçün onu daha əlverişli hesab etsinlər və yaşamağa həmin regiona köçsünlər.

Uzunmüddətli dövrdə işçi qüvvəsinə təklif əyrisi qısamüddətliyə nisbətən daha sərtədir, yəni daha çox elastikidir (əmək haqqına təklifə görə). Vaxt keçdikcə, digərinə nisbətən bir sahədə yüksək əməyin ödənilmə səviyyəsi daha çox adamları cəlb edəcəkdir. Bu insanlara yüksək ödənilən iş yerlərinin olması informasiyasının çatması və ya onların yeni ixtisaslara yiyələnməsi ilə

bağlıdır. İşçi qüvvəsinin əsas tədarükçüləri olan ev təsərrüfatları əməyin ödənilməsində dəyişikliklərə uzunmüddətli dövrdə daha tam adaptasiya olunurlar. Hətta uzunmüddətli dövrdə işçi qüvvəsinə təklif əyrisi ayrılıqda sahədə artan xarakterli olacaqdır. İnsanlar avtomobil zavodunda konveyer xəttində və neft mədənlərində işə müxtəlif formada yanaşırlar. Bu və ya başqa sahə işə nə qədər çox işçi qəbul edə bilirsə, təklif olunan əməyin ödənilmə səviyyəsi bir o qədər digərindən yuxarı olmalıdır ki, işçilər hökmən orada işləmək istəsinlər. Beləliklə, əksər sahələrdə işçi qüvvəsinə təklif əyrisi artım tendensiyalı olub, 12.1(a) şəkilindəki S_1 əyrisi ilə təsvir olunur. Bu halda təklifin həcmi həmin sahədə əməyin ödənilməsi səviyyəsinin digər sahələrə nisbətindən asılı olaraq dəyişən kəmiyyətdir.

12.2. Sahə əmək bazarında müvazinətlik.

Bu məqsədlə 12.2 şəkilində işçi qüvvəsinə tələb və təklif əyriləri verilmişdir.

Şəkil 12.2 Məhsulun qiymətinin aşağı düşməsi.

S_L təklif əyrisi həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli dövrlər üçün qəbul edilir, hər iki halda o, artan xarakterlidir.

Şəkildən görünür ki, sahə əmək bazarında müvazinətlik işçi qüvvəsinə tələbin təklifin həcminə bərabər olduğu E nöqtəsində

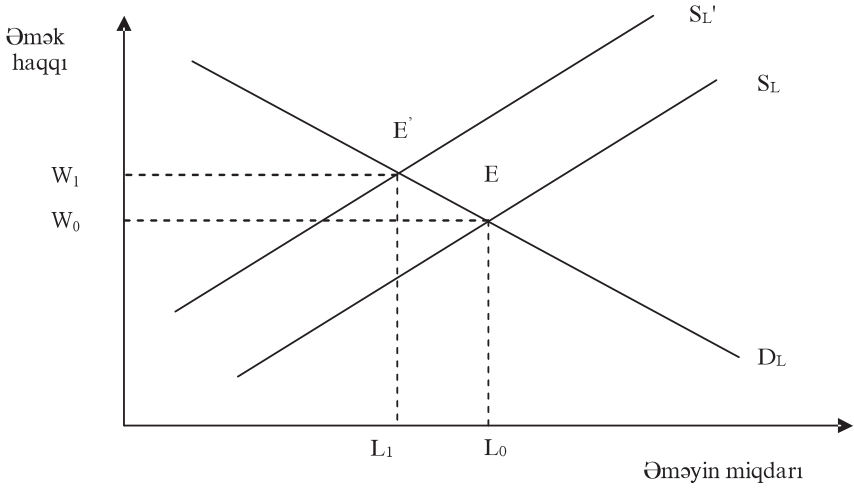
alınır. Bu halda məşğul-luq səviyyəsi L_0 -a, əmək haqqının səviyyəsi isə W_0 -a bərabərdir. Sahənin bütün müəssisələri mövcud əmək haqqında lazım olan sayda işçi tuturlar, işçilər isə müəssisələrə hazır olduqları əməyin miqdarını təqdim edirlər.

Əmək bazarının tələb-təklif modelində işçi qüvvəsinə tələb və təklifin dəyişmələrinin nəticələrini izləmək mümkündür. Tutaq ki, baxılan əmək bazarı mükəmməl rəqabətli sahədir.

İlk növbədə əməyə tələbin dəyişməsinin nəticələrini nəzərdən keçirək. Tutaq ki, neft maşınqayırma sənayesi məhsullarına tələb azalmışdır. Tələbin azalması onun qiymətinin aşağı düşməsinə və müvafiq olaraq işçi qüvvəsinə tələb əyrisinin sola aşağı sürüşməsinə səbəb olmuşdur. Tələb əyrisi D_L -dən D_L' -ə sürüşür, müvazinətlik nöqtəsi E-dən E'-ə yerini dəyişir. E' nöqtəsində əməyin ödənilmə və məşğulluq səviyyəsi E-yə nisbətən aşağıdır. Beləliklə, həmin sahədə istehsal olunan məhsula tələbin azalması, işçi qüvvəsinə tələbi ixtisar edir, eyni zamanda məşğulluğu və əməyin ödənilməsinə aşağı salır.

İndi əməyə təklifin dəyişməsinin nəticələrini nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, digər sahələrdə (neft hasilatı, neft emalı, energetika) investisiyanın həyata keçirilməsi və işçilərin daha məhsuldar olması nəticəsində əməyin məhsuldarlığı yüksəlmişdir. Müvafiq olaraq bu sahələrdə əmək haqqı artır. Onda neft maşınqayırma sənayesində əmək haqqının hər bir səviyyəsində daha az işçi tutula bilər. Bu sahədə yeni texnikaya investisiya həyata keçirilmirsə, onda əmək haqqı və məşğulluğun səviyyəsində nə baş verəcəkdir?

Şəkil 12.3-də belə vəziyyətin təhlili göstərilmişdir. Neft maşınqayırma sənayesində əmək haqqının hər bir səviyyəsində az əmək təqdim olunur. Bu halda təklif əyrisi S_L -dən S_L' -ə sürüşür. Müvazinətlik nöqtəsi yerini E-dən E'-dəyişir. Müvafiq olaraq əmək haqqının (iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi) müvazinətli kəmiyyəti yüksəlir, lakin məşğulluq səviyyəsi azalır.

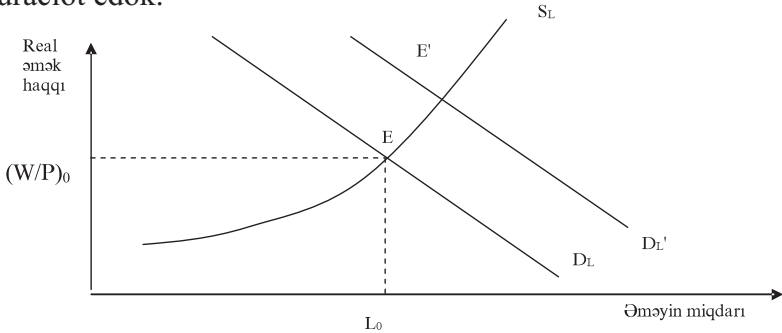
Şəkil 12.3. İqtisadiyyatın digər sahələrində əmək haqqının artması.

Digər sahələrdə investisiyalar istehsal həcmi və məşğulluğun səviyyəsinin artmasına səbəb olaraq, əmək haqqının yüksəlməsini təmin edir və neft maşınqayırmada məşğulluğun səviyyəsini aşağı salır. Deməli, belə proseslər nəticəsində işçi qüvvəsinin bir sahədə o biri sahələrə axını, yəni mobilliyi baş verir.

Əmək bazarının bu sadə modeli bütövlükdə iqtisadiyyatda məşğulluq və əmək haqqının davranışında iki xüsusiyyəti müəyyən etməyə imkan verir. Birincisi, əmək bazarı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əlaqələndirən bölmələrdən biridir. İkincisi, əgər sahələrdən biri çiçəklənsə və bu səbəbdən işçiləri cəlb etmək üçün daha yüksək əməyin ödənilməsi səviyyəsi qoyulursa, o, digər sahələrdə istehsal həcmi azaldır. İqtisadiyyatın bir sahəsində işçi qüvvəsinə tələbin artması ixrac və ya texnologiyanın modernləşdirilməsi ilə bağlı olduqda, digər sahələrdə əmək bazarına təsir edir, orada əməyin ödənilmə səviyyəsini yüksəldir və məşğulluğun səviyyəsini aşağı salır. Məhz istehsalı genişləndirən sahələrə əmək ehtiyatlarının axını belə baş verir.

12.3. Orta və minimal əmək haqqı.

İstənilən sahədə əmək haqqının mütləq səviyyəsinin nədən asılı olduğunu bilmək üçün bütövlükdə iqtisadiyyatda orta əmək haqqının nə ilə müəyyən olunduğunu nəzərdən keçirək. Orta əmək haqqının səviyyəsi işçi qüvvəsinə tələb və təklifin məcmu ilə təyin olunur. Bunu aydın təsəvvür etmək üçün şəkil 12.4 - ə müraciət edək.

Şəkil 12.4. Orta əmək haqqının təyini.

İşçi qüvvəsinin məcmu təklif əyrisi qurulduqda onların cins, ixtisas və təhsil səviyyəsi üzrə bölüşdürülməsinin verilmiş olduğunu nəzərdə tuturuq. Bizi real əmək haqqının səviyyəsindən asılı olaraq işçi qüvvəsinə tələbin ümumi həcmnin dəyişməsi maraqlandırır. Əmək haqqını nisbi ölçüləri nəzərə alınmır, lakin orta əmək haqqı dəyişdikdə o, dəyişməz qəbul edilir. İşçi qüvvəsinə tələbə nisbətən müvafiq olaraq, əməyin ödənilməsi müxtəlif sahələrdə eyni vaxtda azalır və artır, ancaq nisbi əmək haqqı verilmişdir. Beləliklə, burada diqqət sahə üzrə əmək haqqının nisbi kəmiyyətinin deyil, orta real əmək haqqının təyininə yönəldilir. Qeyd edək ki, bütövlükdə iqtisadiyyatda işçi qüvvəsinə təklif əyrisi artan xarakterlidir. Ayrılıqda götürülmüş sahədə əməyə tələb əyrisi azalan xarakterlidir. Beləliklə, iqtisadiyyatda məcmu tələb əyrisi də azalan xarakterlidir. Məhz şəkil 12.4-də göstərilən əməyə təklif və tələbin məcmu əyriləri belə alınır. Əməyin məcmu təklif əyrisi kəskin yuxarı qalxır və hətta əmək haqqının müəyyən səviyyəsində əks istiqamətə, sıfır tərəfə yönələ bilər.

Orta əmək haqqı tələb və təklif əyrilərinin kəsişdiyi E nöqtəsində təyin olunur. Bu səviyyə nədən asılıdır? Təklif əyrisinin forması insanların işləmək arzusundan asılıdır. Öz növbəsində onların qərarlarına təhsil səviyyəsi, sosial ənənələr, sağlamlığının vəziyyəti və i.a.təsir edir. Tələb əyrisinin forması əmək məhsuldarlığından asılıdır. Qeyd edək ki, iqtisadiyyatda yığılmış kapitalın ümumi həcmi nə qədər yüksək olarsa, real əmək haqqının istənilən səviyyəsində işçi qüvvəsinə tələb o qədər yüksək olacaqdır. Beləliklə, kapitalın artması ilə əməyə tələb yüksəlir. Bu isə işçi qüvvəsinə tələb əyrisini D_L -dən D_L' -ə sürüşdürür. Müvafiq olaraq müvazinətlik nöqtəsi E' -ə sürüşür və real əmək haqqı artır. Bu müəyyən qədər iqtisadiyyatda fiziki kapitalın həcmının yığılması ilə bağlıdır, o, isə real əmək haqqının artmasını təmin edir.

Əmək məhsuldarlığı həm də işçi qüvvəsinin ixtisasından asılıdır. Əgər işçinin ixtisas səviyyəsi yüksəkdirsə, onda əməyin son məhsulunda yüksəkdir və müəssisə işçinin əməyinin ödənilməsinin artırılmasına gedir. Fəhlələrin ixtisaslarının səviyyəsini iqtisadçılar insan kapitalı adlandırırlar. İnsan kapitalının artması real əmək haqqının yüksəlməsinə təsir göstərir.

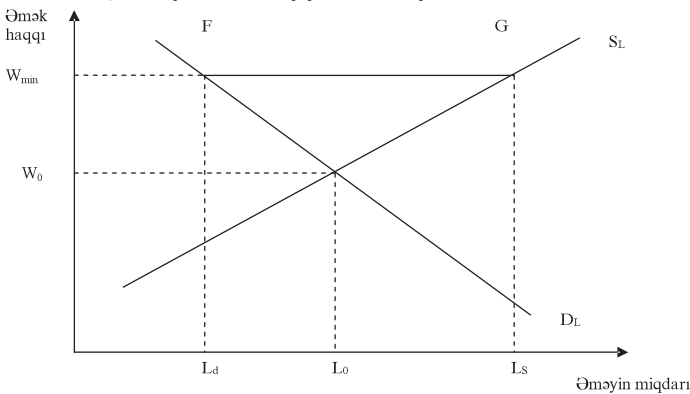
Baxmayaraq ki, işçi qüvvəsinin məcmu təklif və tələb əyrisini qurduq, qeyd etməliyik ki, bütün müəssisələr və işçilər iştirak edən vahid əmək bazarı mövcud deyildir. Əmək bazarı əhəmiyyətli dərəcədə qeyri-mərkəzləşdirilmişdir. Deməli, əməyin ödənilmə səviyyəsi ayrı-ayrı bazarlarda tələb və təklifin dəyişməsinin təsiri ilə baş verir. Məhz bu səbəbdən şəkil 12.4-də məcmu tələb və təklif əyriləri real əmək haqqının müəyyən məcmu səviyyəyə səy göstərməsini təsvir edir. Konkret müəssisələrdə və sahələrdə faktiki dəyişikliklər baş verir, onlar bir-biri ilə əlaqədar deyil və uzunmüddət davam edir.

Əmək bazarının dinamikasına qanunvericilikdə müəyyən edilmiş minimal əmək haqqı səviyyəsi təsir göstərir. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasında minimum əmək haqqı 75 manat təyin olunmuşdur. Bəs nə üçün bəzi işçilər qanunvericiliklə təyin olunmuş minimumdan yüksək əmək haqqı alırlar? İş verənlər nə üçün əmək haqqını aşağı salmırlar?

Cavab ondan ibarətdir ki, müxtəlif iş verənlər arasında rəqabət mövcuddur. Əmək məhsuldardır, ona görə də əməyin son məhsulu əksər işçilərin minimum əmək haqqının səviyyəsini ötür. Müəsisə hətta əmək haqqının səviyyəsini qoyulmuş minimumdan yüksək olduğu halda, işçi qüvvəsi tutmaqla mənfəət ala bilər. Əgər bir iş verən az əmək haqqı ilə işləmək istəyən fəhlə tuta bilirsə, digər sahibkar öz mənfəətini əməyin ödənilməsinə yüksəltməklə bu fəhlələri öz tərəfinə çəkməklə artırabilir. Ona görə də sahibkarlar arasında rəqabət mövcud olduqca, əməyin ödənilməsi işçinin əməyinin son məhsulunun kəmiyyətinə çatmağa cəhd göstərəcəkdir.

Lakin bu o demək deyildir ki, minimal əmək haqqı məşğulluq və ya əməyin ödənilmə səviyyəsinə heç bir təsir göstərmir. Əmək bazarının mühüm səciyyəsi onun müxtəlifliyidir. Bütün işçilər eyni məhsuldarlığa malik deyildirlər. Müəyyən işçilərin minimal əmək haqqı onların əməyinin son məhsulundan yüksəkdir (məsələn, gənclər və ixtisasız işçilər).

İxtisasız fəhlələrin əmək bazarı şəkil 12.5-də təsvir olunmuşdur. D_L tələb əyrisi aşağı istiqamətlənmiş, S_L təklif əyrisi isə yuxarı. Əmək haqqının $W_{\min}$ səviyyəsi, əməyə təklifin tələbə bərabər olduğu W_0 -dan yüksəkdir. Əməyin ödənilməsinin minimum səviyyəsində firma, L_d sayda işçi tutmaq istəyir, lakin işçilər L_s həcmində böyük iş almaq istəyirlər. Bu iki göstəricilər arasındakı FG məsafəsi işsizliyin səviyyəsini təyin edir.

Şəkil 12.5. Minimal əmək haqqı.

Əmək haqqının qoyulmuş minimum səviyyəsinin mövcudluğu ixtisasız işçi qüvvəsi, xüsusi ilə gənclər arasında yüksək səviyyədə işsizliyin yaranmasına səbəb olur. Qərb iqtisadçılarının hesablamalarına görə əmək haqqının minimum səviyyəsinin artırılması gənclərin məşğulluğuna mənfi təsir göstərir.

Bəs nə üçün qanunvericilər fiksə olunmuş minimal əmək haqqının saxlanılmasına səs verirlər, həmkarlar ittifaqı isə onları müdafiə edirlər?

Bu onunla izah edilir ki, minimal əmək haqqı yalnız onun tətbiqi nəticəsində iş tapa bilməyənlərə təsir edir, iş tapan insanlar isə daha yüksək əmək haqqı alırlar. 12.5 şəkilindən görünür ki, işini saxlaya bilənlərin əmək haqqı minimalın artması nəticəsində W_0 -dan $W_{\min}$ -dək yüksəlmişdir. Yəqin ki, həm qanunvericilər, həm də həmkarlar ittifaqını işini itirənlər deyil, daha çox onu saxlaya bilənlər narahat edir. Başqa sözlə, ki, əməyin minimal ödənilmə səviyyəsi istifadəyə verildikdən sonra işsiz həmkarları tərəfindən rəqabətin aşağı düşməsi nəticəsində işləyənlər yüksək əmək haqqı alırlar.

Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bəzi işçilər çox yüksək əmək haqqı alırlar. İqtisadçılar belə vəziyyəti təhlil etmək üçün iqtisadi renta anlayışından istifadə edirlər. Həmin insanlar məhdud təklifli nadir resursa malikdirlər. Belə resurs digər istehsal amillərinə, məsələn, torpağa da aiddir (yaxşı üzüm növləri yetişdirilən torpaq sahələri məhduddur).

Deməli, istehsal amilləri ondan istehsalda istifadəni ödəmək üçün lazım olandan çox vəsait gətirdikdə, iqtisadi renta alırlar. Renta ona görə yaranır ki, həmin amilin xidmətinə tələb törəmə tələbidir, onun xidmətinə təklif isə məhduddur. İdman ulduzları, şou-biznes ulduzları və digər oxşar sahələrdə həddindən yüksək qazanc iqtisadi rentanı təşkil edir.

12.4. İnsan kapitalı və həmkarlar ittifaqı.

Əməyin ödənilməsində əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Onlar insanları təhsil səviyyəsi, təcrübəsi, yaşadığı yer, eləcə də həmkarlar ittifaqının üzvlüyünün fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirir. İnsan kapitalı anlayışı təhsil və təcrübənin əməyin ödənilməsinə təsirinin izahı üçün verilmişdir. İnsan kapitalı onun qabiliyyətinin gəlir gətirməsinin ölçüsüdür. İnsan kapitalına anadan gəlmə qabiliyyət və istedad, eləcə də təhsil və əldə olunmuş ixtisas daxildir. Deməli, aktivlərə qoyulan kapitalla oxşar olaraq, insan kapitalı, adamlar təhsil və ixtisas almaq üçün özünə investisiya qoyur. İnsan kapitalına investisiya zaman keçdikcə yüksək əmək haqqı və ya böyük məmnunluq gətirən işləri yerinə yetirmək qabiliyyəti formasında verimlə ödənilir.

Ali təhsil alınması bir başa xərclərlə (məsələn, təhsil haqqı) bərabər alternativ məsrəflərlə və ya başqa sözlə, kollecə daxil olmaq əvəzinə işləməyərək, qazana biləcəyi itirilmiş gəlirlərin kəmiyyəti ilə əlaqədardır. Deməli, insan kapitalına investisiyalaşdırılma qərarları qəbul edildikdə birbaşa və alternativ məsrəflər gələcəkdə alınan fayda ilə müqayisədə edilməlidir.

Bəs həmkarlar ittifaqı nə ilə məşğuldur?

Qeyd edək ki, Həmkarlar ittifaqının fəaliyyəti həmişə ziddiyyətli olmuşdur. ABŞ Həmkarlar ittifaqları Avropa Həmkarlar ittifaqlarından fərqli olaraq özlərinin əsas məqsədlərini əmək haqqının artırılması və əməyin şəraitinin yaxşılaşmasını sayırlar. Həmkarlar ittifaqları öz sektorlarında işçi qüvvəsinə təklifi məhdudlaşdıraraq, işçilərinin əmək haqqını yüksəldirlər. Lakin əmək haqqının yüksəldilməsi ilə məsrəflər, eləcə də onunla bərabər həmkarlar ittifaqında birləşmiş fəhlələrin əməyi ilə istehsal olunmuş əmtəələrin qiyməti də artır. Həmkarlar ittifaqının nail ola biləcəyi əmək haqqının fərqi, o öz üzvlərinə səmərəli nəzarəti həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olduqda, o qədər böyük ola bilər və lakin bu halda əməyə tələb az elastikli olacaqdır. Deməli, tələbin elastikliyi kiçik olan sahələrdə Həmkarlar ittifaqlarının əmək haqqı və məşğulluq arasında kompromis əldə etməsi üçün əlverişli şərait yaranır.

Bəs Həmkarlar ittifaqının əmək haqqının səviyyəsinin artırılması üzrə fəaliyyəti nə qədər səmərəlidir? Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə dünya ölkələrində əmək haqqına “həmkarlar ittifaqı” tərəfindən artımı 10-20% arasında dəyişir. Bu kəmiyyətin ölçüsü, bütövlükdə iqtisadiyyatda işsizlik normasının artması ilə müşayiət olunan illərdə, artım tendensiyasına malikdir. Çünki həmkarlar ittifaqları müqavilələrində üzvlərin əmək haqqının aşağı düşmədən sığorta edir.

Həmkarlar ittifaqının üzvü olan fəhlələr üzvü olmayanlara nisbətən, bir qayda olaraq, daha gərgin iş vaxtı rejimində, iş vaxtından əlavə vaxtda və daha yüksək intensivlik şəraitində işləyirlər. Bu vəziyyət “həmkarlar ittifaqı fərqlərinin” mövcudluğunun səbəblərindən biridir. Baxmayaraq ki, bu baxışın öz üstünlükləri mövcuddur, o, həmkarlar ittifaqlarının həmin əlavələri başlıca olaraq, əməyə təklifin məhdudlaşdırılması yolu ilə əldə etməsi haqqında ənənəvi fikirləri aradan qaldırmır.

Əsas anlayışlar

Real əmək haqqı
Nominal əmək haqqı
İşçi qüvvəsinə təklifin əks əyrisi
İşləyənlərin iştirak payı
Əvəzetmə effekti
Gəlir effekti
İşçi qüvvəsinin mobilliyi
İnsan kapitalı
Minimal əmək haqqı
İqtisadi renta

Özünü yoxlama sualları

1. İşçi qüvvəsinə təklifə təsir edən amillər.
2. Əmək bazarında müvazinəflik.
3. Orta və minimal əmək haqqı
4. İnsan kapitalı və həmkarlar ittifaqının fəaliyyəti.

13. Kapital və torpaq istehsal amilləri

- 13.1. *Kapital və torpaq istehsal amilləri, onların qiyməti və istifadəsində gəlir axını.*
- 13.2. *Torpaq rentası və torpağın qiyməti.*
- 13.3. *Kapital xidmətlərinə təklif.*
- 13.4. *Kapital xidmətləri bazarında müvazinətlik.*

13.1. Kapital və torpaq istehsal amilləri, onların qiyməti və istifadəsində gəlir axını.

Fiziki kapital və torpaq birlikdə ölkənin maddi sərvətlərini təşkil edir.

Fiziki kapital əmtəə və xidmətlərin istehsalında iştirak edən istehsal olunmuş əmtəələrin ehtiyatını təşkil edir.

Fiziki kapital dörd komponentdən ibarətdir: uzunmüddət istifadə olunan istehlak malları; zavodlar və avadanlıq; yaşayış binaları; istehsal ehtiyatları.

Fiziki kapital (başqa sözlə, əsas fondlar) investisiyanın və ya kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi ilə artırılır. Cari istehsalın bir hissəsinin əsas fondların artırılmasına yönəldiyi halda investisiya mövcud olur. Deməli, ölkənin iqtisadiyyatını modernləşdirmək, yeni istehsal sahələri yaratmaq, yollar, körpülər, su təchizatı və kanalizasiya sistemini lazımı vəziyyətdə saxlamaq və modernləşdirmək üçün fiziki kapitala böyük həcmdə investisiya lazımdır. Fiziki kapital istehsal oluna bilməsi baxımından torpaqdan fərqlənir, çünki ölkənin torpaq fondu artırıla bilmir.

Torpaq istehsal amili olub, istehsal olunmur, məhdud miqdarda təbii amil kimi mövcuddur.

Kapital və torpağı həmişə asanlıqla ayırmaq çətin olur. Çünki bəzi torpaqlar investisiya həyata keçirilməklə məhsuldar olmuşlar. Eyni zamanda hər iki istehsal amilinin iqtisadiyyatları əsasən oxşar olduğuna görə onları birlikdə nəzərdə keçiririk. Kapital və

torpaq uzun dövrdə istifadə edilən real aktivlər olub, dəyərə malikdir və müəyyən vaxt dövründə bilavasitə xidmətlər göstərir. Maddi sərvətlər maliyyə sərvətlərindən fərqlənmələrinə baxmayaraq, onunla sıx bağlıdır. Məsələn, müəyyən səhmdar cəmiyyətin səhmdar kapitalı səhmlər sertifikatına malik olan kompaniya maliyyə sərvətinə malikdir. Həmin səhmlər sertifikatı dəyərə malikdir, çünki onun maddi sərvətlərə malik olmaq hüquqi vardır. Lakin həmin sertifikatı öz - özlüyündə məhsul istehsalında istifadə etmək mümkün olmadığına görə o, maddi sərvət deyildir. Deməli, torpaq və kapitalın təzahürünün əsasını təşkil edən fundamental prinsipi belə formalaşdırmaq olar: **maddi sərvətlər uzunmüddət istifadə olunan nemətlər olduğuna görə onun bu günki dəyəri, gələcəkdə istehsal edəcəyindən asılıdır.** Deməli, kapital və torpağın iqtisadi nəzəriyyəsində vaxt mərkəzi polə malikdir. Kapitala tələb və təklif mexanizmini aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə müəyyən aktivin ehtiyatı və onun vaxt ərzində törətdiyi xidmətlər axını, eləcə də həmin aktivin gətirdiyi gəlirlər axını və ya onun xidmətinə ödənilən renta və aktivin qiyməti arasındakı fərqlər müəyyən olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, real iqtisadiyyatda firmalar kapitaldan istifadə edərək, əmtəə və xidmətlər istehsal edir və ya kapitalı icarəyə verirlər. Ona görə də kapital xidmətindən istifadənin dəyəri və kapital aktivinin qiymətini fərqləndirmək lazımdır.

Kapital xidmətindən istifadənin dəyəri kapitalın renta (prokat) qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Kapitalın renta qiymətləndirilməsi bazar kotirovkası və ya firmanın kapitalın sahibkarına onun müəyyən hissəsinin icarəsi üçün ödədiyi məbləğ ola bilər.

Kapital xidmətinin qiyməti ilə yanaşı kapital aktivinin qiyməti də mövcuddur.

Kapital aktivinin qiyməti kapital vahidinin istənilən anda satılması və ya alınması qiymətidir.

Belə yanaşma bilavasitə torpağa da aiddir: istənilən torpaq sahəsindən istifadənin dəyəri renta qiymətləndirilməsini və eyni

zamanda icarə haqqının stavkasını, torpağa sahib olmaq üçün ödənilməsi zəruri olan qiymət isə aktivin qiymətini təşkil edir.

İndi isə aktivin qiyməti və renta qiyməti arasında əlaqəni müəyyən edək. Burada başlıca məsələ ondan ibarətdir ki, aktivin sahibkarı ondan istifadədən indiki və gələcəkdə bütün daxil olmaları almaq hüququna malikdir. Aktivin qiymətinin onlardan istifadənin gələcək gəlirlərinin dəyərini necə daxil olmasını aydınlaşdırmaq məqsədilə “müasir dəyər” anlayışını izah edək. Qeyd edək ki, bu gündü manat, bir ildən sonra malik olduğunuz manatdan bahadır. Nə üçün? Çünki bu gün alınmış manatı, istənilən anda banka qoymaq olar, orada o, faiz gətirər. Tutaq ki, bank depoziti hər manata illik 5 % gəlir gətirir. Onda bu gün qazanılmış və depozitə qoyulmuş manat il ərzində 5 qəpik artacaq. Deməli, bu gündü 1 manat, bir ildən sonra 1.05 manat təşkil edəcəkdir. Gələcək gəlirlərin dəyərini (FV) mürəkkəb cəbri hesablama metodu ilə təyin oluna bilər:

$$FV = PV(1 + r)^n \quad (13.1)$$

burada: PV - indiki (cari) dəyər

r - faiz dərəcəsi

n - illərin sayı

Bəs 1 ildən sonra alınacaq 1 manatın bu gün müasir dəyəri neçədir? Onu təyin etmək üçün mürəkkəb cəbri hesablamalarının əksi olan diskontlaşdırmadan istifadə olunur:

$$PV = \frac{FV}{(1 + r)^n} \quad (13.2)$$

İllik bank faiz dərəcəsi 5 % olduğu halda, 1 manat almaq üçün $\frac{1}{1,05}$ yəni 95,2 qəpik depozit qoyulmalıdır. Deməli, 95,2 qəpik 1

manatın diskont edilmiş məbləğidir. Ümumi halda gələcək ödəmənin bu gündü müasir dəyəri müddət artdıqca kiçilir.

Gələcəkdə müəyyən hər hansı anda həyata keçirilən ödəmənin müasir dəyəri, bu gün qoyuluşun zəruri olan məbləğidir.

13.1 cədvəlində gələcək müxtəlif vaxt dövrlərində manatın indiki dəyəri verilmişdir.

Cədvəl 13.1.

İnvestisiya və faiz dərəcələri

	sıfırıncı il	1 -ci il	2 -ci il	3 -cü il	20 -ci il
Faiz dərəcəsi = 5					
Bu gün qoyulmuş 1 manatın il keçdikdən sonra dəyəri	1	1,05	1,10	1,16	2,65
Bir ildən sonra alınan 1 manatın müasir dəyər	1	0,95	0,91	0,86	0,38
Faiz dərəcəsi = 10					
Bu gün qoyulmuş 1 manatın il keçdikdən sonra dəyəri	1	1,10	1,21	1,33	6,73
Bir ildən sonra alınan 1 manatın müasir dəyər	1	0,91	0,83	0,75	0,15

Cədvəl faiz dərəcəsinin nəzərdən keçirilən asılılığa necə təsir etdiyini göstərir. Faiz dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, başlanğıc məbləğ o qədər sürətlə artır. İstənilən gələcək ödəmənin müasir dəyəri 5%-li dərəcədə 10%-liyə nisbətən yüksəkdir.

İndi biz aktivin qiymətinin təyin edilməsinin əsas prinsipini müəyyən edə bilərik.

İstənilən aktivin qiyməti onun istifadəsi ilə bağlı olan bütün indiki və gələcək ödəmələrin müasir dəyərinə bərabərdir.

Bunu aydın təsəvvür etmək üçün şərti misalı nəzərdən keçirək. Tutaq ki, firma bir il istismar olunmuş avtomobil almaq istəyir. Həmin avtomobil icarədən 3 il ərzində ildə 4000 manat xalis gəlir (sürücünün əmək haqqı, benzin və texniki xidmət çıxılmaqla) gətirəcəkdir.

Sonra isə avtomobil 10000 manata satıla bilər. Belə şəraitdə 10%-li dərəcədə firma avtomobilə hansı məbləği ödəməyə hazırdır?

Müasir dəyərin hesabı**(manatla)**

	1 -ci il	2 -ci il	3 -cü il	Aktivinqiyməti
İcarə haqqından daxil olma	4000	4000	4000	
Avtomobilin yenidən satışında mədaxil			10000	
İl ərzində alınan 1 manatın müasir dəyəri	0,91	0,83	0,75	
İllər üzrə daxil olan müasir dəyərlər	3640	3320	3000+ 7500	17460

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, müddətsiz aktivin müasir dəyəri illik ödəmələrin faiz dərəcələrinə nisbəti ilə təyin bilər.

$$\text{Uzunmüddətli aktivin müasir dəyəri} = \frac{\text{illik ödəmələr}}{\text{faiz dərəcəsi}} \quad (13.3)$$

Beləliklə, 100 manat gəlir gətirən müddətsiz aktiv 10 % - li dərəcədə 1000 manat (100/0,1) dəyəərə malik olacaqdır. Əgər faiz dərəcəsi 5 % - dirsə, aktivin dəyəri 2000 manat (100/0,05) olacaqdır. (13.3) düsturundan faiz dərəcəsi:

$$\text{Faiz dərəcəsi} = \frac{\text{illik ödəmələr}}{\text{müddətsiz aktivlərinin müasir dəyəri}} \quad (13.4)$$

lakin qeyd etməliyə ki, (13.3) və (13.4) formulaları yalnız müddətsiz aktivlər üçün dəqiqdir, onlara isə nadir rast gəlinir.

Müasir dəyər və aktivlərin qiyməti təyin edildikdə inflyasiya nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan nominal və real faiz dərəcələri fərqləndirilir. Nominal faiz dərəcəsi gələcəkdə əlavə pulun məbləğinin investisiya nəticəsində əldə olunmasını göstərir. Real faiz dərəcəsi isə inflyasiya nəzərə alınmaqla investisiya nəticəsində alınə bilən əmtəə və xidmətlərin miqdarını əks etdirir.

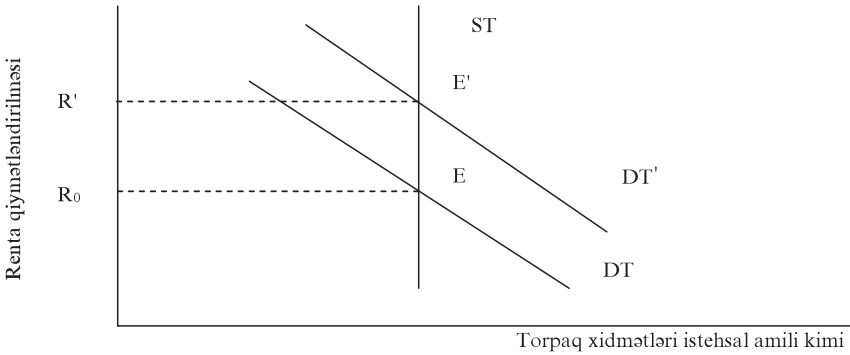
Real faiz dərəcəsinə aşağıdakı kimi təyin etmək olar:

$$\text{Real faiz dərəcəsi} = \text{nominal faiz dərəcəsi} - \text{İnflyasiya tempi} \quad (13.5)$$

Əlbəttə, əvvəlcədən inflyasiya tempini dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Əgər firmaya 10%-li nominal faiz dərəcəsi ilə ssuda verilibsə, hansı real faiz dərəcəsinə əldə etməyiniz qeyri - müəyyəndir. Kreditə pul vermək üçün (13.5) düsturu ilə gözlənilən real faiz dərəcəsinə qiymətləndirmək olar.

13.2. Torpaq rentası və torpağın qiyməti.

Torpaq və kapital istehsal amilləri olduqlarına görə onların xidmətlərinə tələb törəmədir. Ona görə də törəmə tələbinin ümumi prinsipləri torpaq bazarında aid olunur. Lakin torpaq prinsip-cə fiksə olunmuş iqtisadi amil olduğu üçün torpaq bazarında təkliflər, kapital bazarına nisbətən çox az mürrəkəb hadisədir. Şəkil 13.1 - də torpaq xidmətləri bazarı verilmişdir.

Şəkil 13.1. Torpaq xidmətləri bazarı.

Torpağa təklif, yəni torpaq xidmətlərinə təklif tamam ilə qeyri - elastikli olmaqla xarakterizə olunur, çünki ST təklif əyrisi şaqulidir. DT tələb əyrisi torpaq xidmətlərinə törəmə tələbini əks etdirir. Tələb əyrisinin forması torpağı istifadə edən sahədəki texnologiyadan, onların istifadə etdiyi istehsal amillərinin sayından, eləcə də onların istehsal etdikləri məhsullara tələbdən asılıdır. Beləki, kənd təsərrüfat məhsullarına tələbin artması torpağın son gəlirliyinin yüksəlməsinə səbəb olur. Torpağın son gəlirliyi onun

son məhsulunun buraxılan məhsulun qiymətinə hasilinə bərabərdir. Nəticə etibarı ilə istənilən müəyyən icarə stavkasında torpağa tələb yüksəlir.

Kənd təsərrüfat məhsullarına tələb artdıqda torpağın xidmətlərinin rentə qiymətləndirilməsi ilə nə baş verir? Torpaq xidmətlərinə tələbin artması ilə tələb əyrisinin DT vəziyyətindən yuxarı DT' vəziyyətinə sürüşməsi 13.1 şəkilində göstərilmişdir. Bu halda torpağın icarə haqqı R_0 -dan R' -dək artır. İcarə haqqının yüksəlməsi kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin artması ilə bağlıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti artdıqda ayrı-ayrı torpaq sahələrinin qiymətində nə baş verir? Yuxarıda torpaq xidmətlərinin icarə haqqının artmasını nəzərdən keçirdik. Alıcının torpaq sahəsinin alınmasına ödəmək istədiyi qiymət, bütün gələcək icarə daxil olmalarının müasir dəyərlərinə bərabər olduğuna görə, torpağın qiyməti də artacaqdır. Torpaq əbədi amil olduğuna görə (13.5) düsturu daha spesifik metod tətbiq etməyə imkan verir: əgər faiz dərəcəsi dəyişməz qalırsa, torpağın qiymətinin faizlə artımı illik icarə stavkalarının faizlə artımına bərabər olacaqdır. Deməli, icarə haqqı iki dəfə artdıqda, torpağın qiymətində 2 dəfə artacaqdır.

İki halı nəzərdən keçirək: xüsusi torpaq sahəsinə malik olan fermer, kənd təsərrüfatı bölməsindən çıxmaq və ya öz torpaq sahəsinə artırmaq istəmirsə, onda bu proseslərin heç birini hiss etməyəcəkdir. İcarə haqqının və torpağın dəyərinin artması onun faktiki xərclərinə təsir göstərməyəcəkdir. Əlbəttə, kənd təsərrüfat məhsullarının qiymətinin artması onun qazancını yüksəldəcəkdir. Əksinə, xüsusi torpaq sahəsi olmayan, torpağı icarəyə götürən fermerin iqtisadi vəziyyətini pisləşdirəcəkdir. O, öz məhsullarına qiymətin artmasını hiss edəcək, lakin eyni zamanda icrə haqqı da artacaqdır. Beləliklə, tələb və qiymətin artmasına baxmayaraq, belə fermer yüksək gəlir almaya bilər.

Belə halı nə ilə izah etmək olar? Torpaq sahibi olan fermeri bizneslə məşğul olan adam kimi təssəvür edək. Onun biznesinə torpağa sahiblik və fermer olmaq daxildir. Əgər torpaq biznesi torpaq xidməti bazarında titrəyişlər fermerliyi sıxışdıracaq. Kənd

təsərrüfatı mükəmməl rəqabətli sahə olduğu üçün fermerlik orta hesabla sıfır gəlir gətirəcəkdir. Kənd təsərrüfat məhsullarına tələb artdıqda torpağa sahib olmaq mənfəət gətirəcəkdir, çünki aktivin, yəni torpağın dəyəri artır.

Torpaq kəmiyyətə fiksə olunmuş aktiv olduğuna görə, “renta” sözü əksər hallarda istənilən amildən gəlir kimi nəzərdə tutulur. Bu gəlir həmin amilə təklifin məhdudluğu hesabına alınır.

Əgər amil, onun xidmətlərinin axını təmin edən təklifdən yüksək ödənilirsə, o, renta gətirir.

Məsələn, hesab edirlər ki, bəzi idman növlərində idmançılar öz qabiliyyətlərinə görə renta alırlar. Onların xidmətlərinə tələb törəmə tələbidir, onun əsasını idmançının oynadığı kluba gətirdiyi gəlir təşkil edir. İdmançıların qazanları yüksəkdir, çünki yaxşı idmançıların mövcudluğu klublara çoxlu baha biletlər satmağa imkan verir.

Müvafiq olaraq ərzaq məhsullarına tələbin artması ilə eyni zamanda ərzaqların qiyməti və kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpağın icarə haqqı yüksəlir. İcarə haqqı artır, çünki məhsulların qiyməti yüksəlmişdir. Son nəticədə torpağın qiymətini təyin edən başlıca amil, gələcəkdə ondan istifadə hüququna malik olan insanların sayıdır. Torpağın qiyməti torpaq sahibkarlarının ala biləcəyi icarə haqqı ilə təyin olunur. Beləliklə, qısa və uzunmüddətli dövrlərdə torpağa təklif fiksə olunmuşdur, onun qiyməti gələcəkdə təklif olunan xidmətlərin cari dəyərinə bərabərdir.

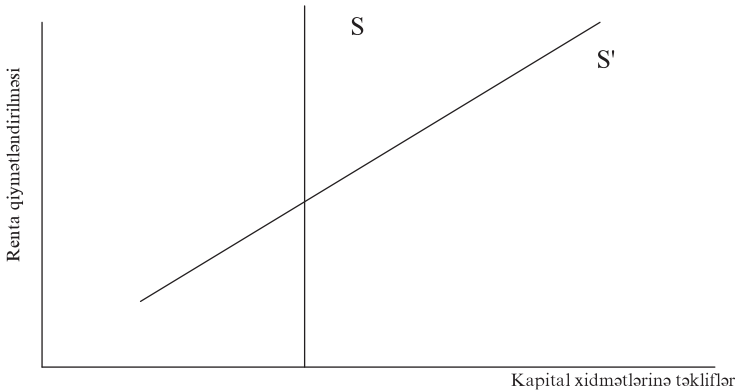
13.3. Kapital xidmətlərinə təklif.

Tələb tərəfdən kapital xidmətləri və kapital aktivləri bazarları resurs və xidmət kimi torpaq bazarındakı vəziyyəti əks etdirir. Lakin kapital xidmətləri sahəsində təkliflər fiksə olunmuş deyil, çünki yeni kapital əmtələri hər gün istehsal olunur.

Qısamüddətli dövrdə milli iqtisadiyyatda fiziki kapitalın məbləği fiksə olunmuş kəmiyyətdir. Maşın və dəzgahların hər bir tipi, bina və xammal ehtiyatlarının miqdarı məhduddur. Beləliklə, bütövlükdə iqtisadiyyat baxımından kapital xidmətlərinə qısa-

müddətli təklif tamami ilə qeyri - elastikdir.

Ancaq ayrılıqda götürülmüş sahə hətta qısamüddətli perspektivdə istifadə olunan kapital xidmətlərinin miqdarını dəyişdirə bilər. Məsələn, ayrılıqda sahədə yük avtomobillərinin miqdarı onların digər sahələrdən köçürülməsi vasitəsi ilə dəyişdirilə bilər. Daha çox ixtisaslaşdırılmış avadanlıq, məsələn domna sobalarının xidmətinin miqdarı qısamüddətli perspektivdə fiksə olunmuşdur, həmin anda onun miqdarı məhduddur, yenisinin tikintisinə isə çox vaxt lazımdır. Bu halda kapital xidmətinə təklif əyrisi şaqulidir (S). Əgər istifadə edilən kapitalın bir hissəsi ixtisaslaşmış deyilsə, operativ olaraq bir sahədən o birinə köçürülə bilərsə, onda kapital xidmətlərinin qısamüddətli təklif əyrisi artan xarakterli olacaqdır (S'). Hər iki hal şəkil 13.2-də verilmişdir.

Şəkil 13.2. Müəyyən sahənin kapital xidmətlərinə qısamüddətli təklifi.

Uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatda kapitalın miqdarı dəyişə bilər. Əsas fondların artırılması yeni zavodların tikilməsi, avadanlıqların alınması, ixtisarı isə avadanlıqların köhnəlməsi və ya işdən çıxması ilə həyata keçirilir. Əsas fondların dəyişməsinə uyğun olaraq, ayrıca sahədə kapital xidmətlərinin həcmi də artıb-azala bilər. Uzunmüddətli perspektivdə ixtisaslaşdırılmış avadanlıqdan istifadə olunmasının heç bir fərqi yoxdur, çünki o, davamlı vaxt intervalında istehsal oluna bilər və eləcə də istifadə

olunan avadanlığın köhnəlməsi mümkündür.

Qeyd edək ki, uzunmüddətli perspektivdə insanlar öz xərclərini ödəməyə qadir deyildirsə, heç bir şey istehsal etməyəcəklər. Bu prinsip kapital xidmətləri təkliflərinə də aid edilə bilər.

Kapital aktivlərindən istifadənin minimal qəbul oluna bilən renta qiymətləndirilməsi, aktivin sahibinin alternativ məsrəflərinin ödənilməsinə imkan verən stavkadır.

Minimal qəbul oluna bilən renta qiymətləndirilməsinin səviyyəsini təyin etmək üçün şərti misala müraciət edək. Tutaq ki, yeni dəzgah almaq üçün bir illik 10000 manat kredit götürülmüşdür. Dəzgah bir il icarəyə verilərək, sonra isə satılacaqdır. Həmin dəzgahın köməyi ilə hansı məbləği qazanmalıyıq ki, ziyan çəkməyək? Tamamı ilə aydındır ki, kredit faizini və avadanlığın aşınma dəyərini ödəməliyik.

Deməli, yeni dəzgahın icarəyə verilməsinin illik məsrəfləri:

$$\text{İllik məsrəflər} = \frac{\text{Faizlərin ödənilməsi}}{\text{Amortizasiya}} \cdot \frac{\text{İnvestisiyaların həcmi}}{x(\text{faiz dərəcəsi} + \text{amortizasiya norması})} \quad (13.6)$$

Fərz edək ki, kreditin real faiz dərəcəsi 5%, amortizasiya norması isə 10%-dir. Bu halda illik məsrəflər 1500 manat $[10000 \times (0,05 + 0,10)]$ təşkil edəcəkdir. Zərər çəkməmək məqsədi ilə həmin illik məsrəflər, minimal qəbul oluna bilən renta qiymətləndirilməsinə, yəni dəzgahdan istifadənin icarə haqqına bərabər qoyulur. Əgər dəzgahı özünüz istifadə edirsinizsə, onun işi heç olmazsa, sizin gəlirinizi illik məsrəflərin məbləği qədər artırmalıdır. Əks halda dəzgahın alınması məqsəddəyüğun deyildir. Əgər kapitalın icarəsinin real qiyməti minimal qəbul oluna bilən renta qiymətindən yüksəkdirsə, təklif olunan xidmətlərin miqdarını artırmaq lazımdır. Əgər dəzgah minimal qəbul oluna bilən gəlir normasından az məbləğ gətirirsə, onun modernləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi aparılmayacaqsə, onda uzunmüddətli dövrdə təklif olunan kapital xidmətlərinin miqdarı azalacaqdır.

(13.6) düsturundan görünür ki, təklif olunan kapital xidmətlərinin dəyərini əks etdirən minimal qəbul oluna bilən renta qiymət-

ləndirilməsi üç amillə təyin olunur: kapital nemətinin qiyməti (investisiya kapitalının ölçüsü), real faiz dərəcəsi və amortizasiya norması. Bu üç amil uzunmüddətli dövrdə istənilən rentə qiymətləndirilməsində təklif olunan kapital xidmətlərinin miqdarını təyin edir.

Qeyd edək ki, təcrübədə investorlar rentə qiymətləndirilməsi əvəzinə tez - tez “verim norması” və “qaytarma norması” anlayışlarından istifadə edirlər.

Verim norması qoyulmuş investisiyalardan alınmış mənfəətdən, onun maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq faiz ödəmələri çıxmaqla təyin olunur və investisiyanın dəyərindən faizlə ifadə olunur.

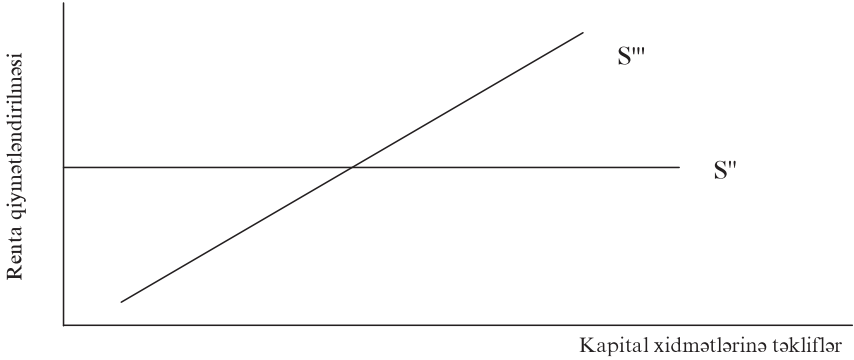
Əgər dəzgahın dəyəri 10000 manatdırsa, ilin axırında 9000 manata satılırsa və sahibkar onu ildə 2100 manat haqqla icarəyə verirsə, illik mənfəət 1100 manat (2100 manat - 1000 manat amortizasiya) təşkil edəcəkdir. Deməli, faktiki verim norması 11% $[(1100/10000) \times 100\%]$ olacaqdır.

Minimal qəbul oluna bilən verim norması - elə normadır ki, bu halda investor layihənin səmərəliliyini təmin edir. Deməli, bu vəziyyətdə investor layihəni maliyyələşdirmək üçün kredit götürə bilər. Əgər ən azı kredit ödəyən verim norması mövcuddursa, investor layihəni həyata keçirə bilər.

Minimal qəbul oluna bilən verim norması layihə başa çatdıqdan sonra faktiki və ya layihə verim norması ilə müqayisə edilə bilər. Bütün bu informasiyalar investor üçün çox qiymətlidir. Layihələrin müxtəlif verim normasının olması risin səviyyəsi ilə bağlıdır.

Uzunmüddətli perspektivdə bazara təklif olunan kapital xidmətlərinin həcmi kapitalın minimal qəbul oluna bilən verimindən asılıdır. Əgər kapitaldan istifadə böyük verimə malikdirsə, insanlar yeni kapital yaratmağa başlayırlar. Əksinə olduqda, kapitalın sahibkarları aktivlərin köhnəlmə nəticəsində işdən çıxmasına gedirlər və ya ondan istifadə etmirlər. Beləliklə, kapital xidmətlərinə uzunmüddətli təklif əyrisi kapitaldan istifadənin minimal qəbul oluna bilən verimi normasını əks etdirir. (şəkil 13.3)

Şəkil 13.3. Kapital xidmətlərinə uzunmüddətli təkliflər.

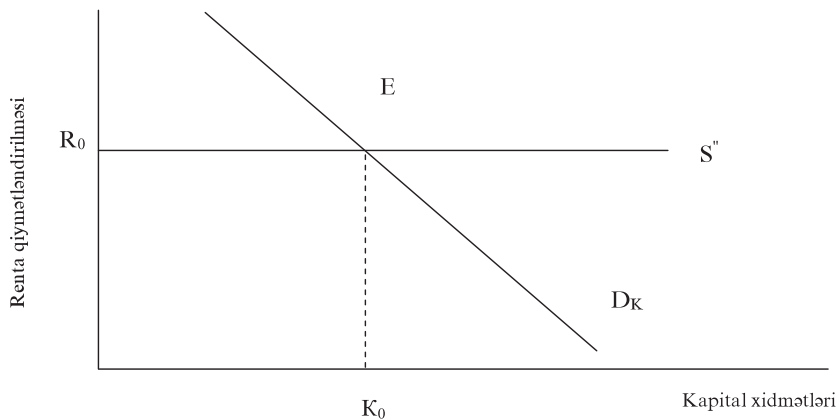
Şəkildə kapital xidmətlərinə uzunmüddətli təkliflərin iki mümkün olan əyrisi verilmişdir. Bu halda real faiz dərəcələri və amortizasiya norması sabit qəbul edilmişdir. Deməli, minimal qəbul oluna bilən verimə yalnız kapital nemətlərinin qiyməti təsir göstərir. Tam elastiki olan S'' uzunmüddətli təklif əyrisi qurulduqda, iqtisadiyyatda həmin qiymətlərdə tələbə müvafiq olan istənilən miqdarda fiziki kapitalın istehsal edilməsi fərz olunur. Onda uzunmüddətli perspektivdə minimal qəbul oluna bilən verim sabitdir. S''' təklif əyrisi alternativ fərziyəni əks etdirir. Bu halda kapital xidmətinə təkliflər tam elastiki deyildir, çünki təklif artdıqca, kapitalın qiyməti artır. Bu o deməkdir ki, kapital aktivləri istehsal edən sahələrdə (məsələn, tikinti) uzunmüddətli təklif əyrisi artan xarakterli olacaqdır. Məsələn, əgər tikinti genişlənsə, digər sahələrdən istehsal amillərinin cəlb olunması zərurəti yaranır, bu işə həm onların qiymətinin, həm də istehsal olunan məhsulların qiymətinin artmasına səbəb olacaqdır.

13.4. Kapital xidmətləri bazarında müvazinətlik.

Kapital xidmətlərinə təkliflə bağlı olan məsələləri nəzərdən keçirdik. İndi isə kapital xidmətlərinə tələbin nədən asılı olduğunu müəyyən edək. “İstehsal və törəmə tələbi” fəsilində qeyd etdik ki, uzunmüddətli perspektivdə rəqabətli firmaya kapital xidmətləri onun son gəlirliyinin renta qiymətləndirilməsinə bərabər olanadək tələb olunacaqdır. Kapital xidmətlərinin son gəlirliyi və müvafiq olaraq kapitala tələb onun istifadə həcmi firmanın məhsulunun qiyməti və digər istehsal amillərinin miqdarından asılıdır. Kapital xidmətlərinin son gəlirliyi buraxılan məhsulun qiymətinin fiziki kapitalın son məhsulunun hasilinə bərabər olduğuna görə, məhsulun qiymətinin yüksəlməsi kapital xidmətlərinə tələbi artırır. Kapitala nə qədər çox əmək düşürsə, kapital xidmətinin hər bir əlavə saatına natural ifadə də alınan son məhsul bir o qədər yüksək olacaqdır. Beləliklə, məşğulluq səviyyəsinin artması da kapital xidmətlərinə tələbi yüksəldəcəkdir.

Ayrıca sahənin tələb əyrisi hər bir firmanın tələb əyrisi formasındadır. Deməli, kapitalın sahə tələb əyrisi azalan xarakterlidir və firmanın istifadə etdiyi digər amillərin artması nəticəsində yuxarıya sürüşür. Nəhayət, sahədə kapital xidmətlərinə tələb əyrisi əmək kapitalla nə qədər asan əvəz edilərsə, bir o qədər elastiki olacaqdır və əksinə, buraxılan məhsula tələb nə qədər elastikdirsə, o qədər kapital məsrəfləri digər məsrəf növlərinə nisbətən əhəmiyyətlidir.

İndi isə ayrıca sahədə kapital xidmətləri bazarında uzunmüddətli müvazinətliyi nəzərdən keçirək (şəkil 13.4)

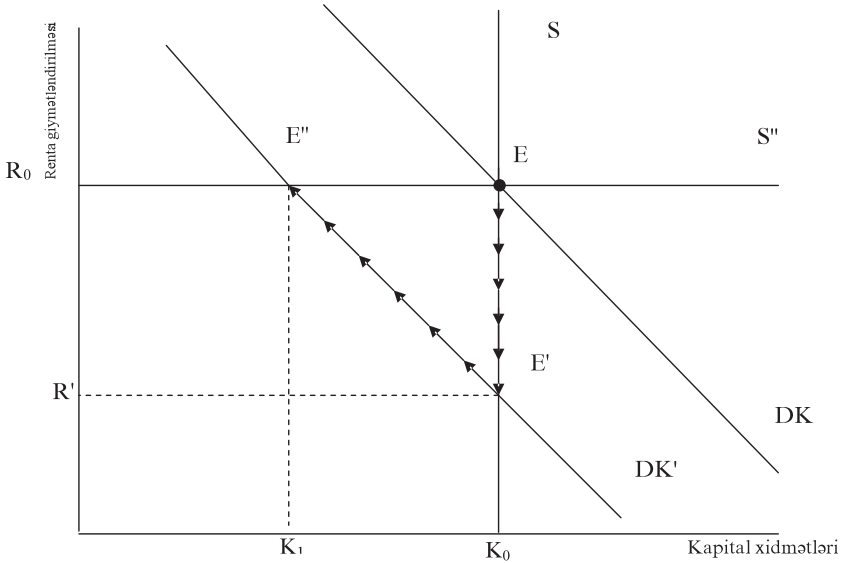

Şəkil 13.4. Kapital xidmətləri bazarında uzunmüddətli müvazinətlik.

S'' uzunmüddətli təklif əyrisi göstərir ki, kapital xidmətlərinə istənilən tələb üçün kapitala təklifin sabit “qiyməti”- R_0 renta qiymətləndirilməsində mövcud olacaqdır. DK tələb əyrisi firma üçün kapitalın son dəyərliliyi cədvəli əsasında qurulmuşdur. Uzunmüddətli müvazinətlik E nöqtəsindədir. R_0 renta qiymətləndirilməsinə K_0 kapital xidmətlərinin həcmi uyğundur. Deməli, kapitalın bu renta qiymətləndirilməsi kəmiyyətində kapital sahədə qalacaqdır.

Qısamüddətli dövrdə kapital xidmətləri bazarının necə fəaliyyət göstərdiyini müəyyən etmək üçün əmək haqqının artmasının sahədə kapitalın miqdarı və onun renta qiymətləndirilməsinə təsirini nəzərdən keçirək. Əmək haqqının artması tələb olan kapital xidmətlərinin miqdarına ikili təsir göstərir. Birincisi, əməkdən istifadə məsrəflərinin artması nəticəsində sahənin məhsullarına təklif əyrisi sola sürüşür. Bu o deməkdir ki, məhsulun bahalaşması nəticəsində sahənin ümumi buraxılışı azalacaqdır. Məsrəf effekti məhsul buraxılışını aşağı salır və müvafiq olaraq kapital xidmətlərinə tələbi azaldır. İkincisi, indi kapital xidmətləri əmək xidmətlərinə nisbətən ucuz olduğu üçün, firma istehsalın daha kapitaltutumlu üsulunu axtarmağa məcbur olacaqdır. Əvəzətmə effekti adətən ka-

pitala tələbi artırır. Sahənin məhsuluna tələb nə qədər elastiki olarsa, qiymətin artması nəticəsində istehsalın azalması o qədər çox olacaq və məsrəf effekti o qədər nəzərə çarpan olacaqdır. Digər tərəfdən, kapital və əmək nə qədər çox əvəzedilə bilən olsalar, o qədər əvəzetmə effektinin rolu mühüm olacaqdır. Nəzəri olaraq bu iki effektin istəniləni üstünlük təşkil edə bilər. Şəkil 13.5 - də məsrəf səmərəsinin üstünlük təşkil etməsi göstərilmişdir.

Şəkil 13.5. Əmək haqqının artmasının kapital xidmətləri bazarına təsiri.

Bu isə renta qiymətləndirilməsinin istənilən kəmiyyətində kapital xidmətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Kapital xidmətlərinə tələb əyrisinin DK-dan DK'-ə aşağıya sürüşməsinə nəzərə alaraq, renta qiymətləndirilməsi və istifadə olunan kapitalın miqdarı ilə nə baş verdiyini nəzərdən keçirək. Hesab etsək ki, qısamüddətli dövrdə xidmətlərə təklif K_0 sabitdir, onda S təklif əyrisi şaquli olacaqdır. Kapital xidmətlərinə tələbin dəyişməsi sahənin yerini E nöqtəsindən E' nöqtəsinə dəyişir. Sahədə kapitaldan isti-

fadənin gəlir norması R_0 -dan R' -dək əhəmiyyətli dərəcədə azalacaqdır.

Beləliklə, əmək haqqının artması son məhsula çox ödədiyi üçün qismən istehlakçının və öz kapitalına az gəlir aldığına görə qismən kapitalın sahibkarının hesabına baş verir. Kapitalın çox hissəsi firmanın istifadəsində olduğu üçün əmək haqqının artması nəticəsində onun mənfəəti azalır. Həmin sahədə kapitalın faktiki renta qiymətləndirilməsi minimal qəbul oluna bilən verim normasından aşağı düşür.

Qısamüddətli müvazinətlik şəraitində kapital xidmətlərinin ödənilməsi həmin xidmətlərin təqdim xərclərini ödəmədiyi (şəkil 13.5) üçün sahəyə kapitalın tədarükçü firmaları əsas fondların köhnəlməsinin əvəz edilməsini mənasız hesab edirlər. Kapital xidmətlərinə təklifin ixtisarı nəticəsində kapitalın renta qiymətləndirilməsi yüksəlir. Müəyyən dövrdən sonra müvazinətlik nöqtəsi renta qiymətləndirilməsinin artması və kapitaldan istifadənin azalması ilə DK' əyrisi boyunca yuxarıya yerini dəyişir (əyrinin üzərində oxla göstərilmiş). Uzunmüddətli müvazinətlik E'' nöqtəsində qərarlaşır. Bu nöqtədə kapital xidmətləri tədarükçüləri yenidən kapitalın minimal qəbul oluna bilən renta qiymətləndirilməsini əldə edirlər. Müəyyən sahədə kapital xidmətlərinə təklif S'' əyrisindəki kimi tamamilə elastikdirsə, kapital xidmətləri bazarına uzunmüddətli adaptasiya tam sürətdə istifadə olunan xidmətlərin miqdarının dəyişməsi hesabına əldə olunur. Qeyd edək ki, bu nəticə işçi qüvvəsi və istənilən digər amillərə də aiddir. Əgər bu amil digər sahəyə asanlıqla yerini dəyişirsə, uzunmüddətli perspektivdə onun gəlirliyi həmin konkret sahədə mövcud olan tələbin şəraitindən asılı deyildir. Gəlirlik yalnız qısamüddətli dövrdə dəyişəcəkdir, çünki tələb azaldıqda, amil sahəni tərk edir və o, artdıqda sahəyə qaydır.

Əsas anlayışlar.

Fiziki kapital.

Maddi sərvətlər.

Kapital aktivinin qiyməti.
Kapitalın renta qiymətləndirilməsi.
Amortizasiya norması.
Minimal qəbul oluna bilən gəlir norması.
Minimal qəbul oluna bilən verim norması.
Renta.
Aktivin qiyməti.
Müasir (diskontlaşdırılmış) dəyər.
Müddətsiz aktivlər.
Nominal faiz dərəcəsi.
Real faiz dərəcəsi.

Özünü yoxlama sualları.

1. Maddi sərvətlərin xüsusiyyətləri.
2. Kapital və torpaqdan istifadədən gəlir axınına təsir edən amillər.
3. Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə kapital xidmətlərinə təkliflər.
4. Kapital aktivlərinin qiyməti və renta qiymətləndirilməsi.
5. Torpağın rentası və qiyməti.
6. Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə kapital bazarında müvazinətlik.

14. İqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik amilləri

14.1. Sığorta bazarı və risqlərə fərdi münasibət

14.2. Risq və kapitalın verimi

14.1. Sığorta bazarı və risqlərə fərdi münasibət

Gələcəyə təsir göstərən istənilən fəaliyyət qeyri-müəyyən nəticəyə malikdir. Kapital və torpağın dəyərliliyi onların gələcəkdə gətirdikləri gəlirdən asılı olduğuna görə kapitalın iqtisadiyyatı risq və qeyri-müəyyənlik iqtisadi nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan qeyri-müəyyənlik amillərinin insanların davranışına necə təsir etdiyini və bazar iqtisadiyyatında risqə meyilliyinin ayrı-ayrı fərdlər arasında necə bölüşdürüldüyünü nəzərdən keçirək.

Qeyd edək ki, insanların risqə münasibətinə görə istehlakçılar üç tipə bölünürlər: risq əlehdrləri, risqə neytral olanlar, risq sevənlər. Fərz edək ki, biz manetanı yuxarı atdıqda, onun yazılı və qerb olan tərəfinin düşmə ehtimalı bərabərdir. Tutaq ki, hər bir tərəf düşdükdə birisi udursa, o birisi bir manat uduzur. Kim bu halda oynayacaq. Neytral istehlakçı yalnız orta mənfəət haqqında düşünür. O, sıfıra bərabər olduğu üçün ona belə oyunlar maraqlı deyildir.

Risq sevən insanlar isə əksinə oynayacaqdır, çünki belə oyun risqlə bağlıdır, o isə risq etməyi sevir.

Əksər insanlar bir manata oynamamağa üstünlük verirlər və qoyulan məbləğin arması ilə o, daha çox mənfə meyilli olacaqdır. Deməli, o, risqin əlehinədir. Onlar risq etməyi sevmirlər və yalnız belə sınağa təminatlı kompensasiya verildikdə razı olurlar.

İqtisadiyyat üçün əksər insanlar **risq əlehdarlarıdır**. Onlar yalnız alınmış orta gəlirlərin cəlbəciliyi şəraitində risqə gedəcəklər.

Risqin azaldılması üçün insanlar və kompaniyalar onu sığorta edirlər. Əgər oğurluq nəticəsində insanın öz avadanlıqlarını itirmək təhlükəsi mövcuddursa, o, sığorta kompaniyasına sığorta mükafatı ödəyərək, əvəzində sığorta sertifikatı alır və bununla da yeni avadanlıq almağı öz üzərinə götürür. Deməli, risq sığorta

kompaniyasına köçürülür.

Bu halda əsas məsələ sığorta kompaniyasının öz məsrəflərini necə ödəməsi və alıcılar üçün qəbul edilə bilən qiymətdə sertifikatların satışının davam etdirilməsidir.

Məlumdur ki, istehlakçıların əksəriyyəti risqin ələhdarlarıdır. Bu halda risqin qarşısını almaq üçün həmin problemin sığorta aspektini nəzərdən keçirək. Tutaq ki, siz avtomobilə maliksiz, onun əvəzedilməsi 6000 manata başa gələ bilər. Avtomobilin il ərzində oğurlanma ehtimalı 1/20-dir. Sığortasız onun oğurlanmasından orta və ya gözlənilən itgilər 300 manat ($6000 \times 1/20$) təşkil edəcəkdir. Avtomobili qaçırılmadan qurtarmaq üçün nə qədər sığorta haqqı ödənilməlidir?

Əgər avtomobilin sahibi **risqə neytraldırsa**, onu yalnız orta fayda (və ya itgi) maraqlandırır, o, sığortaya 300 manatdan çox ödəməyəcəkdir. Əgər sığorta kompaniyası qaçırılmış avtomobilin dəyərini ödəməyə razı olarsa, o, sığorta sertifikatına minimum 300 manat tələb etməlidir. Lakin sığorta kompaniyasının eləcə də digər məsrəfləri mövcuddur. Bu məsrəfərə sığorta sertifikatının yazılması, ödəmələrə nəzarət, qaçırılma faktını yoxlamaq və i.a. Əgər kompaniyanın bir sığorta sertifikatına son məsrəflər 100 manat təşkil edirsə, o, avtomobili 400 manatdan az qiymətə sığorta etməyəcəkdir. Deməli, avtomobilin sahibi risqə neytraldırsa, o, həmin məbləği ödəməyəcək və sığorta almayacaqdır. Əgər avtomobilin sahibi risqin ələhdardırsa, o, 400 manatı ödəyəcək və həmin kompaniya ilə sığorta müqaviləsi bağlayacaqdır.

Beləliklə, insanlar risqin ələhdarları olduqda kompaniyanın məsrəflərini ödəyən stavkalarla sığorta edəcəklər; risqə qarşı neytral olduqda isə onlar yalnız gözlənilən itgilərin məbləğini ödəməyə hazır olacaqlar.

Lakin insanlarla birlikdə sığorta kompaniyaları da risqin ələhdarı ola bilər. Bəs nə üçün bu halda kompaniya (300-400) 100 manat az qəbul edərək, risqi öz üzərinə götürür?

Bu sualın cavabı risqlərin birləşdirilməsi mexanizmində axtarılmalıdır. Bunu insanların həyatının sığorta edilməsi timsalında

araşdıraraq. Əlbəttə insanların həyatının sığorta edilməsi onları ölüm riskindən qurtarmır, lakin insanlara ailəsinin kifayət dərəcədə maliyyə resurslarına malik olmasına kömək göstərir. Lakin az miqdarda insanlardan il ərzində neçəsinin dünyasını dəyişməsinə statistik göstəricilər əsasında yəqinliklə demək çətindir. Çox hallarda isə bunu təxmini hesablamaq olar.

Bunu aydınlaşdırmaq üçün maneta ilə oyunu yada salaq. Manetanı yuxarı atdıqda yazılı tərəfin düşmə ehtimalı orta hesabla qərb tərəfin düşməsinə bərabərdir. Lakin manetanı bir dəfə yuxarı atdıqda yazılı tərəfin düşmə ehtimalı 100%-ə və ya 0%-ə bərabər olacaqdır. Əgər monetanı yuxarı iki dəfə atsaq, belə ekstremal variant az ehtimala malikdir. Bu halda yazılı tərəfin qərb olan tərəfə nisbətən düşmə şansı 1-in 4-ə nisbətində bərabər olacaqdır. Monetanı nə qədər tez-tez yuxarı çox atsanız, onun yazılı tərəfinin düşmə ehtimalı bir o qədər artacaqdır. Əgər monetanı yuxarı 10 dəfə atsanız yazılı tərəfin düşmə ehtimalı 0,66, 20 dəfə - 0,74, 100 dəyər 0,95 olacaqdır.

Analoji olaraq həyatını sığorta edən insanlar qrupunun sayının arması nəticəsində, gələcə ildə dünyasını dəyişəcək insanların miqdarında qeyri-müəyyənlik əhəmiyyətli dərəcədə azalacaqdır. Deməli, çoxlu saylı insanlar qruplarında ölümə nisbətən qeyri-müəyyənliyin kiçik səviyyəsi sığorta biznesini real edir. Sığorta kompaniyası ödənilən sığorta haqqları müqabilində dünyasını dəyişənin ailəsi və ya dostlarına daha böyük məbləğləri ödəməyə təminat verir. Sığorta kompaniyası daha çox insanların ölüm risklərinin birləşdirdiyinə görə belə vədləri daha yüksək dəqiqliklə verə bilər. Belə mexanizm sığorta kompaniyalarının az və ya çox dərəcədə gəlirlərinə təminat verir. Qeyd edək ki, yanğın və ya avtomobillərin qaçırılmasının sığorta edilməsi də **risqlərin birləşdirilməsi mexanizmi ilə bağlıdır**. Hər bir halda sığorta kompaniyası daha çox sayda müstəqil fərqli riskləri qruplaşdırır. Yanğından sığorta edilmiş və qaçılan avtomobillərin faizi təxminən düzğün müəyyən olunduğuna görə sığorta kompaniyasının məsrəfləri riskdən azaddır.

Lakin bəzi riskləri birləşdirmək mümkün deyildir. Məsələn, illər üzrə zəlzələdən itgilərin orta faizini hesablamaq olmur, çün-

ki kiçik zəlzələrdən itgilər nəzərə çarpan deyildir. Lakin iri zəlzələdən itgilər çox böyük olur. Analoji olaraq, tankerlərin sahibləri dənizə neftin tökülməsindən itgilərli kompensasiya etmək üçün sığorta ala bilərlər. Lakin tankerlərin sayının az olmasına baxmayaraq, burada risqi birləşdirmək mümkün deyildir, çünki neftin tökülməsində itgilər çox million dollara bərabər ola bilər.

Belə halların sığorta edilməsində **risqlərin bölüşdürülməsindən** istifadə olunmalıdır. Məsələn, “LLoyds” London assosiyasiyası tanker sahiblərinə sığorta sertifikatı satıqda, risqi ona daxil olan çoxlu sayda kompaniyalar arasında bölüşdürür. Bu o deməkdir ki, hər bir kompaniya tankerin sahibinin haqqının müəyyən hissəsini alır və həmin nisbətdə mövcud ola bilən itgiləri ödəmək üzrə öhdəliklər qəbul edilir. Deməli, ən iri dəniz kompaniyasını asanlıqla müfləsləşdirə bilən çox böyük həcmdə neftin tökülməsi bir sıra sığorta kompaniyaları arasında bölüşdürülür.

Beləliklə, yüksək itgilər olan hallarda risqlərin bir neçə sığorta kompaniyaları arasında bölüşdürülməsi səmərəlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, risqlərin birləşdirilməsi və bölüşdürülməsinin mövcudluğu şəraitində sığorta kompaniyaları bir sıra risq növlərini sığorta edə bilmirlər. Bunun iki səbəbi mövcuddur. Birincisi, sığorta sertifikatının mövcudluğundan insanın davranışını elə dəyişir ki, sığorta kompaniyalarının məsrəfləri yüksəlir. Bu risq mənfə problemidir. Əgər insan avtomobili qaçırılmadan sığorta edirsə və bu hadisə baş verdiyi halda ona yeni avtomobil almağa kifayət qədər vəsait verilsə, onun avtomobilin qapısını bağlamağa marağı azalır. Lakin əksər sığorta olunmuş avtomobillər bu səbəbdən qaçırılırsa, sığorta kompaniyasının sığorta dəyəri yeni avtomobilin dəyərinə yaxın olacaqdır və belə yüksək sığorta sertifikatı almaq istəyən tapılmayacaqdır. Ona görə də bu problemin həlli yolu itginin dəyərinin qismən ödənilməsidir. Beləliklə, sahibkarların avtomobillərin qapılarını bağlamaq stitmulu yaranır və onlar risqin bir hissəsini öz üzərinə götürəcəklər.

İkinci problem, qeyri-səlis seçim problemidir. Bu və ya digər itgidən sığorta olunan vətəndaş, əksər hallarda pul ödəmələrini

alan insanlardır. Fərz edək ki, kimsə avtomobillərin qapısını bağlamamaq vərdişinə malikdir. Onun üçün səliqəli adama nisbətən qaçırılmaqdan sığorta etmək daha cəlb edicidir.

Lakin sığorta kompaniyası baxımından hüşsuz adamlar-bütün əhalidən qeyri səliss seçilmənin nəticəsi demək deyildir. Onlar orta vətəndaşa nisbətən az səliqəlidirlər, yəgin ki, onların maşınları qaçırılmasına daha çox ehtimal var. Əgər sığorta kompaniyası bu risqin qarşısını sığorta stavkalarının artırılması yolu ilə almaq istəsə, qapıları bağlayanlar üçün avtomobillərin qaçırılmadan sığorta edilməsi az cəlb edici olacaqdır. Səliqəli insanlar əlverişli qiymətə sığorta sertifikatını əldə etmək imkanını ümumiyyətlə itirə bilərlər, çünki sığorta kompaniyası onların hüşsuz olmamalarını təyin etmək iqtidarında deyildir.

14.2. Risq və kapitalın verimi

Kapital bazarları, sığorta bazarı kimi insanlara risqin səviyyəsini azaltmağa imkan verir. Lakin sığorta bazarlarından fərqli olaraq kapital bazarları risqin səviyyəsini yüksəldə bilər. Əvvəlki fəsildə qeyd etdik ki, kapital nemətin və ya torpaq sahəsinin qiyməti bu obyektərdən gələcək gəlirin diskontlaşdırılmış dəyərində bərabər olmalıdır. Orada biz gələcək gəlirlərin bizə məlum olduğunu qəbul etmişdik. İndi isə həmin qaydanı gələcək gəlirlərin qeyri-müəyyən olduğu halda necə tətbiq olunduğunu nəzərdən keçirək.

Fərz edək ki, A və B dəzqahlarının hər birinin qiyməti 90 manatdır. İl ərzində istismar edildikdə A dəzqahı 20 manat, B-dəzqahı isə 10 manat və ya 30 manat daxil olmanı təmin edir. Bu iki nəticə eyni ehtimallıdırsa, il ərzində B dəzqahında orta verimin 110 manat minus 90 manat, plus 10 və 30 manat arasındakı orta kəmiyyət, yəni A dəzqahındakı verimə bərabərdir. Faiz dərəcəsi 10 olduqda bu dəzqahların bu günkü dəyəri neçədir?

Əvvəlki fəsildəki qaydaya görə bir ildən sonra 10%-li faiz dərəcəsi ilə, müasir dəyəri 110 manat alınan A dəzqahının dəyəri 100 manatdır. Əgər B dəzqahının orta verimi A dəzqahına bərabədirsə,

B dəzğahının dəyəri onun dəyərinə bərabər olmalıdır? Hər halda risqə görə qoyuluşa düzəliş edən fərd üçün bərabər olmamalıdır. 100-dən 120-dək manat verim gətirən B dəzğahı risq ələhdarı üçün az dayanıqlı 110 manat verim gətirən A dəzğahına nisbətən az cəlb edicidir. Beləliklə, risq ələhdarları B dəzğahına 100 manatdan bir az ödəyirlər. Deməli, bu misal aşağıdakı ümumi prinsipə təsvir edir:

Qeyri-müəyyən verimli aktivin qiyməti adətən onun orta gələcək veriminin müasir dəyərindən aşağıdır.

Bu kəmiyyətlər arasında fərqlər nə qədər böyükdürsə, verim bir o qədər risqli olur və fərd bir o qədər risqin ələhdarı olur. Əgər aktivin verimi müəyyən kəmiyyətdirsə, aktivin verim norması faiz dərəcəsinin elə ölçüsünə bərabərdir ki, orada gələcək verimin müasir dəyəri aktivin qiyməti ilə eynidir. Orta verim normasını aşağıdakı kimi təyin etmək olar:

$$P = \frac{V + R}{1 + r} \quad (14.1)$$

burada P - dəzğahın bu günkü dəyəri

r - dəzğahın verim norması

V - bir ildən sonra dəzğahın dəyəri

R - dəzğahın orta verimi

Düsturun hər iki tərəfini $(1+r)$ vurub, hər iki tərəfdən P çıxaraq və hər iki tərəfi P vursaq, verim norması üzrə ümumi düsturunu tapırıq:

$$r = \frac{R + (V - P)}{P} \quad (14.2)$$

Hər iki A və B dəzğahları üçün $R = 20$ manat, $V = 90$ manat. A dəzğahı üçün $P = 100$ olduqda, (14.2) düsturundan $r = 0,10(10/100)$ və ya 10%. Yuxarıda qeyd etdi ki, B dəzğahı 100 manatdan az qiymətə malikdir. Tutaq ki, 90 manatdır, onda (14.2) düsturuna görə B dəzğahının orta verim norması 0,22 (20/90) və ya 22%-dir. Deməli B dəzğahı A-ya nisbətən az məbləğə satılır, həmin aktiv risqli olduğu üçün daha yüksək orta verim normasına malikdir. Onda bu dəzğahların müqayisəsindən ümumi prinsip:

Daha yüksək risqli investisiya, az risqliyə nisbətən böyük verim normasını təmin edir.

Qeyd olunmuş prinsipi təsvir etmək üçün xəzinə veksellərinin (qısamüddətli dövlət istiqrazları) inflaysiya tempini nəzərə almaqla verim normasını nəzərdən keçirək. Onlar maddi deyil, maliyyə aktivləridir. Bu investisiyalar, gələcəkdə maliyyə verimi gətirirlər. Qeyd etməliyik ki, səhmlərə qoyuluşlar, vekselə nisbətən risqlidir və ona görə də səhmdən verim norması, xəzinə veksellərindən gəlir stavkasına nisbətən yüksəkdir. Maliyyə aktivlərinin təşkil olunmuş bazarları mövcuddur, onların iştirakçıları çoxlu sayda xüsusi şəxslər və institusional investordlardır. Bu bazarlarda çoxlu sayda iştirakçılar birbaşa və ya dolay, təqaüd fondları və digər qurumlar tərəfindən fəaliyyət göstərdikləri üçün onlar sığorta bazarlarında olduğu kimi risqin bölüşdürülməsi funksiyasını yerinə yetirirlər.

Beləliklə, kapital bazarı çoxlu sayda insanlar arasında risqi bölüşdürərək, firmalara həddindən çox maddi kapitalla risqli investisiyaların həyata keçirilməsinə imkan yaradır (IBM - korporasiyası kimi).

Sığorta bazarlarına uyğun olaraq kapital bazarlarının ən mühüm funksiyası risqlərin birləşdirilməsidir. Bunu aydın təsvir etmək üçün maliyyə aktivlərinin alıcılarının davranışını nəzərdən keçirək. Risq ələhdarları olan investor maliyyə aktivləri portfelinin yüksək orta verim normasının olmasını nəzərdə tutur, lakin bu halda o, yüksəldilmiş risqi rədd edir. Alıcılar risq ələhdarları olduqları üçün onlar öz üzərlərinə götürdükləri yüksəldilmiş risqi daha yüksək verim norması ilə kompensasiya etməlidirlər.

İlk növbədə investor qarşısında duran risqli və risqsiz aktivlər probleminə baxaq. Tutaq ki, yalnız risqsiz və risqli iki aktiv mövcuddur. Investor onların hər birinə öz sərvətinin qoyulacaq payını təyin etməlidir. Biz yuxarıda müəyyən etdik ki, risqli aktiv yüksək risqi kompensasiya edən orta hesabla yüksək verim normasını nəzərdə tutur. Müəyyən bir son halda investor bütün vəsaitlərini risqli aktivə qoyaraq, yüksək verim əldə edər və öz üzərinə maksimal mümkün olan risq qəbul edə bilər. Digər halda bütün vəsaitləri

risqsiz aktivə yerləşdirərək, orta verimdən imtina edə bilər.

Nəhayət vəsaitləri bu aktivlərin hər birinə qoyaraq, müəyyən maksimal olmayan risqdə orta verim ala bilər.

Əgər investor risq ələhdarı deyilsə, o, üçüncü üsula üstünlük verəcəkdir: vəsaitlərin bir hissəsini risqli, digərini isə risqsiz aktivə qoyacaq. Ümumi halda risqli aktivə qoyulmuş vəsaitlərin payı onun risqdən imtina dərəcəsiindən asılı olaraq yüksələcək və bir o qədər risqli və risqsiz aktivlərin orta verimlərinin kəmiyyətləri nəzərə çarpacaq fərqlənəcəkdir. Məhz bu fərq risq üçün mükafatı təşkil edir və investorun qəbul etməyə hazır olduğu risq yüksəldikcə, onun məbləği artacaqdır.

Qeyd edək ki, ümumi halda investor üçün qiymətli kağızlar portfeli diversifikasiya etmək, başqa sözlə, bir neçə müxtəlif risqli aktivlərə (məsələn, səhmlərə) malik olmaq sərfəlidir. Tutaq ki, iki növ risqli aktivlər - neft kompaniyasının səhmləri və bank səhmləri mövcuddur. Bu qiymətli kağızlar üzrə yaxşı iqtisadi konyuktura müddətində verim 4 manat və əlverişli olmayan dövrdə 2 manat təşkil edir. Yaxşı vaxt ehtimalı hər bir sahədə mövcuddur və əlverişli konyukturanın olması bir-birindən asılı deyildir. Ona görə də verim normasının kəmiyyəti bu sahələrdə müstəqildir. Fərz edək ki, səhmlərin qiyməti eynidir və investor iki səhm almaq qərarını qəbul edir. Bu halda o, bütün vəsaitləri bir sahəyə yönəlməli və ya diversifikasiya etməlidirmi? Bu sualın cavabını müəyyən etmək üçün tutaq ki, əvvəlcə investor iki bankın səhmini alır. Bank işində yaxşı konyuktura ehtimalı 50% bərabər olduqda, investor 8 manat qazanacaqdır. Əgər işlər pis getsə 4 manat əldə edəcəkdir. Analoji olaraq o, iki neft səhmi alarsa, gəlir 8 və ya 4 manat təşkil edəcək. Hər iki halda orta gəlir 6 manat təşkil edəcəkdir.

İndi isə fərz edək ki, investor portfeli diversifikasiya edərək, hər səhm növündən birini alır. Bu halda hər iki sahədə pis konyukturanın olması ehtimalı 25%-ə bərabərdir. Eyni vaxtda bir sahədə böhranın və digərinin çiçəklənməsi ehtimalı 50%-dir. Eyni zamanda hər iki sahədə yaxşı konyukturanın olması ehtimalı 25%-dir. Başqa sözlə 4 və ya 8 manat qazanmaq şansı 25%-ə, 6 manat isə 50%-ə

bərabərdir. Deməli, orta gəlir 6 manat təşkil edəcək, lakin diversifikasiya halında risk aşağı olacaqdır. Məhz ona görə də riskdən imtina edən investor, ixtisaslaşdırılmış müəyyən növ qiymətli kağızlarla nisbətən portfelin diversifikasiyasına üstünlük verəcəkdir.

Əlbəttə, göstərilən misalda, hər iki sahədə eyni vaxtda pis və ya yaxşı konyukturanın olması ehtimalı mövcuddur. Eləcə də bir sahədə yaxşı il o, biri sahədəki pis ili kompensasiya edərək, ümumi verimi stabilləşdirmək şansında mövcuddur. Məhz belə imkanlar diversifikasiyanı investorlar üçün cəlb edici edir.

Diversifikasiya - investisiyanın bir neçə riskli aktivlər arasında bölüşdürülməsi yolu ilə riskin azaldılmasına yönəldilmiş strategiyadır.

Deməli, sifariş portfelində müxtəlif sahələrin sayının artırılması riskin səviyyəsini aşağı salır. Nobel mükafatı laureatı (1981-ci il) ABŞ-ın Yelsk Universitetinin professoru Ceyms Tobenin qeyd etdiyi kimi, bütün yumurtaları bir zənbilə qoymaq səmərəli deyildir.

Yuxarıda müxtəlif növ aktivlərə qoyulmuş investisiyaların veriminin bir-birindən asılı olmadığı mülahizəsini qəbul etmişdik. Lakin real həyatda müxtəlif səhmlərin gəlirləri arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Əlverişli iqtisadi xəbərlər olduqda əksər kompaniyaların səhmlərinin kursu artır, pis xəbərlərdə isə kurslar orta hesabla aşağı düşür. Müxtəlif aktivlərin veriminin ölçüsü birgə dəyişirsə, o, koorelyasiya olunmuş hesab olunur. Aktivlərin veriminin ölçüsü eyni istiqamətdə dəyişirsə, o, müsbət koorelyasiya olunmuş hesab edilir. Əgər iki aktivin verimi əks istiqamətlərdə dəyişirsə, o, mənfi koorelyasiya olunmuş verim adlanır. Müsbət və mənfi koorelyasiya riskin azaldılması prosesində diversifikasiyanın səmərələrinə müxtəlif formada təsir göstərir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ümumi halda mənfi koorelyasiyalı səhmlər digər səhmlərlə birlikdə hətta onların verimi stabil olmadığı halda qiymətli kağızlar portfelinə nisbətən qeyri-müəyyənlik səviyyəsini azaltmağa imkan verir. Digər səhmlərlə müsbət korrelyasiya olunan səhmlər, hətta onlar nisbətən stabil verim təmin et-

dikdə belə, portfelin diversifikasiyası baxımından o qədər də cəlb edici deyildilər. Ona görə də portfel formalaşdırıldıqda, aktivlər ayrı-ayrı komponentlərə görə deyil, bütövlükdə portfelə investisiyaların verimi risqi baxımından əldə edilməlidir. Eyni zamanda qeyd edək ki, diversifikasiya yalnız investisiya portfelinin formalaşdırılmasında deyil, bütün situasiyalarda vacibdir.

Beləliklə, müvazinətli vəziyyətdə risqli aktivlər daha yüksək verim normasına malikdir, çünki portfel sahibkarları əlavə risqə görə kompensasiya almalıdırlar. Gəlirin müvazinətli stavkası aktivlər bazarında tələb və təkliflə təyin olunur.

Səmərəli bazarlarda aktivlərin qiymətləri daxil olma risqlərini əks etdirir və onun istifadəsindən gəlirlə bağlıdır. Aktivlər bazarlarının səmərəliliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki kapital qoyuluşunun bölüşdürülməsi aktivlərin qiymətindən asılıdır.

Əsas anlayışlar

Risq əlehdarları
Risqə neytral olanlar
Risq sevnələr
Risqin birləşdirilməsi
Risqin bölüşdürülməsi
Geyri-səlis seçim
Orta verim norması
Diversifikasiya
Verim koorelyasiyası
Səmərəli bazarlar

Özünü yoxlama sualları

1. Sığorta bazarının xüsusiyyətləri
2. Risqlərin növləri və onların verim normasına təsiri
3. Risk və kapitalın verimi
4. Risqlərin birləşdirilməsi və diversifikasiyası.

15. Vergilər, dövlət xərcləri və transfert ödəmələri

15.1. Vergitutma prinsipləri və vergi islahatı

15.2. Dövlət xərcləri və transfert ödəmələri

15.1. Vergitutma prinsipləri və vergi islahatı

Dövlət vergiləri və xərcləri gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsir göstərir, insanlarda birinin vergi yükünü artırır, digərinə isə əlverişli şərait yaradır. İqtisadçıları, eləcə də vergi ödəyicilərini uzunmüddət vergi yükünün ədalətli bölüşdürülməsi məsələsi maraqlandırır. Bu sahədə ümumi qəbul edilmiş iki əsas etik prinsiplər mövcuddur: üfüqi və şaquli ədalətlik prinsipləri.

Üfüqi ədalətlik prinsipi bərabər vəziyyətdə olanların vergi qanunlarında eyni şərhini nəzərdə tutur. Şaquli ədalətlik prinsipi qeyri-bərabər vəziyyətdə olanların müxtəlif şərhini nəzərdə tutur.

Fərz edək ki, iki nəfər həftədə 40 saat işləyir. Biri dövlət müəssisəsində müzdlü işləyir, digəri isə öz biznesində işləyir. Tutaq ki, şəxsi biznesdə işləyənin gəliri muzzdlu işçinin əmək haqqına bərabərdir. Üfüqi ədalətlik prinsipinə uyğun olaraq onlar eyni ölçüdə vergi ödəməlidirlər. Əgər vergi sistemində mənfəətdən bir dərəcə ilə, əmək haqqından isə digər ilə vergi tutulursa, onda üfüqi ədalətlik prinsipi pozulur. Şaquli ədalətlik prinsipinə uyğun olaraq, çox qazanan çox vergi ödəməlidir.

Bəs qeyri-bərabərlik necə şərh olunmalıdır? Bu əslində etik məsələdir. Ən qədim dövlət maliyyə sisteminin prinsipində qeyd olunur ki, vergilər ödəmə qabiliyyətinə əsaslanmalıdır. Başqa sözlə, alınacaq vergilər gəlirlər və ya sərvətin ölçüsünə əsaslanmalıdır.

Təbii ki, vergi sistemində bərabər kimi, eyni cari gəlirləri alanlar hesab edilir. Lakin cari gəlirlər həqiqətdə insanın nə qədər varlı olduğunu düzgün əks etdirən göstərici deyildir. Tutaq ki,

bir zavodda işləyən iki işçi eyni işi yerinə yetirirlər və eyni əmək haqqı alırlar. Onların birinin himayəsində beş uşaq vardır. Onlar bərabərdirlərmi? Bu etik məsələlərə, çox təəssüf ki, üfui ədalətlik prinsipi konkret cavab vermir. Təcrübədə məsələ qanunvericilər tərəfindən həll olunur, onlar vergi məsələlərinə səs verdikdə, yəgin ki, üfui ədalətlik prinsipinə oxşar prinsiplərə əsaslanırlar. Əlbəttə, onlar çoxlu siyasi mülahizələri nəzərə alırlar və siyasi təzyiqlərə məruz qalırlar.

Şaquli ədalətlik prinsipi bərabər şəraitdə olmayanların necə eyni şərh edilməsi problemi ilə qarşılaşır. Ödəmə qabiliyyəti prinsipi gəlirlərin dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülməsi baxışını aydın əks etdirir, çünki bu prinsipə görə dövlətin xidmətlərinin ödənilməsi varlılar üçün yüksək, kasıblar üçün aşağı olmalıdır.

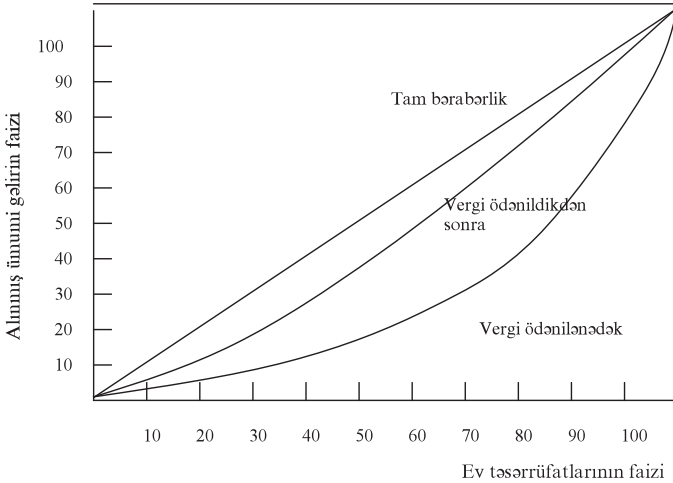
Alınan fayda prinsipi, insanların aldıqları faydanın ödəmələrin səviyyəsinə uyğun olmasını tələb edir, yəni gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Vergitutma ilə bağlı olaraq bu prinsiplərə iki baxış uyğun gəlir: bir qrup hesab edir ki, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi qəbul edilə bilər, digərləri isə hesab edirlər ki, dövlət gəlirləri yenidən bölüşdürməyə səy göstərməməlidir. Axırıncı baxış konservatorlar irəli sürürlər. Alınan faydalar prinsiplərinin ədalətli olub-olmasını dövlət vəsaitlərinin nəyə sərf edilməsindən asılıdır. Kasıblar yaşayan rayonlarda qayda qanunun gözlənilməsinə çox dövlət vəsaitlərinin sərf edildiyinə görə onlar varlılara nisbətən çox fayda alırlar. Deməli, alınan fayda prinsipinə görə onlar yüksək vergi ödəməlidirlər. Bu halda alınan fayda prinsipi əksər insanlar üçün qeyri-ədalətli olacaqdır. Ödəmə qabiliyyəti prinsipinə görə kasıblar daha az vergi ödəməlidirlər.

Bütün deyilənlər göstərir ki, alınan fayda prinsipi ictimai nemətlərə tətbiq edilə bilməz, çünki biz hər bir insan üçün ictimai nemətin faydalılığının necə ölçülməsini bilmirik. Bu prinsip dövlət transfert ödəmələri ilə uyğun gəlmir. İşsizliyə görə müavinət alan insan, ondan dövlətə vergi ödəyə bilməz. Əgər transfert alan insan, onu dövlətə vergi kimi geri qaytarırsa, onda transfert ödəmələrinin mənası yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, progressiv və regressiv vergi sistemləri fərqləndirilir.

Vergilərin ödənilməsindən sonra iqtisadi vəziyyətdə qeyri-bərabərlik ixtisar olunursa, belə vergi sistemi progressiv sayılır. Vergilər ödənildikdən sonra qeyri-bərabərlik artırsa, belə vergi sistemi regressiv sayılır.

Vergilər ödənildikdən sonra Lorens əyrisi gəlirlərin daha bərabər bölünməsinə əks etdirirsə, belə vergi sistemi progressiv sayılır. Şəkil 15.1.-də progressiv vergilərin gəlirlərdə qeyri bərabərsizliyi azalmasını əks etdirir.

Şəkil 15.1. Progressiv vergilər qeyri-bərabərsizliyi azaldır.

Lorens əyrisi göstərir ki, vergi ödənildikdən sonra gəlirlərin bölüşdürülməsi vergi ödənilənədək bölüşdürmədən daha çox səlisdir. Müasir iqtisadiyyatda mövcud olan vergilər resursların bölüşdürülməsində qaçılmaz təhrif edilmə yaradır. Bu vergilər alıcılar və satıcılar, əmtəələr və istehsal amillərinin qiymətləndirmələri arasında fərqlərə səbəb olur. Məsələn, əmək haqqına vergi qoyulduqda, əməyin son məhsulunun dəyəri işçinin aldığı xalis əmək haqqından yüksək olur, deməli, asudə vaxtın subyektiv qiymətləndirilməsini üstələyir.

Alıcı və satıcıların qiymətləndirilmələri arasında fərqi yaradılması iqtisadiyyatı təhrif olunmuş müvazinətlikdən uzaqlaşdırır və onunlada resursların bölüşdürülməsinə təsir edir. Dövlətin aldığı gəlirin ölçüsünə nisbətən vergitutma məsrəfləri iqtisadiyyat üçün çox əhəmiyyətli olduğuna görə o, brutto-itgilər yaradır. Brutto-itgilərin məbləği vergi tətbiq olunan bazarlarda tələb və təklifin elastikliyinə artması ilə yüksəlir. Vergitutmadan məcmu itgiləri təklif və ya tələbi nisbətən qeyri-elastiki olan əmtəələrə vergi qoymaqla minimallaşdırmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddət vergilərin progressiv olması labudlüyü baxışı geniş yayılmışdır. 1986-cı ilədək ABŞ-da federal vergi sistemi progressiv idi, bu isə vergi dərəcələrinin gəlirin artmasından asılı olaraq yüksəlməsini nəzərdə tuturdu.

ABŞ-da 1986-cı ildə tam miqyaslı vergi islahatları aparılmışdır. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində müstəqilliyini bərpa edən ölkəmizdə vergi xidmətində 1999-cu ildən başlayaraq əsaslı islahatlar həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır. Hazırda vergilər dövlət büdcəsinə vəsaitlərin cəlb edilməsinin sadə alətindən bazar iqtisadiyyatının əsas tənzimlənmə mexanizminə çevrilmişdir. Vergilərin biznes fəallığı səviyyəsinə və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təsiri çox əhəmiyyətlidir. Vergi sistemində aparılan islahatlarda ölkənin xüsusiyyətləri, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin səmərəli formaları, eləcə də maliyyə ehtiyatlarının aşkar olunma metodları nəzərə alınır. 1992-ci ildən yaradılmış Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində indiyədək vergi dərəcələrinin aşağı düşmə tendensiyası müşahidə olunur. Məsələn, əlavə dəyər vergisinin başlanğıc dərəcəsi 28%-idisə, sonradan o, 20%-dək aşağı salınmış, 2001-ci ildə Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq ƏDV 18%-dək azaldılmışdır. 2000-ci ilə nisbətən vergilərin sayı 14-dən 9-a endirilmişdir. Vergi məəcəlləsinə görə Azərbaycan Respublikasında dövlət, avtonom respublika və yerli vergilər qoyulmuşdur. Dövlət vergilərinə fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, hü-

quqi şəxslərin mənfəətinə vergi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, hüquqi şəxslərin əmlakına vergi, hüquqi şəxslərdən torpaq vergisi, yol vergisi, mədən vergisi və sadələşdirilmiş vergi daxildir.

Son illərdə vergi dərəcələrinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmışdır. 1995-2010-cü illərdə mənfəət vergisinin dərəcəsi 35%-dən 20%-ə, əlavə dəyər vergisi 20%-dən 18%-ə endirilmiş, eyni zamanda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yuxarı həddi 55%-dən 30%-ə qədər aşağı salınmışdır.

Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vergi dərəcəsinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, o müxtəlif növ vergi dərəcələrinə-proporsional, progressiv və regressiv vergi dərəcələrindən istifadəyə imkan yaradır. Progressiv və regressiv dərəcələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların köməyi ilə təkcə müxtəlif kateqoriya vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin səviyyəsi tənzimlənmir, həm də müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması həyata keçirilir.

Aparılan islahatlar və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas prinsipi vergi yığımının sivil usullarla aparılmasıdır.

15.2. Dövlət xərcləri.

Dövlət iqtisadiyyata nəzəri səbəblər olduqda müdaxilə etməlidir. Təcrübədə isə siyasətçilər öz seçicilərinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üsullarını gördükdə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edir.

Dövlət ölkəni ictimai nemətlərlə təmin etməlidir. İctimai nemət - elə nemətdir ki, o bir adam tərəfindən istehlak olunduqdan sonra, digərləri tərəfindən istehlaka mümkün olan vəziyyətdə qalır.

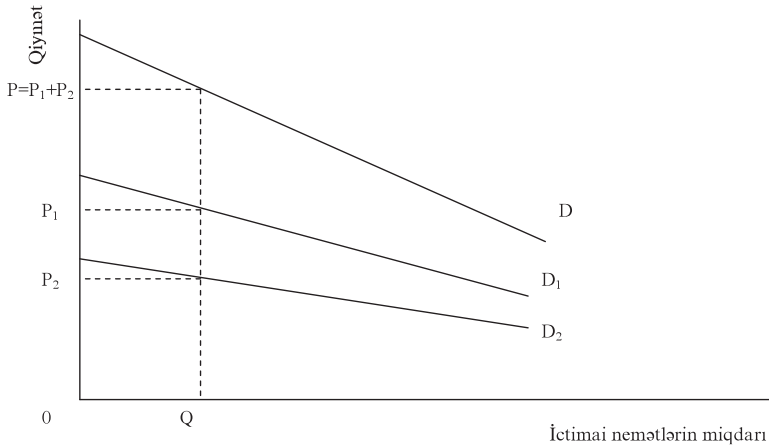
Təmiz hava, milli müdafiə və ya ictimai təhlükəsizlik, təhsil ictimai nemətlərə aid edilə bilər. Radio, teleqram və milli parkların gözəllikləri ictimai nemətlərə misal ola bilər.

Qeyd edək ki, iqtisadi nemətlərin təsnifatını müxtəlif kriteriyalarla vermək olar. Bu kriteriyalara rəqabət və istehlakdan çıxarıla bilməyi aid etmək olar. Aydındır ki, eyni zamanda rəqabətli

və istehlakdan çıxarıla bilən nemətlərin xassələri onları bazar dövriyyəsində tədaviylə maksimal uyğunlaşdırır. Belə nemətlər xüsusi nemətlər adlanır. Xüsusi nemətlərdən fərqli olaraq ictimai nemətlər çox aşağı rəqabət (hətta sıfır səviyyəsində) və kiçik istehlakdan çıxarıma ilə xarakterizə olunurlar. İctimai nemətlərin sıfır rəqabətliyi o deməkdir ki, həmin nemətlərin hər bir əlavə istehlakçıya (birincidən sonra) təqdim olunmasının son məsrəfləri sıfıra bərabərdir. Məsələn, ölkədə yeni bir nəfər sakinin anadan olması dövlətin müdafiə xərclərini heç artırmır. İctimai nemətlərin istehlakdan çıxarılmasının kiçik olması isə belə nemətlərin birlikdə kollektiv şəkildə istehlakını nəzərdə tutur, çünki heç bir sahibkar onun yerdə qalan bütün iqtisadi sübyektlər tərəfindən istehlakına mane ola bilmir.

İctimai nemətləri nə qədər istehsal etmək lazımdır? Bu halda aşağıdakı ümumi prinsipdən istifadə etmək olar: cəmiyyət üçün son məsrəflər son ictimai faydaya bərabər olanadək cəmiyyət istehsalı genişləndirir.

İctimai nemətlərə tələb şəkil 15.2-də verilmişdir. Fərz edək ki, ictimai təhlükəsizlik ictimai nemətdir və cəmiyyət iki nəfərdən ibarətdir. Bir nəfərin verdiyi ictimai təhlükəsizliyin dəyərinin qiymətləndirilməsi şəkil 15.2 - də göstərilmişdir.

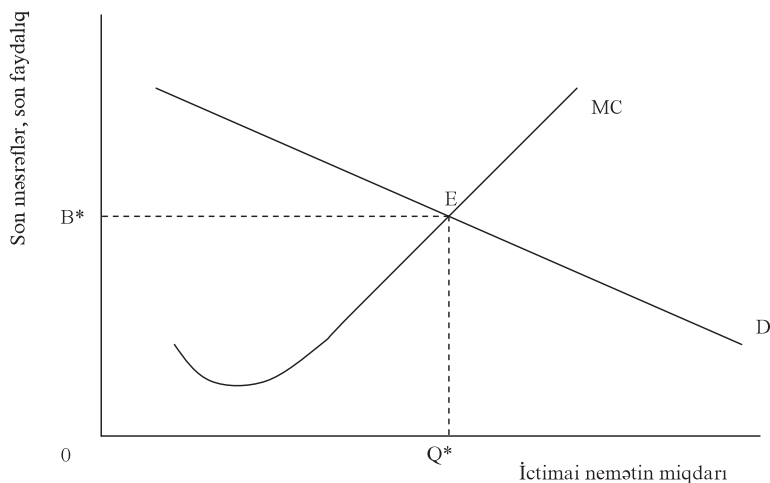

Şəkil 15.2. İctimai nemətlərə tələb.

Şəkil 15.2 - də ictimai nemətə D_1 və D_2 tələb əyrisi olan iki adam göstərilmişdir. Cəmiyyətin ictimai təhlükəsizliyinin D tələb əyrisi, cəmiyyətin hər bir üzvünün həmin həcmdə təhlükəsizliyə görə ödəməyə hazır olduğu fərdi qiymətlərin ümumi məbləğini əks etdirir. Məsələn, Q təhlükəsizliyi ölçüsündə bir adam P_1 , digəri isə P_2 ödəməyə hazırdır. Hər biri istehsal olunmuş təhlükəsizlik xidmətinin məbləğini aldığı üçün, iki nəfərdən ibarət olan cəmiyyət ($P_1 + P_2$) məbləğini ödəməyə hazırdır. Bu məbləğ cəmiyyətin həmin ölçüdə təhlükəsizliyinə verdiyi son qiymətləndirmədir. Şəkil 15.2 - də o, P ümumi məbləği ilə göstərilmişdir.

İctimai nemətin məcmu tələb əyrisi xüsusi nemətin tələb əyrisindən fərqlənir. İctimai nemətlərdə tələb əyrilərini biz şəquli toplayırıq. Bu nemətin hər bir buraxılış səviyyəsində iqtisadiyyatda onu ödəməyə hazır olan fərdlərin qiymətləri toplanır. Bunu biz ona görə edirik ki, hər bir adam öz istehlakı üçün bütün istehsal olunmuş ictimai nemətin həcmi alır. Xüsusi nemətlər halında isə tələb əyrilərini biz üfuqi toplayırıq (bax fəsil 4 “İstehlak davranışı və bazar tələbi”). Təklif olunan xüsusi nemətin məcmu ölçüsü cəmiyyətdəki bütün insanlar arasında bölüşdürülməlidir. Bu halda onların hər biri öz payının istehlakından son faydanı ödədiyi cəmiyyətə, yəni qiymətə bərabərləşdirir. Xüsusi və ictimai nemətlərin tələb əyriləri arasındakı fərq ondan yaranır ki, xüsusi nemətlərin istehlakı eksklyuzivdir, yəni xüsusi nemətin istehlakçısı digər insanları bu nemətin istehlakından kənarlaşdırır. İctimai nemətlərdə isə bu mümkün deyildir.

Şəkil 15.3 - də ictimai nemətin D tələb əyrisi ilə təklif əyrisi birlikdə verilmişdir.

Şəkil 15.3. İctimai nemətə optimal təklif.

Təklif əyrisi təhlükəsizliyin təmin olunmasının son məsrəfləri əyrisi ilə verilir. MC əyrisi elə təsvir olunmuşdur ki, başlanğıcda onun ölçüsü azalır, lakin sonradan artır. E nöqtəsi sosial optimaldır. Bu nöqtədə əlavə təhlükəsizlik vahidinin son ictimai qiymətləndirilməsi son məsrəflərə bərabərdir. Əgər ictimai nemətin buraxılışı bu nöqtədən aşağıda olarsa, cəmiyyət onun artmasından qazana bilər.

Bəs dövlət ictimai nemətlər nə qədər xərcləməli olduğunu necə təyin edir? Problem ondan ibarətdir ki, əgər müəyyən nemətin istehsalı məqsədlərinə ödənilən vergilər, elan olunmuş tələbə uyğun tətbiq olunarsa, insanlarda aldatmağa stimül yaranacaqdır. Əgər bütün vətəndaşlar ölkənin müdafiəsinə ildə 1000 manat ödəməyə hazırdırlarsa, mən az versəm və ya heç verməsəm, ölkənin müdafiə qabiliyyəti ondan heç bir ziyan çəkməyəcəkdir. Bu halda mən “biletsiz - dovşana” çevrilirəm, yəni heç bir məsrəf çəkmədən fayda əldə edirəm. Deməli, istehlakdan çıxarıla bilməyən neməti ödəmiş istehlakçı onu ödəməyə nisbətən heç bir üstünlük qazanmır. Bu halda adi bazar sövdalaşmaları mənasız olur. Əgər hamı belə mühakimə edərsə, həqiqi tələbi təyin etmək çətinləşir. Beləliklə, xalis ictimai nemətlər iqtisadiyyat qarşısında

iki problem qoyur: belə nemətlərin istehsalında səmərəli istehsal həcminə necə nail olmaq və “biletsizlərin” mövcudluğu şəraitində onların istehsalını necə təmin etmək olar.

Təcrübədə təklif olunan ictimai nemətlərin ölçüsü siyasi proseslər vasitəsi ilə qəbul olunur. Dövlət ictimai nemətlərin hansı həcmdə istehsal etmək və ya almaq haqqında qərarlar qəbul etdikdə “məsrəf - fayda” təhlilinin nəticələrinə əsaslanmalıdır. Bu təhlil bütün ictimai məsrəflər və faydaları nəzərə almalıdır. Müxtəlif illərdəki məsrəflər və faydaları toplamaq üçün müasir dəyərin hesablanması üçün faiz dərəcələrindən istifadə olunmalıdır.

Dövlət təhsil prosesində fəal iştirak edir. Bu müəyyən qədər təhsilin ictimai nemət olması ilə izah edilə bilər. Lakin o, ən çox cəmiyyətin uşaqlara öz potensiallarını realizə etmək imkanı yaratması zərurəti ilə bağlıdır. Təcrübədə dövlət əhəmiyyətli həcmdə təhsil alma imkanlarını yerli məktəblər, eləcə də kollec və universitetlər vasitəsi ilə həyata keçirir, eyni zamanda özəl təhsilində bu prosesdə iştirakına şərait yaradır.

Qeyd edək ki, əksər ölkələrdə transfert ödəmələri bütün xərclərin üçdə birini təşkil edir.

Transfert ödəmələri elə ödənişlərdir ki, onlara cavab olaraq cari dövrdə bilavasitə hər hansı iqtisadi xidmətin təqdim edilməsi nəzərdə tutulmur.

Əsas transfert proqramları sosial sığorta proqramlarına, pul köməyi və natural formada müavinətlərə bölünə bilər. Onların başlıca resipientləri yaşlı qocalar, əmək qabiliyyəti olmayan və digər yoxsul insanlardır. Transfert proqramlarının ən əhəmiyyətli komponenti sosial sığortadır. Sosial müdafiə sistemi və ya az qəliri olanlara müavinətlərin verilməsi - velfer proqramlar sistemi olub, onun ölçüsü yoxsulluq səviyyəsindən asılıdır.

Bərabərlik və səmərəlilik arasında kompromis dövlət velfer və transfert proqramlarının ayrılmaz elementidir. Gəlirlərin artması ilə təqdim olunan müavinətlər kəskin azalmalıdır, çünki əks halda ödəmələr yoxsul olmayanlara verilə bilər. Əgər mövcud sistemdə baş verdiyi kimi, müavinətlər kəskin ixtisar olunur-

sa, yoxsullar varlıqlara nisbətən daha yüksək vergi dərəcələri ilə qarşılaşa bilərlər.

Əsas anlayışlar

Üfuqi və şaquli bərabərlik prinsipləri.

Ödəmə qabiliyyəti prinsipi.

Alınan fayda prinsipi.

Progressiv və reqressiv vergilər.

Vergi dərəcəsi.

Xüsusi nemətlər.

İctimai nemətlər.

Transfert ödəmələri.

Velfer proqramları.

Sosial sığorta.

Özünü yoxlama sualları

1. Vergitutma prinsipləri.
2. Azərbaycan vergi sistemi və aparılmış vergi islahatlarının xüsusiyyətləri.
3. Dövlət xərcləri və transfert ödəmələri.

BÖLMƏ II. MAKROİQTİSADİYYAT

16. Makroiqtisadiyyata giriş

- 16.1. *Makroiqtisadiyyatın predmeti. Makroiqtisadi siyasət və makroiqtisadi modellər.*
- 16.2. *Dairəvi axınlar modeli. Makroiqtisadi müvazinətliyin ümumi şərtləri.*

16.1. Makroiqtisadiyyatın predmeti. Makroiqtisadi siyasət və makroiqtisadi modellər.

Makroiqtisadiyyat ölkə iqtisadiyyatının davranışını bütöv və hid kimi iqtisadi artım, resursların tam dayanıqlı məşğulluğu, inflyasiya səviyyəsinin minimallaşdırılması baxımından öyrənilir. Makroiqtisadiyyat bütövlükdə iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərin buraxılışının ümumi həcmi və qiymətlərin orta səviyyəsinin dəyişməsinin öyrənilməsinə fikir verir.

İqtisadi artım əhali artımı və texnoloji tərəqqi kimi nisbətən dayanıqlı amillərin fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu amillərin dinamikası uzunmüddətli perspektivdə potensial istehsal həcminin dinamikasını müəyyən edir. Qısamüddətli dövrdə iqtisadiyyat ahəngdar irəliləmələrin başlıca trayektoriyasından kənarlaşır. Ona görə də dayanıqlı iqtisadi artım həmin dövrü dəyişmələrin idarə edilməsini tələb edir.

Resursların tam məşğulluğunu və inflyasiya olmayan iqtisadi artımın təmini məqsədilə iqtisadi dövrün idarə edilməsi **makroiqtisadi siyasət**, yəni **büdcə-vergi (və ya fiskal)** və **pul-kredit (və ya monetar)** alətlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. **Büdcə-vergi siyasəti (o cümlədən xarici ticarət)** əsasən hö-

kümət, **pul-kredit siyasəti** isə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Fiskal və monetar siyasətin qısamüddətli və uzunmüddətli məqsədləri, alternativ alətlərin seçilməsi və alternativ strategiyaların işlənilməsi makroiqtisadi nəzəriyyənin bilavasitə tədqiqat obyektidir.

Dövlətin fiskal və pul-kredit siyasətini təyin edən (məsələn, investisiyanın dinamikası, dövlət büdcəsi və tədiyyə balansının vəziyyəti; əmək haqqı, qiymət, valyuta kursunun səviyyəsi və i.a.) əhəmiyyətli iqtisadi amillərə diqqəti cəmləşdirməklə, makroiqtisadiyyat ayrı-ayrı iqtisadi agentlərin (ev təsərrüfatları və firmalar) davranışını arxa planda qoyur. Makroiqtisadi təhlil ayrı-ayrı bazarların fərqlərindən təcrid olunmaqla, bütövlükdə iqtisadiyyatın əmtəə, əmək və pul bazarları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyətinin başlıca anlarının aşkar edilməsini nəzərdə tutur. Deməli, söhbət fiskal və monetar siyasət tədbirlərinin köməyi ilə qısamüddətli və uzunmüddətli ümumi makroiqtisadi müvazinətliyin qoyulması və saxlanılması mexanizmindən gedir.

Qeyd etməliyə ki, mikro və makroiqtisadi proseslər bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqəlidirlər. Mikroiqtisadiyyatdan fərqli olaraq makroiqtisadiyyat vahid tam iqtisadiyyatın fəaliyyətini xarakterizə edən aqrəqatlaşdırılmış kəmiyyətlərdən istifadə edir. Bu göstəricilərə ÜMM (ayrı-ayrı firmaların buraxılışı deyil); qiymətlərin orta səviyyəsi (konkret əmtəələrə qiymətlər deyil); bazar faiz norması (ayrı-ayrı bankların faiz norması əvəzinə); inflyasiya, məşğulluq, işsizlik səviyyələri və s. aid olunur. Əsas makroiqtisadi göstəricilərə real ÜMM artım tempi, inflyasiya tempi və işsizliyin səviyyəsi aiddir.

İqtisadçılar iqtisadiyyat haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədilə sadələşdirilmiş nəzəriyyədən istifadə edərək, modellər yaratmağa səy göstərirlər. Həmin modellərdə müxtəlif iqtisadi dəyişənlər arasında nisbətlər müəyyən olunur. Əksər hallarda onlar riyazi formada yaradılır.

Modellərin tətbiqi ona görə məqsədəuyğundur ki, onlar iqtisadi hadisələrin öyrənilməsində əhəmiyyətli olmayan hissələrdən

uzaqlaşmağa və prinsipial iqtisadi əlaqələri aşkar etməyə imkan yaradır. **Modellərdə iki növ iqtisadi dəyişənlərdən istifadə olunur: daxili (endogen) və xarici (ekzogen).** Ekzogen dəyişənlər başlanğıc informasiya olub, kənardan daxil edilir; endogen dəyişənlər isə modelin “daxilində” formalaşır, onlar həmin modelin həllinin nəticəsidir. Başqa sözlə, ekzogen dəyişənlərin kəmiyyəti model qurulanadək verilir, endogen dəyişənlərin kəmiyyəti isə model üzrə hesablamaların gedişi ərzində müəyyən edilir.

Xarici (ekzogen) dəyişənlər kimi əksər hallarda hökumətin fiskal siyasətinin və Mərkəzi Bankın monetar siyasətinin əsas alətləri olan dövlət xərclərinin, vergilərin və pul kütləsinin kəmiyyətlərinin dəyişiklikləri çıxış edir.

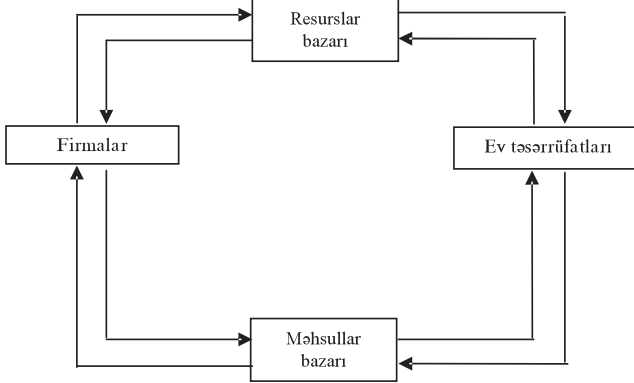
Modellərin köməyiylə iqtisadi problemlərin çox variantlı həlli təmin edilməklə makroiqtisadi siyasətin lazımı alternativliyi və çevikliyi əldə olunur. Makroiqtisadi modellərdən istifadə bədcə-vergi, pul-kredit, valyuta və xarici ticarət siyasəti alətlərinin uzlaşdırılmasını optimallaşdırmağa, hökumət və Mərkəzi Bankın iqtisadiyyatda dövrü dəyişmələrin idarə edilməsi tədbirlərini səmərəli əlaqələndirməyə imkan yaradır. Bu baxımdan ən perspektivli modellər iqtisadi agentlərin inflyasiya gözləmələrinin dinamikasını nəzərə alanlardır.

Dairəvi axın, AD-AS, Fillips, Laffer əyriləri, Solou modeli və i.a. ümumiləşdirilmiş makroiqtisadi modellər iqtisadi təhlilin ümumi alətləri olub, heç bir milli xüsusiyyətlərə malik deyildir. Xüsusiyyətlər yalnız empirik əmsalların kəmiyyəti və müxtəlif ölkələrin iqtisadi dəyişənləri arasında funksional asılılıqlarında konkret formalarda ola bilər. Modellər kifayət dərəcədə reallığı əks etdirməli, çox mürəkkəb olmamalıdır. Lakin modellərin həddindən artıq sadələşdirilməsi təhlildən əhəmiyyətli amillərin çıxarılması və nəticələrin düzgün olmamasına səbəb ola bilər. Ona görə də istənilən modelin qurulmasının ən mürəkkəb anı, konkret problemin makroiqtisadi təhlilində əhəmiyyətli olan amillərin müəyyən edilməsidir.

16.2. Dairəvi axınlar modeli. Makroiqtisadi müvazinətliyin ümumi şərtləri.

Makroiqtisadi təhlilin əsasını sadə **dairəvi axın modeli** (və ya ÜMM, gəlirlər və xərclərin dövr etmə modeli) təşkil edir. Özünün ən sadə formasında bu modelə iki iqtisadi agent - ev təsərrüfatları və firmalar-daxildir. O, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini, eləcə də xarici dünya ilə heç bir əlaqəni nəzərə almır. Bunu şəkil 16.1-dən daha aydın görmək olar.

Sxemdən görünür ki, iqtisadiyyat qapalı sistem olub, orada bir iqtisadi agentin gəlirləri digərinin xərclərini təşkil edir.

Şəkil 16.1. Sadə dairəvi axınlar modeli

Firmaların resurslara xərcləri (və ya onların məsrəfləri) eyni vaxtda ev təsərrüfatlarının əmək haqqı, renta və digər gəlirlərinin axınıni əks etdirir. Digər tərəfdən, istehlak xərcləri axını firmaların hazır məhsul satışından mədaxilini (və ya gəlirini) təşkil edir.

“Gəlirlər-xərclər” və “resurslar-məhsullar” axınları eyni vaxtda əks istiqamətlərdə həyata keçirilir və fasiləsiz olaraq təkrar olunur. Modeldən əsas nəticə firmaların məcmu satış həcmlərinin kəmiyyətinin ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin ümumi ölçüsünə bərabərliyidir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət müdaxiləsi olmayan **qapalı iqtisadiyyat** üçün (xarici dünya ilə heç bir əlaqə olmadıqda) pul ifadəsində ümumi istehsal həcmnin ölçüsü ev tə-

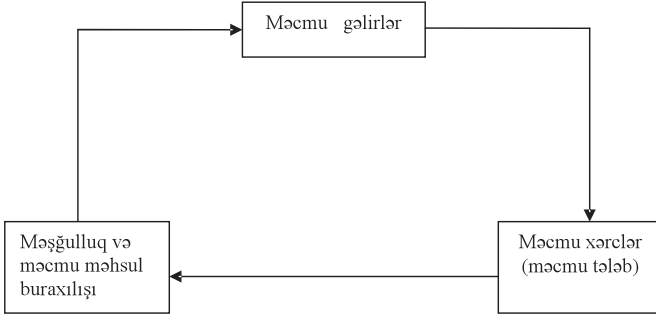
sərrüfatlarının pul gəlirlərinin məcmu kəmiyyətinə bərabərdir.

Dövlət müdaxiləsi mövcud olan açıq iqtisadiyyatda dairəvi axın modeli bir qədər mürəkkəbləşir. Modelə hökümət və “qalan” dünya kimi iki qrup iqtisadi agentlərin daxil olması ilə müvazinətlik pozulur, çünki “gəlirlər-xərclər” axınından əmanətlər, vergi ödəmələri və idxal kimi formalarda “azalmalar” baş verir. “Azalma” -ölkə daxilində istehsal edilmiş məhsulların alınmamasına gəlirlərin istənilən istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Eyni vaxtda “gəlirlər-xərclər” axınına investisiya, dövlət xərcləri və ixrac formalarında əlavə vəsaitlər “ineksiya” olunur. “İneksiya”-ölkə daxilində istehsal olunmuş məhsulların istehlak xərclərinə istənilən əlavəsidir.

Ev təsərrüfatlarının xərclər haqqında qərarları və firmaların istehsal üzrə qərarları arasında qarşılıqlı əlaqə əvvəlki kimi qalır, lakin həmin əlaqə mürəkkəbləşir: transfert, subsidiya, vergi və digər iqtisadi alətlərin köməyi ilə dövlət istehsal, məşğulluq və inflyasiya səviyyəsində dəyişmələri tənzimləyir.

Əgər ev təsərrüfatları az xərcləməyi qərara alırlarsa, onda firmalar məhsul buraxılışını ixtisar etməyə məcburdurlar. Bu isə öz növbəsində gəlirlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Əmtəələrə tələbin səviyyəsi istehsal və məşğulluğun səviyyəsini, buraxılışın səviyyəsi isə istehsal amilləri sahibkarlarının gəlirlərinin səviyyəsini təyin edir. Bu isə öz növbəsində məcmu tələbi müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ev təsərrüfatları, firmalar, dövlət və “qalan” dünyanın məcmu xərcləri məcmu istehsal həcminə bərabər olduğu şəraitdə real və pul axınları fasiləsiz həyata keçirilir. Məcmu xərclər məşğulluq, buraxılış və gəlirlərin artmasına təkan verir; bu gəlirlərdən iqtisadi agentlərin xərcləri yenidən maliyyələşdirilir, hansılar ki, istehsal amilləri sahibkarlarının gəlirləri kimi onlara təkrar qayıdır və i.ə. (bax. şəkil 16.2). Dairəvi axında səbəb və nəticə yerlərini dəyişərək dövr etmə axını formasını alır:

Şəkil 16.2. Dövr etmə axın modeli.

Əgər məcmu tələbi təyin edən məcmu xərclər azalırsa, onda məcmu məşğulluq və buraxılışın həcmi aşağı düşür. Bu isə məcmu tələbi təyin edən məcmu gəlirləri azaldır. Ona görə də makroiqtisadi siyasətin mühüm vəzifəsi məcmu tələbi stabilləşdirməkdir.

Qeyd edək ki, makroiqtisadi nəzəriyyələrin müxtəlif istiqamətlərinin bu məsələni həll etməyə yanaşmaları fərqlidir. Keyns istiqamətinin nümayəndələri məcmu xərclərin stabilləşdirilməsini dövlət xərcləri, vergilər və pula təklifin kəmiyyətlərinin dəyişdirilməsinin köməyi ilə həyata keçirilməsini təklif edirlər. Monetarçılar isə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsinin universal vasitəsi kimi pul kütləsinin dəyişməsinə hesab edirlər. Neokeyns yanaşması iqtisadi agentlərin gözləmələrinin makroiqtisadi idarə edilməsi konsepsiyası əmək haqqı və qiymətlərin səviyyəsinin yavaş dəyişməsinə əsaslanır.

Rasional gözləmələrin neoklassik modelində qiymətlər və əmək haqqı bazar konyukturasının dəyişməsinə tez reaksiya verir və ona görə də iqtisadi agentlərin hökumətin və Mərkəzi Bankın siyasətinə inamı şəraitində iqtisadiyyat tez stabilləşəcəkdir.

Əsas anlayışlar

Makroiqtisadiyyat

Makroiqtisadi siyasət

Makroiqtisadi modellər

Endogen (daxili) dəyişənlər

Ekzogen (xarici) dəyişənlər

Dairəvi axın modeli

Qapalı iqtisadiyyat

Açıq iqtisadiyyat

Özünü yoxlama sualları

1. Makroiqtisadiyyatın predmeri və vəzifələri
2. Makroiqtisadi siyasət
3. Dairəvi axınlar modeli və müvazinətliyin ümumi şərtləri.

17. İqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin ölçülməsi.

- 17.1. Ümumi milli (daxili) məhsul və onun hesablanma metodları.
- 17.2. Əsas makroiqtisadi bərabərliklər
- 17.3. ÜMM, ÜDM və milli gəlir. Gəlirin digər göstəriciləri.
- 17.4. Nominal və real ÜMM. Deflyator.

17.1. Ümumi milli daxili məhsul və onun hesablanma metodları.

Ümumi milli məhsul(ÜMM) müəyyən vaxt dövründə ölkənin daxili resurslarından istifadə edilməklə istehsal olunmuş əmtə və xidmətlərin bazar dəyəridir.

Ümumi milli məhsulun verilmiş tərifində bir neçə xüsusiyyətlər və texniki terminlər mövcuddur. **Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki**, il ərzində istehsal edilmiş məhsullar bir dəfə uçota alınmalı, yəni təkrar uçota yol verilməməlidir. Məsələn, istehsal olunmuş avtomobillər ÜMM - un bir hissəsidir. Əgər biz onu ÜMM - ya daxil ediriksə, onda avtomobil istehlakçıları tərəfindən alınan şinlərin dəyərinin ikinci dəfə ÜMM - da uçota alınmasına yol verilməməlidir. İkiqat uçotun qarşısı hər bir firma tərəfindən əlavə olunan dəyərin dəqiq uçotu ilə alına bilər.

Əlavə dəyər - firmanın satış həcmindən məhsul istehsalı üçün alınmış materialların dəyərini çıxmaqla təyin olunur. Deməli, əlavə dəyər firmada istehsal prosesində məhsulun yaradılmış dəyəri olub, onun fəaliyyətini xarakterizə edir. Bu göstərici aralıq məhsulların deyil, son məhsulların dəyərini uçota alır. Avtomobil istehsalçıları tərəfindən son məhsulun istehsalı prosesində istifadə etmək məqsədilə alınmış şüşə, şin, plastik kütlə, elektrik avadanlığı və digər əmtələr aralıq məhsuldur. **Deməli, aralıq məhsullar gələcəkdə emal olunacaq və ya son istehla-**

kadək bir neçə dəfə alınıb - satılan əmtəə və xidmətlərdir.

Son əmtəə və xidmətlər - istehlakçılar tərəfindən il ərzində son istehlak üçün alınır və aralıq istehlak məqsədlərinə istifadə olunmur.

Yekun ÜMM hesablamaq üçün bütün firmaların əlavə dəyərlərini toplamaq lazımdır.

Bəs xammal istehsalçılarının əlavə dəyəri haqqında nə demək olar? Misal olaraq, dəmir filizi istehsalı kompaniyasını nəzərdən keçirək. Onun əlavə dəyəri satış həcmi məbləğindən xammala ödənilmiş məbləği çıxmaqla təyin olunur. Kompaniya filiz çıxardığı, onu digər firmadan almadığına görə dəmir filizinin dəyəri bütövlükdə əlavə dəyər, yəni ÜMM - un hissəsi hesab edilməlidir. Aralıq məhsullara xərclər çıxıldıqdan sonra firmanın əlavə dəyəri nəyi əks etdirir? O, firmanın maşınları və işçilərin əməyi vasitəsilə xammalın emalında yerinə yetirilmiş işin dəyərlə ifadəsidir. Əlavə dəyər buraxılan məhsulun ümumi dəyərinə firmanın işçi qüvvəsi və kapitalı vasitəsilə əlavə olunan məbləğdir.

ÜMM - un təyin edilməsinin **ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir** ki, onun kəmiyyətinin hesablanmasında bütün buraxılan məhsul nəzərə alınmalıdır. Burada başlıca problem - məhsulların bir hissəsinin bazarlarda satılmamasıdır, ona görə də çox çətinliklə qiymətləndirilir (məsələn, yaşayış evlərinin xidmətləri) . Əgər yaşayış evlərində sahibkarların özləri yaşamırlarsa, onda onun icarəsinə görə müvafiq ödənişlər hesablanıla bilər. Əslində isə bu halda heç bir rentə ödənişi yoxdur, ÜMM - a icarə haqqının qiymətləndirilmiş kəmiyyəti daxil edilir. Belə qiymətləndirmə şərti rentə adlandırılır. Lakin bütün məhsulların nəzərə alınması prinsipi gözlənilmir. Bunun səbəbi əməliyyatlar və xidmətlərin dəyərinin qiymətləndirilməsinin çətin və mümkün olmamasıdır. Onlara ödənişsiz xidmətlər, evdar qadınların öz evlərində işi, alimlərin hazır məhsul (kitab, nümunələr və i.a.) kimi ifadə olunmayan “özü üçün işi” və i.a. aid edilə bilər.

ÜMM - un tərkibinə qeyri - qanuni fəaliyyətlərin (gizli oyun biznesi, vergidən yayınandırılan istehsal) qiymətləndirilməsi daxil

edilmir. **Üçüncü xüsusiyyət ÜMM** -un tərkibinə yalnız cari dövrdə istehsal olunmuş əmtəələrin dəyərinin daxil edilməsidir. Artıq mövcud aktivlərlə bağlaşmalar, məsələn evlər ÜMM - a daxil edilmir, çünki həmin aktivlər cari istehsalın nəticələrini əks etdirmir. Lakin evlərin alınması və satılması ilə əlaqədar olan vasitəçilik xidmətinin dəyərini ÜMM daxil edirik, çünki broker alıcı və satıcıyı görüşdürərək, qiymətli xidmət yerinə yetirir. Əksinə, ev yeni tikilibsə, onun dəyəri bütövlükdə bu ilin ÜMM - da nəzərə alınır.

Dördüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ÜMM həmin ölkənin vətəndaşlarının mülkiyyətində olan istehsal amilləri ilə istehsal olunan məhsulun dəyərini əks etdirir. ÜMM - un müəyyən hissəsi xaric ölkələrdə istehsal olunur. Məsələn, Türkiyədə işləyən azərbaycanlının aldığı gəlir, Azərbaycan Respublikasının ÜMM - nun hissəsidir. Eyni səbəbdən Azərbaycanda xarici vətəndaşların malik olduqları amillər vasitəsilə alınan gəlir Azərbaycanın ÜMM - na daxil deyildir.

Milli hesablar sistemində ÜMM - la bərabər ümumi daxili məhsul (ÜDM) göstərici fərqləndirilir. Ümumi daxili məhsul ərazi əlamətinə uyğun hesablanır.

Ümumi daxili məhsul - milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, ölkənin ərazisində yerləşən maddi istehsal və xidmət sferası müəssisələrində istehsal amilləri ilə məhsul buraxılışının qiymətləndirilməsini əks etdirir.

Deməli, ÜMM ümumi daxili məhsuldan xaricdə həmin ölkənin resurslarından istifadə edilərək, əldə edilmiş faktorial gəlirlərdən xarici vətəndaşların ölkədən apardıqları gəlirləri çıxmaqla alınan məbləğ qədər fərqlənir. Faktorial gəlirlərə muzzdlu işçilərin gəlirləri, renta gəlirləri, ssuda faizləri, müəssisələrin (korporasiyaların) mənfəəti daxildir.

Adətən, ÜMM - u hesablamaq məqsədilə ÜDM - a həmin ölkənin xarici ölkələrdəki müəssisələri və fiziki şəxslərinin əldə etdikləri gəlirlər və mənfəətlər ilə xarici investorlar və şəxslərin həmin ölkədə aldıkları gəlirlər və mənfəətlərin fərqi (xalis ixra-

cat) əlavə olunur.

Deməli, ÜDM ümumi milli məhsuldan xalis ixracatı çıxmaqla təyin olunur.

$$\dot{U}DM = \dot{U}MM - X_i \quad (17.1)$$

burada

ÜMM - ümumi milli məhsul;

X_i - xalis ixracat;

O, ixracın dəyərindən (ölkədə istehsal olunmuş və xaricdə satılmış əmtəələrin dəyəri) idxalın dəyərini (xaricdən idxal olunmuş əmtəələrin dəyəri) çıxmaqla təyin olunur. Qeyd edək ki, aparıcı Qərb ölkələrində bu fərq çox kiçik olub, ÜDM - dan 1 % təşkil edir. Birləşmiş millətlər təşkilatının statistika xidməti ölkə iqtisadiyyatında əsas göstərici kimi ÜDM -u məsləhət görür. ABŞ və Yaponiya istisna olmaqla bütün ölkələr belə göstərici kimi ÜDM - dan istifadə edirlər.

Respublikamızda ümumi daxili məhsul 1990 -cı ildəki 1,5 milyon manatdan 2008 - ci ildə 38005,7 milyon manatadək, adambaşına düşən ÜDM isə 207,8 manatdan 4439,9 manatadək yüksəlmişdir.

ÜDM hesablandıqda əmtəələr bazar qiyməti, yəni satış qiyməti ilə nəzərə alınır. ÜMM və ya ÜDM göstəriciləri üç metoddan biri ilə hesablanı bilər:

1. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə son məhsulun hər bir istehsal sferasında əlavə dəyərlərinin toplanması metodu (istehsal metodu);

2. Müəyyən dövrdə istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin alınmasına bütün xərclərin toplanması metodu (son istifadə metodu);

3. Müəyyən dövrdə ölkədə məhsul istehsalından alınmış bütün gəlirlərin toplanması metodu (bölüşdürmə metodu);

Qeyd edək ki, bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə bütün əlavə dəyərlərin cəmi son əmtəə və xidmətlərin dəyərində bərabər olmalıdır. Respublikamızda hazırda əmtəə və xidmətlərin istehsalı haqqında daha çox mümkün olan operativ informasiya müəssisələrin he-

sabatları bazasında Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən yığılır. Ona görə də ÜDM - nin hesablanması əsas metodu istehsal metodudur. ÜMM xərclərə görə hesablanma metodunda bütün iqtisadi agentlərin xərcləri toplanır: ev təsərrüfatları, firmalar, dövlət və xalis ixracat xərcləri. Faktiki olaraq istehsal olunmuş ÜMM - a məcmu tələbdən söhbət gedir.

Bu xərcləri bir neçə komponentə bölmək olar:

$$\dot{U}MM = C + I + G + X_i \quad (17.2)$$

Burada

C - istehlak xərcləri. Onlara ev təsərrüfatlarının uzun müddət istehlak oluna bilən əşyalar və xidmətlərə, eləcə də yaşayış mənzillərinin alınması istisna olunmaqla gündəlik tələbat, xidmətlərinə xərcləri daxildir.

I - investisiya xərcləri. İntestisiyaya gələcəkdə istifadə üçün alınmış əmtəələrə xərclər daxil edilir. İntestisiya üç qrupa bölünür: istehsal əsas fondlarına, tikintiyə və ehtiyatlara investisiya. İstehsal əsas fondlarına investisiyalara firmaların yeni istehsal müəssisələri və avadanlıqların alınmasına xərcləri daxildir. Tikintiyə investisiya - yeni yaşayış və icarəyə vermək üçün evlərin tikintisinə məsrəfləri əks etdirir. Ehtiyatlara investisiya - dövrüyyə vəsaitlərinin material ehtiyatlarının artımına kapital qoyuluşudur.

Ümumi investisiyadan amortizasiyanı çıxmaqla xalis investisiyanı təyin etmək olar. Xalis investisiya iqtisadiyyatda kapital ehtiyatını artırır.

G - dövlət əmtəə və xidmətlərinin alınması xərcləri. Bu xərclərə məktəblər, yolların tikintisi və saxlanması, ordunun və dövlət idarə aparatının saxlanması və i. a. daxildir. Lakin bunlar dövlət büdcəsinə daxil edilən dövlət xərclərinin bir hissəsidir. Bura transfert ödəmələri daxil edilmir, çünki həmin ödəmələr əvəzsiz verilir.

X_i - xalis ixracat, ÜMM hesablandıqda həmin ölkədə istehsal olunmuş son əmtəə və xidmətlərin alınması ilə bağlı olan bütün xərclər nəzərə alınmaqla bərabər, xaricilərin xərcləri, yəni həmin ölkənin ixracının dəyəri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda həmin

ölkənin iqtisadi agentlərinin alınmalarından xaricdə istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin, yəni idxalın dəyəri çıxılmalıdır.

Qeyd edək ki, ÜMM - un tərkibinin müxtəlifliyi alınan nemətlər və xidmətlərin fərqlərinə görə deyil, bu məsrəfləri həyata keçirən alıcıların (ev təsərrüfatları, firmalar, dövlət, xaricililər) tiplərinin fərqlərinə əsaslanır. Beləki, ev təsərrüfatı tərəfindən alınmış avtomobil “C” komponentinə daxil edilir; əgər o, firma tərəfindən alınbsa, onda əsas fondlara investisiyanın bir hissəsini təşkil edir və i.a. Yalnız yaşayış evlərinin tikintisi istisna təşkil edir. O, ÜMM - a tərkibinə investisiyanın həyata keçirənlər (ev təsərrüfatları, biznes və ya dövlət) üzrə hissələrə bölüşdürmədən daxil edilir.

ÜMM gəlirlərə görə hesablanmasında bütün növ faktorial gəlirlər (əmək haqqı, renta, faizlər və i.a.), eləcədə gəlir olmayan iki komponent amortizasiya ayırmaları və biznesə xalis dolayı vergilər (yəni vergi çıxılın subsidiya) toplanır. Deməli, bu metoddə gəlirlər kimi, muzzdu işçilərin əmək haqqı; firma və korporasiyaların mənfəəti; fərdi və ailə mülkiyyətində olan korporasiyalaşdırılmış müəssisələrin gəlirləri və muzzdu tutulmadan işləyən müstəqil işçilərin (rəssamlar, yazıçılar, vəkillər və i. a.) gəlirləri; renta ödənişləri; borc kapitalına görə faizlər nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ÜMM (ÜDM) - un göstərilən metodlarından istehsal və son istifadə metodları daha geniş istifadə olunurlar (Avropa birliyi ölkələrində). Metodların seçimi mükkəməl informasiya bazasının mövcudluğu ilə təyin olunur.

17.2. Əsas makroiqtisadi bərabərliklər

Əsas mikroiqtisadi bərabərliklər qəlirlər və xərclərin bərabərliyini əks etdirir:

$$Y \quad C \quad I \quad G \quad X_i \quad (17.2)$$

Qeyd edək ki, makroiqtisadi təhlildə digər mühüm bərabərliklərdən də istifadə olunur.

Əmanətlər (S) və investisiyaların (I) bərabərliyini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar. Sadə olmaq üçün dövlət bölməsi, yəni

vergilər olmayan, qapalı iqtisadiyyatı nəzərdən keçirək.

Bu halda,

$$UMM\text{-}a \text{ xərclər} = \text{İstehlak} + \text{İnvestisiya} \quad (17.3)$$

Əmanətlərin təyininə uyğun olaraq aşağıdakı kimi yaza bilirik:
Qəlif, və ya qəlifə görə ölçülən UMM = Əmanət + İstehlak (17.4)

Ümumi milli xərclərin və onun istehsalı nəticəsində alınmış gəlirlər bərabərdirlər.

Omda:

$$C + I = S + C \text{ və ya } I = S \quad (17.5)$$

Bu sadə bərabərlik təhlilə dövlət və xarici dünyanı daxil etdikdə mürəkkəbləşir. Ümumi əmanətlər xüsusi (S_x), dövlət (S_d) və qalan dünyanın əmanətləri (S_q) ünsürlərinə bölünə bilər:

$$S = S_x + S_d + S_q \quad (17.6)$$

Xüsusi əmanətlər iş gəlirlər (Y), transferlər (TR), dövlət borcları üzrə faizlərin (N) məbləğindən vergilər (T) və istehlak (C) çıxmaqla təyin olunur.

$$S_x = (Y - TR - N - T) - C \quad (17.7)$$

Dövlət əmanətləri:

$$S_d = (T - TR - N) - G \quad (17.8)$$

Dövlət əmanətləri müsbət kəmiyyət olduqda, büdcə artıqlığı yaranır. Əgər həmin kəmiyyət mənfidirsə, onda büdcə kəsiri (BK) mövcuddur:

$$BK = S_d \quad (17.9)$$

Xarici dünyanın (qalan dünyanın) əmanətləri ixracdan aldığı gəlirlərə (IM) idxalımızın xərclərinin (X) fərqi kimi təyin olunur:

$$S_q = IM - X \text{ və ya } S_q = X_i \quad (17.10)$$

Xarici dünyanın əmanətləri ölkə maliyyə aktivlərinin alınması, xarici borcların ixtisarı məqsədlərinə istifadə oluna bilər və bu halda ölkəyə kapital axını baş verir. Qeyd etməliyik ki, əmanətlər və investisiyaların bərabərliyi yalnız bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə yerinə yetirilir. Əmanətlər həm real, həm də maliyyə aktivlərinin alınmasına istifadə oluna bilər. Sadə olmaq üçün, tutaq ki, iki növ maliyyə aktivləri mövcuddur: dövlət istiqrazları və nəğd pullar. İstiqrazlar və

nəğdlər - dövlətin passivləri (öhdəlikləri) və xüsusi bölmənin aktivləridir. Onda dövlət əmanətləri dövlət borclarının ödənilməsi, eləcə də pul kütləsinin ixtisarı üçün istifadə oluna bilər.

$$S_d \quad (M \quad B)$$

burada

M - pul kütləsinin dəyişməsi;

B - buraxılmış dövlət istiqrazlarının məbləğinin dəyişməsi.

Yuxarıda verilmiş ifadə dövlət büdcəsi bərabərliyidir. Əgər dövlət büdcəsinin kəsiri mövcuddursa, o pul və ya istiqraz buraxılışı ilə maliyyələşdirilə bilər.

$$B_k \quad S_d \quad \text{və ya} \quad B_k \quad (M \quad B) \quad (17.11)$$

Xüsusi əmanətlərdə həm real aktivlərin artırılmasına, eləcə də dövlət istiqrazları və ya nəğdlər formasında istifadə oluna bilər.

$$S_x \quad I \quad M \quad B_x \quad (17.12)$$

Qalan dünyanın əmanətləri ölkəmizin dövlət istiqrazlarının alınmasına istifadə oluna bilər:

$$S_q \quad B_q \quad (17.13)$$

Göstərilən üç növ əmanətlərin cəmi istifadə baxımından məlum bərabərliyi verir.

$$S \quad I \quad (17.14)$$

17.3. ÜMM və milli gəlir. Gəlirin digər göstəriciləri.

ÜMM (və ya məhsul buraxılışı) və gəlirlər bir-birilə əlaqədardır, çünki istehsal olunmuş əmtəələrə görə istehsal amillərinin sahibləri ödənişlər alırlar. Ona görə də ÜMM - un iqtisadiyyatda alınan gəlirlərin məcmu kəmiyyəti və ya milli gəlirə necə təsir etdiyini araşdırmaq.

Milli gəlir - əmək, kapital və torpaq istehsal amilləri sahiblərinin iqtisadiyyatda aldıkları məcmu gəlirdir.

Ümumi milli məhsuldan milli gəlirə keçmək üçün iki məsələni həll etmək lazımdır. Birincisi, ÜMM - dan aşınma və ya başqa sözlə, amortizasiya ayırmalarını çıxmaq lazımdır. Məlumdur ki, isteh-

sal vasitələri - avadanlıq və binalar - əmtəələrin istehsalı prosesində istifadə olunaraq aşınırlar. Bu aşınma istehsal məsrəflərinin elementi olub, ona görə də istehsal amillərinin sahibkarlarının gəlirləri hesablandıqda o, ÜMM - dan çıxılmalıdır. ÜMM - dan amortizasiya ayırmaları çıxıldıqda xalis milli məhsul (XMM) əldə edilir:

$$XMM = \text{ÜMM} - \text{amortizasiya ayırmaları} \quad (17.15)$$

İkincisi, istehlakçıların əmtəələri aldıkları qiymətə firmaların satış qiymətləri arasında fərq mövcuddur. Bu fərq biznesə dolayı vergiləri (əlavə dəyər vergisi (ƏDV), aksizlər, ixrac rüsumları, inhisar fəaliyyət növlərinə vergilər və i.a.) təşkil edir.

Dolayı vergilər (məsələn, ƏDV) əmtəələrin bazar qiyməti ilə insanların onların istehsalında gəlir formasında əldə etdikləri məbləğ arasında fərqi yaradır.

Xalis milli məhsuldan biznesə dolayı vergiləri çıxmaqla milli gəlir (MG) alınır.

Qeyd edək ki, gəlirin əsas iki növü mövcuddur: əməkdən istifadədən əldə edilən gəlir (əməkdən gəlir) və mülkiyyətdən istifadədən gəlir (mülkiyyətdən gəlir). Milli gəlirin əsas hissəsini əməkdən istifadədən alınan gəlir təşkil edir. Gəlirin qalan hissəsi isə mülkiyyətdən gəlir və ya sahibkarlıq gəliridir. Sahibkarlıq gəlirinin bir hissəsi öz müəssisəsinə qoyulmuş kapitaldan əldə edilən mənfəət təşkil edir.

ABŞ - nın milli gəlirinin quruluşunu nəzərdən keçirək (cədvəl 17.1)

Cədvəl 17.1

ABŞ - in milli gəlirinin quruluşu.

<i>Göstəricilər</i>	<i>Yekuna görə faizlə</i>
Muzdlu fəhlə və qulluqçuların gəlirləri	73,7
Korporasiyalaşmış mülkiyyətçilərin gəlirləri	8,2
Renta gəlirləri	0,5
Korporasiyaların gəlirləri	8,9
Xalis faizlər	8,7
Cəmi - milli gəlir	100,0

Renta gəlirlərinə müxtəlif hüquqların (məsələn, patentlər, torpaqdan istifadə və yeraltı sərvətlərin işlənməsi hüquqi və i.a.) və rilməsindən gəlirləri, eləcə də ev sahiblərinin öz evlərində yaşamasından şərti gəlirləri daxildir. Milli gəlir iqtisadiyyatda istehsal amillərinin qazandığı gəlirlərin ümumi məbləğidir. Lakin vergi sisteminin və iqtisadiyyatın bəzi elementlərinin mövcudluğu milli gəlirin bütün məbləğini ev təsərrüfatlarına əmtəə və xidmətlərə xərcləməyə imkan vermir. Ona görə də şəxsi malik olduğu gəlir hesablanır.

Şəxsi **malik olduğu** gəlir - ev təsərrüfatları tərəfindən bilavasitə xərcləməsi mümkün olan gəlirdir. Onu hesablamaq üçün milli gəlirə müəyyən düzəlişlər edilməlidir.

Məlumdur ki, firmalar öz mənfəətini bütövlükdə sahibkarlara köçürmür. Onun müəyyən hissəsi gələcəkdə firmanın fəaliyyətində istifadə üçün saxlanılır. Sahibkarlara yalnız korporasiyanın səhmdarları arasında bölüşdürülən dividendlər verilir. Deməli, ilk növbədə milli gəlirdən mənfəətin məbləği çıxılır, sonra isə bölüşdürülmüş dividend əlavə olunur. Növbəti düzəliş faizlərin ödənilməsi ilə bağlıdır. Hökumət tərəfindən ödənilən faizlər milli gəlirin tərkibinə deyil, pul transfertlərinin tərkibinə daxil edilir. Transfert ödəmələri əvəzsizdir. Aydındır ki, faizlər üzrə daxil olmaların ev təsərrüfatları tərəfindən xərclənməsi mümkündür, ona görə də şəxsi malik olan gəlirin ünsürü sayılmalıdır. Nəhayət, vergilərin və transfert ödəmələri ilə əlaqədar olmayan faiz ödənişlərinin mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Əlbəttə, ev təsərrüfatları tərəfindən ödənilən vergilərin məbləği də milli gəlirdən çıxılmalıdır.

Milli gəlirdən vergilər, korporasiyaların bölüşdürülməyən mənfəəti çıxılaraq, transfert ödəmələri və faizlər üzrə ödənişlər əlavə edilməklə şəxsi malik olduğu gəlir əldə edilir.

Ev təsərrüfatları şəxsi malik olduqları gəliri istehlaka və yığıma istifadə edirlər. Şəxsi malik olan gəlirin çox hissəsi bilavasitə xərclənir.

Ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri evlərin alınması istisna olunmaqla əmtəə və xidmətlərə məcmu məsrəfləri təşkil

edir. Həmin gəlirdən ev təsərrüfatları kreditorlara faizlər ödəyirlər. Ev təsərrüfatlarının şəxsi malik olduqları gəlirin qalan hissəsi yığma yönəldilir.

Şəxsi yığım - ev təsərrüfatları tərəfindən sərvət yığmaq məqsədilə istifadə edilən şəxsi malik olduğu gəlirin hissəsidir. Ev təsərrüfatları bank hesabını artırmaqla, qiymətli kağızlar və ya qarşılıqlı fondların səhmlərini və ya yaşayış mənzilləri almaqla yığını artırabilir. Yığım eyni zamanda köhnə borcların ödənilməsinə istifadə oluna bilər. Deməli, borcların azaldılmasına istifadə olunan **şəxsi malik** olduğu gəlir ev təsərrüfatlarının rifahını yüksəldir və yığımın hissəsi sayılır.

Şəxsi malik olduğu gəlirdə yığımın payı şəxsi yığım norması adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, **şəxsi malik** olunan gəlir nəinki ev təsərrüfatları səviyyəsində, eləcə də bütövlükdə iqtisadiyyatda təyin edilə bilər. Ümumi milli malik olunan gəlir ÜMM və xaricdən xalis transfertlərin (bağışlama, hümanitar kömək və i.a.) cəmi kimi təyin edilir. Ümumi milli malik olunan gəlir son istehlak və milli yığım üçün istifadə olunur.

17.4. Nominal və real ÜMM. Deflyator.

ÜMM-dan iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərici kimi geniş istifadə olunur. Ona görə də ÜMM-un tətbiqi sferaları və onun qusurları araşdırılmalıdır.

Nominal və real ümumi milli məhsul fərqləndirilir. Nominal ÜMM cari ilin qiymətlərində, real ÜMM isə müqayisə edilə bilən (yəni dəyişməz, baza) qiymətlərdə hesablanır.

Nominal ÜMM - un ölçüsünə iki proses təsir edir:

- a) istehsalın real həcmnin dinamikası;
- b) qiymətlərin səviyyəsinin dinamikası;

Real ÜMM nominala qiymət indeksinə görə düzəliş edilməsi ilə hesablanır:

$$Real \ \ddot{U}MM = \frac{Nominal \ \ddot{U}MM}{Qiymət \ indeks} \quad (17.16)$$

Əgər qiymət indeksinin ölçüsü vahiddən kiçikdirsə, onda nominal ÜMM- a artma istiqamətində düzəliş edilir. Əksinə, qiymət indeksi vahiddən yüksək olduqda, nominal ÜMM - a azalma istiqamətində düzəliş edilir.

Qiymət indeksləri inflyasiya tempinin, həyat səviyyəsinin dəyərinin dəyişməsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

İstehlak qiymətləri indeksi (İQİ) orta şəhərli ailəsinin istehlak etdiyi əmtəə və xidmətlər “zənbillinin” qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsinə əks etdirir. İstehlak zənbillinin tərkibi baza ilinin səviyyəsində qeyd olunur.

İstehlak qiymətləri indeksi Laspeypras tipli indeks və ya baza çəkili qiymətlər indeksi (nemətlərin baza ilinə fiksə olunmuş dəsti) ilə hesablanır:

$$P_L = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t Q_i^b}{\sum_{i=1}^n P_i^b Q_i^b} \quad (17.17)$$

Burada

P_i^b və P_i^c - müvafiq olaraq, i - nemətinin baza (b) və cari (t) dövrlərdə qiymətləri;

Q_i^b - baza dövründə i - nemətinin miqdarı.

Qeyd edək ki, bu tipli indeks cari dövrdə baza dövrünə nisbətən çəkilərin qurluşunda dəyişiklikləri nəzərə almır, bu isə nəticələri bir qədər düzgün əks etdirmir. Belə ki, baza ilində istehlak zənbilindən istifadə olunan İQİ cari dövrdə istehlak qurluşunda dəyişmələri nəzərə almır (məsələn, qiymətlərin artması şəraitində daha baha nemətlərin ucuz nemətlərə əvəz edilməsi). Bu isə İQİ - dən qiymətləndirmə göstəricisi kimi istifadə edildikdə həyat səviyyəsinin dəyərinin şişirdilməsinə səbəb olur.

Qiymət indeksi ÜMM - un qeyri - aşkar və ya Paaşe tipli indekslə hesablanan ÜMM (ÜDM) deflyatorudur. Paaşe indeksində çəki kimi cari dövrün nemətlər dəstindən istifadə olunur:

$$P_p = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t Q_i^t}{\sum_{i=1}^n P_i^b Q_i^t} \quad (17.18)$$

Burada

Q_i^t - cari dövrdə i - nemətlərin miqdarı.

Əgər “Q” əvəzinə ÜMM - da nəzərə alınmış bütün nemətlər dəstələrini, “P” əvəzinə isə uyğun olaraq onların qiymətlərini qoysaq ÜMM - un deflyatorunu alarıq.

Deflyator indekslə ifadə olunmuş nominal ÜMM - un real ÜMM - a nisbətidir.

$$\text{ÜMM -un deflyator İndeksi} = \frac{\text{Nominal ÜMM}}{\text{Real ÜMM}} \quad (17.19)$$

İndeks o deməkdir ki, nominal ÜMM -un real ÜMM - a nisbəti 100 % vurulmalıdır. Tutaq ki, buraxılan məhsulları cari qiymətlərdə dəyəri, yəni nominal ÜMM 2000-ci ildə 1200 manat, 2006-cı ildə 3300 manat, 2000-ci ilin qiymətlərində isə (Real ÜMM) uyğun olaraq 1200 və 2000 manat təşkil etmişdir. Onda fərz edilən iqtisadiyyatda 2006-cı il üçün ÜMM deflyatoru $165,0 \frac{3300}{2000} 100$. Deməli, ÜMM deflyatoruna uyğun olaraq 2006

- cı ildə 2000 - ci ilə görə qiymətlər 65,0 % (165,0 - 100) % artmışdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ÜMM - un deflyator indeksi Laspeyras və Paşe indekslərindən fərqli olaraq iqtisadiyyatda qiymətlərin artma səviyyəsini bir qədər azaldır. Bu indeksdə çəkilərin strukturu dinamikası nəzərə alınır, lakin onu cari dövrdə fiksə edir.

Qeyd edək ki, Fişer indeksi müəyyən qədər Laspeyras və Paşe indekslərinin qusurlarını onların ölçüsünün orta kəmiyyətini **müəyyən edərək aradan qaldırır:**

$$P_F \sqrt{P_L P_P} \quad (17.20)$$

Qeyd edək ki, adambaşına düşən ÜMM (ÜDM) və ya milli gəlir göstəricilərindən müxtəlif ölkələrdə həyat səviyyəsi, əhalinin rifahı səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə edilir. İki ölkədə adambaşına düşən ÜMM bərabər olsada, lakin qiymətlərin səviyyəsi müxtəlif olduqda gəlir vahidinə bu ölkələrdə müxtəlif miqdarda nemətlər almaq olar. Ona görə də belə müqayisələr çox səliqəli aparılmalı, çünki müxtəlif ölkələrdə buraxılan məhsulların nomenklaturası kəskin fərqlənir.

Eləcə də valyutaların mübadilə kursları bu ölkələrdə buraxılan məhsulların real dəyərinin müqayisə edilməsində etibarlı üsulu təmin etmir. ÜMM - müxtəlif dövrlərdə müqayisə edildikdə də eyni problem ortaya çıxır, çünki müxtəlif vaxtlarda tamamilə fərqli əmtəələr nomenklaturası istehsal oluna bilər.

Adambaşına ÜMM göstəricisi eyni olduqda əhalinin həyat səviyyəsini ətraflı qiymətləndirməyə imkan verən əlavə göstəricilər (təhsil səviyyəsi, ömürün uzunluğu və i.a.) hesablanmalıdır.

Əsas anlayışlar:

- Ümumi milli məhsul (ÜMM)
- Əlavə dəyər.
- Ümumi daxili məhsul (ÜDM)
- İstehlak (C)
- İnvestisiya (I)
- Dövlət əmtəə və xidmətlər alınmaları (G)
- Xalis ixracat (Xi)
- Milli gəlir.
- Xalis milli məhsul.
- Şəxsi malik olduğu gəlir.
- Şəxsi yığım.
- Nominal ÜMM.
- Real ÜMM.
- Deflyator.
- Fişer indeksi.

Laspeyras indeksi.
İstehlak qiymətlər indeksi. (İQİ)
Paaşə indeksi.

Özünü yoxlama sualları:

1. ÜMM-un hesablanma xüsusiyyətləri.
2. ÜMM və ÜDM - un fərqləri.
3. ÜMM - un hesablanma metodları.
4. Milli gəlir nədir və necə hesablanır?
5. Ev təsərrüfatların malik olduqları gəlir nədir?
6. Nominal və real ÜMM - un fərqləri.
7. Deflyator nəyi xarakterizə edir.

18. Əmtəə bazarında makroiqtisadi müvazinətlik. Cəlir və xərclər modeli.

- 18.1. Məhsul buraxılışı və xərclərin dövriyyəsi. Məcmu tələb və məcmu təklifin müvazinətliyi və resursların tam məşğulluğu.*
- 18.2. Məcmu tələbin elementləri və planlaşdırılan xərclərin səviyyəsi. Bissektrisa.*
- 18.3. Müvazinətli buraxılış səviyyəsi və onun təyini mexanizmi. Multiplikator.*
- 18.4. Yığım və investisiyanın bərabərliyi əsasında müvazinətli gəlirliyə yanaşma.*

18.1. Məhsul buraxılışı və xərclərin dövriyyəsi. Məcmu tələb və məcmu təklifin müvazinətliyi və resursların tam məşğulluğu.

Makroiqtisadiyyatın başlıca məqsədlərindən biri ümumi milli məhsulun həcmnin potensial səviyyəyə uyğun gəlməməsi və onun bütün iqtisadi dövr ərzində dəyişmə səbəblərini aydınlaşdırmaqdır.

Gəlirlər və məhsul buraxılışı həcmi məcmu tələb modeli təyin edir. Həmin model keçən əsrin 30-cu illərində əsasən Con Meynard Keyns tərəfindən işlənilmişdir. Model iki dünya müharibələri arasında kütləvi işsizlik və məhsul buraxılışı səviyyəsinin aşağı düşməsindən necə qaçmağın səbəblərini müəyyən etmək məqsədi ilə işlənilmişdir. Əlbəttə bu gün iqtisadiyyatın başa düşülməsində Keyns təhlili sonuncu deyildir. Bu təhlil işsizlikdə müşahidə olunan dərin aşağı düşmədən necə qaçmağı göstərir. Qeyd etməliyik ki, keçən əsrin 50 və 60-cı illərində monetar iqtisadçılar keynsçilərə meydan oxumağa başlamışlar. Onların inlektual lideri Milton Fridmen oldu. Monetar iqtisadçılar sübut edirlər ki, Keyns nəzəriyyəsi böh-

ranları yaxşı başa düşməyə imkan versə də, lakin inflyasiyanı adekvat izah etmir.

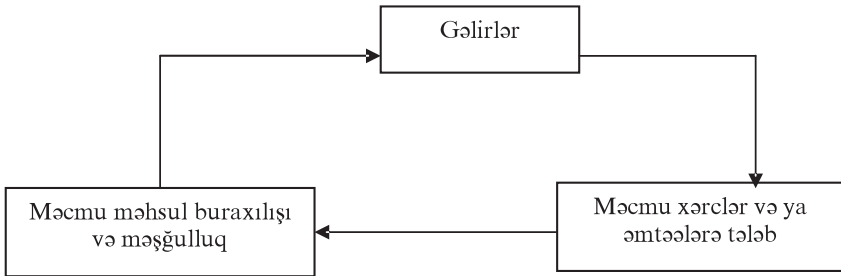
Onlardan sonra isə makroiqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfələri “səmərəli gözləmələr məktəbi” nümayəndələri vermişdilər.

Müasir makroiqtisadiyyat Keyns tərəfindən inkişaf etdirilmiş tələb yanaşması ilə monetar və səmərəli gözləmələr məktəbi nümayəndələri daxil olmaqla digər iqtisadçılar tərəfindən inkişaf etdirilmiş məcmu təklif yanaşmasını birləşdirir.

Qeyd edək ki, Keyns nəzəriyyəsinin başlıca ideyaları indiki iqtisadiyyatın hərəkətinin başa düşülməsində mühüm rola malikdir. Məsələn, Keyns modelinə görə vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin genişləndirilməsi məsrəflərin, məhsul buraxılışı və məşğulluğun tez artmasına, eyni zamanda böyük büdcə kəsirinə səbəb olur.

Məhz bu baxımdan məhsul buraxılışı modeli ev təsərrüfatlarının xərclər, firmaların isə istehsal səviyyəsi haqqında qərarlarını qarşılıqlı əlaqələndirir.

Məhsul buraxılışı və xərclərin qarşılıqlı asılılığı şəkil 18.1-də verilmişdir.

Şəkil. 18.1. Məhsul buraxılışı və xərclərin qarşılıqlı asılılığı.

Əmtəələrə tələb firmaların istehsal etmək istədikləri məhsul həcmi təyin edir. Bu asılılıq məcmu tələbdən məhsul buraxılışına tərəf oxla göstərilmişdir. Lakin məhsul buraxılışı və istehsalın səviyyəsi istehsal amillərinin aldığı gəlirlərin səviyyəsini, onlarda öz növbəsində məcmu xərcləri və ya tələbi müəyyən edir. Dövrüyyənin bir ünsüründə dəyişmələr digərlərində dəyişməyə

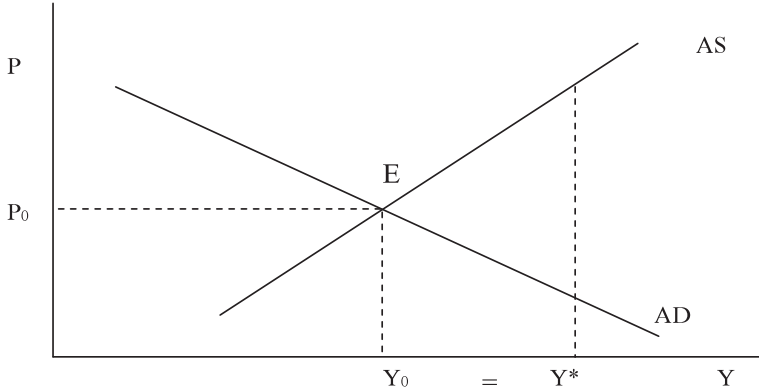
səbəb olur. Məsələn, ev təsərrüfatları az xərcləməyi qərara alırsa, onda firmalar məhsul buraxılışını ixtisar etməyə məcbur olacaqlar, bu isə öz növbəsində gəlirlərin ixtisarına səbəb olacaqdır. Deməli, firmalar istehsal edilmiş məhsulları sata bilmədikdə məşğulluğu ixtisar edir. Bu isə o deməkdir ki, ev təsərrüfatları az gəlir qazanacaq, nəticə etibarı ilə xərclər ixtisar olunur. Ona görə də əmtəələrə tələb getdikcə azalır, məşğulluq aşağı düşür, gəlirlər ixtisar olunur və nəticədə xərclər yenidən azalır. Onda belə bir sual ortaya çıxır: bu zəncirvari prosesin qarşısını ala bilən nə isə varmı? Keçən əsrin 30-cu illərində ABŞ-da baş vermiş Böyük Depresiya iqtisadiyyatın öz potensial buraxılışı səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı ola bilməsini sübut etmişdir.

Qeyd edək ki, klassik iqtisadi nəzəriyyə iki əsas mövqedən çıxış edir. Birincisi, elə bir hal ola bilməz ki, resursların tam məşğulluğu şəraitində istehsal olunmuş məhsulların alınmasına məcmu xərclərin səviyyəsi kifayət etməsin (AD = AS halı mümkün deyildir).

İkincisi, əgər belə hal meydana çıxarsa, dərhal əmək haqqı, qiymətlər və faiz dərəcələri dəyişəcək, məcmu tələbin aşağı düşməsi ilə istehsalın sürətli və əhəmiyyətli olmayan enməsi baş verəcək, vəziyyəti stabilləşdirəcəkdir. Vacib olan odur ki, pul bazarı həmişə investisiya və yığımların bərabərliyinə, yəni resursların tam məşğulluğuna təminat versin. Bu halda yalnız “kənüllü” təbii işsizlik səviyyəsi mümkündür. Bu da o deməkdir ki, AD və AS əyrilərinin müvazinətlik nöqtəsində Y istehsal həcmi həmişə Y^* potensial səviyyəyə bərabərdir.

Keyns sübut etmişdir ki, tənzimlənməyən iqtisadiyyatda tam məşğulluq təsadüfi meydana çıxıb bilər.

Müvazinətli tələb və təklif (şəkil 18.2) bir qayda olaraq, resursların tam məşğulluğu ilə uyğun gəlir: E nöqtəsində $AD = AS$ bərabərliyi qərarlaşır, lakin müvazinətli istehsal həcmi $Y_0 < Y^*$.

Şəkil 18.2. Məcmu tələb və təklifin müvazinətliliyi

Belə qeyri-bərabərliyi əsas səbəblərdən biri investisiya və yığım planlarının uyğun olmamasıdır.

Lakin əmtəələrə tələbin ixtisarı nəticəsində iqtisadi fəallığın azalmasına mane olan avtomatik mexanizmlərin mövcud olduğunu sonradan burada nəzərdən keçirəcəyik.

18.2. Məcmu tələbin elementləri və planlaşdırılan xərclərin səviyyəsi. Bissektrisa.

Ümumi milli məhsulun səviyyəsini təyin edən başlıca qüvvə məcmu tələbdir. **Məcmü tələb - qiymətlərin mövcud səviyyəsində əmtəə və xidmətlərə tələbin ümumi həcmi əks etdirir.**

Milli hesablar sistemi konsepsiyasına uyğun olaraq əmtəələrə tələb iqtisadiyyatda dörd bölmə tərəfindən verilir. Onlara ev təsərrüfatları, firmalar (biznes), hökumət və xarici ölkələr daxildir. Ev təsərrüfatları istehlak əmtəələrinə, firmalar isə investisiyaya tələb verirlər. Eyni zamanda hökumət və xarici ölkələr tələbin mənbələridir. Məcmu tələb əyrisi istehlakçıların qiymətlərin hər bir səviyyəsində almağa hazır olduqları əmtəə və xidmətlərin miqdarını əks etdirir. O, iqtisadiyyatda məhsul buraxılışı və qiymətlərin elə kombinasiyasını verir ki, həmin halda əmtəə və pul

bazarı müvazinətli vəziyyətdə olur. AD əyrisi böyünca hərəkət məcmu tələbin qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dinamikasından asılı olaraq dəyişməsinə əks etdirir. Məcmu tələbin ölçüsü və qiymətin səviyyəsi arasındakı əks asılılıq eyni zamanda faiz dərəcələri, zənginlik, xarici alınmalar effektləri ilə izah olunur. Məsələn, qiymətlərin artması pula tələbi yüksəldir. Pula təklif dəyişmədikdə onlara tələbin artması faiz dərəcəsinə yüksəldir, bu isə kredit alınması ilə əlaqədar olaraq vəziyyəti cətinləşdirir, iqtisadi agentlərin xərcini ixtisar edir, deməli məcmu tələbin həcmi azaldır. Qiymətlərin yüksəlməsi həmdə fiksə edilmiş dəyərli maliyyə aktivlərinin (istiqraz, təcili hesablar) real alıcılıq qabiliyyətini azaldır, onların sahibkarlarını yoxsullaşdırır və xərclərin ixtisarına sövq edir. İdxal qiymətlərinin stabilliyi şəraitində ölkə daxilində qiymətlərin yüksəlməsi tələbin bir hissəsini daxili əmtəələrdən idxalın üzərinə qoyur və ixracı ixtisar edir, o da iqtisadiyyatda məcmu tələbi azaldır.

Məcmu tələbə təsir edən qeyri-qiymət amillərinə istehlakçılardan rifahı, onların gözlənilməsi, vergilər, faiz dərəcələri, investora subsidiya və güzəştli kreditlər, xarici bazarların şəraiti, valyuta kursunun dəyişməsi və sairə aid edilə bilər.

Bu fəsilə biz sadələşdirilmiş məcmu tələbi, yəni hökumət və xarici ölkələr istisna olunmaqla nəzərdən keçirək.

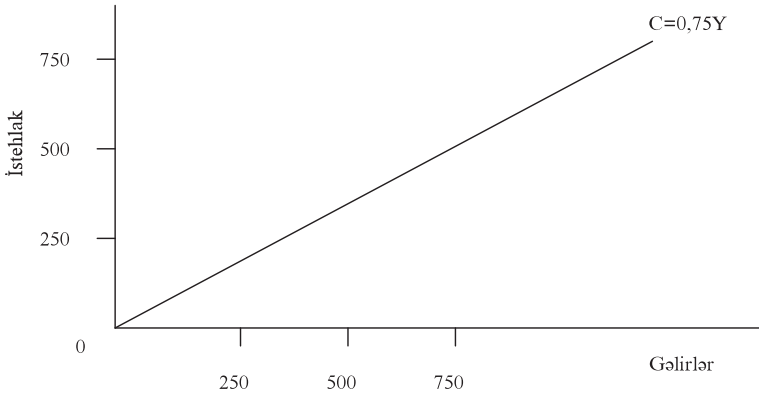
Onda məcmu tələb:

$$AD = C + I \quad (18.1)$$

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, tələbin bu iki mənbəyi onun böyük hissəsini (təxminən 80%) təşkil edir. Tələbin mənbələrini fərqləndirmək lazımdır, çünki onların təyini xüsusiyyətləri mövcuddur. Firmalar investisiya haqqında qərarlar qəbul etdikdə, gələcəkdə gözlənilən satış həcmi, eləcə də avadanlıq alınması, ehtiyatların formalaşdırılması və tikinti məsrəflərinin səviyyəsini nəzərə alır. Ev təsərrüfatlarının nə qədər əmtəə almaq qərarları başlıca olaraq onların gəlirlərinin ölçüsü ilə təyin olunur. Ev təsərrüfatlarının malik olduqları gəlirlərin bir hissəsi istehlaka, digəri isə yığıma yönəldilir.

Ev təsərrüfatları malik olduqları gəlirlərin 90%-dan çoxunu istehlaka istifadə edirlər. Hər bir ev təsərrüfatı və ya fərdi şəxsin istehlak və yığıcı haqqında qərarlarına çoxlu sayda müxtəlif amillər təsir edirlər. Bu amilləri subyektiv və obyektiv amillərə bölmək olar. Subyektiv amillər isanların istehlaka “psixoloji” meylləri, obyektiv amillərə isə gəlirlərin səviyyəsi və onun bölüşdürülməsi, sərvət ehtiyatları, nəgd vəsaitlər, qiymətlər, faiz dərəcələri və i.a. aid edilə bilər. Ev təsərrüfatlarının istehlak haqqında qərarlarına təsir edən və ümumi xarakter daşıyan başlıca amil, istifadəsi mümkün olan gəlirlərin və ya malik olduqları gəlirlərin səviyyəsidir.

İstehlak funksiyası şəxsi malik olduqları gəlirin hər bir səviyyəsində planlaşdırılan və ya arzu olunan istehlak xərclərinin səviyyəsini təyin edir.

Şəkil 18.2 İstehlak funksiyası

İstehlak funksiyası koordinat oxunun başlanğıcından düz xətlə keçir. İstehlak funksiyasının meyl bucağı istehlaka son meyldən asılıdır.

İstehlaka son meyl (MPC) gəlirin ölçüsünün artmasında (C) istehlakın artımının payıdır (Y).

$$MPC = \frac{C}{Y} \quad (18.2)$$

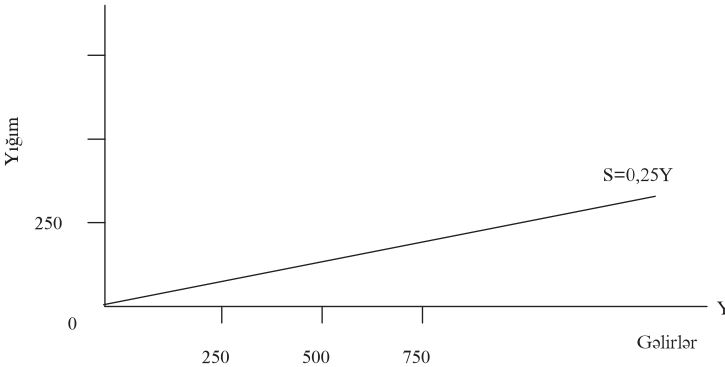
Şəkildə göstərilən halda istehlaka son meyl 0,75-ə bərabərdir.

Əgər istehlakçıların gəlirləri 1 manat artarsa, onların istehlakı 75 qəpik artacaqdır. Deməli, cəmiyyətin gəlirinin arması və ya azalması ilə istehlak artıb və ya azalacaqdır. Lakin, o, eyni sürətlə baş verməyəcəkdir. Qəlir istehlakdan böyük ($Y > C$) olduğuna görə MPC həmişə vahiddən kiçik olacaqdır.

Qeyd edək ki, gəlirin xərclənməyən hissəsi yığma (S) yönəldilir. Bizim misalda hər manat gəlirdən 25 qəpiyi yığma ayrılır. Deməli, yığma son meyl (MPS), hər bir gəlir vahidindən yığma yönəldilən hissəni təşkil edir.

$$MPC = \frac{S}{Y} \quad (18.3)$$

Əlbəttə, yığım funksiyası tamamilə istehlak funksiyası ilə təyin olunur və ya əksinə.

Şəkil 18.3 Yığım funksiyası

Yığım funksiyası gəlirlərin hər bir səviyyəsində yığma yönəldilən məbləği əks etdirir. Funksiyanın forması istehlak funksiyası ilə təyin olunur. Funksiyalardan biri məlum olduqda, o birini təyin etmək olar.

Burada iki hala xüsusi diqqət yetirilməlidir. Birincisi ondan ibarətdir ki, istehlak funksiyası istehlak xərclərinin arzu olunan səviyyəsini təyin edir. Gəlirlərin hər hansı səviyyəsində ev təsərrüfatlarının istehlaka xərcləmək istədikləri məbləği əks etdirir. İkincisi isə istehlakın malik olunan gəlirin səviyyəsinə nisbətinin

dinamikası istehlak xərcəlinə təsir edən digər amilləri sabit saxlayır. Ümumi gəlir (Y) istehlak (C) və yığım (S) arasında bölüşdürülürsə, onda $Y = C + S$ yazıla bilər. Onda $Y = C + S$.

Deməli, istehlakın son meyli ilə yığımın son meylinin cəmi vahidə bərabərdir.

$$MPC + MPS = 1 \quad (18.4)$$

Beləliklə, $MPC = 1 - MPS$ və ya $MPS = 1 - MPC$. Qeyd edək ki, istehlak və yığım funksiyaları tədqiqat üçün yalnız qrafiki formada deyil, həm də tənlik formasında verilə bilər.

Ona görə də onları aşağıdakı formada yazmaq olar:

- istehlak funksiyası $C = 0,75 Y$

- yığım funksiyası $S = 0,25 Y$.

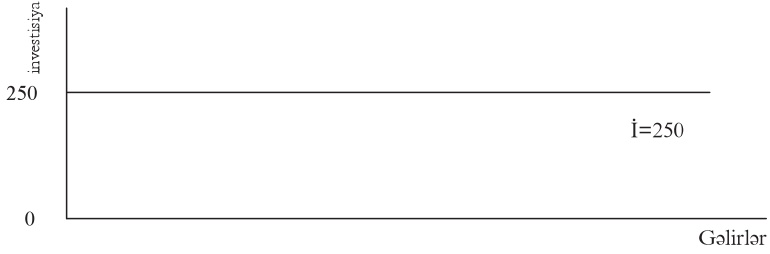
Yığım investisiyanın (I) əsasını təşkil edir. Bəs firmanın investisiya tələbini hansı amillər təyin edir?

İnvestisiya tələbi firmanın öz fiziki kapitalını, eləcə də əmtəə ehtiyatlarını artırmaq niyyəti və ya planını əks etdirir. Əmtəə ehtiyatları gələcəkdə istehsalda istifadə olunan və satış məqsədilə saxlanılan əmtəələrdən ibarətdir.

Firmanın investisiya tələbi “Pul bazarı...” fəsilində geniş şərh olunur. Firmanın istehsal güclərinin tətbiq edilən avadanlıqların sayının artırılması və ya istehsal meydançalarının genişləndirilməsi, eləcə də əmtəə ehtiyatlarının hesabına artırılması müəyyən dərəcədə gələcəkdə gözlənilən tələbin kəmiyyətindən asılıdır. Eyni zamanda sonuncuya cari tələb də təsir göstərir. Əgər iqtisadiyyat tənzümləndirsə, aydınlıq ki, firma tələbin armasını gözləmir, ona görə də yeni zavodların tikilməsi və yeni avadanlıqların qurulmasına tələsmir. Baxmayaraq ki, firmanın məhsuluna cari tələbin səviyyəsi ilə planlaşdırılan investisiya xərcləri arasında əlaqə mövcuddur, biz ehtimal edək ki, investisiya tələbi dəyişməzdir. Müvəqqəti olaraq fərz edək ki, investisiya xərcləri məcmu tələb və iqtisadiyyatda gəlirlərin səviyyəsindən asılı deyildir.

Nəzərdə tutaq ki, firmanın investisiyaya tələbinin səviyyəsi iqtisadiyyatda məhsul buraxılışı və məşğulluqdan asılı deyildir. Onda investisiya funksiyası aşağıdakı kimi olacaq:

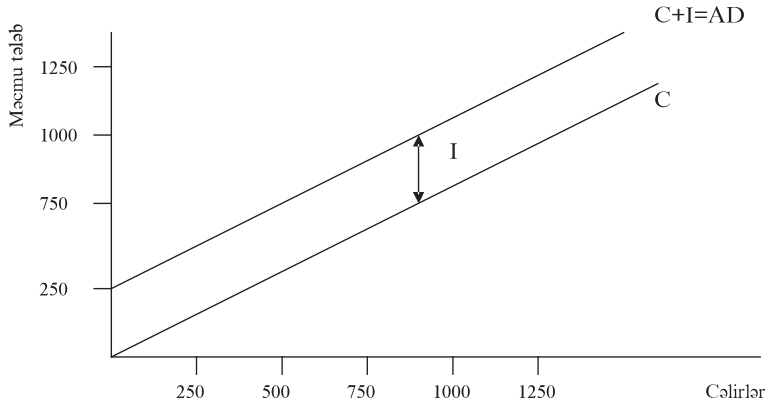
Şəkil 18.4. İntestisiya funksiyası

Deməli, investisiyanın səviyyəsi gəlirlərdən asılı olmadığı halda, investisiya funksiyası üfüqi xətlə ifadə olunur. Bu isə göstərir ki, gəlirlərin istənilən səviyyəsində planlaşdırılan investisiya xərcləri 250 vahid səviyyəsində qalır.

İndi isə məcmu tələbi nəzərdən keçirək.

Məcmu tələb - məcmu gəlirin hər bir səviyyəsində əmtəə və xidmətlərə planlaşdırılan xərclərin məbləğidir.

Bu ümumi anlayışlar bütün elementlər nəzərə alındıqda düzgündür, lakin biz sadələşdirilmiş model (düstur 18.1) qəbul etmişik. Ona görə də məcmu tələb ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri (C) və firmanın planlaşdırılan investisiya xərclərinin (I) cəmi kimi qəbul edilmişdir. Məcmu tələb funksiyasının şəkil 18.5-də verək.

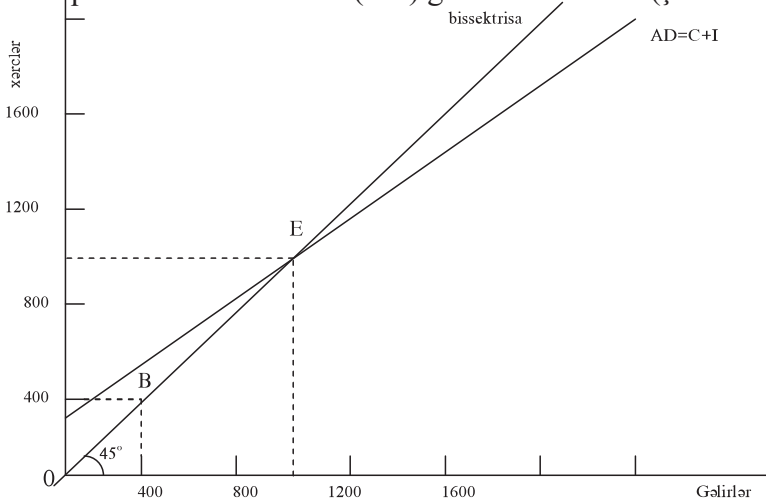

Şəkil 18.5. Məcmu tələb.

Deməli bu halda

$$AD = 250 + 0,75Y \quad (18.5)$$

Şəkil 18.5-dən görünür ki, məcmu tələb gəlirlərin arması ilə yüksəlir. Əgər investisiyanın səviyyəsi dəyişməz qalırsa, onda istehlak son meyl (MPC) gəlirlərin səviyyəsinin arması ilə məcmu tələbin nə səviyyədə yüksəlməsini təyin edir. Ona görə də məcmu tələb funksiyasından məhsul buraxılışı səviyyəsini təyin edən amillərin təhlilində istifadə edək. Bu məqsədlə bissektisa, yəni 45° xətt anlayışı ilə tanış olaq. Bissektisanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun üzərindəki absis və ordinat oxlarının hər bir nöqtəsində gəlir və xərclər bərabərdir. Məsələn B nöqtəsində gəlir və xərclər 400 təşkil edir. AD əyrisi ilə bissektisanın kəsişdiyi yeganə E nöqtəsində məcmu tələb (AD) gəlirə bərabərdir (şəkil 18.6).

Şəkil 18.6. Bissektisa

18.3. Müvazinətli buraxılış səviyyəsi və onun təyini mexanizmi. Multiplikator.

İqtisadiyyatda buraxılış və gəlirlərin səviyyəsinin müvazinətli olmasını müəyyən etmək üçün iki sadələşdirmə aparaq. Birincisi, məhsul buraxılışı həcmi və gəliri tamamilə bərabər, yəni vergi və amortizasiya problemi istisna olmaqla qəbul edirik. Deməli, məhsul buraxılışı (ÜMM) və şəxsi malik olunan gəlirlər bərabər qəbul edilir. Firmalar iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlər istehsal

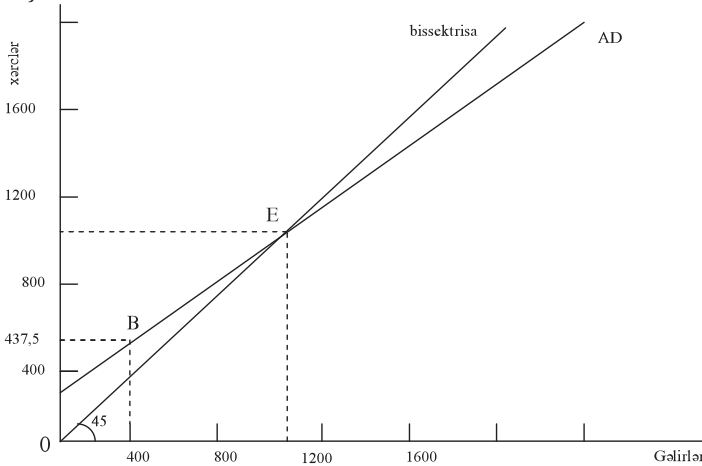
edir, mədaxili tamamilə əmək haqqı və ya mənfəət formasında ev təsərrüfatına verirlər.

İkinci sadələşdirmə isə iqtisadiyyatda qiymətlərin səviyyəsinin verilməmiş və sabit ölçüdə olmasını nəzərdə tutur. Firmalar istənilən miqdarda lazım olan əmtəə və xidmətləri mövcud qiymətlərlə tədarük etməyə hazırdırlar. Bu o deməkdir ki, firmalar kifayət qədər istehsal güclərinə malikdir. Məhsul buraxılışının artırmaq üçün onlar eləcədə mövcud əmək haqqı səviyyəsində istədikləri sayda işçi tuta bilər. Əgər firmalar mövcud qiymətlərdə istənilən miqdarda əmtəə və xidmətlər tədarük etməyə hazırdırlarsa, onda bazarın tələb tərəfi, yəni əmtəə və xidmətlərə məcmu tələb tamamilə məhsul buraxılışı səviyyəsini müəyyən edəcəkdir.

Qeyd edək ki, iqtisadçılar bir sıra dəyişənlərin, o cümlədən məhsul buraxılışı, faiz dərəcələri və qiymətlərin davranışını müvazinətlik nöqtələri vasitəsilə öyrənirlər.

Əgər qüvvədə olan qiymətlər səviyyəsində nəzərdə tutulan məhsul buraxılışının ölçüsü məcmu tələb və ya planlaşdırılan məcmu xərclərə bərabərdirsə, əmtəə bazarı müvazinətli vəziyyətdədir.

Şəkil 18.7.-də müvazinətli buraxılış həcmünün təyini qrafiki verilmişdir.

Şəkil 18.7. Müvazinətli buraxılış həcmünün təyini

Cəlirlərin səviyyəsi planlaşdırılan xərclərə bərabər olduğu E nöqtəsi müvazinətli buraxılışı əks etdirir. Bu nöqtənin xüsusiyyəti nədən ibarətdir?

Bu nöqtədə firmanın buraxılışı gəlirlərlə birlikdə 1000-bərabərdir. Öz növbəsində 1000-ə bərabər gəlirdə əmtəələrə tələbdə 1000 təşkil edir. Bunu AD xətti sübut edir. Deməli, E nöqtəsində təklif olunan əmtəələrin miqdarı cari qiymətlərdə tələbin ölçüsünə bərabərdir.

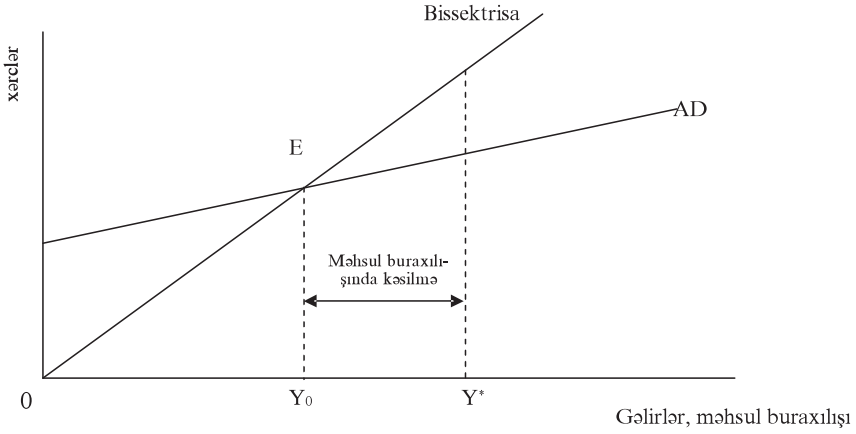
Məhsul buraxılışının 1000-dən fərqlənən istənilən həcmində o, məcmu tələbə uyğun gəlməyəcəkdir. Tutaq ki, məhsul buraxılışı 250-ə bərabərdir. Məhsul buraxılışının bu həcmi firmanın investisiya tələbinə tam uyğundur. Lakin 250 vahid gəlir əldə etmiş ev təsərrüfatları da əmtəələrə tələb verirlər və gəlirin 75%-ni, yəni 187,5 vahidini istehlaka xərcləmək arzusundadırlar. Onda ev təsərrüfatları və firmaların məcmu tələbi 437,5 (250+187,5) vahid təşkil edəcəkdir.

Deməli, məcmu tələbin ölçüsü məhsul buraxılışı həcmi 250 vahid üstəliyə. Uyğun olaraq 250 vahid məhsul buraxılışında məcmu tələbin artıqlığı yaranır. İstehsal olunandan çox əmtəə tələb olunur. Belə vəziyyət 1000 vahidədək bütün nöqtələrdə mövcuddur. Əksinə 1000 vahiddən yüksək əmtəələr istehsal edildikdə təklifin artıqlığı yaranacaq. Yalnız məhsul buraxılışı 1000 vahidə bərabər olduğu nöqtədə (E) istehsal həcmi məcmu tələbə bərabərdir. Beləliklə, biz məcmu məhsul buraxılışının müvazinətli səviyyəsinin təyinin birinci modelini almış oluruq. Məhsul buraxılışının müvazinətli səviyyəsi elə istehsal həcmidir ki, orada əmtəələrə tələb məhsul buraxılışına bərabərdir. Xərclər və məhsul buraxılışı həcmi səviyyələrinin qrafiki qarşılıqlı əlaqələri əmtəələrə tələbin gəlirlərə bərabər olması faktı müvazinətliyin 45⁰ xətt üzərində yerləşməsi ilə izah olunur. Məcmu tələb və buraxılış həcmi müvazinətli səviyyəyə gətirilməsi cədvəl 18.1-də verilmişdir.

Məcmu tələb və məhsul buraxılışının müvazinətli səviyyəyə gətirilməsi

Buraxılış, Y	İnvestisiya, I	$C=0,75Y$	$AD=I+C$	$Y-AD$	Ehtiyatların dinamikası	Buraxılışın dinamikası
300	250	225	475	-175	Azalma	Artma
800	250	600	850	-50	Azalma	Artma
1000	250	750	1000	-0	Dəyişmir	Dəyişmir
1200	250	900	1150	+50	Artma	Azalma
1500	250	1125	1375	+125	Artma	Azalma

İqtisadiyyatda tam məşğulluq şəraitində nail olunmuş məhsul buraxılışı səviyyəsini şərtləndirən amilləri müəyyən etmək məqsədilə faktiki və potensial məhsul buraxılışı qrafikini nəzərdən keçirək (şəkil 18.8)

Şəkil 17.8. Faktiki və potensial məhsul buraxılışı

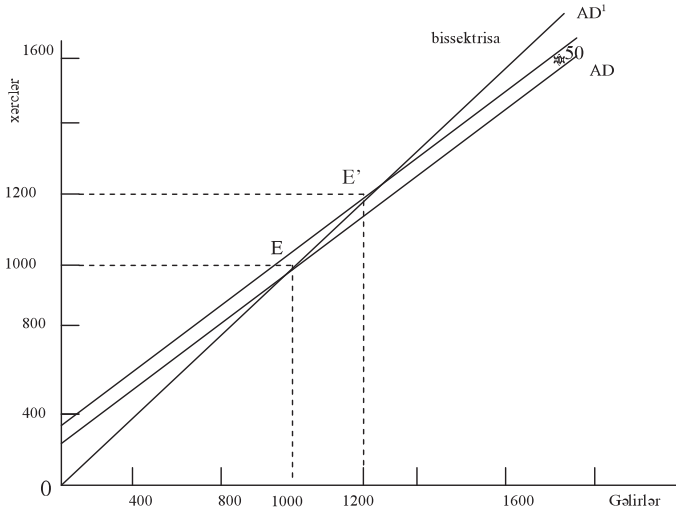
Şəkil 18.8.-dən görünür ki, potensial buraxılışın ölçüsü Y^* olduğu halda, faktiki məhsul buraxılışı Y_0 səviyyəsində təşkil edir. Müvazinətli Y_0 məhsul buraxılışı səviyyəsində çatışmamazlıqla

($Y_0 - Y^*$) əlaqədar olaraq işsizlik mövcud ola bilər (E nöqtəsində). Həmin nöqtədə məhsul buraxılışının müəyyən çatışmazlığı müşahidə olunur, lakin məcmu tələbin verilmiş təhlilində onun aradan qaldırılması haqqında heç nə deyilmir. Qiymətlərin mövcud səviyyəsində iqtisadiyyat potensialdan aşağı olan məhsul buraxılışında dayana bilər və bu halda istehsal həcmi potensial səviyyəyə yaxınlaşdırmaq üçün heç bir hərəkətverici qüvvəyə malik deyildir. Firmaların muzzdlu işçi tutmağa stimulu yoxdur, çünki onlar artmış məhsul buraxılışını satmaq imkanına malik deyildilər, yəni $AD < AS$. Satılmayan məhsul əmtəə material qiymətləri ehtiyatları formasını alır və o, artır. Ehtiyatların artması firmanı istehsal və məşğulluğu azaltmağa məcbur edəcək, nəticədə ÜMM azalacaqdır. Qiymətlərin verilmiş səviyyəsində məhsul buraxılışının tam məşğulluq səviyyəsində genişləndirilməsi yolunda məcmu tələb çatışmazlığı baş verir. Firmalar sata bilməyəcəkləri məhsul buraxılışı miqdarında işçilər tutmayacaqlar. Qiymətlərin verilmiş sabit səviyyəsində məcmu tələb məhsul buraxılışı həcmi və məşğulluq səviyyəsini təyin edir. Bu halda buraxılış həcmi tam məşğulluqda buraxılış səviyyəsindən aşağı ola bilər.

Tədricən faktiki həcm müvazinətli həcmə dək azalır, yəni gəlir və planlaşdırılan xərclər bərabərləşir. Deməli, məcmu tələb və məcmu təklifin müvazinətliyi əldə olunur.

Əgər faktiki buraxılış müvazinətli həcmdən azdırsa, deməli firma alıcıların almaq istədiklərindən az istehsal edilir. Artmış tələb firmanın ehtiyatlarının planlaşdırılmayan ixtisarı hesabına ödənilir. Bu işə məşğulluq və buraxılışın artırılmasına stimulu yadır. Nəticədə ÜMM tədricən artır və yenidən müvazinətlik əldə olunur.

İnvestisiya tələbinin artırılması nəticəsində məhsul buraxılışı həcmi artır. İnevestisiya tələbi 250-dən 300-dək yüksəlir. Nəticə etibarilə məcmu tələb gəlirlərin hər bir səviyyəsində 50 vahid artacaqdır. Məcmu tələb əyrisi AD vəziyyətindən AD^1 vəziyyətinə yerini dəyişəcəkdir (şəkil 18.9)

Şəkil 18.9. İntestisiya tələbinin artmasının məhsul buraxılışına təsiri

Şəkil 18.9.-dan görünür ki, məcmu tələb əyriəsinin 50 vahid yuxarıya yerinin dəyişdirilməsi müvazinətli məhsul buraxılışını başlanğıc E nöqtəsindəki 1000-dən E¹ nöqtəsində 1200-dək yüksəldir. Bəs nə üçün investisiya tələbi 50 vahid artırıldıqda məhsul buraxılışı 50-dən çox yəni 200 artır?

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul buraxılışı həcmnin artımı multiplikatorun köməyi ilə təyin olunur.

Multiplikator - müvazinətli məhsul buraxılışı artımının, onu yaratmış investisiya tələbinin artımına nisbətində deyilir.

Multiplikator vahiddən böyükdür, çünki investisiya tələbinin istənilən dəyişməsi istehlak əmtəələrinə tələbin miqyasının dəyişməsi ilə müşayət olunur.

Bu o deməkdir ki, multiplikatorun ölçüsü istehlaka son meyl normasından asılıdır. Əgər istehlaka meyl böyükdürsə, investisiya tələbinin bir vahid artımı, istehlak tələbində geniş dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Deməli, multiplikator böyük olacaq. Əgər istehlaka son meyl kiçikdirsə, investisiya tələbi və məhsul buraxılışında həmin dəyişmələr istehlak əmtəələrinə tələbin həcmində nə-

zərə çarpmayacaq dəyişmələrə səbəb olacaq, deməli, multiplikatorun ölçüsü az olacaqdır.

Multiplikatorun düsturunu dəqiq müəyyən etmək üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 18.2.

Multiplikatorun ölçüsünün hesablanması

	<i>Y-nin dəyişməsi</i>	<i>C-nin dəyişməsi (0,75x4 dəyişməsi)</i>	<i>I-nin dəyişməsi</i>
I addım	0	0	1
II addım	1	0,75	0
III addım	0,75	(0,75)x(0,75)	0
IV addım	(0,75) ² =0,56	(0,75)x(0,75) ²	0
V addım	(0,75) ³ =0,4219	(0,75)x(0,75) ³	0
VI addım	(0,75) ⁴ =0,3664	(0,75)x(0,75) ⁴	0

Deməli, Y məhsul buraxılışının həcminin məcmu dəyişməsi:

$$Multiplikator = 1 + 0,75 + (0,75)^2 + (0,75)^3 + (0,75)^4 + \dots \quad (18.6)$$

Çox nöqtələr o deməkdir ki, elementlərin toplanması sonsuzluğa qədər aparıla bilər. Bu tipli ifadələr sadələşdirilə bilər. 18.2. düsturunda bütün elementlərin cəmi aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$Multiplikator = \frac{1}{1 - 0,75} \quad (18.7)$$

Deməli, bu düstur 18.2. cədvəlində istehlaka son meyl 0,75 olduğu hal üçündür. Onda multiplikatorun ümumiləşdirilmiş düsturu:

$$Multiplikator = \frac{1}{(1 - MPC)} \quad (18.8)$$

Beləliklə, bizim misalda MPC = 0,75 olduğu üçün multiplikator $4 = 1/(1-0,75)$ bərabər olacaqdır. Deməli, investisiyanın başlanğıc dəyişməsi 50 vahid olduqda, məhsul buraxılışı həcmi 200 (50x4) artacaqdır.

Multiplikator üçün (18.7) düsturunu başqa formada da yazmaq

olar. Əvvəldə qeyd etdi ki, gəlirin müəyyən hissəsi istehlaka, qalan isə yığımaya xərclənir. Ona görə də $MPC+MPS=1$ bərabərdir. (18.7) düsturunda $(1-MPC)$ -i MPS -lə əvəz etmək olar. Onda multiplikatorun ölçüsü $1/MPS$ -ə bərabər olacaqdır. Deməli, multiplikatorun ölçüsü nə qədər az olarsa, MPS bir o qədər böyük olacaqdır. Multiplikatorun arması mənbəyi məhsul buraxılışının artdığı halda istehlakın artımıdır. MPS ölçüsü yüksəkdirsə, məhsul buraxılışının istənilən artımı istehlakı az artıracaq, deməli, multiplikatorun ölçüsü kiçikdir.

18.4. Yığım və investisiyanın bərabərliyi əsasında müvazinətli gəlirliyə yanaşma.

Müvazinətli buraxılışın məcmu tələbin buraxılış həcminə bərabərliyi şərti ilə təyin edilməsi üsulundan istifadə edərək, gəlirin müvazinətliyini diqqəti yığım və investisiyaya yönəltməklə müəyyən edək.

Qeyd edək ki, müvazinətlik vəziyyətində iqtisadiyyatda məhsul buraxılışı və gəlirin səviyyəsi istehlak və investisiyaların məbləğinə bərabərdir. Eyni zamanda məhsul buraxılışından istehlak olunmuş məhsulların məbləğini çıxsaq, investisiya xərclərinin (planlaşdırılan investisiya və əmtəə ehtiyatlarının planlaşdırmayan dəyişmələrinin cəmi) ölçüsünü əldə edirik.

$$I = Y - C \quad (18.9)$$

Eləcə də yada salaq ki, ev təsərrüfatları gəlirin müəyyən hissəsini istehlak etmir, yığma yönəldir. Xərclənməyən məbləğ, insanların gəlirləri ilə planlaşdırılan istehlak xərclərinin fərqinə bərabərdir. Deməli, məcmu yığım gəlirlər və istehlakın ölçüsünün fərqinə bərabərdir.

$$S = Y - C \quad (18.10)$$

(17.8) və (17.9) bərabərliklərin müqayisəsi göstərir ki, investisiya, eləcə də yığım, məcmu gəlirlə istehlakın fərqinə bərabərdir.

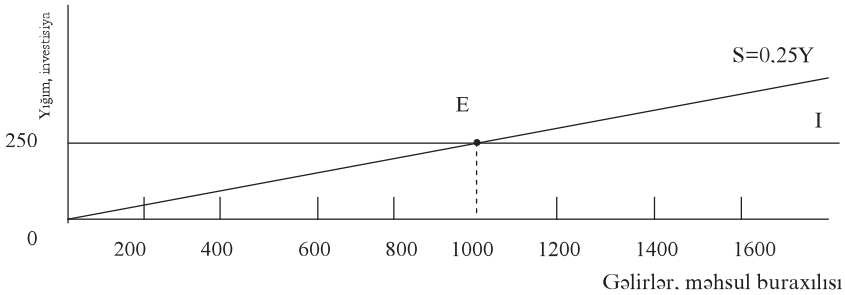
$$I = S$$

Deməli, yığım investisiyaya bərabərdir. Qeyd edək ki, investisiya həmişə planlaşdırılan və arzu olunan səviyyədə olmur. Müvazinətli vəziyyətdə investisiya yığma bərabərdir. Beləliklə müvazinətlik şərti aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$\text{Planlaşdırılan investisiya} = \text{yığım} \quad (18.11)$$

Bu şərtin sadə iqtisadi izahı mövcuddur. Eyni adamlar yığım yaradır və investisiya qoyuluşları edirlər. Məsələn, fermer öz məhsulunun müəyyən hissəsini istehlak edir, qalan hissəsini isə toxum kimi gələn ilə saxlayır. Saxlanılan hissə yığımdır. Fermer öz taxıl ehtiyatlarının arzu olunan səviyyəsini artırdığına görə o da investisiya olunur. Fermer üçün yığım avtomatik olaraq investisiyaya bərabərdir. Lakin müasir iqtisadiyyatda firmaların investisiyası, ev təsərrüfatların yığımını arasındakı əlaqə avtomatik deyildir. Yalnız müvazinətlik vəziyyətində gəlirlər elə səviyyədə olur ki, yığım planlaşdırılan investisiyalara bərabərləşir.

Şəkil 18.10-də gəlirlərin müvazinətli səviyyəsinin alternativ üsulla əldə olunması verilmişdir.

Şəkil 18.10. Yığım və investisiyanın bərabərliyi yanaşması əsasında müvazinətli buraxılışın təyini

Şəkil 18.10-dan görünür ki, müvazinətli məhsul buraxılışı 1000 təşkil edir. Bu yığım və investisiyanın bərabər olduğu səviyyədir. Bu qrafikdə şəkil 18.6.-da göstərilmiş üsula nisbətən müvazinətli məhsul buraxılışının alternativ yanaşma metodu verilmişdir. İstehlak funksiyası ilə təyin olunan yığım funksiyası

$S = 0,25Y$ -dir, MPC isə $0,75$ -ə bərabərdir. İntestisiya səviyyəsi şəkil 18.7-dəki kimi 250 -dir. Yığım həmin 1000 vahid buraxılışda investisiyalara bərabərdir. E nöqtəsindən sağda ev təsərrüfatları firmaların investisiya etmək istədiklərindən çox yığım, solda isə ev təsərrüfatları az yığım edirlər. Əmtəə ehtiyatları ixtisar olunur, deməli, firmalar əmtəə buraxılışını artırılar.

Deməli, şəkil 18.10-da gəlirlərin müvazinətli səviyyəsinin əldə edilməsinin alternativ metodu təsvir edilmişdir. Gəlirlər və məcmu tələbin bərabərliyi düsturu əvəzinə yığım və investisiyaların bərabərliyi metodundan istifadə edilmişdir. Qeyd etdik ki, gəlirlərin müvazinətli səviyyədə olması yalnız planlaşdırılan investisiyanın yığıma bərabər olduğu halda mümkündür. Bəs məhsul buraxılışı müvazinətli səviyyədə olmadıqda nə baş verir? Cavab ondan ibarətdir ki, investisiyaların faktiki səviyyəsi yığıma, hətta onların planlaşdırılan səviyyəsi yığıma bərabər olmadığı halda da bərabərdir. Tutaq ki, məhsul buraxılışı 1000 -dən artıqdır. Planlaşdırılan yığım 250 -dir, yəni fərdlər öz gəlirlərinin 25% -ni yığıma yönəltmək istəyirlər. Deməli, ev təsərrüfatları firmaların investisiya etmək istədiklərindən çox yığım edirlər. Əmtəə ehtiyatları artır, firmalar istehsalı ixtisar etmək qərarı qəbul edirlər. Bu proses gəlirin müvazinətli səviyyəsi əldə edilənədək davam edəcəkdir. Əksinə, müvazinətli məhsul buraxılışından aşağı planlaşdırılan investisiyalar yığımı üstələyir. İstehlak və investisiya tələbi birlikdə məhsul buraxılışı həcmi ötüb keçir, bu isə firmaları öz əmtəə ehtiyatlarının bazara çıxartmağa və məhsul buraxılışı miqyasını genişləndirməyə məcbur edir. Deməli, uyğun olaraq buraxılış həcmi müvazinətli səviyyə istiqamətində hərəkət edir.

Beləliklə, yalnız müvazinətli buraxılış səviyyəsində yığım planlaşdırılan investisiyalara bərabərdir, çünki müvazinətli səviyyədə əmtəə ehtiyatlarının planlaşdırılmamış dəyişmələri sıfıra bərabər olur.

Əsas anlayışlar.

İstehlak funksiyası

İstehlaka son meyl

Yığıım funksiyası

Yığııma son meyl

İnvestisiya funksiyası

Məcmu tələb

Bissektirisa

Özünü yoxlama sualları

1. Məhsul buraxılışı və xərclərin dövriyyəsinə hansı amillər təsir edir.

2. Məcmu tələbin komponentləri

3. İstehlak və yığıım funksiyaları

4. Əmtəə bazarının müvazinətliyinə təsir edən amillər

5. Faktiki və potensial məhsul buraxılışı, onlara təsir edən amillər.

6. Multiplikatorun mahiyyəti və təyini metodu.

19. Pul və müasir bank sistemi

19.1. Pul və onun funksiyaları

19.2. Bank işinin inkişafı

19.3. Müasir bank sistemi

19.4. Mərkəzi bank və pul sistemi

19.1. Pul və onun funksiyaları

Real iqtisadi həyatda pul və əmtəə axınları daima biri-birinə qarşı hərəkət edirlər. Pul inflyasiya prosesləri, dövrü dəyişmələri, iqtisadiyyatda müvazinətliyə nail olma mexanizmi, əmtəə və pul bazarlarının işinin uzlaşdırılmasına və sairənin təhlilinə imkan yaradan mühüm makroiqtisadi kateqoriyadır. Pul ümumi qəbul edilmiş ödəmə vasitəsi kimi əmtəə və xidmətlərin mübadiləsində, eləcə də borcların ödənilməsində istifadə edilir.

Pul dörd əsas funksiyayı yerinə yetirir: **mübadilə və ya ödəmə vasitəsi, dəyərin saxlanılma vasitəsi, təxirə salınmış ödənişlərin ölçüsü və hesab vahidi**. Pul-maliyyə aktivlərinin növü kimi bağlaşmalarda istifadə edilə bilər. Göstərilən funksiyalar içərisində pul mübadilə vasitəsi kimi ən çox əhəmiyyətə malikdir. Pulun ən xarakterik cəhəti onun yüksək likvidliyə, yəni tez və az məsrəflə istənilən aktiv növünə dəyişdirilə bilmək qabiliyyətidir.

Müasir iqtisadiyyatda pul mübadilə vasitəsi kimi hər bir ticarət bağlaşmalarının bir tərəfini təşkil edir. Əgər siz işləyirsinizsə, siz öz əməyinizi pula dəyişirsiniz. Əmtəə alırsınızsa, siz öz pulunuzu əmtəəyə dəyişirsiniz. Beləliklə, pulun köməyi ilə iqtisadiyyatda insanlar arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi baş verir. Deməli, pul mübadilə vasitəsi kimi çıxış edir. Hər bir bağlaşmada bir tərəfin istifadə etdiyi vahid mübadilə vasitəsi, əmtəə və xidmətlərin mübadilə prosesini daha səmərəli edir. Vahid mübadilə vasitəsinin istifadəsindən bütün əldə edilə bilən qazancları daha yaxşı başa düşmək məqsədi ilə barter iqtisadiyyatı sistemini nəzərdən keçirək.

Barter iqtisadiyyatı-elə iqtisadiyyatdır ki, orada vahid ümumi qəbul edilmiş mübadilə vasitəsi mövcud deyildir, əmtəələr bilavasitə bir-biri ilə dəyişdirilir. Barter iqtisadiyyatında pul olmadığına görə iki insan arasında mübadilə ilə yalnız birinin malik olduğu və digərinin ehtiyacı olduğu əmtəə ilə aparıla bilər. Barter iqtisadiyyatı şəraitində mübadilənin baş verməsi üçün arzuların ikiqat üst-üstə düşməsi lazımdır. Deməli, hər bir ticarətçi eyni zamanda həm satıcı, həm də alıcı olmalıdır. Beləliklə, ümumi qəbul edilmiş mübadilə vasitəsindən istifadə əmtəənin mübadilə müddətini ixtisar edərək, resurslara qənaət etməyə imkan verir.

Mübadilə vasitəsi kimi istifadə edilməsindən əlavə pul hesab vahididir. Hesab vahidi elə vahiddir ki, onun əsasında qiymətlər təyin olunur və hesablar aparılır. Ölkəmizdə qiymətlər yeni Azərbaycan manatında təyin olunur və AZN hesab vahididir.

Pul gələcəkdə alınmaların həyata keçirilməsi üçün istifadə edilə bildiyinə görə dəyərin saxlanması vasitəsi kimi çıxış edir. Əgər pul mübadilə vasitəsi kimi qəbul edilirsə, o, həm də dəyərin saxlanması vasitəsi olmalıdır. Lakin, pul dəyərin saxlanılmasının yeganə və hətta dəyərin mümkün olan yaxşı saxlanılma vasitəsi deyildir. Evlər, avtomobillər, əmanət hesabları və marka kolleksiyası dəyərin saxlanması və ya xəzinə yaradılması vasitəsi kimi istifadə oluna bilər.

Pul həm də təxirə salınmış ödənişlərin ölçüsü, yəni gələcəkdə həyata keçiriləcək və pul ifadəsində müəyyən edilən ödənişlərin ölçüsü kimi çıxış edir. Pulun bu funksiyası çox önəmli olmayada bilər, çünki gələcək ödənişlər nəinki pul formasında, eləcə də qızıl və ya xarici valyutada nəzərdə tutula bilər.

Beləliklə, pulun dörd funksiyasından mübadilə vasitəsi funksiyası onun ən əhəmiyyətli səciyyəsidir.

Qeyd etməliyik ki, pulun üç əsas növü fərqləndirilməlidir: **Əmtəə pulları (qızıl, gümüş), simvolik pullar və kredit pulları.** **Əmtəə pulları** mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunur, eləcə də adi əmtəə kimi alınır və satılır. Əmtəə pulları ticarətdə və ya istənilən istifadə üsulunda pul formasında olduğu kimi qiymətə

malikdir. Məsələn, qızıl pul formasında və ya sənayedə istifadə edildikdə eyni dəyərə malikdir.

Simvolik pullar ödəniş vasitəsi olub, pul kimi dəyəri və ya alıcılıq qabiliyyəti onların istehsalı məsrəfləri və ya alternativ istifadə qiymətindən yüksəkdir. Simvolik pullara misal kimi kağız pulları göstərmək olar. Məsələn, pul kimi 100 dollar onun istehsalında istifadə olunmuş yüksək keyfiyyətli 3x6 duyum ölçülü kağızdan çox dəyərə malikdir.

Əgər sikkələrin pul kimi dəyəri, onların hazırlandığı mis və nikelin dəyərindən yüksək olarsa, o simvolik pul hesab edilə bilər. Bəs onda simvolik pulların mövcudluğu necə mümkündür? Bunun mühüm şərti pulun istehsalı hüququ üzərində nəzarətin mövcud olmasıdır. Simvolik pulların mövcudluğu əsasən pulun xüsusi istehsalının qeyri-qanuni qəbul edilməsidir. Beləliklə, rəqabət qüvvələri kağız manat və ya sikkələrin dəyərinin onların hazırlanma qiymətindən aşağı düşməyə imkan vermir.

Eyni zamanda qanun tələb edir ki, müasir pullar ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilsin. Bu pullar qanuni ödəniş vasitəsi hesab edilir.

Qanuni ödəniş vasitəsi dövlət tərəfindən mübadilə və borcların ödənilməsində qəbul edilmiş pullardır. Bizim ölkəmizdə qanuni ödəniş vasitəsi Azərbaycan manatıdır. Milli valyutanın qanunvericiliklə belə müdafiəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əmtəə və simvolik pullardan əlavə **kredit pulları** da mövcuddur. Kredit pulları-xüsusi şəxslər və ya firmaların öhdəliklərini əks etdirən mübadilə vasitələridir. Deməli, kredit pulları maliyyə institutlarının öhdəliklərini əks etdirir. Məsələn, tələb edilən depozit, bankın borcu olub, müştərinin ilk tələbində bu depozitləri pulla ödəməyi öz öhdəsinə götürür. Eyni zamanda depozit mübadilə vasitəsidir. Çünki, insanlar həmin depozitə yazılmış çekləri ödəniş kimi qəbul edirlər.

Yol çekləri də kredit pullarıdır. Həmin çeklər onu buraxmış kompaniyanın pula dəyişdirilə bilən borc öhdəliyini təşkil edir. Eləcə də onlar asanlıqla pula dəyişdirilə bildikləri üçün mübadilə vasitəsidir.

19.2. Bank işinin inkişafı

XV-XVI əsrlərdə Avropada, xüsusilə iri bağlaşmaların həyata keçirilməsində pul kimi sikkə və ya külçə formasında qızıldan istifadə edilirdi. Lakin, bu halda nə külçə, nə də evlər təhlükəsiz deyildir. Qızıl ustaları-qızılla işləyən zərgərlər, onu qorumaq üçün zirzəmilər və mühafizəçilərə malik idilər. İnsanlar qızılları zərgərlərə saxlamağa verirdilər, hər hansı bir ödəmə həyata keçirmək lazım olduqda isə onu oradan götürürdülər.

Zərgərləri qızılın sadə saxlanılmasından bank funksiyasını yerinə yetirməyə keçməyə iki səbəb vadar etdi. **Birincisi**, insanlar başa düşdülər ki, ödənişlərin həyata keçirilməsində heç də qızılın əldən-ələ verilməsinə lüzum yoxdur. Həm də onun özünün zərgərin yanına getməsi vacib deyildir, öz qızılını götürmək üçün ömtəə aldığı şəxsə zərgərə xahiş məktubunu, başqa sözlə çek rolunu oynayan məktub verir. Çeklər alınmaların ödənilməsi məqsədilə istifadə edildiyinə görə insanlar qızılı zərgərlərdə saxlamağa başladılar. **Zərgərlərdə saxlanılmağa verilmiş məbləğ depozit adlanır**. Beləliklə, insanların malik olduqları pulun məbləği, onların real malik olduqları qızılın dəyəri və zərgərdə saxlanılan qızılın dəyərinin cəmindən ibarət olacaqdır. Ödənişlərin həyata keçirilməsində depozitlər, zərgərlərin təqdim etdikləri qızıla nisbətən daha əlverişli ödəmə vasitəsi kimi çıxış edir. **İkinci** səbəb daha əhəmiyyətlidir. Müəyyən dövrdən sonra zərgərlər zirzəmilərdə çoxlu miqdarda qızılın boş yığılıb qaldığını müəyyən etdilər. Ona görə də zərgər-bankirə ssuda üçün müraciət edən kommertsanta onlar gəlir gətirən borc verməyə başladılar. Verilmiş kredit T-hesabında qeyd olunur.

<i>Ənənəvi zərgər</i>		<i>Zərgər-bankir</i>	
<i>Aktivlər</i>	<i>Passivlər</i>	<i>Aktivlər</i>	<i>Passivlər</i>
Qızıl 100	Depozit 100	Qızıl 90	Depozit 100
		Ssuda 10	

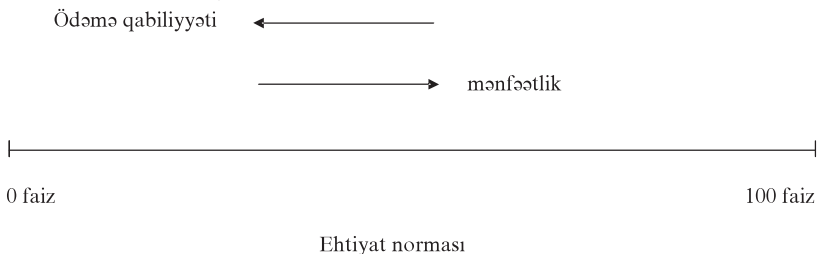

Zərgər-bankir öz müştərilərinə əvvəlki kimi 100 dollar borcludur. Lakin indi o, ənənəvi zərgərin saxladığı 100 dollar qızıl aktiv əvəzinə, qızıl formasında 90 dollar, qalanını isə 10 dollar verilmiş ssuda kimi saxlayır. Kreditin məbləği faizlə qaytarıldığına görə zərgər birinci balans hesabından T-hesaba keçməyə maraqlıdır.

Lakin bu halda zərgər nədən ziyan çəkə bilər? Onun yeganə problemi ondan ibarətdir ki, əmanətçilərin tələblərini ödəmək üçün o, kifayət qədər qızıl ehtiyatına malik deyildir. Deməli, əmanətçilərin hamısı eyni vaxtda öz qızıllarını istəsələr zərgər çətin vəziyyətə düşər.

Beləliklə, zərgər bankir kimi hərəkət edərək və ssuda verərək, bütün müştərilərin birdən gəlməyəcəklərini və öz qızıllarını eyni vaxtda tələb etməyəcəklərini nəzərdə tutur. Zərgərin özündə daima saxladığı qızılın məbləğini biz ehtiyat adlandırırıq.

Ehtiyatlar- əmanətçilərin tələblərinin tez ödənilməsi üçün saxlanılan qızılın məbləğidir. Ehtiyatlar norması-ehtiyatların məbləğinin depozitlərin məbləğinə nisbətidir. Zərgər faiz formasında gəliri yalnız kredit əməliyyatları yerinə yetirildikdə əldə edə bilər. Kredit əməliyyatları nəticəsində ehtiyat normasının səviyyəsi 100 %-də aşağı olacaqdır. Ehtiyat norması nə qədər aşağı olarsa, o, o qədər çox faiz gəliri alacaqdır. Əgər ehtiyat norması 100%-dən az olarsa, bütün əmanətçilərin tələbinin ödənilməməsi ehtimalı artır, bu isə zərgərin iflas elan edilməsinə gətirib çıxara bilər. Beləliklə, bizim zərgər mənfəət və ödəmə qabiliyyəti arasında alternativ seçim etməlidir.

Şəkil 19.1. Mənfəətlik və ya ödəməqabiliyyəti alternativini

Şəkildən görüldüyü kimi, zərgər-bankir elə ehtiyat norması seçməlidir ki, kiçik ehtiyat nəticəsində meydana çıxan mümkün olan ödəməqabiliyyəti risqi ilə ehtiyat norması yüksək olduğu halda aşağı mənfəətlik arasında tarazlıq yaradılsın. Ehtiyatın kəmiyyəti əmanətçilərin davranışı və verilən ssudaların növündən asılıdır.

Zərgər-bankirlər kreditlərin verilməsi ilə iqtisadiyyatda pulun miqdarını artırırılar.

Pul kütləsi - ölkə iqtisadiyyatında ümumi qəbul edilmiş ödəmə vasitələrinin məbləğidir. Zərgər-bankir mövcud olanadək, iqtisadiyyatda pulun ümumi məbləği qızılın ehtiyatına bərabər idi. Onun bir hissəsi insanların cibləri və ya evlərində, digər hissəsi isə zərgərin zirzəmisində saxlanılırdı. İnsanların bilavasitə əllərində saxladıkları qızılın məbləği tədavüldə qızılı (və ya pulu) təşkil edir.

Deməli, fərdlər və kompaniyaların bankdan kənarında saxladıkları pulun məbləği tədavüldə olan pulları təşkil edir.

$$Pul\ kütləsi = tədavüldə\ qızıl + zərgərlərdə\ depozitlər \quad (19.1)$$

Əgər kredit verilibsə:

$$Pul\ kütləsi = tədavüldə\ qızıl + zərgərlərdə\ qızıl + zərgərlər\ tərəfindən\ verilmiş\ ssudalar \quad (19.2)$$

Əgər qəbul etsək ki, tədavüldə qızılı zərgərlərin saxladıkları qızılın cəmi iqtisadiyyatda mövcud olan qızılı və ya ümumi qızıl ehtiyatlarını təşkil edir:

$$Pul\ kütləsi = qızıl\ ehtiyatı + zərgərlərin\ verdikləri\ ssudalar \quad (19.3)$$

Zərgər-bankirlərin saxladıkları ehtiyatlar 100%-dən az olduqda, bütün əmanətçiləri eyni vaxtda depozitlər əvəzinə öz qızılılarını almağı tələb etdikdə maliyyə çaxnaşması baş verə bilər.

Maliyyə çaxnaşması-borcludan qızıl və ya pulları insanlar almağa səy göstərdiyi anda onlarda nəğdin olmaması prosesidir. Bu isə istər bank, istərsə də kompaniyaların iflasına uğramasına səbəb ola bilər.

Deməli, ehtiyatları 100%-dən az olan istənilən bank sistemi

tələb axının obyektinə ola bilər və orada maliyyə çaxnaşması baş verə bilər. Borcluların bəzilərinin aldığı kreditlərin ödənilməsində çətinliyinə olduğu məlum olduqda, banka tələb axını baş verir. Ona görə də hər bir əmanətçi öz qızılına almağa çalışır və nəticədə maliyyə çaxnaşması baş verir.

Əgər bank ehtiyatları bank depozitlərin ümumi məbləğindən azdırsa, belə ehtiyatlar qismən ehtiyatlar adlanır. Qismən ehtiyatlar mövcud olan bank sistemi həmişə əmanətçilərin tələb axınına məruz qala bilər.

19.3. Müasir bank sistemi

Müasir banklar-mənfəət əldə edən maliyyə vasitəçiləridir. Maliyyə vasitəçisi-kreditorlar və borclu arasında duran instituttur. O, öz adından pul borc alaraq, sonra həmin vəsaitləri borc alana ssuda kimi verir.

Kommersiya bankları əhalidən pulları borc alaraq, onun əvəzində öz depozitlərini açır. Sonradan o, borc götürülmüş vəsaiti fərdi borc alanlara kredit kimi verir.

Qeyd etməliyik ki, maliyyə vasitəçiliyini yalnız banklar yerinə yetirmir. Eləcədə təqaüd fondları və həyatın sığorta kompaniyaları maliyyə vasitəçisi rolunu oynayırlar. Lakin bankların onlardan fərqi mövcuddur. Birincisi, iqtisadiyyatda kreditlərin çox hissəsini onların payına düşdüyü üçün banklar başlıca maliyyə vasitəçiləridir. İkincisi, daha əhəmiyyətli odur ki, onların passivlərinin müəyyən hissəsi, konkret olaraq depozitlər ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunur və beləliklə, pul kütləsinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Qeyd edək ki, bütün dünyada bank sistemləri bir-birindən fərqlənir, lakin bütün ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə bank fəaliyyətinin ümumi sxemi dəyişməz olaraq qalır. **Kommersiya bankları**-hakimiyyət orqanlarından xüsusi lisenziya almış, çek və digər depozit növləri qəbul edən, eləcədə kredit verən maliyyə institutlarıdır.

Çek depoziti adından məlum olduğu kimi, çek yazıla bilən depozitdir. Kommersiya banklarının balans hesabları aktiv və passiv hissələrdən ibarətdir. Balans hesablarının aktiv hissəsində ən əhəmiyyətli kateqoriyalara pul aktivləri; ssudalar və qiymətli kağızlar və “sair aktivlər” adlanan qalıq aid edilməlidir. Pul aktivlərinə kağız pullar və sikkələr, eləcə də kommersiya banklarının Milli bankda saxladıkları ehtiyatlar daxildir. Kağız pullar, sikkələr və ehtiyatlar birlikdə kommersiya banklarının ehtiyatlarını təşkil edir.

Kommersiya banklarının ehtiyatları-bank əmanətçilərinin tələblərini tez ödəmək üçün istifadə edilə bilən nəğd aktivlərdir. Öz mahiyyətinə görə onlar zərgərlərin ehtiyat kimi saxladıkları qızıla uyğundur.

Banklar əmanətçilərdən aldıkları vəsaitləri faiz gətirən ssuda verilməsi və ya qiymətli kağızların alınmasına sərf edirlər. Kommersiya bankları firmalara müxtəlif məqsədlərlə kredit verirlər. Banklar öz aktivlərinin müəyyən hissəsini faizli kağızlar kimi saxlayırlar. Hökumətin qiymətli kağızları xüsusi dayanıqlığa malik olub, qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdiyi şəraitdə, onlar yüksək likvidlik dərəcəsinə malikdirlər.

Aktivlərin likvidlik dərəcəsi, onların nə dərəcədə tez və az məsrəflə satıla bilməsi ilə təyin olunur.

Nəğd pullar mütləq likvidliyə malikdirlər. Banklar və digər aparıcı bazar institutları baxımından xəzinə vekselləri yüksək likvidli olub, lakin tam likvidliyə malik deyildirlər.

“Sair aktivlərə” bankın digər növ bütün aktivlərini-yazı məkinasından bina və onların yerləşdiyi torpaq sahəsinədək, eləcə də əvvəlki kateqoriyalara aid edilə bilməyən faiz gətirən bütün aktivlər aid edilir.

Hesabın sağ tərəfində bank vəsaitlərinin müxtəlif mənbələrini əks etdirən passivlərdir. Bank vəsaitlərinin başlıca mənbəyi-depozitlərdir. Bank müştərilərinin əmanətlərini cəlb edərək, onun əvəzində çek depozitlərinin köməyi ilə hesablaşma rahatlığı, və ya depozitlər üzrə gəlir gətirən faizlər və ya onların hər iki-

sini birlikdə təklif edir. Bankın müştəriləri üçün depozitlər vəsaitlərin saxlanılmasının və nəəfd pulların yerləşdirilməsinin ən əlverişli formasıdır. Bu iki amillə əlaqədardır: birincisi, hesablaşmalarda çeklərin yazılışı rahat və təhlükəsizdir, ikincisi nəəfd puldan fərqli olaraq depozitlər üzrə faizlər ödənilir.

Hesablar balansında tələb edilən, əmanət və təcili depozitləri fərqləndirmək lazımdır. Xüsusi şəxslər öz pullarını əmanətə qoyaraq vəsaitlərin yığılmasına nail ola bilər. Bu əmanətlər təcili depozitdə olduğu kimi heç bir müddətlə məhdudlaşmır, lakin hesablaşma hesablarından fərqli olaraq, onlara faizlər verilir. Tələb edilən depozitlər bütün depozitlərin 30%-ni təşkil edir. Tələb edilən depozit (çek depoziti) elə hesablardır ki, oradan əmanətçilər tərəfindən xüsusi xəbərdarlıq olunmadan vəsaitlər alınabilir. Əksinə, əmanət və təcili depozitlərdən vəsaitlər qoyulmuş müddətdə əvvəlcədən xəbərdarlıq etməklə çıxarıla bilər. Tələb edilən depozitə nisbətən əmanət və təcili depozitlərdə daha yüksək faizlər ödənilir, çünki müştəri pulları dərhal almaq hüququna malik deyildir, deməli bank bu vəsaitləri investisiyaya yönəltmək imkanı əldə edir.

Lakin depozitlər bank vəsaitlərinin yeganə mənbəyi deyildir. Banklar bilavasitə əhalidən borc alaraq, öz fondlarını yarada bilərlər. Onlar buna kredit pullarının buraxılışı ilə nail olurlar. Kredit pullarının sahiblərinə bank müəyyən dövrdən sonra qoyulmuş pulu və ona faiz ödəməyə söz verir. Kredit pullarını da bank müştərilərə ssuda vermək üçün istifadə edir. Beləliklə, istər depozitlər açıqda, istərsədə bir başa istiqrazlarla bank əhalidən pulları borc götürür.

Bəs hansı mənada banklar kreditorlar və borc alanlar arasında maliyyə vasitəçiləridir? Bank- kompaniyadır. Bütün kompaniyalar kimi bankında məqsədi öz mənfəətini maksimallaşdırmaqdır. Bank fəaliyyət göstərmək üçün müəyyən qədər öz vəsaitlərini nizamnamə kapitalına qoyur. Bu kapital bankın təsisi xərclərini ödəmək, sonra isə bəzi bank ssudası qeri qayıtmadığı halda əmanətçilər üçün minimal sığorta ehtiyatı rolunu oynayır.

Bəs bank öz mənfəətini necə maksimallaşdırır? İlk növbədə bankın sahibkarı insanları borc pul verməyə inandırmalıdır. Yeni yaranmış bank mövcud banklarla rəqabət aparmalı olduğu üçün o, potensial əmanətçilərə daha əlverişli şərait təklif etməlidir. Məsələn, əmanətçilərə bu bankda pulsuz çek xidməti, eləcədə depozitlər üzrə yüksək faiz normaları təklif olunur. Əgər bank pul vəsaitlərinin cəlb edilməsində müəyyən naliyyətlər əldə edərsə, onda insanlar öz əmanətlərini ora yönəldəcəklər.

Bankın növbəti addımı cəlb edilmiş pul vəsaitlərinin daha mənfəətli kreditlərin təqdim edilməsi variantlarının axtarışıdır. Bunların müəyyən hissəsi bank ehtiyatı formasında saxlanılır. Vəsaitlərin çox hissəsi firmalara, kreditə ehtiyacı olanlara, ipoteka kreditinə, qiymətli kağızların alınmasına yönəldilir. Bankın rəhbərliyi müştəriləri düzgün seçərsə, bank yüksək mənfəət əldə edəcək, sahibkarlar isə özlərinin ilk qoyulmuş vəsaitlərinə daha yüksək gəlir əldə edəcəklər.

Maliyyə vasitəçiləri hansı iqtisadi xidməti həyata keçirə bilər? O, ev təsərrüfatlarına pul vəsaitlərinin elə qoyuluşu növünü təmin edir ki (məsələn, depozit formasında), onlar onu daha cəlb edici hesab edirlər. Banklar cəlb edilmiş vəsaitləri borc alanların daha düzgün seçilməsi yolu ilə kredit formasında investisiya edərək, ev təsərrüfatlarına faiz almaqla səmərə əldə etməyə imkan yaradırlar. Mahiyyətə banklar tərəfindən verilən depozitlər və ya digər istiqraz vərəqələrinin sahibləri bank aktivlərinin müəyyən hissəsinin sahibi olmaq imkanı əldə edir. Depozitlərin sahibləri eləcədə ipoteka istiqrazlarına, hökumətin bank istiqrazlarına və bank kreditlərinə nail ola bilər. Bütün bu müxtəlif aktivləri sahibkar çox əlverişli formada-depozit formasında əldə edir.

Banklar tərəfindən mənfəət əldə edilməsinin daha bir yolu da mövcuddur. Onlar yalnız maliyyə vasitəçisi rolunu oynayırlar, eləcədə insanlara çekdən istifadə edərək, ödənişlər və hesablaşmalar aparmağa kömək edirlər. Ödənişlərə xidmətə görə bank müəyyən haqq alır.

Bank sisteminin fəaliyyətində mühüm əlamətlərdən biri də

bank ehtiyatlarının olması vacibliyidir. Bəs bank ehtiyatlarının norması necə təyin olunur? Qeyd etməliyik ki, bütün hallarda ehtiyat normasının ölçüsü onun aşağı səviyyəsində bankın əldə edəcəyi yüksək gəlirlə, bankın müştərilərinin nəğd pula tələblərinin ödənilməməsi halında ehtimal olunan itgilərin dəqiq hesablanması ilə müəyyən edilməlidir. Ehtiyat norması tələb olunan depozitlərin məbləğinə nisbətə müəyyən edilir. Müxtəlif ölkələrdə bu ehtiyat müxtəlif səviyyədə təyin olunur. Məsələn, ABŞ-da federal ehtiyat sistemi bütün bank təşkilatları, yəni depozit qəbul edən banklar və ssuda əmanətçi assosasiyalar üçün minimal ehtiyat tələbləri normasını tələb olunan depozitlərin məbləğinə nisbətə qəbul edir (təxminən 12%). Digər depozit növlərinə ehtiyat tələbləri qoyulmur. Beləki, məsələn, təcili və ya əmanət depozitlərinə ehtiyatların ölçüsünü bankın özü müəyyən edir.

Qeyd etməliyik ki, pul ümumi qəbul edilmiş ödəniş vasitəsi olduğu üçün o, heç bir məhdudiyət olmadan hesablamaların aparılmasında istifadə edilə bilər. Deməli, pulun köməyi ilə istənilən vaxt lazımı məbləği kimə istəsəniz ödəyə bilərsiniz. Belə mülahizə çek yazıla bilməyən təcili depozitlər və pul bazarı fondlarının qarşılıqlı səhmlərini kənarında qoyur. Ölkədə pulun miqdarına dövlət Mərkəzi Bank (monetar və ya pul siyasəti) tərəfindən nəzarət edilir. Pul kütləsini ölçmək üçün ABŞ-da M1, M2, M3, L pul aqreqatlarından istifadə olunur. Onların tərkibi və miqdarı ölkələr üzrə fərqlənir. Pulun texniki aqreqatı M1-ə uyğun olan bazanın təyini aktivlərin daha dar olan diapozonuna nəzər yetirməyi tələb edir. Deməli, ona nəğd pullar, çek depozitləri və yol çekləri daxildir.

Onda:

$$Pul(M1) = \text{bankdan kənarında nəğd pullar} + \text{çek depozitləri} + \text{yol çekləri} \quad (19.4)$$

Eyni zamanda M1 pul aqreqatı ilə bərabər çoxlu aktivlər mövcuddur, onlarda pulu təmsil edirlər. Bu aktivlərə “təxmini pullar” deyilir, yəni onlar pula aid xassələri tam xarakterizə edən funksiyalara malik deyildirlər. Məsələn, pul bazarları fondlarının qarşılıqlı səhmləri təxmini pullara aiddir.

Pul bazarları fondu-əhaliyə səhmləri satan maliyyə institutu olub, alınmış mədaxili investisiya və qısamüddətli faizli kağızlara istifadə edir. Səhmin sahibi onları fondun adına çek yazmaqla sata bilər.

Təcrübədə pul bazarı fondunun səhmləri faiz ödənilən çek depoziti və ya tələb olunan depozit rolunu oynaya bilər. Belə aktivlərin cəlb ediciliyi ondan ibarətdir ki, iri ödənişlər həyata keçirildikdə onlara ənənəvi bank depozitlərinə nisbətən daha yüksək faizlər ödənilir.

Beləliklə, ABŞ-da M1 aqreqatına bank sistemindən kənarında nəğd pullar, tələb olunan depozitlər, yol çəkləri, digər çek depozitləri daxildir.

M2 aqreqatına-M1 ilə qeyri-çek əmanət depozitləri, təcili əmanətlər (100min dollara qədər), geri alınmalar üzrə birgünlük müqavilələr və s. daxildir.

M3 aqreqatına-M2 ilə bərabər 100 min dollardan yüksək təcili əmanətlər, geri alınmalar üzrə təcili müqavilələr, depozit sertifikatları və s. daxildir.

L-M3 aqreqatı plyus xəzinə əmanət istiqrazları, qısamüddətli dövlət öhdəlikləri, kommersiya kağızları və s. daxildir.

Makroiqtisadi təhlildə ən çox M1 və M2 aqreqatlarından istifadə olunur. Bəzən M1 aqreqatının hissəsi kimi nəğd göstəricisi (ingilis sözü “currency” sözündən), eləcədə “kvazi pullar” (təxmini pullar) göstəricisi (QM) M2 və M1-in fərqi kimi ayrılır, yəni başlıca olaraq əmanəttə və təcili depozitlər, onda

$$M2=M1+QM \quad (19.5)$$

Pul aqreqatlarının dinamikası bir sıra səbəblər, o cümlədən faiz dərəcəsinin hərəkətindən asılıdır. Beləki, faiz dərəcəsinin artması nəticəsində M2, M3 aqreqatları M1-i qabaqlaya bilər, çünki onların tərkib ünsürləri faiz dərəcəsinə gəlir gətirirlər. Son vaxtlar M1 aqreqatının tərkibində faiz gətirən yeni əmanət növlərinin meydana çıxması bu fərqləri aradan qaldırır. Hazırda bizim statistikada M1 (pullar), “kvazi pullar” (təcili və əmanət depozitləri) və M2 (geniş pullar) aqreqatlarından istifadə olunur.

19.4. Mərkəzi bank və pul sistemi.

Bank sistemi bazar iqtisadiyyatında iki pilləlidir. Bank sistemində Mərkəzi Bank (emissiya) və kommersiya (depozit) bankları daxildir. Bankları digər maliyyə vasitəçilərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət, onların verdikləri tələb edilən depozitlər üzrə öhdəliklərinin ödəniş vasitəsi kimi istifadə edilə bilməsidir. Çek depozitlərinin vəsaitləri ödənişlərə ölkə ərazisi və hətta dünyada ödəniş və hesablaşmalara xidmət edir. Banklar vasitəsi ilə həyata keçirilən ödəniş sistemi ticarət məsrəflərini hesablaşmalarda pulu bilavasitə əldən ələ verdiyi hala nisbətən ixtisar etməyə imkan verir.

Kommersiya bankları əmanət formasında pulların səfərbərliyə alınması və borc alanların köməyi ilə kreditləşdirilməsində aparıcı əhəmiyyət daşıyırlar. Bu əməliyyatlar vasitəsi ilə kommersiya bankları pul yaradır, yəni pula təklifi genişləndirir. Banklar eləcədə qiymətli kağızların alınıb-satılması ilə məşğul olurlar.

Mərkəzi Bank tədaviyə milli valyutayı buraxır, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarını və kommersiya banklarının ehtiyatlarını saxlayır, banklararası hesablaşma mərkəzi kimi çıxış edir. O, kommersiya bankları üçün son kreditor instansiyasıdır, eləcədə hökumətin maliyyə agentidir.

Respublikamızın Mərkəzi Bankı - Milli Bank 3 əsas vəzifəni yerinə yetirir:

Birinci vəzifə - bank və maliyyə sisteminin stabil fəaliyyətini təmin etməkdir. Bu funksiyayı yerinə yetirərək, o, həm bank, həm də bank sisteminin işinə nəzarətçi kimi hərəkət edir.

Milli Bank - banklar bankıdır. Kommersiya bankları öz depozitlərini Mərkəzi bankda saxlayır və bir-birinə ödəmələri həmin depozitlərdən vəsaitləri köçürməklə həyata keçirirlər. Maliyyə sistemində vasitəçi institutlarının geniş yığılı baş verdiyinə görə maliyyə çaxnaşması ehtimalı artır. Ona görə də Mərkəzi Bank maliyyə sistemində çaxnaşmaların yaranması qarşısını almalıdır. Bu vəzifəni yerinə yetirdikdə Mərkəzi Bank son instansiya kreditor rolunu oynayır. Son instansiya kreditor maliyyə təşkilatları və firmalara maliyyə çaxnaşmasına təhlükə olduğu halda kredit-

lər ayırır. Mərkəzi Bank sistemin işinə verilmiş kreditlərə və ehtiyatların saxlanması təcrübəsinə nəzarət etmək vasitəsi ilə həyata keçirir. O, bütün banklara ehtiyat tələbləri müəyyən edir.

Mərkəzi Bankın ikinci əsas vəzifəsi-pul kütləsi həcminə nəzarət vasitəsi ilə elə pul siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir ki, o, inflyasiyanın aşağı salınmasını təmin etsin və bu halda əhəmiyyətli işsizliyə yol verilməsinin qarşısını alsın.

Üçüncü vəzifə-bankların tənzimlənmə qaydasını təyin etmək və bu qaydalara nəzarət əsasında bank krediti orqanları və əmanətçilərin maraqlarını qorumaqdır.

Azərbaycan milli bankı bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- pul emmissiyasını həyata keçirir və pulun tədavülünü təşkil edir;

- banklar üçün son kreditor instansiyasıdır;

- banklar arasında hesablamaları təşkil edir;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət borcuna xidmət göstərir;

- Azərbaycanın Milli Bankı haqqında qanuna müvafiq olaraq qiymətli kağızlar bazarı, dövlət büdcəsi, azad bazarda xarici valyutanın alınması-satışında əməliyyatları həyata keçirir;

- bank və valyuta əməliyyatları aparmaq üçün banklara lisenziyalar verir;

- əhalinin əmanətləri, banklararası sığorta fondları yaradılması və idarəedilməsi qaydalarını təyin edir;

- əmanətləri təsnifləşdirir;

- bankların fəaliyyətlərinə nəzarət edir.

Bankın aktiv və passivində onun vəsaitləri əks olunur. Passivdə banknotlar və depozitlər yerləşdirilir. Banknotlar ölkənin milli puludur. Passivin ikinci növü müxtəlif depozit institutları (başlıca olaraq kommərsiya bankları) və xəzinədarlığa məxsus olan depozitlərdir.

Müasir pul sistemlərinin fəaliyyətinin əsasının mühüm anı ondan ibarətdir ki, Mərkəzi bank iflasa uğraya bilməz. Tutaq ki, mənə sənə qarşı hər-hansı bir borc öhdəliyim var və ona uyğun olaraq müəyyən günə mənə həmin pulları ödəməliyəm. Həmin

vaxta pul yoxdursa, mündə xoşagəlməz hal yaranır. Lakin siz banknota maliksinizsə, həmişə pulunuzu bankdan geri ala bilərsiniz. Banka 50 manatlıq banknotu gətirib, onun müqabilində 50 manatlıq kredit bileti ala bilərsiniz. Deməli, Mərkəzi bankın passiv xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, iflasa uğramaq qorxusu olmadan onları qeyri-məhdud miqdarda yarada bilər.

Qeyd edək ki, 1933-cü ilədək əksər ölkələrdə qızıl standartı mövcud olmuşdur. Pulun dəyəri ona müvafiq olan qızılın çəkisi ilə müəyyən olunurdu. Qızıl standartında Mərkəzi Banklar qızılı milli valyutada qeyd olunmuş qiymətdə alıb və satmağa borclu idilər. İndi isə Mərkəzi bank əmanətçilərin tələbini nəgd pulla ödəyir. Banknotlar qanuni ödəniş vasitəsi olub, onlar heç bir əmtəə ilə təmin olunmurlar. Deməli, pulların dəyərinin əsasını heç bir real əmtəə deyil, yalnız onların dəyərinin gələcəkdə saxlanılacağı əminliyi təşkil edir.

Bankın aktivində banklara ssudaları və hökumətin qiymətli kağızları əks olunur. Mərkəzi bank ölkə iqtisadiyyatında pul kütləsinin həcminə nəzarət edir. Pul kütləsinin əsas hissəsini əhalidə olan pullar və çek depozitləri təşkil edir (yol çekləri çox kiçik xüsusi çəkiyə malikdir).

$$M1 = \text{əhalinin əlində olan pullar}(M0) + \text{Çek depozitləri}(D) \quad (19.6)$$

Bankların passiv əməliyyatlarının əksəriyyətini əmanətlər təşkil edir. Bu əmanətlərin əksəriyyəti üzrə o, əmanətçiyə faiz ödəyir. Əmanətçilər üç əsas növ əmanət həyata keçirirlər:

1. Əmanətçi öz vəsaitlərinin bir hissəsini bankdakı hesaba qoyur və istədiyi vaxt digər müəssisələrlə, dövlətlə, öz işçiləri ilə ondan istifadə edir. Belə əmanət depozit və ya tələb olunan əmanət (hesablaşma hesabı) adlanır. Hesablaşma hesabına bank tərəfindən faiz ödənilir.

2. Əmanətçi öz vəsaitlərinin bir hissəsini müəyyən müddətə geri götürməmək haqqında öhdəlik qəbul etməklə banka qoyur. Belə əmanət növü müddətli depozit və ya təcili əmanət adlanır. Təcili depozitə bank faiz ödəyir. Faizin ölçüsü müddətdən asılı olaraq artır.

3. Depozit sertifikatı-əmanətçidən təcili əmanət şərti ilə qəbul edilmiş pul vəsaitlərinə kredit təşkilatının (bankın) şəhadətnaməsi formasında qiymətli kağızların növüdür. Onlar buraxılışdan sonra dövr edir, yəni nominal (sertifikatın üzərində göstərilmiş məbləğlə) üzrə deyil, kurs (bazar) əlavəsi ilə alış-satış obyektinə ola bilər.

Birinci əmanət növləri müəssisələr, üçüncü isə xüsusi şəxslər tərəfindən istifadə edilir.

Mərkəzi bankın tədaviyə gətirilən pulun miqdarına təsiri mexanizmini nəzərdən keçirdikdə qeyd etməliyik ki, banklar ehtiyatlarını öz depozitlərinə nisbətən sabit səviyyədə saxlamağa çalışırlar. Bu nisbətlər, bir tərəfdən, məcburi ehtiyatların minimal norması, digər tərəfdən isə tələb olunan minimal səviyyədə yüksək ehtiyatlar saxladıqda, bütün məsrəflər və səmərənin hesablanması ilə təyin olunur. Banklar tələb olunanda az deyil, çox ehtiyat saxlaya bilərlər. Onlarda müvəqqəti vəsait çatışmazlığı yaranarsa, onda ehtiyat üçün vəsaiti minimal normadan artıq vəsait olan digər banklardan və ya Mərkəzi Bankdan alırlar.

Mərkəzi Bank tədaviyə gətirilən pulun miqdarına nəzarətinin başlıca metodu açıq bazarda əməliyyatların aparılmasıdır. Açıq bazarda əməliyyat hökumətin qiymətli kağızlarının alış və satışdır. Hökumətin qiymətli kağızlarını açıq bazarda Mərkəzi Bank aldıqda, o, pul kütləsinin həcmi artırır, satdıqda isə onu azaldır.

Açıq bazarda əməliyyatın pulun miqdarına təsirinə son nəticəsi bir başa, eləcə də ikinci səmərəni əks etdirir. Birbaşa və ikinci səmərənin olması göstərir ki, Mərkəzi Bank 1 milyon dollarlıq qiymətli kağızlar aldıqda pul kütləsi daha böyük məbləğdə artacaqdır. Son dəyişmənin dərəcəsi iki amildən asılıdır:

1) ehtiyatlar və bank depozitlərinin nisbətindən;

2) əhəlinin öz pulunu nəğdə və bank depozitinə bölməsi nisbətindən. Əgər banklar 100% vəsaitləri ehtiyat formasında saxlasalar (hansı ki, onlar etmirlər), onda açıq bazarda əməliyyatlar heç bir ikinci səmərəyə malik olmayacaqdır. Lakin kiçik məcburi ehtiyat normasında, məsələn 10%-li səviyyədə, istər depozit, is-

tərsədə ehtiyatların eyni məbləğdə artımı ehtiyatlar və depozitlərin real nisbətlərinin əhəmiyyətli artmasına səbəb olacaqdır. Bu isə öz növbəsində o deməkdir ki, bank öz ehtiyatlarının artımının böyük hissəsini ssudaların artmasına və ya qiymətli kağızların alınmasına istifadə edə bilər, nəticədə pul kütləsinin əhəmiyyətli artımı baş verəcəkdir.

Açıq bazarda əməliyyatlar nəticəsində tədavüldə pulun miqdarının artması (çoaldıcısının) kəmiyyəti pul multiplikatoru adlanır.

Pul multiplikatoru açıq bazarda əməliyyatların aparılmasında hər bir pul vahidinə nisbətən pul kütləsi həcmnin dəyişməsinə göstərir.

Pul multiplikatorunun kəmiyyəti məcburi bank ehtiyatları norması, eləcə də insanların öz pul vəsaitlərini nəğdə və bank depozitlərinə bölməsi nisbətində əks mütənəsbidir. Məsələn, 1986-cı ildə pul mütiplikatorun kəmiyyəti ABŞ-da təxminən 2,8 təşkil etmişdir. Əgər Federal ehtiyat sistemi (FED) 1 milyon dollarlıq qiymətli kağızlar alarsa, pul kütləsi (M1) 2,8 milyon dollar artacaqdır.

Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, Mərkəzi Bankın açıq bazarda əməliyyatları pul kütləsinin həcmi çox dəfələrlə genişləndirir və ya ixtisar edir. Bir manat qiymətli kağızlar alındıqda tədavüldə pulun miqdarı bir neçə manat artır. Uyğun olaraq 1 manatlıq qiymətli kağızlar satıldıqda pulun miqdarı bir neçə manat ixtisar olunur. Bu ona görə baş verir ki, açıq bazarda əməliyyatlar “yüksəldilmiş” səmərəlikli pulların ehtiyat həcmi dəyişdirir.

Yüksəldilmiş səmərəlikli pullar - tədavülə buraxılmış pulların məbləği və bank depozitlərinin cəmidir. Ona pul bazasında deyilir.
Pul kütləsi = Pul multiplikatoru x yüksəldilmiş səmərəlikli pullar (19.7)

Pula olan tələbə isə bank sistemindən kənarında nəğd pullar (MO) və lazım gəldikdə iqtisadi agentlərin bağlaşmaları üçün istifadə edilə bilər depozitlər (D) daxildir:

$$M_s = MO + D \quad (19.8)$$

Pul bazasını MB, bank ehtiyatlarını isə R işarə etsək, onda

$$MB=MO + R \quad (19.9)$$

Onda pul multiplikatoru (m) pula olan tələbin (Ms) pul bazasına nisbət ilə təyin olunur:

$$m = \frac{M_s}{MB} = \frac{MO}{MO} \frac{D}{R} \quad (19.10)$$

Pul kütləsinin kəmiyyətinə iki amil təsir edir: Birincisi, Mərkəzi Bank tədaviyə olan pulun miqdarına açıq bazarda əməliyyatların köməyi ilə bilavasitə təsir edə bilər; İkincisi isə məcburi ehtiyatların normasının dəyişdirilməsi vasitəsi ilə pul multiplikatorunun kəmiyyətinin dəyişdirilməsinə nail olmaq olar.

Məsələn, ehtiyat normasının artırılması multiplikatorun ölçüsünü ixtisar edir.

Mərkəzi Bank uçot normasını dəyişməklə pul multiplikatorunun kəmiyyətinə dolayı yolla təsir edə bilər. Uçot norması və ya uçot faizi (bəzən diskont norması) - müəyyən müddətin sonunda ödəniləcək məbləğə hesablanan faizlərin normasıdır, ondan fərqli olaraq faiz norması isə ayrılmış məbləğə hesablanılan faizdir.

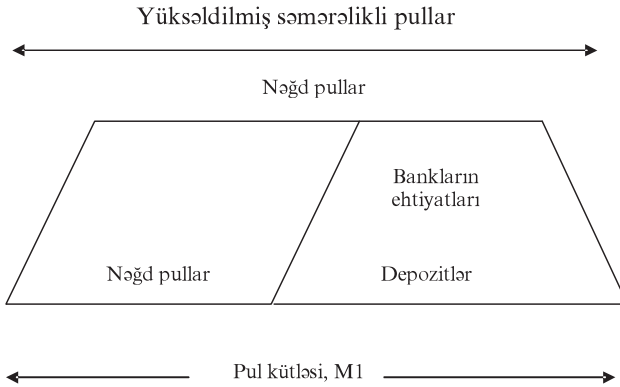
Uçot norması - Mərkəzi Bankın digər banklara məcburi ehtiyatlarının çatışmazlığını ödəmək üçün müvəqqəti kreditlərinin faizidir.

Məsələn, Mərkəzi Bank uçot normasını 5-dən 6 %-dək artırırsa, onda verilən kredit daha baha olacaqdır. Bu halın olmaması üçün banklar, Mərkəzi Bankdan alınacaq ssudaları azaltmağa çalışırlar. Bu məqsədlə banklar aktivlər almaq və ya verilmiş ssudaların tez qaytarılması hesabına öz ehtiyatlarını artırmağa çalışırlar. Bankların belə davranışı pul kütləsinin azalmasına səbəb olacaqdır. Beləliklə, Mərkəzi bank pul kütləsini nəinki açıq bazarda əməliyyatlar aparmaqla, eləcə də o, bir başa ehtiyat tələbləri və ya dolayı yolla uçot norması vasitəsi ilə bank ehtiyatına tələbə təsir etməklə dəyişdirə bilər.

Lakin hazırda pul siyasətinin uçot norması və ehtiyat tələbləri normalarının tənzimlənməsi kimi alətlərdən az istifadə olunur. Mərkəzi Bank çalışır ki, mümkün qədər uçot norması az dəyişsin. Əsasən uçot norması kapital bazarında faiz nomalarının hərəkəti

şəraitində dəyişir və beləliklə, Mərkəzi Bankın onlara təqdim etdiyi ssudaların faizi ilə bazar faiz norması arasında fərq çox kiçik səviyyədə saxlanılır. Əgər uçot norması faiz nomasının bazar səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olarsa, onlar Mərkəzi Bankdan daha ucuz kredit almağa çalışarlar, sonra isə ona yüksək faizli gəlir gətirən qiymətli kağızlar alarlar.

Məcburi ehtiyat normaları da tez-tez dəyişməyə məruz qalmalıdır, çünki bu banklar və digər maliyyə vasitəçiləri arasında rəqabətli tarazlığı poza bilər. Əgər məcburi ehtiyatlar norması artırsa, kommersiya bankları aktivlərin daha çox hissəsini faiz gətirməyən ehtiyat kimi saxlamağa məcbur olur, nəticə etibarilə gəlirliyin azalması hesabına itgilərə səbəb olur. Pul kütləsini təyin edən amilləri müəyyən etmək məqsədi ilə 18.2 şəklini nəzərdən keçirək.

Şəkil 19.2. Pul kütləsinin təyini

Pul kütləsi (M1) nəgd pullar və depozitlərdən ibarətdir. Pul sisteminin əsasını yüksəldilmiş səmərəlikli pullar, yəni Mərkəzi Bankın passivləri təşkil edir. Onlar əhalinin əlində olan nəgd pullar və bank sisteminin ehtiyatlarıdır. Yüksəldilmiş səmərəlikli pulların bir hissəsi-nəgd pullar M1-ə (yəni pul kütləsinin tərkibinə) daxildir. Digər hissə isə bankların ehtiyatlarını təşkil edir, onlar daha böyük məbləğdə depozitləri (bu pulların yüksəldilmiş səmərəliliyinin mənbəyi məhz onunla əlaqədardır) generasiya

edir. Bankların ehtiyatlarının məbləğinin depozitlərin məbləğinə nisbəti vahiddən kiçik səviyyədə qoyulduğu üçün depozitlərin kütləsi ehtiyatların həcmindən bir neçə dəfə çox olur. Məcburi ehtiyat norması nə qədər az olarsa, depozit kütləsinin yaranma miqyası bir o qədər əhəmiyyətli olacaqdır.

M1-in yüksəldilmiş səmərəlikli pullara olan nisbəti pul multiplikatorunu təşkil edir. Dioqramdan görünür ki, məcburi ehtiyat norması aşağı olduqca, pul mutiplikatoru yüksəlir. Pul multiplikatoru vahiddən böyük olması, tədaviyə pulun məbləğinin yüksəldilmiş səmərəlikli pulun məbləğindən neçə dəfə artıq olduğunu göstərir.

Beləliklə, şəkil 19.2.-dən görünür ki, Mərkəzi Bank tədaviyə pulun kütləsini necə tənzimləyir. Bu nəzarət açıq bazarda əməliyyatlar nəticəsində yüksəldilmiş səmərəlikli pulların miqdarını dəyişmək, eləcə də məcburi ehtiyatlar normasını və uçot normasını dəyişməklə pul multiplikatoruna təsir etməklə həyata keçirilir.

Eyni zamanda şəkildən görünür ki, pul kütləsinin böyük hissəsini bankların passivi, daha doğrusu çek depozitləri təşkil edir. Beləliklə, banklar pul kütləsinin parametrlərinin təyində mühüm rolə malikdirlər. Banklar hər dəfə öz ehtiyatlarını artırıqda, əvvəlki pul bazası qalır, tədaviyə pulun miqdarı azalır.

Əhalinin pulun müəyyən hissəsini nəğd formada saxlamaq arzusu da pul kütləsinə təsir edir. Əhali depozitlərə nisbətən daha çox nəğd pul saxlamaq istəyirsə, bankların yaratdığı pul bazasının daralması nəticəsində pul kütləsinin həcmi azalacaqdır.

Yuxarıda qeyd edilənlər nəticəsində əhalinin vəsaitlərində nəğd pulların payı və bankların ehtiyat normaları vaxt ərzində dəyişir, Mərkəzi Bank pul kütləsinin bütün dəyişmələrinə yalnız yüksəldilmiş səmərəlikli pullara nəzarət vasitəsi ilə tam həyata keçirə bilmir. Lakin, buna baxmayaraq Mərkəzi Bank pul multiplikatorunun kəmiyyətində baş verən dəyişməyə cavab olaraq, pul bazasını korreksiya etməklə ay ərzində tədaviyə pulun kütləsinə kifayət dərəcədə nəzarəti bərpa etmək imkanına malikdir.

Əsas anlayışlar

Sonuncu kreditor
Əmtəə pulları
Simvolik pullar
Kredit pulları
Maliyyə çaxnaşması
Tələb edilən depozitlər
Əmanət depozitləri
Təcili depozitlər
Pul aqreqları
Yüksəldilmiş səmərəlikli pullar
Uçot norması
Pul multiplikatoru
Məcburi ehtiyat normaları

Özünü yoxlama sualları

1. Pulun əsas funksiyaları və növləri
2. Müasir bank sisteminin xüsusiyyətləri
3. Milli Bankın vəzifələri və funksiyaları
4. Əmanətlərin növləri
5. Pul kütləsi və pul multiplikatoru, uçot norması
6. Banklar öz mənfəətini necə maksimallaşdırır?
7. Pul aqreqları hansılardır?

20. Bütçə - vergi siyasəti və məcmü tələb

- 20.1. *İqtisadi dövr etmədə dövlətin rolu*
- 20.2. *Hökumət, məcmü tələb və vergilər.*
- 20.3. *Dövlət bütçəsi və gəlirlərin səviyyəsi*
- 20.4. *Fiskal siyasət, bütçə kəsiri və tam məşğulluq bütçəsi*
- 20.5. *Aktiv fiskal siyasət və avtomatik stabilizatorlar*
- 20.6. *Dövlət borcları və bütçə kəsiri.*

20.1. *İqtisadi dövr etmədə dövlətin rolu.*

Dövlət xərcləri və vergilərin səviyyəsi iqtisadiyyatda məhsul buraxılışı həcmnin təyinində və məşğulluqda aparıcı rola malikdir. Ona görə də bu fəsil təcrübədə yoxlanılmış iki nəticənin təsvir edilməsinə yönəldilir.

1) dövlət xərclərinin yüksəlməsi məcmü tələbi artırır və nəticə etibarlı ilə məhsul buraxılışı həcmi və məşğulluq səviyyəsinin genişləndirilməsinə aparır.

2) vergi məbləğinin artması ev təsərrüfatlarının şəxsi malik olduqları gəlirləri ixtisar edir və nəticə etibarlı ilə xərclərin, məhsul buraxılışı həcmi və məşğulluğun ixtisar olunmasına səbəb olur.

Bu suallara cavabların əhəmiyyəti vergi siyasəti və dövlət xərclərinin hökumət tərəfindən məhsul buraxılışı və məşğulluğa təsir vasitəsi kimi istifadə etməsi ilə əlaqədardır.

Dövlət xərcləri və vergilər haqqında qərarlar birlikdə dövlətin fiskal siyasətini təşkil edir.

Fiskal siyasət milli iqtisadiyyatın stabilliyinə əlverişli və ya kəfiyyət dərəcədə əziyyətli təsir göstərə bilər. Əgər hökumət fiskal və ya pul siyasəti tədbirlərindən istifadə edərək, məhsul buraxılışı həcmi onun potensial səviyyəsinə yaxınlaşdırmağa və qiymətləri stabil saxlanılmasına cəhd edərsə, bu stabilləşdirmə siyasəti adlanır.

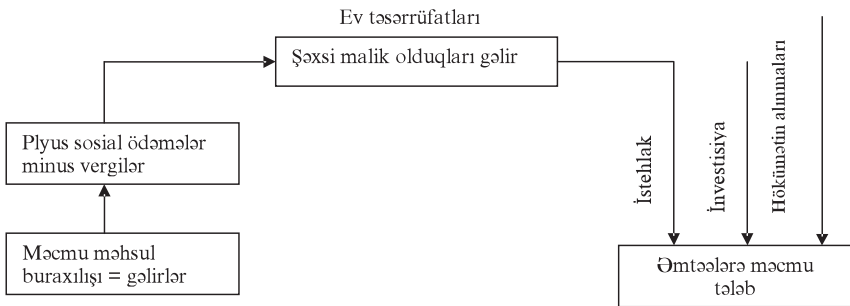
Stabilləşdirmə siyasəti ümum milli məhsulun həcmnin onun potensial səviyyəsinə maksimal yaxınlaşdırılması, daha kiçik və

stabil inflyasiya tempinin saxlanılması məqsədilə hökumətin iqtisadi situasiya üzərində nəzarət tədbirləridir. **İqtisadi inkişaf siyasətinin** məqsədi ümumi milli məhsulun faktiki həcmnin artmasıdır. **İşgüzar fəallığın məhdudlaşdırılması siyasəti** isə əksinə real UMM-un həcmnin onun potensial səviyyəsinə nisbətən azaldılmasına yönəldilmişdir. Ona görə də iqtisadi stabilləşdirməyə nail olmaq məqsədilə fiskal siyasət tədbirləri, vergi və dövlət xərclərinin ölçüsü və büdcə çatışmazlığı problemlərini nəzərdən keçirək.

Büdcə - xərclərin, elcədə ayrı-ayrı şəxslər, kompaniya və ya hökumətin maliyyə planlarının ətraflı təsviridir. Büdcə çatışmazlığı - dövlət xərclərinin büdcə gəlirlərinə nisbətən artıqlığıdır. Hökumət büdcə çatışmazlığına malik olduqda, onun xərcləri gəlirlərindən çoxdur. Ölkədə büdcə kəsiri olduqda, hökumət öz xərclərinin büdcə gəlirlərindən artıq olan hissəsini örtmək üçün yollar axtarır. Əksər hallarda o, dövlət istiqraz vərəqələri sataraq, əhalidən borc alır. İstiqraz vərəqəsi gələcəkdə müəyyən anda onun sahibinə müəyyən məbləğ pulun ödənilməsi üzrə öhdəliyi təşkil edir. Hökumət daima belə istiqrazlar satmaqla əhalidən borc yığır. Hökumətin xalqa borcu dövlət borcu adlanır.

Deməli, **dövlət borcu hökumətin ölkə əhalisinə yığılmış borcunun məbləğidir.**

İndi isə dövlətin gəlirlər, xərclər və məhsul buraxılışı dövr etməsinə necə cəlb edildiyini nəzərdən keçirək. Bunun üçün dövlətin iqtisadi dövr etmədə rolu qarfikini tərtib edək (şəkil 20.1)

Şəkil 20.1 İqtisadi dövr etmədə dövlətin rolu.

Gəlirlərin müəyyən hissəsini vergi formasında almaq və sosial ödəmələr verməklə dövlət iqtisadi dövr etməyə daxil olur. Deməli, ev təsərrüfatlarının xərcləmək üçün sərəncamında qalan real gəlirlərin ölçüsünə təsir göstərir. Bundan əlavə, hökumət əmtəələr alır və xidmətləri ödəyir, bununla əmtəə və xidmətlərin məcmu tələbinə öz töhfəsini verir.

Hökumət müdafiə, təhsilə, yolların və xəstəxanaların tikintisi, eləcə də digər ictimai ehtiyaclara xərclər çəkir. Deməli, o, əmtəələrin alınması və xidmətlərin ödənilməsinə həyata keçirir.

Dövlət alınmaları - hökumətin əmtəə və xidmətlərə tələbidir (G). Sosial ödəmələr (transfərlər) - alanlar tərəfdən müvafiq əmtəə və ya xidmətlər təqdim edilməyən ödəmələrdir. Vergilərin məbləği ilə sosial ödəmələrin fərqi xalis vergi adlanır.

20.2. Hökumət, məcmu tələb və vergilər

Yuxarıdakı şəkildən görünür ki, hökumət gəlirlər dövr etməsinə daxil olduqda xərclər və məhsul buraxılışı baş verir. Birincisi, bu ona görə baş verir ki, əmtəə və xidmətlərin dövlət alınması məcmu tələbin hissəsini təşkil edir və aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$Məcmu tələb = İstehlak tələbi + İnvəstisiya tələbi + Dövlət tələbi$$

və ya

$$AD = C + I + G \quad (20.1)$$

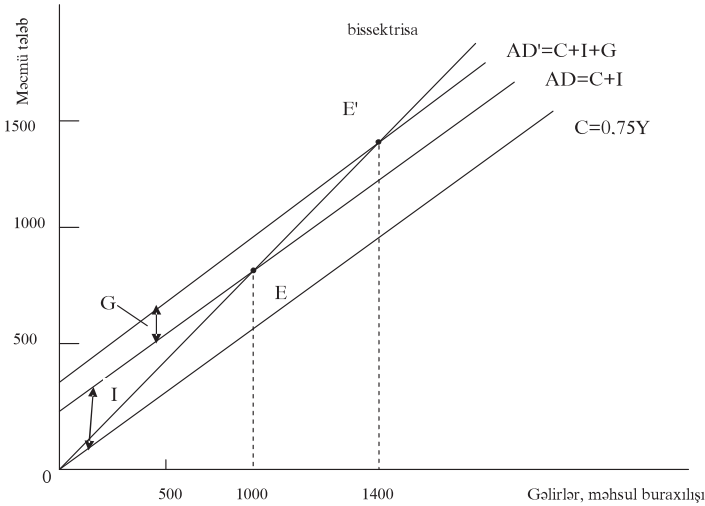
(20.1) formulunda xalis ixracat nəzərə alınmamışdır. İkinci tərəfdən, hökumət istehlak və investisiya tələblərinin səviyyəsinə vergilər və sosial ödəmələr vasitəsilə təsir göstərir. Ona görə də xalis vergilərin istehlakın səviyyəsinə təsirini nəzərdən keçirək.

Məlumdur ki, xalis vergilər ev təsərrüfatlarının xərcləmək üçün sərəncamlarında qalan real məbləği - şəxsi malik olduqları gəliri azaldır.

$$\begin{aligned} \text{Şəxsi malik olduğu gəlir} &= \text{Milli gəlir} - \text{Vergilər} + \text{Sosial} \\ &\text{ödəmələr} = \text{Milli gəlir} - \text{Xalis vergilər} \quad (20.2) \end{aligned}$$

Dövlət xərclərinin məhsul buraxılışına təsirini müəyyən et-

mək üçün şərti misaldan istifadə edək. Tutaq ki, istehlaka son meyl (MPS) = 0,75, investisiyanın səviyyəsi $I = 250$ olduğu halda, əmtəə və xidmətlərin dövlət alınması qeyd edilmiş G ölçüsünə malikdir və həmin ölçü gəlir və ya məhsul buraxılışından asılı olaraq dəyişmir. İlk əvvəl $G = 100$ olduğunu və bu halda iqtisadiyyatda vergilərin olmadığını nəzərdə tutaq. $C = 0,75Y$ olduğu halda aşağıdakı qrafiki quraq:

Şəkil 20.2. Dövlət xərclərinin artırılmasının məhsul buraxılışı həcminə təsiri

AD' məcmu tələbi mövcud olan istehlak funksiyalarına investisiya xərcləri ($I = 250$) və nəzərdə tutulan dövlət xərclərinin ölçüsü ($G = 100$) əlavə edilərək əldə edilir.

Qeyd edək ki, başlanğıcda iqtisadiyyat E nöqtəsində müvazinətlik vəziyyətindədir. Dövlət xərcləri 0-dan 100-dək artıqda məcmu tələb əyrisi AD vəziyyətindən AD' vəziyyətinə yerini dəyişir. Multiplikatorun kəmiyyəti $4 [1/(1-MPC)]$, dövlət xərcləri 100 - dək artıqda gəlir və məhsul buraxılışı həcmi 400 vahid artaraq 1000-dən 1400 -ə çatdırır. Onda müvazinətlik nöqtəsi E -dən E' dəyişir.

Beləliklə, dövlət alınmaları həcmi artıraraq məhsul buraxılı-

şının müvazinətlik səviyyəsini yüksəldir. Bu halda artım G-nin kəmiyyətinin multiplikatorun ölçüsünə hasilinə bərabərdir. Dövlət alınmalarının məhsul buraxılışına belə təsir mexanizmi tənəzlü vaxtı onun hesabına məhsul buraxılışını artırmağa və ya bum dövründə həmin xərclərin azaldılması hesabına məcmu tələb və məhsul buraxılışı həcmi ixtisar etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergilər UMM və ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan şəxsi malik olduqları gəlirlərin arasındakı fərqləri izah etməyə kömək edir. Hökumət tərəfindən qoyulmuş vergi “T” olduğu halda, malik olunan gəlir (UMM-T) olacaqdır. Deməli, məhsul buraxılışının hər hansı səviyyəsində malik olduğu gəlir çıxılan vergi qədər az olacaqdır. Bununla əlaqədar olaraq istehlakın səviyyəsi də malik olduğu gəlirdən asılı olduğu üçün o da azalacaqdır. Gəlirlərin azalmasının ölçüsünü təyin etmək məqsədilə investisiya və ya hökumət xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsinin müvazinətli məhsul buraxılışına təsirini nəzərə ala bilərik.

Əvvəlinci fəsillərdə biz müəyyən etmişdik ki, investisiya xərclərinin azalması gəlirlərin müvazinətlik səviyyəsini multiplikatorun həmin xərcin azalma məbləğinə hasil qədər azaldır. Həmin məntiqi vergilərin artmasına da şamil edək. Vergilərin artması gəlirlərin müvazinətlik səviyyəsini multiplikatorun istehlak xərclərinin azalma səviyyəsinə hasilinə bərabər məbləğdə azaldacaqdır. Onda:

$$\text{Müvazinətli gəlirlərin azalması} = \text{Multiplikator} \times \text{MPC} \times \text{Vergilərin artımı} \\ (\text{verginin artması hesabına})$$

Vergitutma məhsul buraxılışını ixtisar edir, çünki vergilər milli gəlirin hər bir səviyyəsində istehlak xərclərini azaldır. Deməli, məhsul buraxılışının ixtisarının səbəbi malik olduğu gəlirin, eləcə də istehlak xərclərinin səviyyəsinin azalmasıdır. İstehlak tələbinin azalması, investisiya tələbinin dəyişməz qaldığı halda da məhsul buraxılışı və gəlirlərin səviyyəsi ixtisar olunacaqdır.

Qeyd edək ki, istehlakın səviyyəsi malik olan gəlirin həcmi ilə əlaqədar olduğuna görə sosial ödəmələr məcmu tələbi, eləcə də

məhsul buraxılışını artırır. Deməli “T” xalis vergiləri, yeni vergilərdən sosial ödmələrin məbləğinin çıxılmasını əks etdirir.

Vergilərin məhsul buraxılışı həcmi və gəlirlərin səviyyəsinə təsiri mexanizmi nəzərdə tutur ki, vergilərin ölçüsünün dəyişməsi, dövlət alınmalarının dəyişməsi kimi məhsul buraxılışının onun potensial səviyyəsinə daha çox yaxın saxlamaqda istifadə edilə bilər.

İqtisadi tənəzzül vaxtında xalis vergilər azaldılaraq məhsul buraxılışı artırıla bilər. Canlanma dövründə isə məcmu tələbi ixtisar etmək lazım olduğu üçün xalis vergilər artırıla bilər.

Bəs dövlət xərcləri və vergilərin təsir səmərəsinin birləşdirilməsinin nəticəsi necə ola bilər? İlk baxışdan belə görünür ki, onların bərabər ölçüdə artımı gəlirin səviyyəsini dəyişmir. Lakin bu səhv nəticədir. Nə üçün?

Yuxarıda göstərilmiş misaldakı şərtlər daxilində dövlət xərclərinin artması məcmu tələbi 100 vahid artırır. Eyni zamanda vergilərin artımı şəxsi malik olduqları gəliri 100 vahid ixtisar edir. Deməli, malik olduğu gəlirin 100 vahid ixtisarı məcmu tələbi yalnız 75 ($0,75 \times 100$), yəni MPC-in malik olunan gəlirin ixtisarı məbləğinə hasili kəmiyyətinə bərabərdir. Beləliklə, dövlət alınmalarının artması hesabına məcmu tələb 100 artır və verginin artmasına görə 75 vahid azalmışdır. Başlanğıc gəlir 1000-ə bərabər olduğu halda, məcmu tələb 25 vahid artmışdır. Müvazinətli məhsul buraxılışının artımı multiplikatorun ölçüsünün (4) tələbin artımı məbləğinə hasilinə bərabərdir. Deməli, gəlirlərin yeni müvazinətli səviyyəsi 1100 ($1000 + 4 \times 25$) bərabərdir.

Bu halda biz balanslaşdırılmış büdcənin multiplikator hərəkəti səmərəsini əldə edirik.

Balanslaşdırılmış büdcə multiplikatoru göstərir ki, hökumət xərclərinin artımına uyğun vergilərin artımı nəticə etibarlı ilə məhsul buraxılışının artırmağa imkan verir. Məhsul buraxılışının həcmnin artmasının (dəyişməz qalmaq əvəzinə) səbəbi ondan ibarətdir ki, dövlət xərclərinin artımı onun ölçüsü qədər

məcmu tələbi dərhal artırır, verginin artımı isə istehlak tələbinin həcmi daha az ölçüdə ixtisar edir. Bu iki səmərə birlikdə məcmu tələbi artırır və məhsul buraxılışının artması səbəbini təşkil edir.

İnvestisiyaların mövcud səviyyəsinin dəyişmədiyi halda balanslaşdırılmış büdcə multiplikatorunun fəaliyyətinin nəticələri daha spesifik olacaq. Bu halda balanslaşdırılmış büdcə multiplikatorunun ölçüsü vahidə bərabər olacaq. Bu isə o deməkdir ki, məhsul istehsalı həcmi hökumət xərclərinin artımı ölçüsündə artacaqdır. Vergilərin artması məcmu tələbi ixtisar edir, onların azalması isə onu yüksəldir. Həqiqətdə isə tətbiq edilən əksər vergilər və sosial ödəmələr gəlirin səviyyəsindən asılıdır. Gəlirlər üzrə vergilərin həcmi fərdi gəlirlərin artması ilə yüksəlir, ÜMM-un həcmi artdıqca vergilərin ümumi məbləği yüksəlir. ÜMM-un səviyyəsi kiçik olduqda (məsələn, tənəzl dövründə) sosial ödəmələr yüksəkdir. Təcrübədə gəlirlərin artması ilə vergilər yüksəlir, sosial ödəmələr ixtisar olunur, xalis vergilərin ölçüsü gəlirlərin səviyyəsi ilə birlikdə artır.

Proporsional vergi sistemində t vergi dərəcəsinə vergi ödəmələrinin ümumi məbləği (txY), malik olduğu gəlirin ölçüsü isə $Y-tY=(1-t)Y$ kəmiyyətinə bərabər olacaqdır. Deməli, vergi dərəcəsi $0,1$ və ya 10% olduqda, ev təsərrüfatlarının malik olduqları gəlir milli gəlirin 90% -i təşkil edəcəkdir. Ev təsərrüfatlarının malik olduqları gəliri YD ilə işarə etsək, istehlak funksiyası $C=0,75YD$ kimi yazıla bilər. Lakin bu halda malik olduqları gəlir $0,9Y$ olacaq. Deməli, indi istehlakın payına daha az milli gəlir düşəcək: $0,675(0,75x0,9)$.

Bəs iqtisadiyyatda mövcud olan proporsional vergitutma gəlirlərin səviyyəsinə necə təsir edir? Məhsul buraxılışının hər bir mövcud səviyyəsində vergi dərəcəsinin dəyişməsi malik olduğu gəlirin ölçüsündə əks olunur, bu isə öz növbəsində istehlak xərclərinin səviyyəsinin, məcmu tələbin dəyişməsinə səbəb olur və son nəticədə istehsal həcmi müvazinətli səviyyəsini dəyişdirir.

Qeyd edək ki, ÜMM-un bir vahid artması, malik olduğu gəlirin səviyyəsini onun qədər artırmayacaqdır. Çünki hər bir əlavə gəlir vahidindən vergi ödənilməlidir.

Deməli, onda ÜMM məhsulunun hər artım vahidindən ev təsərrüfatlarının istehlakına MPC $x(1-t)$ bərabər gəlir yönəldiləcəkdir. Bu düzəlişə uyğun olaraq deyə bilərik ki, iqtisadiyyatda gəlir vergisinin olması multiplikatorun ölçüsünü azaldır.

Proporsional vergilərdə dövlət gəlirləri modelinə iqtisadi dövr ərzində təsir göstərə bilər. Vergitutmanın həmin dərəcəsində ($t=0,1$) gəlirlərin artımı, eləcədə hökumətin alacağı verginin də məbləğini artırır.

Beləliklə, proporsional vergilər sistemində dövlət büdcəsinə daxil olmalar iqtisadiyyatda canlanma dövründə enmə dövründən yüksəkdir.

20.3. Dövlət büdcəsi və gəlirlərin səviyyəsi.

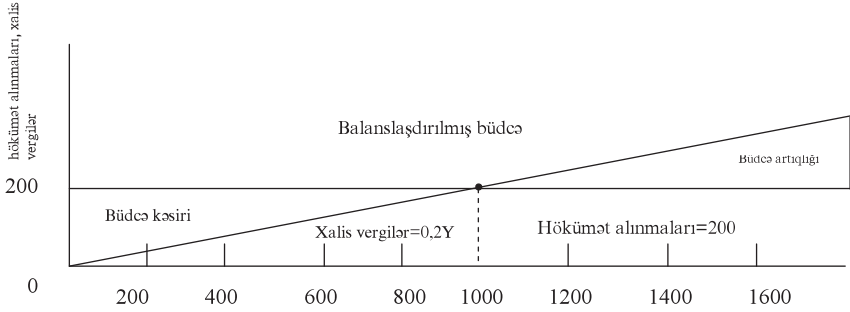
Hökumət tərəfində il ərzində hansı əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsi, hansı sosial ödəmələrin aparılması və müxtəlif vergi daxil olmaları səviyyəsində öz xərclərinin böyük hissəsinin necə maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi ilə təyin olunur. Adətən, vergilər və sosial ödəmələr əmtəə və xidmətlərin alınmasının bütün məbləğini ödəmir. Əgər hökumətin xərcləri gəlirlərinin səviyyəsindən yüksəkdirsə, ona dövlət büdcəsinin kəsiri deyilir.

Vergilərin məbləği xərclərin səviyyəsindən yüksək olarsa, büdcə artıqlığı və ya büdcənin müsbət saldosunun olduğu göstərilir.

$$\text{Büdcə kəsiri} = (\text{Xərclər} - \text{Gəlirlər}) \quad (20.4)$$

Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, xərclər əmtəə və xidmətlərin alınması, sosial ödəmələrin ümumi həcmi cəminə, xalis vergilər isə vergi daxil olmaları ilə sosial ödəmələrin fərginə bərabər olduğu nəzərə alınmalıdır. Deməli,

$$\text{Büdcə kəsiri} = \text{Əmtəə və xidmətlərin alınmaları} - \text{Xalis vergilər} \quad (20.4a)$$

Şəkil 20.3 Dövlət büdcəsinin kəsiri və artıqlığı

Şəkil 20.3 büdcə ilə ÜMM-un əlaqəsini göstərir. Fərz edək ki, dövlət alınmaları $G=200$ səviyyəsindədir. Eyni zamanda tutaq ki, dövlətin bütün gəlirləri t dərəcəsi ilə vergidən daxil olur və $0,2$ bərabərdir. Beləliklə, vergi daxil olmalarının ümumi məbləği $tY=0,2Y$ təşkil edəcəkdir. Deməli, gəlirlərin səviyyəsi sıfıra bərabər olduqda, tutulan vergilərin məbləğidə sıfıra bərabər olacaqdır.

Şəkildən görünür ki, gəlirlər 1000 bərabər olduqda, dövlət büdcəsi balanslaşdırılmışdır, gəlirin daha yüksək səviyyələrində büdcə artıqlığı müşahidə olunur.

Dövlət xərclərinin mövcud səviyyəsində və vergitutma dərəcəsinə dövlət büdcəsinin kəsiri və ya artıqlığı gəlirlərin səviyyəsindən asılıdır. Gəlirlərin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, büdcə kəsiri o qədər az və ya büdcənin müsbət saldosu böyük olacaqdır.

Lakin, burada müəyyən mürəkkəblilik mövcuddur: dövlət xərclərinin səviyyəsi və vergi dərəcəsi həm də məcmu tələbin səviyyəsinə, yəni ÜMM həcminə təsir göstərə bilər. Əmtəə və xidmətlərin dövlət alınma həcminin artması gəlirlərin səviyyəsini artırır və hökumət tərəfindən alınan vergilərin ümumi məbləğini yüksəldir.

Bəs dövlət xərclərinin artması büdcə kəsirinin ölçüsünə necə təsir edir?

Dövlət alınmalarının həcminin artırılması dövlət büdcəsinin kəsirinin artması və ya müsbət saldosunun azaldılmasına səbəb olur.

Lakin bizi daha çox son səmərəyə daxil olan artan gəlirlərin alınan gəlir vergisinin ümumi məbləğinə təsiri maraqlandırır. Dövlət alınmalarının artması gəlirlərin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bərabər hökumət tərəfindən alınan gəlir vergisinin ölçüsünün də artmasına səbəb olur. Nəticə etibarlı ilə G-nin alınmış artımı öz-özünü tam və ya qismən ödəyəcəkdir. Lakin, bu halda vergi daxil olmalarının artımının məbləği G-nin artımından az olacaqdır. Deməli, dövlət alınmalarının yüksəlməsi yalnız özünü qismən ödəyəcəkdir.

Digər tərəfdən, dövlət büdcəsinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması vergi dərəcələrinin artırılması hesabına aparıla bilər. Büdcənin balanslaşdırılmasının yaxşılaşdırılması hətta gəlirlərin səviyyəsinin azaldılması (vergilərin artırılması nəticəsində) halında da aparıla bilər. Lakin, o, ödəniləcək vergilərin məbləğinin artmasının qarşısını ala bilər.

Dövlət xərcləri və vergilərin əmtəə və gəlirlər dövriyyəsində rolunu müəyyən etmək üçün müvazinətli iqtisadiyyatda dövlət büdcəsi, yığım və investisiya arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərdən keçirək. Firmaların ev təsərrüfatlarına ödəmələri onların gəlirlərini yaradır. Bu gəlirlərin bir hissəsi xalis vergi kimi ödənilir üçün o, əmtəələrə tələb təqdim etməyə əlçatmazdır. Vəsaitlərin qalığı ev təsərrüfatlarının malik olduqları gəlirdir. Bu vəsaitlərində yenə də bir hissəsi məcmu tələbin hissəsi olan istehlak tələbini tərk edərək, əmanətlərə yönəldilir. Eyni zamanda məcmu tələbə iki növ ineksiya mövcuddur: dövlət alınmaları və investisiya.

Əgər iqtisadiyyat müvazinətli vəziyyətdədirsə, onda pul vəsaitlərinin azalmasının (itkilərinin) ümumi məbləği ineksiyaların məbləğinə bərabər olmalıdır.

Deməli, müvazinətlik nöqtəsində məcmu tələbin gəlirlərə bərabər olduğunu yaza bilərik:

$$Yığım + Xalis vergilər = Dövlət alınmaları + Investisiya \quad (20.5)$$

$$S + T = G + I$$

T - xalis vergilər (20.5) bərabərliyində dəyişmələr aparmaqla aşağıdakı formulanı alırıq:

$$S-I = G-T$$

və ya

$$Yıgım - İntestisiya = Bütçə kəsiri \quad (20.6)$$

Burada, (G-T) bütçə kəsiridir.

Bu qarşılıqlı əlaqəni yaxşı anlamaq üçün kreditləşdirmə və borc pul alma proseslərini nəzərdən keçirək. Ev təsərrüfatları öz vəsaitlərini yığırlar. Digər tərəfdən, firmalar investisiya xərclərini maliyyələşdirmək üçün borc pul alırlar. Eləcədə hökumət bütçəni kəsirlə başa vurursa, yəni çox xərcləyirsə, vergi formasında az vəsait alırsa, o borc götürməyə məcburdur. Beləliklə, (20.6) sayılı tənlik göstərir ki, hökumət və firmaların birlikdə aldıqları kreditlərin (dövlət kəsiri üstəgəl investisiya) ümumi məbləği yığımın ümumi məbləğinə bərabərdir.

(20.6) düsturundan istifadə edərək, dövlət xərclərinin artmasının bütçə kəsirini artmasını sübut edək. Gəlirlərin artması ilə yığım artdığına görə biz artmış yığım məbləği əldə edirik. Digər tərəfdən, biz investisiyanın sabit olduğunu fərz etmişik. Beləliklə, yığımla investisiyanın fərqi artmalıdır. Lakin, bilirik ki, iqtisadi müvazinətlik şəraitində yığım və investisiyanın fərqi dövlət bütçəsinin kəsirinə bərabərdir. Onda hökumətin xərcləri artdıqca o, artmalıdır.

Beləliklə, hökumətin xərclərinin artması, hətta gəlirlər və onunla əlaqədar vergidən daxil olmalar artdığı halda bütçə kəsirini yüksəldir. Deməli, vergidən daxil olmanın məbləği bütçə kəsirini ixtisar etməyə kifayət etmir.

20.4. Fiskal siyasət, bütçə kəsiri və tam məşğulluq bütçəsi.

Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi ilə iqtisadiyyatın potensial səviyyəyə yaxınlaşdırılmasında fiskal siyasət tədbirlərindən aktiv istifadə edilir. Fiskal siyasətin stabilləşdirmə məqsədilə aktiv istifadə edilməsinə iki əsas qrup məsələlər daxildir.

Birinci qrup məsələlər, fiskal siyasətin məhsul buraxılışının stabilləşdirilməsi işində hansı dərəcədə müvəffəqiyyətlə istifadə

edilməsi ilə əlaqədardır.

İkinci qrup məsələlər, dövlət büdcəsi kəsinin iqtisadi siyasətin məcmu tələbə genişləndirici və ya ixtisaredici təsirini əks etdirən yaxşı göstərici olması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, büdcə kəsinin ölçüsünün artması o deməkdir ki, məhsul buraxılışı səviyyəsini artırmaq məqsədilə tələbin həvəsləndirilməsi üçün hökumət fiskal siyasət tədbirlərindən istifadə edə bilər? Digər tərəfdən, büdcə kəsinin ixtisar edilməsi deməkdir ki, hökumət ÜMM-un həcmi azaltmaq məqsədilə məcmu tələbin ixtisarına istiqamətləndirilmiş fiksəl siyasəti həyata keçirir?

Qeyd edək ki, büdcə kəsinin ölçüsü fiskal siyasətin səmərəliliyinin yaxşı göstəricisi ola bilməz, çünki büdcə kəsiri fiskal siyasətdən asılı olmayan başqa amillər hesabına dəyişə bilər. Faktiki olaraq belə iki səbəb mövcuddur:

1) fiskal siyasətin özünün dəyişməsi;

2) dəyişməz fiskal siyasət şəraitində gəlirlərin müvazinətli səviyyəsinin dəyişməsi

Məsələn, əgər investisiya tələbi ixtisar edilərsə və onun nəticəsində gəlirlərin səviyyəsi aşağı düşürsə, onda büdcə kəsiri artacaqdır. Fərz edək ki, iqtisadiyyatda dövlət xərcləri və vergi dərəcələrinin müəyyən səviyyəsi mövcuddur. İntestisiya xərclərinin ixtisarı gəlirlərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə, qeyd edilmiş vergi dərəcələrində isə alınan gəlir vergisinin məbləğinin azalmasına səbəb olur. Belə ki, gəlirlər 200 vahid ixtisar olunarsa, vergi dərəcəsi $t = 0,15$ olduqda, vergi daxilolmalarının ümumi məbləği 30-a qədər azalacaq və bununla əlaqədar olaraq büdcə kəsiri həmin ölçüdə artacaqdır.

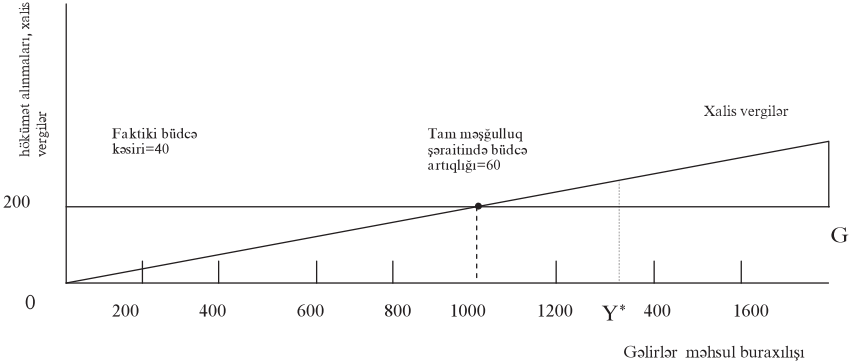
Deməli, büdcə kəsiri fiskal siyasətə aid olmayan investisiya tələbinin aşağı düşməsi nəticəsində dəyişirsə, bizə büdcənin elə alternativ konsepsiyası lazımdır ki, o, yalnız fiskal siyasətdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirə bilsin. Belə bir konsepsiya büdcənin qiymətləndirilməsində ölkə iqtisadiyyatında tam məşğulluğun mövcudluğu ehtimalından istifadədir.

Tam məşğulluq şəraitdə büdcə konsepsiyası siyasətin özünün

dəyişmələrinin büdcəyə təsiri səmərəsini ayırmağa imkan verir.

Tam məşğulluq büdcəsi iqtisadiyyatda tam məşğulluğun mövcudluğu şəraitində büdcə artıqlığı və ya kəsinin səviyyəsi ilə təyin olunur.

Deməli, tam məşğulluq şəraitində büdcə cari gəlirlərin səviyyəindən asılı deyildir.

Şəkil 20.4 Faktiki büdcə və tam məşğulluq büdcəsi

Tam məşğulluqda məhsul buraxılışı Y^* bərabərdir. Dövlət xərcləri 200 və vergi dərəcəsi 0,2 olduğu halda, tam məşğulluq şəraitində vergilərin məbləği 260 ($0,2 \times 1300$), yəni tam məşğulluq büdcəsinin artdığı 60 ($260 - 200$). Faktiki məhsul buraxılışı 800 olduqda, faktiki büdcə kəsiri 40 ($0,2 \times 800 - 200$) təşkil edir. Tam məşğulluq büdcəsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, iqtisadiyyat tam məşğulluq səviyyəsində olduqda büdcənin necə olduğunu, yəni buraxılışın öz potensial səviyyəsinə bərabər olduğunu göstərir.

Deməli, tam məşğulluq büdcəsi və dövlət büdcəsinin faktiki vəziyyəti arasında fərq mövcuddur. Faktiki büdcə kəsiri olduğu üçün fiskal siyasətin kifayət dərəcədə ekspansist olduğunu, yəni aşağı vergilər və ya yüksək dövlət xərcləri məcmu tələbin yüksəlməsini stimullaşdırır. Lakin əslində məhsul buraxılışının aşağı səviyyəsi hesabına büdcə kəsiri mövcuddur. İqtisadiyyat tam məşğulluq şəraitində olsa idi, büdcə artıqlığı olardı. Beləliklə, fiskal siyasət tam məşğulluqda büdcə artıqlığı yaradan səviyyəni

müəyyən edir, real şəraitdə mövcud olan büdcə kəsiri çox ciddi problem deyildir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, büdcəni balanslaşdırmaq dövlət xərclərinin ixtisarı və ya vergi dərəcəsinin artırılması üzrə heç bir qısa müddətli tədbirlər büdcə kəsirini tez aradan qaldırmağa imkan vermir.

Tam məşğulluq büdcəsinin səviyyəsi göstərir ki, əgər iqtisadiyyatda tam məşğulluq olsa idi, dövlət xərcləri və vergi dərəcələrinin real cari səviyyəsində büdcə necə ola bilərdi. Fiskal siyasətinin məcmu tələbə təsirinin necə olduğunu müəyyən etmək üçün tam məşğulluq büdcəsinin dəyişməsi nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, daha kiçik vergi dərəcələri və ya artım dövlət xərcləri ilə şərtlənən tam məşğulluq büdcəsinin kəsirinin artması, məcmu tələbin artması deməkdir və məhsul buraxılışına müsbət təsir göstərəcəkdir. Əksinə, tam məşğulluq büdcəsi kəsirinin azalması məcmu tələbin səviyyəsinin ixtisar olunması və məhsul buraxılışının azalması deməkdir. Əgər tam məşğulluq büdcəsi dəyişməz qalarsa, onda fiskal siyasət məcmu tələbə heç bir təsir göstərmir.

20.5. Aktiv fiskal siyasət və avtomatik stabilizatorlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, tam məşğulluq büdcəsi vaxtın keçməsi ilə daha əhəmiyyətli dəyişir. Bəs nə üçün fiskal siyasətdə tədbirlərin aktiv istifadə edildiyi halda iqtisadiyyatda yüksəlmə və enmələr mövcuddur? Nə üçün fiskal siyasət məhsul buraxılışını tam məşğulluğa müvafiq olan səviyyədə saxlaya bilmir? Onun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, fiskal siyasət məhsul buraxılışını tamamilə stabiləşdirməyə qadir deyil, çünki onun iqtisadiyyata təsiri tədricən baş verir, nəticə isə qabaqcadan dəqiqliklə müəyyən edilə bilmir.

Fərz edək ki, iqtisadiyyatda aşağı düşmə yarıdan nə isə baş verir. Məsələn, 1973-cü ildə neftin qiymətinin kəskin artması, iqtisadi tənəzlün yaranmasının başlıca amili olmuşdur. Siyasətçilər artmış qiymətin iqtisadiyyata təsirinin nəticələrini qabaqcadan dəqiqliklə proqnozlaşdırma bilməmişlər. Ona görə də ilk növbədə nə etmək lazım olduğu qeyri-müəyyən olmuşdur. Hətta tənəzlə baş

verdikdən sonra onun nə qədər davam edəcəyi və ağırlığı haqqında fikirlər aydın deyildir. Deməli, yenədə iqtisadiyyatın hansı istiqamətdə hərəkət edəcəyi haqqında qeyri-müəyyənlik meydana çıxır. Eyni zamanda üçüncü qeyri-müəyyənlik də mövcuddur. Bu da mövcud müddətdə multiplikatorun ölçüsüdür. Çünki onu bilmədən məhsul buraxılışında mövcud fərqi aradan qaldırmaq üçün vergini nə qədər azaltmağı dəqiq təyin etmək mümkün deyildir.

Fiskal siyasətin yerinə yetirilməsi nəticələri, eləcə də həmin nəticələrin özünün davranışında olan yavaşlma iqtisadi siyasətin məhsul buraxılışını tam məşğulluqdakı buraxılışa yaxın səviyyədə daim saxlayacağına ümid yaratmır.

Dövlət xərcləri və gəlir vergisi dərəcələrinin səviyyəsi dəyişməz qaldığı halda belə dövlət bölməsinin mövcudluğu, eləcə də vergi qoymanın quruluşu iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərir. Bunu sübut etmək üçün fərz edək ki, iqtisadiyyatda investisiya tələbi azalmışdır. Bu azalma məcmu tələbi ixtisar edəcək və multiplikator vasitəsilə müvazinətli gəlirin səviyyəsinin daha çox azalmasına səbəb olacaqdır. Gəlirlərin azalmasının ölçüsü gəlir vergisinin dərəcəsiyə asılıdır. Gəlirlərə proporsional vergi dərəcəsinin mövcudluğu multiplikatoru kiçildir. Bu kiçilmə vergi dərəcəsi artdıqca, yüksəlir.

Deməli, proporsional gəlir vergiləri avtomatik stabilizatorlardır.

Avtomatik stabilizatorlar-iqtisadiyyatda elə mexanizmlərdir ki, onların fəaliyyəti ÜMM-un məcmu tələbin dəyişməsinə reaksiyasını azaldır.

İşsizliyə görə müavinətlər və gəlir vergiləri başlıca avtomatik stabilizatorlardır. Əgər işsizlərin sayını artıran nə işə baş verirsə, onda işsizliyə görə verilən müavinətlər onlara öz xərclərini kəskin azaltmağa imkan vermir. Deməli, başlangıç şokdan multiplikativ nəticələr azalır.

Avtomatik stabilizatorlar iki fərqləndirici xüsusiyyətə malikdir. Birincisi, məcmu tələbdə sürüşmələrin nəticələrini yumşaldaraq, onun vasitəsi ilə məhsul buraxılışını stabilləşdirməyə kömək edir. İkincisi, onlar avtomatik fəaliyyət göstərirlər. Beləki,

məhsul buraxılışını stabilləşdirmək qabiliyyəti ondan irəli gəlir ik, gəlirlərə proporsional vergilər multiplikatorun ölçüsünü azaldır. Məsələn, bu o deməkdir ki, investisiyanın istənilən aşağı düşməsi, məhsul buraxılışını daha az ölçüdə ixtisar edir. Onların hərəkətinin avtomatikliyi o faktla şərtlənir ki, vergi dərəcəsinin yalnız mövcudluğu məhsul buraxılışını stabilləşdirir.

Avtomatik stabilizatorlar hadisədən hadisəyə tətbiq olunan fiskal siyasətə nisbətən üstünlüyə malikdirlər. Onlar avtomatik iş düşürlər və nə vaxt hərəkət etmələrini heç kəs həll etmir.

Deməli, proporsional verginin iqtisadiyyatın şoka reaksiyasını yumşaltmağa heç bir xüsusi qərarlar qəbul etmək lazım gəlmir.

Beləliklə, avtomatik stabilizatorlar məcmu tələbin şokunun məhsul buraxılışı səviyyəsinə mənfi təsiri azaldır və onunla da iqtisadi tənəzüllərin qarşısını alır, eləcədə onlar eyni müvəffəqiyyətlə əks istiqamətdə hərəkət edə bilirlər. İnkişaf dövründə hər bir əlavə gəlir vahidinin bir hissəsi vergiyə götürülür, malik olan gəlirin artmasına yönəldilmir. Nəticə etibarı ilə istehlak xərcləri ola bilər nisbətən kiçik olacaq və iqtisadi tənəzüldən sonra bərpa prosesi azalma tendensiyasına malik olacaqdır.

Deməli, avtomatik stabilizatorlar ÜMM-un həcmının hər iki istiqamətdə dəyişməsinə azaldır.

20.7. Dövlət borcları və büdcə kəsiri.

Dövlət borcu-hökumətin əhaliyə borclu olduğu məbləğdir. Dövlət büdcəsi kəsirə malik olduqda dövlət borcu artır. Əgər büdcə kəsiri varsa, o, vergidən daxil olmalarla ödənilməsə, hökumət xərclərini ödəmək məqsədi ilə kredit götürməyə məcburdur. Büdcə artıqlığı mövcud olduqda hökumət əhali ilə hesablaşır, yəni öz borclarını ödəyir. Hökumətin borcları gələcəkdə ödənilməsi vəd edilmiş borcudur. Bəs hökumət gələcəkdə bu borcları ödəyə biləcəkmə və bu sahədə nə etmək olar? Ən çox yayılmış baxış ondan ibarətdir ki, dövlət borcu - iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini mürəkkəbləşdirən ağır yüküdür. Hökumətin

borcu son nəticədə vergi ödəyicilərinin borcudur. Lakin bu səviyədə ciddi narahatçılığa ehtiyac yoxdur. Dövlət borcu əksər halda özümüzün - özümüə olan borcumuzdur. Bütün əhali əslində dövlət bocunun daşıyıcıları və borclularıdır. Onların ödədikləri vergilər özlərinin özlərinə verdikləri faizlər, yaxud borcun məbləğidir. Belə yanaşma xariclər istisna olunmaqla borcu yox edir.

Dövlət boclarının ciddi problem olmasının iki səbəbi mövcuddur. Birincisi, dövlət borcunun artması iqtisadiyyatda kapital ehtiyatını ixtisar edə bilər. İstiqraz vəərəqələri və ya xəzinə vekselərinə malik olanlar, onların əvəzinə öz vəsaitlərini səhm alınması və ya firmalara borc verərək, onların fiziki kapitala investisiyasını maliyyələşdirir. Əgər büdcə kəsirinin artımı nəticəsində yığım artmırsa, onda dövlət borcunun mövcudluğu səhmdar kapitalı onun potensial ölçüsünə nisbətən azaldır. Səhmdar kapitalın ehtiyatlarını ixtisar edə bilər. Səhmdar kapitalın ehtiyatlarının ixtisarı nəticəsində potensial məhsul buraxılışı əks halda olduğuna nisbətən az olacaqdır. Bu o deməkdir ki, büdcə kəsirinin olması gələcəkdə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

İqtisadiyyatda dövlət borcunun mövcudluğunun narahatlıq doğuran ikinci səbəbi ondan ibarətdir ki, bu borc üzrə faiz ödəmələri çox böyük ola bilər. Hökumət mütamadi olaraq borc üzrə faiz ödəyir. Bəs bunu o necə həyata keçirir?

Bunun həllinin bir variantı - vergilərin artırılmasıdır. Əlbəttə, gəlir vergiləri işləmək arzusunu azaltdığı halda, borc üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmiş artırılmış vergilər, məhsul buraxılışını ixtisar edəcəkdir,

Digər tərəfdən, artırılmış vergilərlə lazımi vəsait toplayan hökumət, müxtəlif siyasi mürəkkəbləşmələrlə qarşılaşa bilər. Bu halda çıxılmaz vəziyyət yaranar. Əgər borc yüksəkdirsə, onda faiz ödəmələri kifayət dərəcədə yüksəkdir. Faiz ödəmələrinin yüksək olması, hökuməti onu ödəmək üçün yeni istiqrazlara cəlb edəcəkdir, bu isə dövlət borcunun artması deməkdir.

Əsl həqiqətdə maliyyələşdirmənin alternativ mənbələri mövcuddur: büdcə kəsirinin maliyyələşdirmək üçün hökumət sadəcə

olaraq pul çap edə bilər. Əlbəttə böyük dövlət borcu və adət olunmuş büdcə kəsiri son nəticədə əlavə pul kütləsinin çap edilməsini tələb edəcək. Bu isə inflyasiyaya gətirib çıxara bilər. Məhz büdcə kəsirinin mövcud olması qorxusu bununla əlaqədardır.

Lakin dövlət borcu, büdcə kəsiri və əlavə pul emissiyası arasında avtomatik əlaqə yoxdur. Hökumət uzun müddət dövlət büdcəsinin kəsrinə malik ola bilər, o problemlərlə üzləşməyə bilər. Deməli, əsas məsələ büdcə kəsirinin ÜMM-un həcminə nisbətən kiçik olması və dövlət borcunun buraxıla bilən sərhədləri aşmamasıdır.

Əsas anlayışlar

Dövlət xərcləri

Dövlət alınmaları

Fiskal siyasəti

Stabilləşdirmə siyasəti

İqtisadi inkişaf siyasəti

İşgüzar fəaliyyətin məhdudlaşdırılması siyasəti

Sosial ödəmələr

Şəxsi malik olduğu gəlir

Balanslaşdırılmış büdcə

Proporsional vergilər

Büdcə kəsiri

Büdcə artıqlığı

Tam məşğulluq büdcəsi

Avtomatik stabilizatorlar

Dövlət borcu

Özünü yoxlama sualları

1. İqtisadi dövr etmədə dövlətin rolu
2. Məcmü tələb və onun komponentləri
3. Dövlət büdcəsinin gəlirləri
4. Fiskal siyasət və məşğulluq büdcəsi
5. Aktiv fiskal siyasət və avtomatik stabilizatorlar
6. Dövlət borcları nədir?

21. Pul bazarı: pula tələb və təklif, pul bazarında müvazinətlik.

21.1. *Pula tələb və ona təsir edən amillər*

21.2. *Pul kütləsi və faiz dərəcəsi müvazinətlik vəziyyətində*

21.3. *Faiz dərəcəsi və investisiyaya tələb*

21.4. *Pul, faiz dərəcəsi və məcmu tələb*

21.5. *Fiskal siyasət, faiz dərəcəsi və sıxışdırma effekti*

21.1. *Pula tələb və ona təsir edən amillər*

Milli bank və pul kütləsinin hərəkətlərinin mühüm əhəmiyyətə malik olmasını sübut etmək üçün bütövlükdə pul mexanizmini nəzərdən keçirək.

Pul mexanizmi - pul kütləsinin həcmnin dəyişməsi vasitəsi ilə digər iqtisadiyyatın vəziyyətinə təsir etmə üsuludur.

Milli bank ölkədə pula təklifə nəzarət edir. Ölkədə gəlirlərin (və ya xərclərin) artması pula tələbi artırır və bu isə faiz normalarını yüksəldir. İstehlak ssudaları və müəssisə ssudaları üzrə faiz normalarının (və ya xərclərin) yüksəlməsi əmtəə və xidmətlərə xərcləri azaldır.

Pul kütləsinin dəyişməsi faiz normalarının səviyyəsinə təsir edir, o isə öz növbəsində istehlak və istehsal xərclərinə təsir göstərir. Məcmu tələbin dəyişməsi isə gəlirlərin səviyyəsinə təsir edir.

Pul mexanizminin təsirini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə ilk növbədə pula təklif öyrənilməlidir. Onun vasitəsi ilə iqtisadiyyata lazım olan pulun miqdarının qiymətlərin dinamikası, faiz dərəcələri və gəlirlərdən necə asılı olduğu müəyyən edilir.

Bütün qeyd edilənlər pul siyasəti, kapital və əmtəə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir.

Deməli, Milli bank pul kütləsinə nəzarət edir, pula tələblə qarşılıqlı əlaqə yaradaraq iqtisadiyyata təsir göstərir. Keyfiyyət pul nəzəriyyəsinə görə pula tələb mübadilə tənliyinin köməyi ilə təyin olunur:

$$MV = PY \quad (21.1)$$

burada

M - tədavüldə pulların miqdarı;

V - pulların tədavülü sürəti;

P - qiymətlərin səviyyəsi (qiymət indeksi);

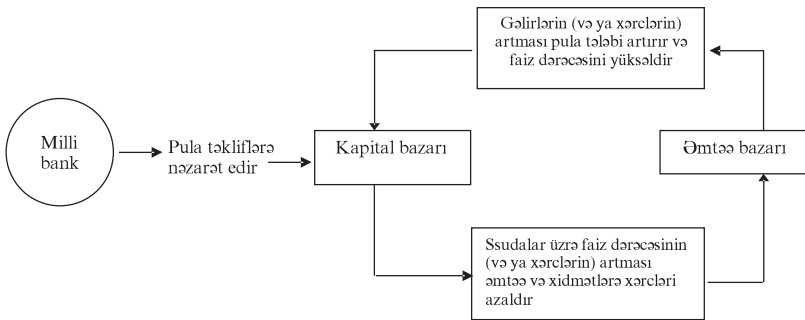
Y - buraxılış həcmi (real ifadədə).

Qeyd edək ki, iqtisadiyyatda bağlaşmaların kifayət qədər dayanıqlı strukturu ilə əlaqədar olaraq tədavül sürətinin sabit kəmiyyət olduğu nəzərdə tutulur. Lakin, vaxt keçdikcə o dəyişə bilər. Məsələn, banklarda hesablaşma sistemini sürətləndirən yeni texniki vasitələrin tətbiqi aparıldıqda

$$M\bar{V} = PY \quad (21.2)$$

V - nin sabit olduğu şəraitdə tədavüldə pulların miqdarı nominal ÜMM (PY)-a mütənasib dəyişir. Lakin, klassik nəzəriyyəyə uyğun olaraq, real ÜMM (Y)-un dəyişməsi yavaş və yalnız istehsal amilləri və texnologiyanın ölçülərinin dəyişməsi ilə baş verir.

Pula tələbi təyin edən başlıca amillərə pul tədavülü sürəti, faiz dərəcəsi və real gəlirlərdir. Klassik nəzəriyyəyə pul tələbi başlıca olaraq real gəlirlə əlaqələndirir. Keynes nəzəriyyəsi isə pul tələbin əsas amilləri faiz dərəcələrini hesab edir. İnsanlar əmtələrin alınmasında və xidmətlərin ödənilməsində narahatlıq keçirməmək üçün kifayət miqdarda

Şəkil 21.1. Pul siyasəti, kapital və əmtə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsi.

pula malik olmaq istəyrlər. **Pula nominal tələb** ayrı-ayrı

fərdlər və ya firmaların malik olmaq istədikləri pulun miqdarıdır.

Qiymətlərin dəyişməsi ilə iqtisadiyyata lazım olan pulun nominal miqdarı dəyişir. Qiymət və nominal gəlirin eyni vaxtda iki dəfə artdığı halda insanın real gəliri dəyişmir və o, əvvəlki kimi eyni miqdarda əmtəə və xidmətlər ala bilər. Lakin, bu halda insanların əlində olan pulların miqdarı necə dəyişəcək? O, əvvəl aldığı miqdarda əmtəə və xidmətlərin dəyərini ödəmək üçün öz pul qalıqlarını iki dəfə artırmalıdır.

Pula tələb - real (pul) qalıqlara tələbdir. Başqa sözlə, onun alıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınaraq hesablanmış pul qalıqlarının ölçüsüdür.

Pulun alıcılıq qabiliyyəti ona alına biləcək əmtəələrin miqdarı ilə ölçülür.

Real və nominal pul qalıqlarının fərqləri, eləcədə pula tələbin real qalıqları tələbatla təyin edilməsi faktı, pul və inflyasiya arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsinin həlledici amilidir.

$$\text{Real pul qalıqları} = \frac{\text{Nominal pul qalıqları}}{\text{Qiymətlərin səviyyəsi}} \quad (21.1)$$

Deməli, real pul qalıqlarının həcmi həm nominal qalıqların ölçüsünün, eləcədə qiymətlərin səviyyəsinin dinamikası hesabına dəyişə bilər.

Fərz edək ki, Milli bankın nəzarətində olan nominal pul qalıqları artmışdır. Tutaq ki, insanların real pul qalıqlarını dəyişməyə heç bir səbəb yoxdur. Onda nominal qalıqların artması qiymətlərin səviyyəsini pul kütləsinin dəyişdiyi nisbətdə dəyişməsinə səbəb olacaqdır. Onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, tədaviyə pulun miqdarının artması əksər hallarda qiymətlərin yüksəlməsinə, inflyasiyaya səbəb olur. Pula tələb və qiymətin əlaqələrini nəzərdən keçirdikdə qeyd etdik ki, insanlar pulu öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün istifadə edirlər. Pula tələblə faiz dərəcəsinin qarşılıqlı əlaqəsi isə insanların öz aktivlərinin bir hissəsini pul formasında saxlamaq faktını əks etdirir. Bir

qayda olaraq, adi insanlar həmişə ciblərində və ya bank hesablarında pula malik olurlar. Bu məbləğin xərclənməsi prosesində o, növbəti xərcləmə dövrünə qədər onların ehtiyatını bərpa edir. O, öz əmək haqqını depozitə qoya bilər, öz əmanət hesabından vəsaitləri köçürə bilər və nəhayət, valideyinlərindən ona pul göndərilməsini xahiş edə bilər. Bəs əldə olan pulların məbləği nə ilə təyin olunur?

- o, qismən pulların hansı həcmdə xərclənməsi planından asılıdır;

- o, eləcə də nəğd pulların çox dəfə və tez-tez kiçik məbləğdə alınması məsrəfləri və qazancından asılıdır.

Əlbəttə, siz cibinizdə 50 dollardan artıq olmadığı halda, ayda 1000 dollar xərcləyə bilərsiniz. Bəs bu necə ola bilər? Məsələn, siz bütün vəsaitlərinizi səhm və istiqraza investisiya edərək, faiz və ya dividend alırsınız. Əgər siz nə iş almaq istəyirsinizsə, onda istənilən vaxt anında istiqrazlar və səhmlərin bir hissəsini sataraq, alınanları ödəmək üçün pul əldə edirsiniz. Belə çıxır ki, siz orta hesabla həmişə sıfıra bərabər pul qalıqları saxlayırsınız (əmtənin haqqının ödənilməsi vaxt intervalı istisna olmaqla). Lakin praktiki olaraq, iri korporasiyalar istisna olmaqla, heç kəs belə bir strategiyanı realizə edə bilməz, çünki adi insanların sadəcə olaraq öz vəsaitlərini çək hesablarından və əksinə yerini dəyişdirmək üçün kifayət qədər vaxtı yoxdur. Beləliklə, pul qalıqlarının səviyyəsi bu qəbildən olan bütün məsrəflər və qazancların hesablanmış nəticəsidir. İnsanlar öz vəsaitlərini pul formasından əlavə çoxlu müxtəlif növ aktivlərdə saxlaya bilər. İstiqraz vəərəqəsi və səhmlərlə bərabər təxmini pullarda (əmanət və təcili depozitlər, pul bazarının qarşılıqlı fondları) başlıca maliyyə aktivləridir.

Təhlilin rahatlığı üçün bütün bu qeyri-pul aktivlərinə istiqraz adı verək. Bu aktivlərdən əldə etdiyimiz gəliri isə faizlər adlandırmaq.

Faiz dərəcəsi - borc alanın kreditora puldan istifadənin əvəzində illik ödədiyi məbləğin faizlə ifadəsidir.

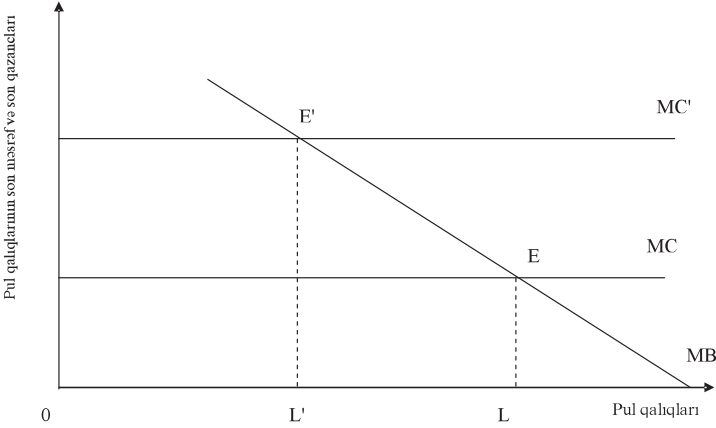
İnsanlar, firma və ya hökumət istiqraz vərəqəsi satarkən əldə etdiyi pullar əslində onlar tərəfindən alıcıdan borc alınmış vəsaitdir. Onun əvəzində istiqraz vərəqəsi satıcısı müntəzəm olaraq faiz ödəməsini öz öhdəsinə götürür.

Eyni ilə əmanətçilər bankı pullarla kreditləşdirir, ona görə də o, əmanətlər üzrə faizlər ödəyir. İqtisadiyyatda faiz dərəcəsinin səviyyəsi təqdim edilən ssudaların növündən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, əmanət qoyuluşlan üzrə faiz dərəcəsi adətən xəzinə veksellərindən aşağıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, əmanət depozitinin alınması və satışı asan həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, pula tələbin əsasını vəsaitlərin istiqraz vərəqəsi kimi deyil, pul formasında saxlanılmasının məsrəfləri və qazancı təşkil edir. Pula sahib olmanın alternativ dəyəri istiqraz vərəqəsindən imtina nəticəsində əldə edilməmiş məbləğin faizlə ödənilməsidir. Tutaq ki, faiz dərəcəsi cari çek vəsaitləri üzrə 5-ə, istiqraz vərəqəsi üzrə isə 8-ə bərabərdir. Onda vəsaitlərin pul formasında saxlanılmasının alternativ dəyəri 3% təşkil edəcəkdir. Onda, kim öz vəsaitlərinin pul formasında kəmiyyətini 100 dollar azaltdıqda, onu istiqraz vərəqəsinə yerləşdirdikdə, ildə 3 dollar əlavə ödəmə verəcəkdir.

Bəs onda cari pul əmanətlərini necə azaltmaq olar? İnsanların bank hesablarında saxladıkları pulun kəmiyyəti iki amillə təyin olunur. Birinci amil - alternativ dəyərdir (məsrəfidir). Bu məsrəflərin ölçüsü nə qədər yüksək olarsa, öz bank hesabınızı bir o qədər səmərəli aparmalı və həmin hesabda mümkün qədər az məbləğdə pul vəsaitləri saxlamalısınız. Digər tərəfdən, hesabın dəqiq aparılması çox ürək açan deyil, o, müəyyən vaxt məsrəfi və az olmayan qüvvə sərfini tələb edir. Belə narahatçılıq nə qədər çox mövcud olarsa, insanlar daha çox pula sahib olaraq, az miqdarda isə istiqraz vərəqələrinə malik olacaqdır. Pul qalıqlarının optimal ölçüsü haqqında qərarların qəbul edilməsində son məsrəf və son qazanc müqayisə edilməlidir (Şəkil 21.2).

Şəkil 21.2 Pul qalıqlarının optimal ölçüsü

MB əyrisi pul qalıqlarının hər bir səviyyəsində pulun əlavə edilən vahidinin mümkün ola bilən qazancını göstərir. Pulun birinci əlavə vahidi daha çox rahatlıq və qənaətə səbəb olur. Lakin pulların ümumi məbləği artdıqca, sonrakı əlavə vahidin qazancının ölçüsü azalacaqdır. MC əyrisi istiqraz vərəqəsi əvəzinə pulun hər bir əlavə vahidinin saxlanılmasının son məsrəflərini əks etdirir. Burada son məsrəf pulun əlavə vahidinin istiqraz vərəqəsinə qoyulduğu halda alınan faizlərin məbləğinə bərabərdir. Pul qalıqlarının optimal səviyyəsi pulun hər bir sonrakı vahidinin hesablarında saxlanılması qazancının məsrəfə bərabər olduğu E nöqtəsində olacaqdır. Əgər faiz dərəcəsi artarsa, onda muvazinətlik E' nöqtəsinə yerini dəyişəcəkdir. Faiz dərəcəsinin artması optimal pul qalıqlarının ölçüsünü L-dən L'-səviyyəsindəkə aşağı salacaqdır.

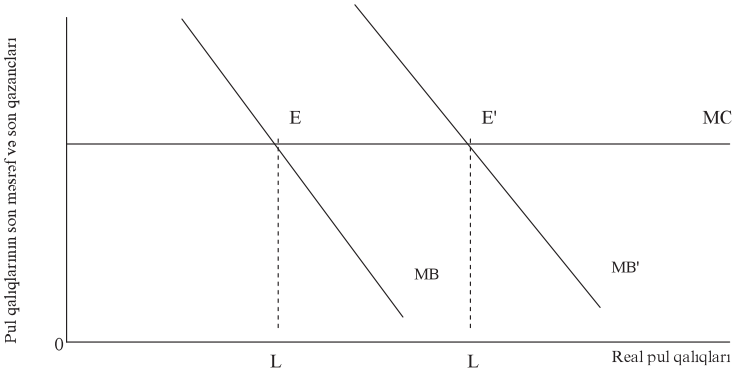
Son məsrəflər son qazanca bərabər olduğu halda pul qalıqlarının məbləği optimal olacaqdır. Pulun əlavə vahidinin saxlanılmasında məsrəfin artımı əlavə qazancın ölçüsündən çox olduqda, fərd öz pul qalıqlarını azaltmalıdır. Eyni ilə hesabda pulun miqdarı bir vahid az olduğu halda, pul qalıqlarının artırılması məsrəfə nisbətən daha böyük qazanc gətirər. Deməli, məhz L ölçüsü fərdin sərəncamında olan pulun optimal həcmidir.

Şəkil 21.2-dən görünür ki, vəsaitlərin pul formasında saxlanıl-

masında alternativ dəyərin artması nəticəsində MC əyrisi MC' vəziyyətinə yerini dəyişir. Pul qalıqlarının optimal səviyyəsi L'-dək aşağı düşür. Beləliklə, lazım olan pulun miqdarı vəsaitlərin saxlanılmasının alternativ dəyərinin artması ilə azalacaqdır.

Pula tələbi təyin edən üçüncü amil, əmtəələrin alınması və xidmətlərin ödənilməsinə xərclərdir. Bu tamamilə təbiidir ki, xərcləməyənin pula ehtiyacı yoxdur, çox xərcləyən çox pul saxlamağa məcburdur. Məlumdur ki, xərclərin səviyyəsi ev təsərrüfatlarının əldə etdiyi real gəlirlərin məbləğindən asılıdır. Ona görə də real gəlirlərin artması xərclərin səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Real pul qalıqlarının dəyişməz olduğu halda, bank hesablarının idarə edilməsi narahatlığa səbəb olur, gəlirlərin səviyyəsinin artması isə real pul qalıqlarına tələbatı yüksəldir.

Real gəlirlərin artmasının optimal pul qalıqlarının kəmiyyətinə təsirinin qrafikini quraq (şəkil 21.3)

Şəkil 21.3 Real gəlirlərin artmasının pul qalıqlarının optimal ölçüsünə təsiri

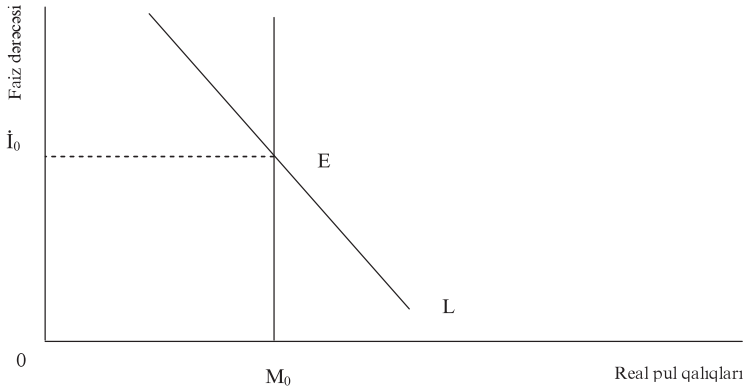
Şəkildən görünür ki, ilk müvazinətlik E nöqtəsində olub, orada real pul qalıqları L-ə bərabərdir. Real gəlirlər artdıqda onunla bərabər xərclərin səviyyəsində yüksəlir. Real qalıqların dəyişməz olduğu halda belə yüksək artmanı maliyyələşdirmək, əlavə narahatlıq yaradır. Beləliklə, real qalıqların məbləğinin pulun əlavə vahidi hesabına artması son qazancın ölçüsünü yüksəldir və son qazanc əyrisi MB' vəziyyətinə yerini dəyişir. Faiz dərəcəsinin də-

yişməz olduğu halda E' nöqtəsində real qalıqların daha yüksək yeni müvazinətliyi yaranacaqdır.

21.2. Pul kütləsi və faiz dərəcəsi müvazinətlik vəziyyətində

Pul kütləsinin həcmnin dəyişməsi, ilk növbədə faiz dərəcəsinə təsir edir. Bunun necə baş verməsini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə real pul qalıqlarına tələblə faiz dərəcəsinin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, pul formasında olan vəsaitlərə faiz hesablanmır və pulların saxlanılmasında alternativ dəyər istiqraz vərəqələri üzrə faiz dərəcəsinə bərabərdir.

Real qalıqlara tələblə faiz dərəcəsinin qarşılıqlı əlaqəsi L əyri-si formasında şəkil 21.4 verilmişdir.

Şəkil 21.4 Pul bazarında müvazinətlik

Faiz dərəcəsi aşağı olduqca, pula bir o qədər çox tələb olacaqdır. Qrafikdən görünür ki, real qalıqlara tələb çox olduqda, pul vəsaitlərinin saxlanılmasının alternativ dəyərinin səviyyəsi bir o qədər aşağı olacaq. Pula real təklif M_0 -a bərabərdir. Pul bazarında müvazinətliyə E nöqtəsində nail olunur, orada faiz dərəcəsi $\dot{I}_0$ -a bərabərdir. Deməli, istənilən aşağı faiz dərəcəsinə real pul qalıqlarına tələbin səviyyəsi təklif olunan miqdardan çox olacaqdır və ya əksinə daha yüksək faiz normasında real qalıqların təklifləri tələbin səviyyəsini öte-

cəkdir. Yalnız E nöqtəsində təklif və tələb bərabərdir.

Real pul qalıqlarına tələb onların təklif olunan miqdarına bərabər olduğu halda pul bazarı müvazinətlidir.

Qevd edək ki, pul kütləsinin real həcmnin artırılması müvazinətli faiz dərəcəsini azaldır.

21.3. Faiz dərəcəsi və investisiyaya tələb

Faiz dərəcəsinin dəyişməsi investisiya əmtəələrinə olan tələbin səviyyəsinə təsir edir.

İnvestisiya xərcləri dedikdə, maşınların istehsalı üzrə yeni istehsal güclərinin yaradılmasına məsrəfləri, mənzil, sənaye və ya kənd təsərrüfatı tikintisinin, eləcədə əmtəə ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur. İnvestisiya xərcləri iqtisadiyyatda fiziki kapitalın həcmi artırır.

İnvestisiya xərcləri faiz dərəcəsinin səviyyəsindən asılıdır. İnvestisiyanın üç növü fərqləndirilməlidir: istehsal gücü və avadanlıqlara investisiya, yeni mənzil tikintisinə investisiya; eləcədə istehsal ehtiyatlarının dəyişdirilməsinin maliyyələşdirilməsi. Ən əhəmiyyətli istehsal güclərinə investisiyadır.

Firmalar məhsullarına tələbin artması perspektivlərini gördükdə fəaliyyətlərinin miqyasını genişləndirmək və ya məsrəflərə qənaət etmək üçün daha əlverişli istehsal üsulunun tətbiqi məqsədilə investisiyalar həyata keçirirlər. İnvestisiya tamamilə yeni məhsul istehsalı ilə bağlı ola bilər.

Zavodun tikilməsi, maşın və avadanlıqların alınması haqqında qərarlar nəzərdə tutulan xərclər və mümkün olan mənfəətin hesablanması əsasında qəbul edilir. Firma yeni zavod və ya avadanlığın istismarından əldə edilən faydanı, yeni mənfəətin artımını, investisiya xərclərinin səviyyəsi ilə müqayisə etməlidir. Lakin gəlirlərin yalnız gələcəkdə əldə edilməsini, xərclərin isə indi baş verməsini nəzərə alaraq, firma mənfəətin gələcək daxil olmalarının ölçüsünü cari xərclərlə müqayisə etməlidir. Məhz bu halda faiz dərəcəsi meydana gəlir.

Firma öz investisiyalarını maliyyələşdirmək məqsədilə borc pul götürür. Ona görə də o, investisiyadan kreditin məbləği və onun faizini ödəməyə imkan verən əlavə mənfəətin əldə olunmasına inanmalıdır. Beləliklə, gələcək mənfəətin məbləği cari xərclərdən əhəmiyyətli dərəcədə çox olmalıdır. Faiz dərəcəsinin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, gələcəkdə alınacaq mənfəətlə cari investisiya xərcləri arasında fərq bir o qədər çox olmalıdır. Yalnız bu halda investisiya layihəsi qəbul edilə bilər.

İstənilən dövrdə firmaların sərəncamında həyata keçirilmək üçün çoxlu hazır investisiya layihələri mövcud olur. Faiz dərəcəsi yüksək olduqda, onların az hissəsi mənfəətli olur, kiçik faiz dərəcəsinə isə onların sayı artır. Yüksək faiz dərəcəsi firmaların investisiyalarını həyata keçirilməsində maraqlarını azaldır. Aşağı faiz dərəcəsinə isə investisiyanın miqyası genişlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, firma investisiya layihələri həyata keçirdikdə öz vəsaiti varsa, borc pul götürməyə bilər. Bəs bu halda faiz dərəcəsinin ölçünün əhəmiyyəti varmı? Əlbəttə var, çünki firma öz vəsaitlərindən daha əlverişli istifadə etməyə çalışmalıdır. Əgər firma kredit almırsa, investisiya layihəsini həyata keçirmək üçün onun lazımı pul vəsaitləri mövcuddur. Lakin bu halda firma həmin vəsaitdən istifadənin daha yüksək gəlirlər gətirən imkanlarını araşdırmalıdır. Məsələn, istiqraz vərəqlərinin alınması və ya digər firmalara kredit verilməsi yolu ilə istifadə edilə bilər. Faiz dərəcəsinin səviyyəsi yüksək olduqca, firmanın öz pul vasitələrini kreditə verməsi daha cəlbədicidir. Beləliklə, faiz dərəcəsi yüksək olduqca, firmanın öz və ya borc vəsaitinin fiziki kapitala investisiya yönəltmək meyli azalır. Real və nominal faiz dərəcəsi fərqləndirilməlidir.

Real faiz dərəcəsi ssuda üzrə ödənilən faiz olub, əmtəə vahidlərinin miqdarını əks etdirir. O, nominal faiz dərəcəsinə inflasiya səviyyəsini çıxmaqla təyin olunur.

Deməli, real faiz dərəcəsi:

$$\text{Real faiz dərəcəsi} = \text{Nominal faiz dərəcəsi} - \text{İnflyasiya tempi} \quad (21.2)$$

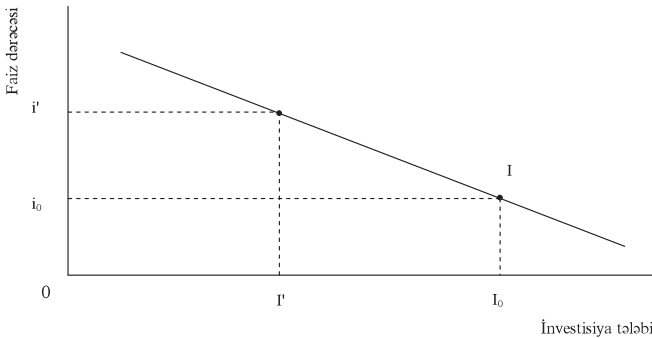
Real faiz dərəcəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, inflasiya-

nın təsiri nəticəsində borc alanın ödədiyi kreditin dəyəri və faiz öz alıcılıq qabiliyyətini itirir. Real faiz dərəcəsi, eləcədə dəyərin azalmasının kredit faizinin təyinində nəzərə alınmasını əks etdirir.

Nə üçün bu fərq belə əhəmiyyətlidir? İlk növbədə ona görə ki, yüksək inflyasiya şəraitində nominal faiz dərəcəsi çox əhəmiyyətli kəmiyyət, təşkil edə bilər real faiz dərəcəsi isə kifayət dərəcədə kiçik qala bilər. Məsələn, yüksək inflyasiya səviyyəli ölkədə (100% qədər) nominal faiz dərəcəsi də adətən yüksək (100-dən az olmayaraq) olur. Belə faiz dərəcəsi yüksək sayılır. Lakin, inflyasiyanı nəzərə alaraq, onda borc alan əslində sifirə bərabər real dərəcə ödəyir, çünki o, daha aşağı real dəyər ödəyir.

İnvestisiya qərarları qəbul edildikdə mövcud olan faiz dərəcəsi əslində real faiz dərəcəsidir.

Bu ona görə baş verir ki, investisiya layihəsinin həyata keçirilməsində əmtəə formasında verimi alınır ki, onun dəyəri kredit xərcləri ilə müqayisə edilməlidir. Lakin, qiymətlərin səviyyəsi sabitdirsə, onda iqtisadiyyatda inflyasiya yoxdur. Bu halda nominal və real faiz dərəcələri bərabərdir, onda investisiyanın səviyyəsi nominal faiz dərəcəsinə əks mütənəsbidir. İnvestisiya və faiz dərəcəsinin qarşılıqlı əlaqəsini qrafiki əks etdirək.

Şəkil 21.5 İnvestisiya tələb əyrisi

Planlaşdırılan investisiya xərclərinin səviyyəsi real faiz dərəcəsinin kəmiyyətindən asılıdır. Faiz dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər mənfəətli investisiya layihələrinin sayı az ola-

caqdır. Real faiz dərəcələrinin artması investisiyaya tələbi azaldır. Deməli, faiz dərəcəsi i_0 -dan i' -dək artırsa, onda investisiya tələbi I_0 -da I' -dək azalır. İntestisiya əyrisini qurduqda bir sıra amilləri dəyişməz qəbul edirik:

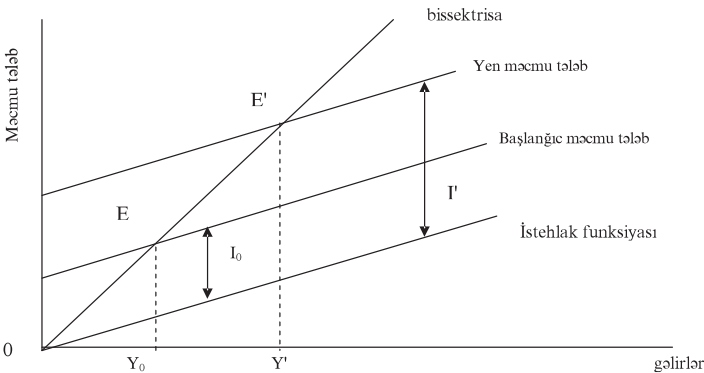
- 1) firmanın gələcək məhsuluna gözlənilən tələb;
- 2) istehsal texnologiyası;
- 3) firmanın öz işçilərinə ödəyəcəyi əmək haqqının səviyyəsi;

Yeni zavodlara və avadanlıqlara firmaların investisiyaları haqqında deyilənlər mənzil tikintisi və ya ehtiyatlar üçündə düzgündür. Deməli, şəkil 21.5-də göstərilən investisiya tələb əyrisi bütün növ investisiyalara tələbi əks etdirir.

21.4. Pul, faiz dərəcəsi və məcmu tələb.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Milli Bank pulun miqdarını artırarsa, faiz dərəcəsi aşağı düşür. Digər tərəfdən, faiz dərəcəsinin ixtisarı öz növbəsində investisiya tələbini artırır. Beləliklə, Milli Bank pul kütləsini dəyişməklə investisiya tələbinin kəmiyyətinə təsir edə bilər.

Koordinat sistemindəki bissektisadan istifadə edərək, pul kütləsinin dəyişməsinin faiz dərəcəsinə təsir edərək, məcmu tələb və məhsulun buraxılış səviyyəsinə necə təsir göstərdiyini nəzərdən keçirək (şəkil 21.6)

Şəkil 21.6 Faiz dərəcəsinin aşağı düşməsinin investisiya və məcmu tələbin miqyasına təsiri.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyatda başlanğıc müvazinətlik I_0 investisiya səviyyəsi ilə E nöqtəsində olmuşdur. Milli Bank tədavüldə pulun miqdarını artıraraq, faiz dərəcəsini aşağı salırsa, o, investisiyaya tələbi artırır. İntestisiyaya tələb I_0 -dan I' -dək artır və onda məcmu tələb əyrisi yerin yuxarıya dəyişir.

İqtisadiyyatda müvazinətliyin daha yüksək gəlirlər və məhsul buraxılışı Y_0 əvəzinə Y' səviyyəsi ilə E' nöqtəsində olur. Beləliklə, pul ekspansiyası, faiz dərəcələrini azaldaraq, gəlirlər və məhsul buraxılışını artırır. Son nəticədə Milli Bank pul kütləsi üzərində nəzarətdən məhsul buraxılışı və məşğulluq səviyyəsinə təsir üçün istifadə edə bilər. Deməli, pul emissiyasının genişləndirilməsi, investisiya həcmnin, məhsul buraxılışı və məşğulluğun artmasına gətirib çıxarır. Tədavüldə pulun miqdarını ixtisar edilməsi əks səmərə verir, yəni faiz dərəcələrini artırır, investisiyaları azaldır, məhsul buraxılışı və məşğulluğun azaldılmasına gətirib çıxarır.

Baxmayaraq ki, pul siyasətində dəyişikliklər həqiqətdə investisiyaların səviyyəsinə təsir göstərir, lakin o, investisiya xərclərinin dəyişməsinə heçdə başlıca səbəb deyildir. Satış həcmnin və gələcək mənfəətlərin gözlənilən dəyişmələri investisiya proseslərində faiz dərəcələrinin dəyişməsinə nisbətən daha əhəmiyyətli dəyişikliklər etməyə qadirdir.

Beləliklə, pul siyasəti investisiyanın səviyyəsinə təsir etmə üsullarından biri olub, o, yeganə və hətta başlıca deyildir.

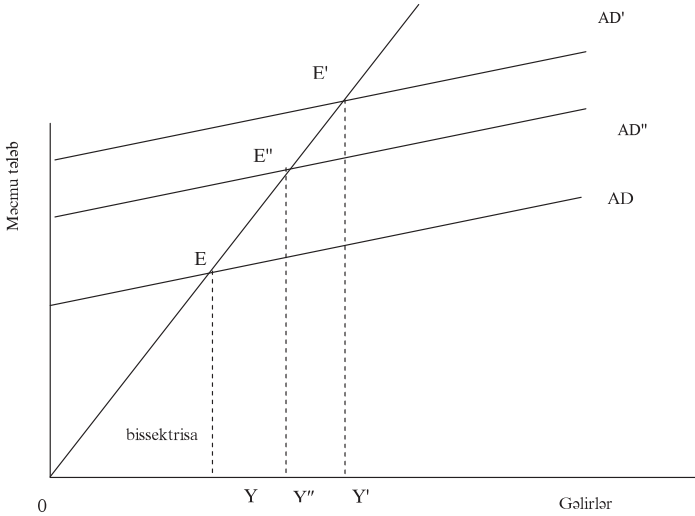
21.5. Fiskal siyasəti, faiz dərəcəsi və sıxışdırma effekti.

Baza makroiqtisadi modelə faiz dərəcəsi mexanizminin daxil edilməsi, iqtisadi artımı stimullaşdıran fiskal siyasətin nəticələrinin təhlilini təkmilləşdirir. Əvvəlki fəsildə vergilərin azaldılması və ya hökumətin xərclərinin artırılması yolu ilə həyata keçirilən fiskal ekspansiyanın multiplikatorun müəyyən etdiyi ölçüdə məhsul buraxılışını artırmasını müşahidə etdik..

Yuxarıda qeyd etdik ki, gəlirlərin artması pula tələbi çoxaldır. Bu halda faiz dərəcəsi də artır. Bu artım, investisiya xərclərinin, məcmu tələb və məhsul buraxılışını ixtisar edərək, fiskal ekspansi-

yanın nəticələrini kompensasiya edir. Lakin pul bazasının bu cavab reaksiyası fiskal siyasətin təsirini bir qədər yumşaldır, onu tam aradan qaldırmır. Bunu 21.7 şəkindən daha aydın görmək olar.

Şəkil 21.7 Sıxışdırma effekti

Şəkil 21.7-də hökumətin xərclərinin səviyyəsinin artmasının məcmu tələb və gəlirlərə təsiri göstərilmişdir. Hökumətin xərclərinin artması məcmu tələb əyrisini AD vəziyyətindən yuxarı AD' vəziyyətinə sürüşdürür. Digər şərtlər dəyişmədikdə, iqtisadi situasiya Y' gəlir səviyyəsi ilə E' nöqtəsinə yerini dəyişəcəkdir. Lakin gəlirlərin bu artımı pula tələbi yüksəldəcəkdir. Əgər tədaviyə pulun miqdarı dəyişməz qalarsa, onda pula tələb artıqlığı situasiyası yaranacaq və faiz dərəcələri yüksələcək. Faiz dərəcələrinin artması öz növbəsində investisiya xərclərinin səviyyəsini ixtisar edəcəkdir. Məcmu tələb əyrisi AD'' vəziyyətinə yerini dəyişəcəkdir. Pul bazasının bu reaksiyası nəzərə alınmaqla müvazinətlik E'' nöqtəsinə yerini dəyişəcəkdir.

Beləliklə, tədaviyə pulun miqdarı dəyişməz qaldığı halda, fiskal siyasət tədbirləri iqtisadi artıma, faiz dərəcəsinin sabit olduğu şəraitdə onun miqdarının tənzimlənməsi halına nisbətən az təsir göstərir.

İnvestisiya tələbi azalır, lakin hökumət xərclərinin artmasına nisbətən onun kəmiyyəti kiçikdir. Bu mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki əks halda məcmu tələb və gəlirlərin səviyyəsinin ixtisarı baş verərdi. Lakin, qeyd etməliyə ki, fiskal ekspansiyası həqiqətdə faiz dərəcəsini artırır və onunla da investisiyanın səviyyəsi ixtisar edilir və ya başqa sözlə, investisiyanın müəyyən hissəsi sıxışdırılıb çıxarılır. Hökumət xərclərinin artması və ya vergilərin ixtisarından investisiyanın səviyyəsinin azalması baş verdiyi halda investisiyasının sıxışdırılması fiskal ekspansiyası nəticəsində baş verir.

İnvestisiyanın sıxışdırılıb çıxarılması və ya əvəz edilməsi, faiz dərəcəsinin səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində firmanın investisiyaya tələbinin ixtisarı nəticəsində baş verir. İnvestisiya tələbinin ixtisarı hökumət xərclərinin artımına bərabər olduqda, biz bu sıxışdırmanın tam olacağını təsəvvür edirik. Əslində isə bu sıxışdırma tam olmur.

Beləliklə, **fiskal ekspansiya və sıxışdırılma effektini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:**

- Hökumətin xərclərinin arması və ya vergilərin azalması məhsul buraxılışı həcmi və gəlirləri yüksəldir;
- Gəlirlərin yüksəlməsi real pul qalıqlarına tələbin həcmi artırır;
- Tədvüdə pulun miqdarının dəyişmədiyi halda real pul qalıqına tələbin artması faiz dərəcələrini yüksəldir;
- Faiz dərəcəsinin yüksəlməsi investisiyanın bir hissəsini sıxışdırır və iqtisadi artımı yavaşdır.

Qeyd etməliyə ki, istər pul, istərsə də fiskal ekspansiyalar məhsul buraxılışının və məşğulluğun artmasına gətirib çıxarır, lakin məcmu tələbin quruluşuna müxtəlif formada təsir göstərir. Pul ekspansiyası faiz dərəcələrini aşağı salaraq, investisiyaların artmasına səbəb olur, fiskal ekspansiya isə (hökumətin xərclərinin artması və ya vergilərin azalması) əksinə faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə və investisiyanın səviyyəsinin azalmasına səbəb olur.

İndi isə qarışıq siyasətin iki strategiyasının məcmu tələbin öl-

çüsü və quruluşuna təsirini araşdıraraq.

Tutaq ki, fiskal siyasətin kəskinləşdirilməsi və ya yumşaldılması şəraitində pulların bahalaşması və ya ucuzlaşdırılması halları mövcuddur. **Pulun bahalaşması (ucuzlaşması) dedikdə pul kütləsinin ixtisarı (artması) nəzərdə tutulur. Fiskal siyasətin kəskinləşməsi (yumşaldılması) dedikdə isə vergilərin yüksəlməsi (azalması) və ya hökumət xərclərinin azalması (artması) nəzərdə tutulur.** Pulun bahalaşması və fiskal siyasətin kəskinləşməsində Mərkəzi Bank və müdiriyyət iqtisadiyyatda bütün mümkün olan qarşılma mexanizmlərindən istifadə edilir. Belə üsul məhsul buraxılışı öz potensial səviyyəsini keçdikdə və yüksək inflyasiya müşahidə olunduqda tətbiq edilir. Tormozlama mexanizmi hərəkətə gəldikdə, YDM-un artımı yavaşlayır və iqtisadiyyatda azalma başlayır. Pul və fiskal siyasətin eyni vaxtda kəskinləşməsi məcmu tələbin quruluşuna (istehlak, investisiya və hökumətin xərclərinin məcmu tələbin ümumi həcmində nisbətlərinə) əhəmiyyətli təsir etməyəcəkdir. Bu onunla izah olunur ki, baha pullar investisiyanı azaltmaq tendensiyasına malikdirsə, kəskin fiskal siyasət adətən onların səviyyəsini yüksəldir. Lakin tədbirlərin kombinasiyası məcmu tələbin mütləq həcmnin ixtisarına səbəb olacaqdır.

Pul və fiskal ekspansiyanın eyni vaxtda aparılmasında tamamilə əks sərəfə alınır. Bu halda məcmu tələbin artması baş verdiyi üçün iqtisadiyyat ya tənəzzül vəziyyətindən çıxır və ya bum baş verəcəkdir.

Vergilər və hökumət xərclərinin ümumi səviyyəsinin dəyişməsi fiskal siyasətin kifayət dərəcədə kobud alətləridir. Vergi sistemində aparılan dəyişikliklərin məcmu tələbin quruluşuna, eləcə də onun ümumi səviyyəsinə təsiri daha seçimli və dəqiq istiqamətləndirilmiş ola bilər. Məsələn, investisiyaların səviyyəsinə təsir etmək üçün ABŞ hökuməti bir çox hallarda investisiya vergi krediti və digər xüsusi vergi güzəştləri istifadə etmişdir.

İnvestisiya vergi kreditinin tətbiqi firmalara dövlətə ödəniləcək vergilərin məbləğindən öz investisiyalarının məbləğini çıx-

mağa imkan verir. Beləliklə, investisiya vergi krediti, investisiya məsrəflərinin səviyyəsini ixtisar edir.

Məsələn, investisiya vergi krediti şəraitində firma avadanlığa vəsait qoyduqda o, dövlətdən faktiki olaraq onun alınma qiymətinin 10%-ni geri qaytarır. İntestisiya məsrəflərinin ixtisar edilməsi nəticəsində istənilən konkret investisiya lahiyələri daha mənfəətli olur. Bu isə firmaları əvvəl qeyri-mənfəətli hesab olunan lahiyələri realizə üçün qəbul etməyə maraqlandırır. Deməli, investisiyanın ümumi həcmi artır. İntestisiya vergi krediti ölkə iqtisadiyyatına ikili təsirə malikdir: o, eyni zamanda məcmu tələbi yüksəldir və investisiyanın artmasına təsir edir. Bu mənada belə tədbir fiskal ekspansiyanın əksidir. Beləliklə, investisiya xərclərini subsidiya edən, investisiya vergi krediti fiskal siyasətin fəaliyyəti nəticəsində hətta faiz dərəcəsinin artması şəraitində investisiyaların səviyyəsini yüksəldilməsini mümkün edir.

Əsas anlayışlar.

Pul mexanizmi

Pula tələb

Nominal pul qalıqları

Real pul qalıqları

Pulun alıcılıq qabiliyyəti

Pul bazarında müvazinətlik

Nominal faiz dərəcəsi

Real faiz dərəcəsi

Sıxışdırma effekti

İntestisiya vergi krediti

Özünü yoxlama sualları

1. Pula tələbə təsir edən amillər
2. Nominal və real pul qalıqlarının optimal ölçüsü
3. Pul kütləsi və faiz dərəcəsinin müvazintəliyi
4. Pul, faiz dərəcəsi və məcmu tələbin əlaqəsi
5. Sıxışdırma effekti nədir?

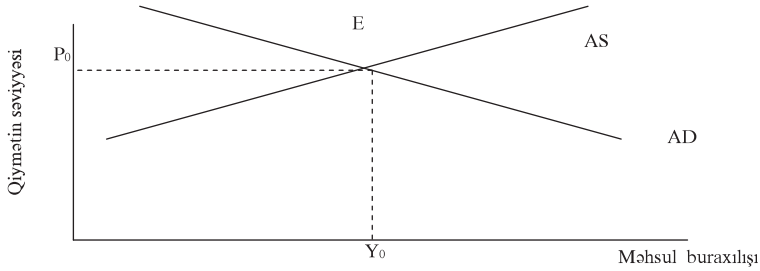
22. Məcmu təkliflər və qiymətlərin səviyyəsi.

- 22.1. *Qiymətlərin səviyyəsi və məcmu tələb.*
- 22.2. *Qısamüddətli dövrdə məcmu təklif.*
- 22.3. *Qısamüddətli dövrdə istehsal həcmi və qiymətlərin müvazinətliyi.*
- 22.4. *Məcmu təklifin Keynis əyrisi.*
- 22.5. *İdeal əmək bazarı və məcmu təklif klassik modeldə.*

22.1. *Qiymətlərin səviyyəsi və məcmu tələb.*

Əgər pul və fiskal siyasətdə dəyişikliklər qiymətlərin səviyyəsinə böyük təsir göstərərək, istehsal həcminə zəif təsir edirsə, onda Keynis təhlilinin böyük praktiki əhəmiyyəti yoxdur. Məhz bu gün makroiqtisadiyyat sahəsində mövcud şübhələr və müxtəlifliyin səbəbi, qiymətlərin dəyişən pul və fiskal siyasətə nə qədər tez uyğunlaşmasıdır (yəni, məsələn bu siyasətin nəticələrinin doğru olduğu dövrün uzunluğundadır).

Qeyd etməliyik ki, tam makroiqtisadi modeldə istehsal həcmi və məşğulluq, faiz dərəcələri, əmək haqqı və qiymətlər təyin olunur. Belə model kapital, əmtəə və əmək bazarları arasında qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almalıdır. Əmtəə və əmək bazarlarının qarşılıqlı əlaqələri məhsul buraxılışı və məşğulluq, əmək haqqı və qiymətlərin əlaqəsi ilə həyata keçirilir. Əmtəə və kapital bazarları bir - birilə əlaqədardır, çünki faiz dərəcələri xərclər haqqında qərarlara təsir edirlər, gəlirlər və qiymətlər isə faiz dərəcələrinə təsir edir. Ona görə ilk növbədə iqtisadiyyatın tələb tərəfdən təhlilinə yenidən qayıdaraq, onu genişləndirək. Bu məqsədlə planlaşdırılan xərclərlə qiymətin səviyyəsi arasında AD əyrisi ilə təsvir edilmiş asılılığı nəzərdən keçirək (şəkil 22.1)

Şəkil 22.1. Məcmu təklif və tələb.

Bu asılılıqdan istifadə edərək, biz göstərməliyik ki, qiymətlər artdıqda faiz dərəcəsi yüksəlir və deməli, planlaşdırılan xərclərin səviyyəsi aşağı düşür. Bu təsiri izləmək üçün üç vəziyyəti qeyd edək:

- **qiymətin artması real pul kütləsini ixtisar edir.**
- **real pul kütləsinin ixtisarı faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.**
- **faiz dərəcəsinin artması planlaşdırılan xərcləri ixtisar edir.**

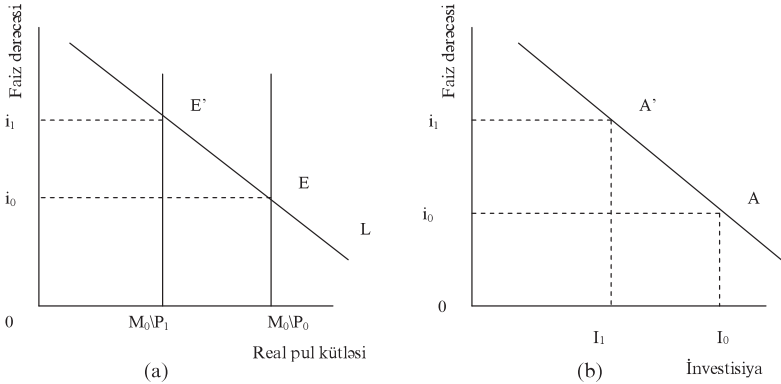
Məlumdur ki, real pul kütləsi (real qalıqları) nominal pul kütləsinin qiymətlərin səviyyəsinə nisbəti ilə təyin olunur.

$$\frac{\text{Real pul kütləsi}}{\text{(real qalıqlar)}} = \frac{\text{nominal pul kütləsi}}{\text{qiymətlərin səviyyəsi}} \quad (22.1)$$

Deməli, mövcud nominal pul kütləsində qiymətlərin yüksəlməsi iqtisadiyyatda real pul qalıqlarını ixtisar edir. Qiymətlərin səviyyəsi 20 % artarsa, mövcud pula 20 % az əmtəə almaq mümkündür, yəni qiymətin artması real pul qalıqlarını azaldır. Qeyd edək ki, real pul qalıqlarının dəyişməsinin nominal pul kütləsi və ya qiymətin səviyyəsinin hesabına baş verməsindən asılı olmayaraq, o, məcmu tələbə eyni dərəcədə təsir göstərir. Deməli, əhəmiyyət kəsb edən pul qalıqlarının dəyişməsi mənbəyi deyil, onun özüdür.

Qiymətin səviyyəsi və real qalıqlar arasındakı mənfi asılılıq AD əyrisinin mənfi meyilli olmasına səbəb olur (şəkil 22.1).Aşağı

meyilli AD əyrisi qiymətin artması ilə xərclərin azalmasını göstərir. Mövcud nominal pul kütləsi üçün yüksək qiymətlər real qalıqların məbləğinin kiçik olduğunu əks etdirir. Onda kapital bazasında kiçik pul kütləsi faiz dərəcələrinin artmasına səbəb olacaqdır. Yüksək faiz dərəcəsi isə xərclərin həyata keçirilməsi, xüsusilə investisiyalara maneçilik törədir. Yüksək faiz dərəcəsinə görə firma borc götürərək, yeni müəssisə və ya avadanlığa investisiya qoymağın, əhali isə ev tikmək və ya avtomobil almağın əlverişli olmadığını hesab edir. Beləliklə, qiymətlərin yüksək səviyyəsi xərclərin aşağı səviyyəsini nəzərdə tutur. Əksinə, aşağı qiymətlər kiçik faiz dərəcəsi və xərclərin yüksək səviyyəsinə səbəb olur. İndi isə qiymətlə faiz dərəcəsinin əlaqəsini araşdıraq. Bu məqsədlə real qalıqlara və investisiyaya tələb qrafiklərini quraq.

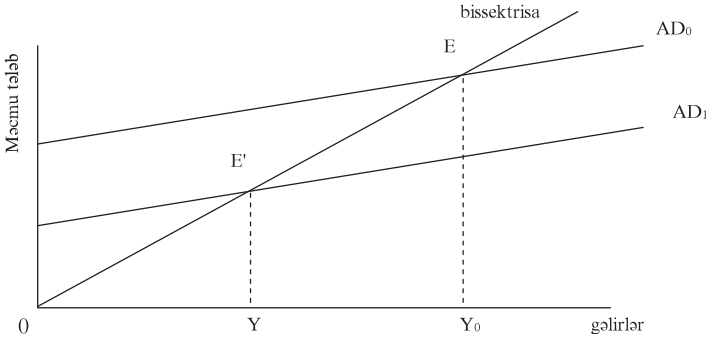

Şəkil 22.2. Qiymətin səviyyəsinin yüksəlməsi investisiya tələbini azaldır.

Şəkil 22.2 (a) görünür ki, faiz dərəcələrinin artması ilə real pul qalıqlarına tələb (L) azalır. Mövcud nominal pul kütləsində qiymətin artması onun alıcılıq qabiliyyətini azaldır. (a) qrafikində görünür ki, real qalıqlara təklifi sola sürüşməsi, müvazinətliyin E nöqtəsindən E' nöqtəsinə yerdəyişməsi faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb olur. Qrafik 22.2 (b) faiz dərəcəsinin artmasının investisiya tələbinin I_0 - dan I_1 - dək aşağı düşməsinə əks etdirir. Deməli, qiymətin yüksəlməsi faiz dərəcəsinin artması vasitəsi ilə

investisiya tələbinin ixtisarına səbəb olur.

Yüksəlmiş faiz dərəcəsinin investisiya və məcmu tələbə təsiri şəkil 22.3 - də verilmişdir.

Şəkil 22.3. Faiz dərəcələrinin artması məcmu tələb və gəlirləri azaldır.

Qiymət artması, yəni faiz dərəcələrinin yüksəlməsi nəticəsində investisiya azalaraq, məcmu tələb əyrisini AD_0 - dan aşağı AD_1 - ə sürüşdürür. Məcmu tələbin azalması da öz növbəsində müvazinətli gəlirlərin səviyyəsinin Y_0 - dan Y_1 - dək aşağı düşməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, AD məcmu tələb əyrisi əmtəə və kapital bazarlarının qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi olan qiymət, istehsal həcmi və xərclər arasındakı əlaqəni göstərir. Əyri boyunca hərəkət faiz dərəcəsi, investisiya, xərclər və istehsal həcmnin dəyişməsinə səbəb olur. **Məcmu tələb əyrisi qiymətlərin hər hansı səviyyəsində planlaşdırılan xərclərin gəlirlərə bərabər olduğu halda, müvazinətli məhsul buraxılışını göstərir.**

Məcmu tələb əyrisi qiymətin hər bir səviyyəsində məhsul buraxılışının müvazinətli səviyyəsini verir ki, oradakı planlaşdırılan xərclər gəlirlərə bərabərdir. Deməli, qiymətlərlə məcmu tələb arasında aşağıdakı əlaqə mövcuddur:

- qiymətlərin artması real pul kütləsini ixtisar edir;
- real pul qalıqlarına tələb artıqlığı faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb olur;

- faiz dərəcələrinin artması investisiya və məcmu tələbi ixtisar edir;

- məcmu tələbin ixtisarı gəlirlər və xərclərin müvazinətli səviyyəsini azaldır;

Məcmu tələb əyrisi qiymətlərin hər bir səviyyəsində gəlirlər və məşğulluğun müvazinətli səviyyəsini göstərir ki, bu halda əmtəə və qiymət bazarları tarazlaşır.

22.2. Qısamüddətli dövrdə məcmu təklif.

Qiyməti nə təyin etməsini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə əmtəə və xidmətləri satan firmaların davranışını nəzərdən keçirək.

Təklif sferasına məhsul buraxılışını və satışını təşkil etmək üçün əmək, kapital və xammal cəlb edən firmalar aid edilir. Deməli, təklif sferası əmtəə və istehsal amilləri bazarlarını əlaqələndirir. Firmanın qiymətin hər hansı səviyyəsində hansı həcmdə məhsul istehsal etmək qərarının mikroiqtsadiyyatda ətraflı nəzərdə keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, burada yalnız məcmu təklifin sadə faydalı modelini nəzərdən keçirək.

Məcmu təklif əyrisi firmanın qiymətin hər hansı səviyyəsində bazara təklif etməyə hazır olduğu məhsul həcmi göstərir. O, əmtəə və istehsal amilləri bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsini özündə yekunlaşdırır.

Məhsul istehsal etmək üçün firma istehsal amilləri cəlb edir. Onların həmin məhsul həcmi satmalı olduqları qiymətlər materiallar, əmək və kapital məsrəflərindən asılıdır. İstehsal məsrəflərinin yüksəlməsi qiymətlərin artmasına səbəb olur. Əgər firma rəqabət qabiliyyətlidirsə, qiymətlər orta istehsal məsrəflərinə bərabər olacaqdır.

$$Qiymət = buraxılan məhsul vahidinin məsrəfləri, \quad (22.2) \\ yəni xüsusi məsrəflər$$

Məcmu təklif əyrisinin təhlilini sadələşdirmək məqsədilə iki istehsal amilindən - əmək və kapitaldan istifadə olunduğunu nəzərdə tutuq.

Qeyd edək ki, bütövlükdə iqtisadiyyatda istehsal məsrəflərinin çox hissəsi əməyin (ÜMM - un təxminən 75 % - i) payına düşür və ona görə də bu məsrəflərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məhsul vahidi üzrə əmək məsrəfləri həmin məhsul vahidinin istehsalı üçün lazım olan iş saatlarının sayını (a) saatlıq əmək haqqına (W) vurmaqla təyin olunur.

$$\text{Əmək haqqının xüsusi məsrəfləri} = a \times W \quad (22.3)$$

Firma əməklə bərabər əsas kapital, məsələn yük avtomobilləri, ofis binası, kompyuter, avadanlıq cəlb edir. Ona görə də buraxılan məhsulun qiyməti firmanın əməyə məsrəfləri ilə bərabər, kapital məsrəflərini də əks etdirməlidir. Tutaq ki, firma kapitalla məsrəflərini ödəmək üçün əməyin ödənilməsi məsrəflərindən fiksə olunmuş əmsal (m) nəzərdə tutur. Onda məhsulun qiyməti:

$$P = a \times W \times (1+m) \quad (22.4)$$

Bu düstur qiymətə təsirin üç üsulunu əks etdirir:

- digər şərtlər dəyişmədiyi halda, pul formasında əmək haqqı (W) nə qədər yüksək olarsa, qiymətdə bir o qədər yüksək olacaqdır.

- digər şərtlər dəyişmədiyi halda, məhsul vahidinin buraxılışına əməyə tələb (a) nə qədər yüksək və ya başqa sözlə, əmək məhsuldarlığı $\frac{1}{a}$ nə qədər aşağı olarsa, qiymət o qədər yüksək

olacaqdır.

- digər şərtlər dəyişmədiyi halda, (m) əmsalı və ya başqa sözlə kapital məsrəfləri nə qədər yüksək olarsa, qiymət bir o qədər yüksək olacaqdır.

Qeyd edək ki, (22.4) düsturu firmanın öz məhsulunu hansı qiymətlə satmağa hazır olduğunu əks etdirsə də, qiymətin istehsal həcmnin dəyişməsi ilə necə dəyişməsinə göstərmir. Yəqin ki, istehsal həcmnin artması ilə məhsulun qiyməti yüksələcəkdir. Bunun səbəbi aşağıdakı kimi izah edilə bilər:

Əgər firma məhsul istehsalı həcmi artırmaq istəyirsə, ona daha çox əmək tələb olunacaq və o, əmək bazarında digər firmalarla

əlavə muzzdlu işçi tutmaq üçün rəqabət aparmalı olacaq. Firmanın ehtiyacı olduğu əməyin miqdarı artdıqca, əmək haqqı stavkasıda yüksələcəkdir. Beləliklə, istehsal həcmi və məşğulluq artdıqca, əməyə tələb yüksəlir, bu isə əmək haqqının, əməyin ödənilməsinin xüsusi məsrəflərini artmasına, yəni qiymətin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Əksinə olduqda isə məhsul buraxılışı və məşğulluğun ixtisarı əmək bazarında boş dayanmaya, işçilərin iş tapa bilməməsinə, bu isə nəticədə əmək haqqının azalması istiqamətində təziqlərin artmasına səbəb olur. Onda cari əmək haqqı əvvəlki dövrün əmək haqqına əmək bazarının vəziyyəti ilə əlaqədar əlavə düzəliş edilməklə təyin olunur. Bu düzəlişi **əmək haqqının dövrü komponenti** adlandırırlar. Deməli, işsizlik müşahidə olunduqda, əmək haqqı əvvəlki dövrdəki səviyyəsinə nisbətən aşağı düşmə tendensiyasına malik olur. Əmək bazarında defisit olduqda isə firmalar əlavə işçilər axtarır, o, artma tendensiyasına malikdir.

$$\text{Cari əmək haqqı} = \text{əvvəlki dövrün əmək haqqı} + \text{əmək haqqının dövrü komponenti} \quad (22.5)$$

Əmək haqqının dövrü komponenti AS əyrisinin yuxarıya meyilli olmasının başlıca səbəbidir. (22.1) İşsizliyin təsiri ilə əmək haqqının azalması əməyin ödənilməsinin xüsusi məsrəflərini, eləcə də qiymətləri azaldır. Məhsul buraxılışı və məşğulluğun genişləndirilməsi əmək haqqını, məsrəfləri və qiymətləri yüksəldir.

Əmək haqqının stavkası ilə birlikdə istehsal həcmının artması nəticəsində məcmu təklif əyrisi (AS) yuxarı meyillidir.

Qeyd edək ki, pul və fiskal siyasətin iqtisadiyyata təsiri AS əyrisinin meyildən çox asılıdır. O, təxminən şaquli və ya üfuqi ola bilər. Əyrinin faktiki görünüşü əsasən əmək haqqının məhsul buraxılışı və məşğulluğun genişlənməsinə reaksiya dərəcəsiindən asılıdır. Əgər məşğulluğun azca artması əmək haqqının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə, eləcə də azca işsizlik əmək haqqının kəskin azalmasına səbəb olursa, onda AS əyrisi təxmini şaquli olur. Əksinə, əgər əmək haqqı əməyə tələbin dəyişməsinə az reaksiya verirsə, onda AS əyrisi təxmini üfuqi vəziyyətdə olacaqdır.

22.3. Qısamüddətli dövrdə istehsal həcmi və qiymətlərin müvazinətliyi.

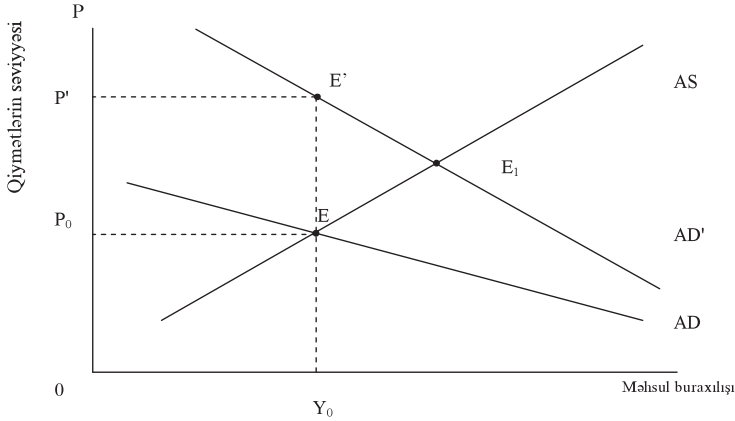
Məcmu tələb və təklif əyrilərinə birlikdə baxmaqla qiymətlərin səviyyəsi və istehsal həcminin paralel olaraq necə formalaşması və dövlət siyasətinin dəyişməsinin iqtisadiyyata necə təsir etməsi təhlil etmək olar. Şəkil 22.1- də eyni vaxtda AD məcmu tələb və AS məcmu təklif əyriləri verilmişdir. Əmtəə və amillər bazarları arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən AS məcmu təklif, əmtəə və pul bazarları arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən AD məcmu tələb əyriləri, yekun olaraq qiymətin səviyyəsi və istehsal həcmi müəyyən edirlər. Beləliklə, əmtəə, pul və əmək bazarlarında müvazinətlik AD və AS əyrilərinin kəsişməsinin E nöqtəsindədir. Qiymətlərin P_0 müvazinətlik səviyyəsində firma bazara Y_0 məcmu məhsul həcmi təklif etməyə hazırdır. Əgər iqtisadiyyat qeyri - müvazinətli vəziyyətdədirsə, onda bu vəziyyət istiqamətində fəaliyyət tendensiyası müşahidə olunacaqdır. Qiymətin səviyyəsi həddindən kiçik olduqda, əmtəələrə artıq tələb müşahidə olunur, qiymətlər və ya istehsal həcmi artacaqdır. Qiymətlər həddindən artıq yüksək olduqda, yüksək faiz dərəcələri xərcləri firmaların təkliflərinin aşağı səviyyəsinədək ixtisar edir. Nəticə etibarilə istehsal həcmi və qiymətlər aşağı düşəcəkdir.

Qiymətlərin səviyyəsi P_0 - dan yuxarı olduqda, real pul kütləsi P_0 qiymət səviyyəsinə uyğun olan səviyyədən aşağı, faiz dərəcələri isə yüksək olacaqdır. Faiz dərəcələri yüksəldikcə, məcmu tələb artacaqdır. Beləliklə, qiymətin səviyyəsi P_0 -dan yuxarı olduqda firmalar Y_0 məhsul həcmi realizə edə bilməyəcəklər. Qiymətlər aşağı düşərək, real pul qalıqlarını artırıcaq, faiz dərəcələrini ixtisar edərək, ümumi xərclərin artmasını həvəsləndirəcək. Əksinə qiymətlərin səviyyəsi P_0 - dan aşağıdırsa, real qalıqlar artacaq, faiz dərəcələri azalacaq, ümumi xərclər firmanın həmin qiymətlər səviyyəsində təklif etməyə hazır olduğu əmtəə kütləsi ilə təyin olunan səviyyədən yüksək olacaqdır. Bu halda qiymətlər yüksəlməyə başlayaraq iqtisadiyyatı E nöqtəsinə qaytaracaqdır.

Bəs qiymətlərin səviyyəsini nə təyin edir? Şəkil 22.1 - də müvazinətli P_0 qiymətinin səviyyəsi bir sıra amillərlə təyin olunur. Təklif sferasında əsas amillərə əmək məhsuldarlığı, əmək haqqı stavkası, eləcə də buraxılış qiyməti ilə məcmu məsrəflər arasında fərq (əlavə) aid edilə bilər. Məhsul buraxılışı və məşğulluğun hər hansı səviyyəsində əmək məhsuldarlığı nə qədər yüksək və əmək haqqı nə qədər aşağı olarsa, AS əyrisi o qədər sağda yerləşəcək. Beləliklə, yüksək əmək məhsuldarlığı və aşağı əmək haqqı, digər şərtlər dəyişmədikdə, yüksək müvazinətli istehsal həcmi və kiçik müvazinətli qiymət səviyyəsini nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, əlavənin artması hər hansı məhsul buraxılışı səviyyəsində qiymətləri yüksəldir, AS əyrisini sola sürüşdürür, qiymətin müvazinətli səviyyəsini artırır və real müvazinətli istehsal həcmi ixtisar edir. Beləliklə, əmək haqqı, əmək məhsuldarlığı və əlavələrin səviyyəsində baş verən bütün dəyişmələr AS əyrisini sürüşdürür və qiymətin səviyyəsinin dəyişməsi səbəbini təşkil edir.

Tələb baxımından AD - nin yerinin təyində iki əsas amil başlıca rol oynayır. Bunlara nominal pul kütləsi və fiskal siyasət aid edilməlidir. Nominal pul kütləsinin dəyişməsi qiymətin hər hansı səviyyəsində real pul qalıqlarının artması, deməli, faiz dərəcələrinin azalması və məcmu tələbin genişlənməsi deməkdir. Fiskal siyasət AD əyrisinin yerləşməsinə təsir göstərir. Məsələn, vergilərin ixtisarı və ya dövlət xərclərinin artması məcmu tələbə təsir edəcək və bununla da AD əyrisini sürüşdürəcəkdir. Əslində məcmu təklif əyrisi və məcmu tələb əyrisi həm ümumi iqtisadi şəraitin dəyişməsi, həm də iqtisadiyyatda baş verən pozuntular nəticəsində sürüşə bilər.

İlk növbədə pul və fiskal siyasətin tələbə təsirini nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, AD məcmu tələb əyrisi verilmiş fiskal siyasət, yəni dövlət xərcləri, vergi dərəcələri və nominal pul qalıqlarının səviyyəsinə görə qurulur. Fiskal siyasətdə və nominal pul kütləsində dəyişmələr qiymətlərin hər hansı səviyyəsində məcmu tələbi dəyişərək, AD əyrisini sürüşdürür. Əvvəlcə nominal pul kütləsinin artmasının istehsal həcmi və qiymətin artmasına necə təsir etdiyini nəzərdən keçirək.

Şəkil 22.4. Pul kütləsinin artması.

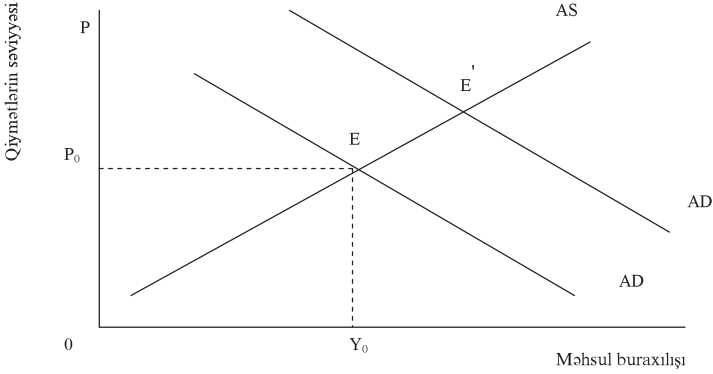
Şəkil 22.4-dən görünür ki, iqtisadiyyat ilk əvvəl E nöqtəsində müvazinətlik vəziyyətində idi. Tutaq ki, nominal pul kütləsini iki dəfə artırılır. Qiymətlərin əvvəlki səviyyəsində nominal pul kütləsinin artırılması real pul qalıqlarının artmasıdır. Bu halda əhalini əldə çox real pul qalıqları saxlamağa maraqlandıрмаq üçün müvazinətli faiz dərəcələri aşağı düşməlidir. Faiz dərəcələri azaldıqda isə investisiya və məcmu tələb yüksəlir. Beləliklə, tələb amillərinin təsiri ilə müvazinətli gəlir və xərclər artır. Bunu tələb əyrisinin sağa, AD vəziyyətindən AD' vəziyyətinə sürüşməsi aydın göstərir. İndi hər hansı qiymət səviyyəsində tələb yüksəlir.

Fərz edək ki, nominal pul kütləsinin iki dəfə artmasından sonra bütün qiymətlər də o qədər artmışdır. Onda real pul kütləsi öz əvvəlki kəmiyyətinə qayıdır və istənilən gəlirlər səviyyəsində, məsələn Y_0 , qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsinə baxmayaraq, əmtəə və pul bazarları yenidən müvazinətli vəziyyətdə olacaqdır. Uyğun olaraq şəkil 22.4 elə çəkilmişdir ki, real istehsal həcminin hər hansı səviyyəsində AD'-də qiymətin səviyyəsi AD-yə nisbətən 2 dəfə yüksəkdir. Bu halda istehsal həcminin hər hansı halında hər iki əyridə real qalıqlar eynidir. Məsələn, E' nöqtəsində P' qiyməti P_0 qiymətinin iki mislinə bərabərdir, və demə-

li, real qalıqlar E nöqtəsində olduğu kimidir. Şəkildən görüldüyü kimi, nominal pul kütləsinin artımı müvazinətlik nöqtəsinin E -dən E_1 -ə yerini dəyişdirərək, həm istehsal həcmi, həm də qiymətin səviyyəsini yüksəldir. Bu iqtisadi prosesinin əsası nədir? Birincisi, qiymətlərin başlanğıc səviyyəsində nominal pul kütləsinin artması məcmu tələbi Keynis təhlilinə uyğun yüksəldir. Faiz dərəcələri aşağı düşür, investisiya tələbi artır və planlaşdırılan ümumi xərclərin səviyyəsi cari istehsal həcmi Y_0 -dən yüksəkdir. Deməli, qiymətlərin P_0 başlanğıc səviyyəsində əmtəə və xidmətlərə tələbdə artıqlıq yaranır. İkincisi, təklif sferasında firmalar artmış tələbi ödəməyə çalışırlar. Ona görə də istehsalın genişləndirilməsi məqsədilə çox müzdli işçilər tutmağa çalışırlar. Bu isə əmək haqqının yüksəlməsinə səbəb olur. Nəticə etibarlı ilə məsrəflərin yüksəlməsi və qiymətin artması baş verir.

Hər iki halda real məhsul buraxılışı əmək haqqı, məsrəflər və qiymətlərin artması prosesi, iqtisadiyyat E' nöqtəsində olanadək davam edir. Məhsul buraxılışı və məşğulluq artır, eləcə də qiymətin səviyyəsi yüksəlir. Nominal pul kütləsi artmış, ona müvafiq olaraq nominal əmək haqqı və qiymətlər yüksəlmişdir. Qiymətlərin artması ilə M / P real qalıqları nominal pul kütləsinə nisbətən az artmışdır, E' nöqtəsində real qalıqların artması faiz dərəcələrinin azalması nəzərdə tutur, məhz ona görə də xərclər yüksəlir. Beləliklə, qiymətin fiksə edilmiş olduğu halda, yalnız istehsal həcmi artırsa, indi isə pul kütləsinin artması nəticəsində həm istehsal həcmi, həm də qiymətlər yüksəlir.

Fiskal siyasətin dəyişməsi məcmu tələb və müvazinətli gəlirlər və xərclərə təsir göstərir. Əgər hökumət əmtəə və xidmətlərin alınmasını artırarsa, bu məcmu xərclərin artması deməkdir. Bu halda qiymətin hər hansı səviyyəsində müvazinətli gəlirlər artmalıdır ki, xərclər və gəlirlərin bərabərliyini təmin etsin. Eyni zamanda əgər hökumət vergiləri ixtisar edərsə, gəlirlərin hər hansı səviyyəsi üzrə istehlak xərclərini artırmış olur. Fiskal ekspansiyanın təsiri şəkil 22.5 -də verilmişdir.

Şəkil 22.5. Fiskal ekspansiya.

Şəkil 22.5-dən görünür ki, ekspansist fiskal siyasət, məsələn, dövlət xərclərinin artımı AD əyrisini sağa AD' vəziyyətinə sürüşdürür. Əvvəl makroiqtisadi müvazinətliyə E nöqtəsində P_0 qiyməti səviyyəsində nail olunmuşdur. Dövlətin artmış xərcləri əmətlərə tələbin artıqlığına səbəb oldu. Firmalar daha çox əmək cəlb etmək üçün əmək bazarına daxil olurlar, bununla da əmək haqqını, eləcədə qiymətləri qaldırırlar.

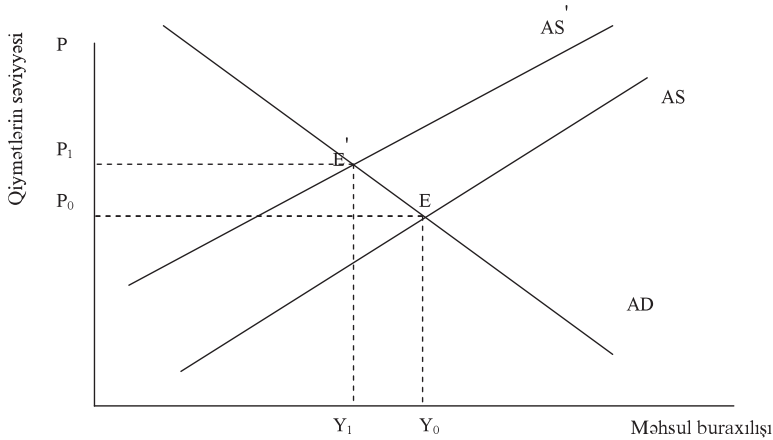
Məhsul buraxılışı və qiymətlərin səviyyəsinin qismən artımı ilə yeni müvazinətlik E' nöqtəsində olacaqdır. İqtisadiyyat fiskal ekspansiyaya uyğunlaşdıqda nə baş verdiyini müəyyən etmək məqsədilə hələlik nominal pul kütləsinin dəyişmədiyini qəbul edək. Ancaq E' nöqtəsində E nöqtəsinə nisbətən M/P real qalıqları az olmalıdır. Əgər yeni müvazinətlikdə məhsul buraxılışı yüksəkdirsə, bu o deməkdir ki, pula real tələb yüksək, real qalıqlar isə aşağı olacaqdır. Deməli, E' nöqtəsində faiz dərəcələri E nöqtəsinə nisbətən yüksək olacaqdır. Faiz dərəcələrinin bu artması uyğunlaşma prosesinin mühüm tərkib hissəsidir. O nəzərdə tutur ki, dövlət xərclərinin artımı faiz dərəcələrini artıraraq, investisiyanı ixtisar edir. Deməli, artmış dövlət xərcləri investisiya xərclərinin ixtisarını qismən kompensasiya edir. Bu sıxışdırma effekti adlanır.

Beləliklə, **dövlət xərclərinin artması, qiymət və faiz dərəcə-**

cələrini yüksəltməklə, investisiyanın qismən ixtisar edir. Hökumətin xərclərinin artması xüsusi xərcləri sıxışdırır.

İndiyədək tələb sahəsində pozuntu və ya dəyişikliklər ilə əlaqədar misallar nəzərdən keçirilmişdir. Lakin “məcmu tələb - məcmu təklif” modeli təklif sahəsində pozuntuların nəticələrinin tədqiqində də istifadə oluna bilər. Şəkil 22.6 - də neqativ şok təklifi verilmişdir.

Şəkil 22.6. Neqativ şok təklifi.

Şəkil 22.6-dən görünür ki, iqtisadiyyatda başlanğıc müvazinətlik nöqtəsi E-dir. Tutaq ki, neftin qiyməti artır. Firmalar artan məsrəflərini ödəmək üçün mövcud həcmdə məhsulu bazara daha yüksək qiymətlə təklif etməyə hazırdırlar. Məcmu təklif əyrisi AS vəziyyətindən AS' vəziyyətinə yerini dəyişir. Məsrəflərin artması yeni qısamüddətli müvazinətlik E' nöqtəsini yaranmasına səbəb olur. Qiymətlərin səviyyəsi P_0 dan P_1 - ə artır, istehsal həcmi isə Y_0 - dan Y_1 - dək azalır. Qiymətlərin artması real pul kütləsini ixtisar edir, bu isə faiz dərəcələrinin artmasına, məcmu xərclərin azalmasına, yəni məhsul buraxılışı və məşğulluğun müvazinətli səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Deməli, nəticə etibarilə neqativ şok təklifi istehsal həcmiminin aşağı düşməsi və qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur.

Beləliklə, neqativ şok təklifi tamamilə mənfəi nəticələrə gətirib çıxarır. Neftin qiymətinin artması nəinki qiymətlərin səviyyəsi yüksəldir, eləcə də real məhsul buraxılışının azalmasına səbəb olur. Təklif sferasında eləcə də digər şok hadisələrin məsələn, əmək məhsuldarlığı ixtisarı və əlavələrin səviyyəsinin artmasının da analoji təhlili də aparıla bilər.

Qeyd edək ki, neqativ şok təklifi nəinki qiymətlərin səviyyəsi yüksəldir, eləcə də məhsul buraxılışı həcmi ixtisar etdiyinə görə məcmu təklif sahəsində siyasət (pul və fiskal siyasət) onun nəticələrini tam kompensasiya edə bilmir.

Təklif sferasında pozuntularla meydana gəlmiş istehsal həcmi ixtisarı ilə bağlı ixtisarla mübarizə aparmaq üçün məcmu tələb sferasında siyasət yumşaq olmalıdır. Əksinə, şok təklifinin inflyasiya nəticələri ilə mübarizə aparmaq üçün pul və fiskal siyasəti sərt olmalıdır.

Təklif pozuntuları ilə əlaqənin olması üçün təklif sferasına təsir göstərən siyasət lazımdır.

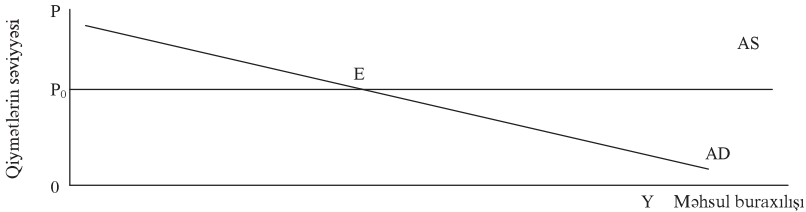
Təklifə təsir edən siyasət məcmu təklif əyrisini sürüşdürür. Belə siyasətə misal olaraq, ödənilən əmək haqqı məbləğində verginin ölçüsünün dəyişməsi göstərilə bilər. Ödənilən əmək haqqının məbləğindən verginin ixtisar edilməsi firmanın istehsal məsrəflərini istənilən məhsul buraxılışı səviyyəsində azaldır və məcmu təklif əyrisini aşağıya sürüşdürür. Əmək haqqı məbləğindən verginin ixtisarı qiymətlərin səviyyəsi aşağı salır və istehsal həcmi artırır. Beləliklə, təklifə təsir edən siyasət, neqativ şok təklifin nəticəsini kompensasiya edə bilər.

22.4. Məcmu təklifin Keynis əyrisi.

Biz məcmu təklif əyrisinin pozuntuların nəticələrinin tələb və ya təklif sahələrində təhlilində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu müəyyən etdik. İndi isə onun bir - birinə tam əks olan iki Keynis, yəni fiksə edilmiş qiymətlər və klassik növünü nəzərdən keçirək.

Məcmu təklif əyrisinin təhlilini dərinləşdirmək məqsədilə məcmu təklifin sadə modelini, yalnız əmtəə bazarının nəzərdə keçirilməsini və orada qiymətlərin fiksə edilmiş olmasını yada salaq. Bu təhlil bizə gəlirlərin formalaşdırılması haqqında təsəvvür vermişdir. Əvvəlki fəsildə digər aktivlərə tələblə müqayisədə pula tələbin öyrənilməsində kapital bazarını daxil etdik. Kapital bazarını daxil etməklə, biz faiz dərəcələrin investisiyaya necə təsir etdiyini müzakirə etdik. Nəhayət, bu fəsildə qiymətin səviyyəsinin dəyişməsinə qəbul etdik və makroiqtisadi modeli mürəkkəbləşdirərək, məcmu məhsul buraxılışı səviyyəsi və qiymətin səviyyəsinin formalaşmasını paralel təhlil etmək imkanı qazandıq.

Qeyd etməliyə ki, əvvəldə aparılmış Keynis təhlilini interpretasiya etmək üçün məcmu tələb və təklif modelindən istifadə etmək olar. Əvvəlki fəsillərdə biz nəzərdə tuturduq ki, verilmiş başlanğıc qiymətin səviyyəsində istənilən lazım olan həcm təklif oluna bilər. Əsas şərt əmək haqqının verilmiş və fiksə edilmiş olmasıdır. İşsizlik şəraitində işçilərin əmək haqqının azalmaması nəzərdə tutulur. Əksinə, hətta tələb tam məşğulluq səviyyəsindən yüksək olduğu halda, əməyə tələbin artımının əmək haqqını artırmadan ödənilməsi təklif olunur. Deməli, o, fiksə edilmiş qiymətlər modelidir. Nəzərdə tutaq ki, AS əyrisi üfüqidir.

Şəkil 22.7. Keynis məcmu təklifi

Məcmu təklif funksiyasının üfüqi olması iqtisadiyyatda P_0 qiymət səviyyəsində firmaların bazara istənilən lazım olan həcmdə məhsul təklif etməyə hazır olduqlarını əks etdirir.

Aydındır ki, belə fərziyyələr qeyri - realdır və müstəsna situasiyanı təsvir edir. Lakin Keynis halı, əmək haqqının əmək bazarında dəyişikliklərə çox yavaş uyğunlaşdığı halda nə baş verəcəyi-

ni göstərmək üçün faydalıdır. Bu halda hətta işsizliyin mövcudluğunda qiymətlərin səviyyəsi əhəmiyyətli aşağı düşər. Məcmu tələbin investisiya tələbinin ixtisarı hesabına müəyyən qədər azalması (əyrinin sola sürüşməsi) Keyninin halında təklif əyrisinin yuxarı istiqamətlənməsinə nisbətən məhsul buraxılışını daha çox ixtisar edəcək və daha çox işsizlik törədəcək. Yuxarı istiqamətlənmiş AS əyrisi məcmu tələbin istənilən sürüşməsinin təsirinin bir hissəsi qiymətləri səviyyəsi ilə kompensasiya olunur və yalnız bir hissəsi istehsal həcmində əks olunur. Məcmu təklifin Keynis əyrisi halında sürüşməsinin bütün təsiri məcmu tələbdə bütövlükdə özünü göstərir.

Bu fərqləri daha geniş nəzərdən keçirək. Əgər investisiya və məcmu tələb aşağı düşürsə, onda əmtəələrə təklifin artıqlığı müşahidə olunur. Firmalar məhsul buraxılışı və məşğulluğu ixtisar edəcəklər. Əgər məşğulluğun azalması həqiqətdə əmək haqqını az ixtisar edirsə, onda Keynis təhlili uyğunlaşma prosesini real təsvir edir, o isə əsasən istehsal həcmində dəyişməsi ilə ifadə olunur. Lakin işçilər əmək haqqının azaldılmasına işdə qalmaq üçün razı olsalar, məsrəflərin ixtisarı firmalara qiyməti aşağı salmağa imkan verəcəkdir. Qiymətlərin aşağı düşməsi real qalıqları yüksədir və faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə səbəb olur. O, isə öz növbəsində xərclərin artmasına səbəb olaraq, qismən tələbin azalmasını ödəyir. Bu son halda Keynis modeli tamamilə səhvdir: istehsal həcmi az ixtisar olunur, qiymətlərin uyğunlaşması məhsul buraxılışını təxminən başlanğıc səviyyədə saxlamağa kömək edir. Deməli, məcmu təklifin Keynis əyrisi yalnız müstəsna hallarda ilkin şərtlərə əsaslanır.

22.5. İdeal əmək bazarı və məcmu təklif klassik modeldə.

Klassik məcmu təklif əyrisinin ilkin sərti Keynis əyrisinə tam əksdir. İqtisadiyyat yuxarıya istiqamətlənmiş AS məcmu təklif əyrisinə (şəkil 22.6) müvafiq fəaliyyət göstərdikdə məşğulluq səviyyəsi istehsal həcmi ilə birlikdə dəyişir. Məcmu təklif əyrisinin sü-

rüşməsi məşğulluq və işsizliyin səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Məhsul buraxılışının azalması, işləmək istəyənlərin və iş tapmayanların sayını, yəni işsizliyin səviyyəsini yüksəldir. Əksinə, elə bir mükəmməl əmək bazarı ola bilər ki, hər bir işləmək istəyən qəbul olunan vaxt intervalında iş tapa bilər, deməli, işsizlərin faktiki payı sabit qala bilər. Belə əmək bazarında iş yerləri və işçilər arasında səmərəli uyğunluğu saxlayan işsizliyin lazımı ölçüsünü, eləcə də əməyə tələb və təklif arasında bərabərliyi təmin etmək məqsədilə əmək haqqı tez - tez dəyişəcəkdir. Əmək bazarında tam məşğulluğu təmin etmək üçün əmək haqqının tez dəyişməsi fərziyyəsi, əmək bazarı və məcmu təklifin klassik modelinin fərqləndirici cəhətidir.

Əmək bazarı və məcmu təklifin klassik modelində əmək haqqı və qiymət tamamilə dəyişkəndir. Əmək haqqı və qiymətin dəyişməsi fasiləsiz olaraq tam məşğulluğu təmin edir.

Klassik əmək bazarında əmək haqqını bu və ya digər istiqamətlərdə məhdudlaşdıran institusional mexanizmlər (məsələn, həmkarlar təşkilatları ilə uzunmüddətli müqavilələr) yoxdur. Bu baxımdan klassik əmək bazarı dəyişkən adlanır. Firmalar əmək bazarında öz aralarında bir işçinin gətirdiyi əlavə gəlirlə ona veriləcək əmək haqqını müqayisə etmək yolu ilə lazım olan əməyin miqdarı haqqında qərar qəbul edərək, rəqabət aparırlar. Əməyə təklif işçinin özü tərəfindən, ona hər bir əlavə iş saatına verilən ödəməyə, alınma biləcək əmtəə imkanı ilə bir saat artıq işləmə nəticəsində baş verən narahatsızlıqları müqayisə etməklə müəyyən olunur. Əməyə təklif sferasında bu seçim “gəlir - asudə vaxt” alternativini adlanır.

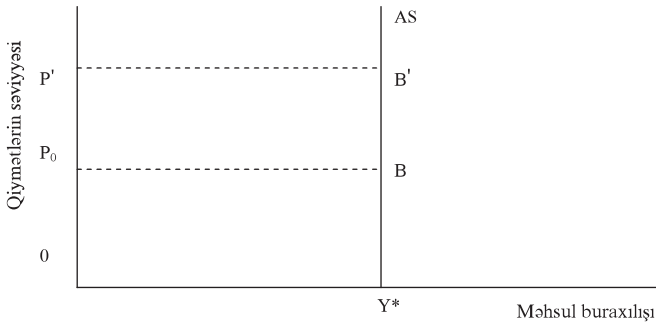
Əmək bazarında yaranmış müvazinətli təklif olunan və faktiki istifadə edilən əməyin miqdarı, eləcə də bir saat işə görə real əmək haqqını müəyyən edir. Müvazinətli əmək haqqında bazar balanslaşır və tələb olunan əməyin miqdarı təklif olunana bərabərdir. Məhz bu səbəbdən müvazinətli məşğulluq səviyyəsini eləcə də **tam məşğulluq** səviyyəsi adlandırmaq olar. Müvazinətli əmək haqqı şəraitdə hər bir həmin əmək haqqına işləmək istəyən şəxs, həqiqətdə işə malikdir. Klassik əmək bazarı modelində istehsal

həcmi - qiymətlərin səviyyəsindən asılı olmadan tam məşğulluq şəraitində istehsal həcmidir. Bu onunla izah olunur ki, işçini əmək haqqının pulla ifadəsi deyil, yalnız onun alıcılıq qabiliyyəti narahat edir. Əmək haqqı və qiymətlərin eyni nisbətdə artması, əmək haqqının alıcılıq qabiliyyətinin, yəni real əmək haqqının dəyişməz qalmasına səbəb olur. Dəyişməz real əmək haqqında təklif olunan əmək, məşğulluq və istehsal həcmi də dəyişmir.

İndi isə klassik məcmu təklifi nəzərdən keçirək. Əmək bazarında müvazinətli məşğulluq səviyyəsinə firmanın həmin miqdarda əməkdən istifadə edərək, istehsal etdiyi məhsul həcmi uyğundur. Əmək bazarında müvazinətlik mövcud olduqda, tam məşğulluq müşahidə olunduğu üçün müvafiq istehsal həcmi tam məşğulluq şəraitindəki istehsal həcmidir.

Tam məşğulluq şəraitində olan istehsal həcminə həmdə potensial istehsal həcmi deyilir.

Qeyd etməliyik ki, bu istehsal həcmi qiymətlərin səviyyəsində asılı deyildir. Qiymətlərin səviyyəsindən asılı olmadan əmək bazarında müvazinətlik, firmaların bazara təklif etmək istədikləri istehsal həcminə təminat verir. Məhz bu potensial həcm Y^* - işarə edilir. Şəkil 22.8 - də klassik halda şaquli AS məcmu təklif əyrisi verilmişdir.

Şəkil 22.8. Klassik məcmu təklif

Şaquli təklif əyrisi göstərir ki, qiymətin səviyyəsindən asılı olmadan təklif dəyişmir, daha dəqiq desək, o Y^* potensial istehsal həcminə bərabərdir.

İlk baxışdan klassik hal çox əhəmiyyətlidir. İstənilən qiymətdə nə üçün firma Y^* , məhsul həcmi təklif edəcəyini başa düşmək üçün, firma çox və ya az məhsul təklif etməyə çalışdığı halda, nə baş verə biləcəyini nəzərdən keçirmək faydalıdır. Tutaq ki, firma P_0 qiymət səviyyəsində Y^* -ə bərabər məhsul həcmi təklif edir (təklif əyrisində B kordinat nöqtəsi). Qiymətlər P' səviyyəsində yüksəldilərsə, əvvəlki mülahizələrimizə uyğun olaraq, həmin nominal əmək haqqında qiymətin artması ilə real əmək haqqı azalacaqdır. Real əmək haqqının azalması şəraitində işçilər az işləməyə, firmalar isə daha çox əmək cəlb etmək istəyəcəklər. Muzdlu işçi tutmaq üçün rəqabət apararaq, firmalar nominal əmək haqqını yüksəldəcəklər. Nominal əmək haqqının o qədər artacaq ki, real əmək haqqı öz potensial səviyyəsinə qayıdacaq, əməyə təklif yenədə ona tələbə bərabər olacaqdır. Əmək bazarında tam məşğulluq meydana çıxacaq, istehsal həcmi isə onun potensial səviyyəsində olacaqdır.

Uyğun olaraq, əgər qiymətlər aşağı düşərsə, real əmək haqqı yüksələcək və işçilər çox işləmək istəyəcəklər, firmalar isə az əmək istifadə etmək istəyəcəklər. Əgər əməyə təklif tələbdən çoxdursa, onda iş tapa bilməyən işçilər öz xidmətlərini daha az əmək haqqı ilə təklif edəcəklər. İşçilər arasında rəqabət əmək haqqını o vaxta qədər ixtisar edəcək ki, nominal əmək haqqı real əmək haqqı öz ilkin müvazinətli səviyyəsinə qayıdanadək azalacaq, istehsal həcmi isə tam məşğulluq səviyyəsinə, yəni potensial səviyyə qayıdacaqdır. Deməli, klassik modelin əsas mahiyyəti əmək bazarı və məcmu təklif arasında əlaqənin olmasıdır. Əmək haqqının tam dəyişkən olması, onun qiymətin dəyişməsinə uyğunlaşmasına imkan verməsi, istehsal həcmi həmişə öz Y^* potensial səviyyəsində olmasını nəzərdə tutur. Klassik təkliflə məcmu tələbi birləşdirərək, aydın olur ki, əmək haqqı və qiymətin dəyişkənliyi iqtisadiyyatın klassik halda durmadan və avtomatik olaraq məşğulluğa nail olma mexanizmidir.

Bəs klassik model necə istifadə olunur? Məcmu təklifin klas-

sik modelinin təhlili, yəni məcmu təklifin şaquli əyrisi - iki məsələnin qoyuluşuna səbəb olur. Birincisi, bu modeldə dayanıqlı həddindən artıq məşğulluq və ya natamam məşğulluq əmək haqqı və qiymətin dəyişməsinə səbəb olur. Bu isə iqtisadiyyatın tam məşğulluğa qaytarmaq tendensiyasına malikdir. Bəs nə üçün real iqtisadiyyatda əmək haqqı elə tez dəyişmir ki, bütün müddətlərdə tam məşğulluq təmin edilsin? İkincisi, əgər bu baş vermirsə, onda tam məşğulluğa qayıtma tendensiyasını təmin edən həqiqi avtomatik mexanizm mövcuddurmu? Hər iki sualla cavab vermək üçün iqtisadi dövr araşdırılmalıdır. Təhlil qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təklifin davranışı fərqlərinin müəyyən edilməsi ilə başlanır. İqtisadi dövr fəsilində əmək bazarında tam məşğulluğu təmin etmək məqsədilə nəyə görə əmək haqqının birdən dəyişməsi səbəbləri, eləcədə iqtisadiyyatın məcmu tələbin sürüşməsinə uyğunlaşma modeli tədqiq ediləcəkdir.

Qeyd edək ki, məcmu tələbin qısamüddətli dövrdə artması qiymətlər və istehsal həcmi yüksəldir, lakin uzunmüddətli dövrdə istehsal həcmi özünün potensial səviyyəsinə qaydır, təsir isə yalnız qiymətdə əks olunur.

Beləliklə, klassik təklif əyrisi uzunmüddətli perspektivi, Keynis təklif əyrisi isə qısamüddətli perspektivin təsvir edilməsində tətbiq olunur.

Əsas anlayışlar.

Məcmu tələb əyrisi.

Real pul kütləsi.

Xüsusi məsrəflər.

Əmək məhsuldarlığı.

Əmək haqqına əlavə.

Məcmu təklif əyrisi.

Negativ şok təklifi.

Təklifə təsir edən siyasət.

Məcmu təklifin Keynis əyrisi.

Məcmu təklif klassik modeli.

Potensial istehsal həcmi.
Sıxışdırma effekti.

Özünü yoxlama sualları.

1. Qiymətlər və faiz dərəcələrinin artması məcmu tələbə təsir edirmi?
2. Qısamüddətli dövrdə məcmu təklifə hansı amillər təsir göstərir.
3. Neqativ şok nədir?
4. Keynis məcmu təklif əyrisi və onun xüsusiyyətləri.
5. Məcmu təklif klassik modeldə mahiyyəti.
6. Sıxışdırma effekti nədir?

23. Tələb və təklifin dəyişməsinə uyğunlaşma: iqtisadi dövr.

23.1. İqtisadi dövr.

23.2. Əmək bazarı və əmək haqqının davranışı.

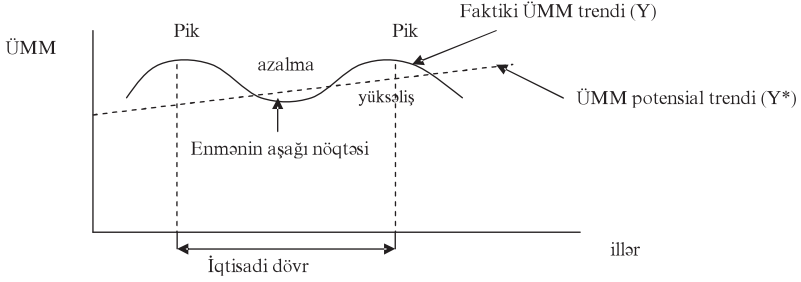
23.3. Məcmu təklif və adaptasiya prosesi.

23.4. Dövlət xərclərinin ixtisarının onların sıxışdırılmasına təsiri.

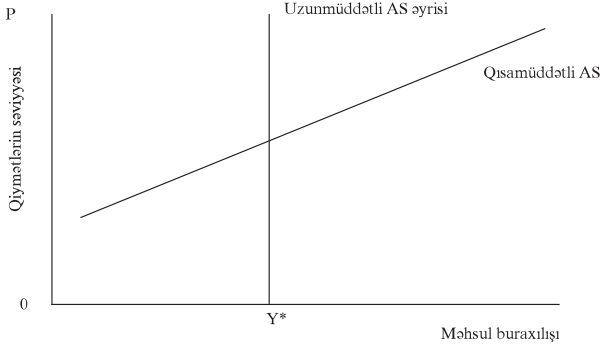
23.5. Vergilərin ixtisarının təklifə təsiri.

23.1. İqtisadi dövr.

Faktiki istehsal həcminin iqtisadiyyatda tam məşğulluq şəraitində əldə edilmiş onun potensial ölçüsü ətrafında dəyişməsinə iqtisadi dəyişmə və ya iqtisad dövr deyilir. İqtisadiyyatın dövrü-lüyünün əsas səbəblərinə avtonom investisiya mənbələrinin azalması, multiplikator səmərəsinin zəifləməsi, pul kütləsinin dəyişməsi, “əsas kapital nemətlərinin” yeniləşməsi və i. a. aiddir. İqtisadi dövrün əsas fazaları yüksəliş və enmə olub, onların nəticəsində orta göstəricilər iqtisadi dinamikadan kənarlaşırlar. İqtisadi dövrün dəyişməsinə izah etmək məqsədilə şəkil 23.1 - də verilmiş klassik məcmu təklif əyrisini nəzərdən keçirək. Məcmu təklifin qısamüddətli və uzumüddətli dövrlərdə əyriləri fərqləndirilməlidir. Belə fərqləndirmə tam məşğulluğa nail olmağa mane olan amilləri təyin etməyə kömək edir. Qısamüddətli və uzumüddətli məcmu təkliflər arasında bu fərqlərdən istifadə edərək qiymətlər, istehsal və məşğulluğun tələb və təklifin dəyişməsinə uyğunlaşma trayektoriyasını izləmək olar. Şəkil 23. 2 - də qısamüddətli və uzumüddətli AS məcmu təklif əyriləri verilmişdir.

Şəkil 23.1. İqtisadi dövr

Şəkil 23.2. Qısa və uzunmüddətli məcmu təklif əyrisi

23.2 şəkildən görünür ki, qısamüddətli məcmu təklif əyrisi qısamüddətli dövrdə nə Keyniz halındakı kimi mütləq üfqi, nə də klassik halda olduğu kimi mütləq şaquli deyildir. Lakin uzunmüddətli perspektivdə, yəni əmək haqqı tam məşğulluğun təmini istiqamətində dəyişdikdə, Y^* potensial istehsal həcmi səviyyəsində AS əyrisi şaquli olur.

Uzunmüddətli AS məcmu təklif əyrisi şaqulidir. Bu o deməkdir ki, qiymətin səviyyəsindən asılı olmadan firmanın Y^* potensial istehsal həcmi sabit qalır.

Deməli, o məcmu təklifin klassik əyrisi olub, əmək haqqının məhdudlaşdırılmadığı və tam məşğulluq təmin olunduğu halda iqtisadiyyatda məhsul buraxılışının həcmi əks etdirir. Əgər əmək haqqının dəyişməsi tam məşğulluğu təmin edərsə, onda istehsal həcmi Y^* -ə, yəni qiymətlərin səviyyəsindən asılı olmadan

tam məşğulluğa nail olunan potensial istehsal həcminə bərabərdir. İstər qısamüddətli məcmu təklif modeli, istərsə də şaquli uzunmüddətli məcmu təklifə əsaslanan klassik təhlil ayrı - ayrılıqda iqtisadiyyatda tələb və təklifin dəyişməsinə reaksiyanı tam təsvir etməyə imkan vermir. Lakin onların kombinasiyası iqtisadiyyatın müvazinətliyin pozulmasına uyğunlaşmasının iki makroiqtisadi aspektini fərqləndirməyə kömək edir. AS -in qısamüddətli modeli müvazinətin pozulması nəticələrinin təhlili üçün faydalıdır, çünki əmək haqqı və qiymətlərə zəif reaksiya verir, məşğulluq isə qısa müddət ərzində dəyişir. Klassik model isə uzun dövrlərdə təhlildə, yəni əmək haqqı və qiymətin tam reaksiya verməsinə vaxtın mövcudluğu və həqiqətdə iqtisadiyyatda tam məşğulluğa tendensiyaların müşahidə edildiyi halda faydalıdır.

Bu iki aspektlər arasında qarşılıqlı əlaqə araşdırılmalıdır. Ona görə də əsas vəzifə makroiqtisadi dinamikanın mahiyyətinin öyrənilməsidir.

Makroiqtisadi dinamika iqtisadiyyatın müvazinətliyin pozulması prosesinə uyğunlaşmasını öyrənir.

Deməli, əsas məsələ müvazinətliyin ilk pozulmasından sonra qiymətlər, istehsal həcmi və məşğulluğun dəyişmələrinin vaxta görə nəzərdən keçirilməsidir. İqtisadi dövrün dəyişmələri iqtisadiyyatda daima baş verən pozulmalar və onlara cavab prosesləri ilə bağlıdır. Bu prosesin mahiyyəti öyrənildikdə bəs hansı uzunmüddətli dövr (həftə, ay və ya il) nəzərə alınmalıdır.

Əmək haqqı və qiymətlərin reaksiyasına nə üçün müəyyən vaxtın tələb olunduğu, pul və fiskal siyasətin nə olduğunu başa düşmək məqsədilə təhlil əmək bazarından başlanmalıdır. Qeyd edək ki, əmək haqqı məsrəflərin ən əhəmiyyətli komponenti olduğu, qoyulmuş qiymətlər isə firmaların bu məsrəfləri ödəməsində mühüm rola malik olduğuna görə əmək bazarı müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Əmək haqqının dəyişməsi bir an içərisində baş vermədiyinə, müəyyən vaxt tələb etdiyinə görə makrodinamika mövcuddur. Makroiqtisadi dinamikanın mexanizmi nəzərdən keçirməkdən əvvəl iqtisadi dövrün təzahürünü daha ətraflı təhlil edək. İqtisadiy-

yatda müvazinətlik müxtəlif səbəblərdən pozulur - pul və fiskal siyasət dəyişir, yeni məhsullar və ya yeni istehsal metodları meydana çıxır, insanların istehlak və iş seçmə zövqləri dəyişir, neft və digər xamallara qiymətlər dəyişir və i. a. Deməli, məcmu tələb əyrisi sürüşür, ona paralel olaraq istehsal həcmi və qiymətlər dəyişir. İstənilən anda pul və fiskal sahədə siyasətin dəyişməsi və ya özəl sektorun iqtisadiyyatda istehsal olunan məhsullara tələbi dəyişdikdə məcmu tələb əyrisi yerini dəyişə bilər. Eləcədə neftin qiymətinin və əməyin ödənilməsinin dəyişməsi məcmu təklif əyrisinin sürüşməsinə səbəb olur. İqtisadi dövr - müxtəlif dövrlərdə iqtisadiyyata zərbə vuran müvazinətliyin pozulması və şok situasiyalarının nəticəsi olub, vaxta görə dayanıqlıdır. Hər bir şoka cavab olaraq istehsal həcmi və qiymətlər tez - tez dəyişir. Vaxt keçdikcə qısamüddətli məcmu təklif əyrisi sürüşdüyünə görə onlar yenidən dəyişirlər. Şok vəziyyətləri qeyri - müntəzəm baş verdiyinə görə iqtisadi dövr qeyri - ahəngdardır. Qeyd edək ki, iqtisadi sistemin müvazinətliyinin pozulmasının başlıca mənbələrindən biri yüksəliş və enmə yaradan müharibələrdir. Digər maraqlı dövr 1973-1975-ci illərdə qüvvəli neft şoku nəticəsində qiymətin kəskin artması məcmu təklif əyrisini sola sürüşdürərək, qiymətləri sürətlə yüksəltdi, məşğulluq və istehsal həcmi ixtisar etmiş, nəticə etibarilə işsizliyin səviyyəsini artırmışdır. Məcmu təklifin sürüşməsi və tələb sahəsində pozuntular nəticəsində inflyasiya tempi və istehsal həcmi dəyişir. Bunun səbəbi əmək bazarı ilə əlaqədardır.

23.2. Əmək bazarı və əmək haqqının davranışı.

Əmək bazarını nəzərdən keçirdikdə iki məsələyə cavab verilməlidir:

1) Nə üçün mövcud yüksək işsizlik əmək haqqını tez aşağı düşməsinə təmin etmir ki, hər bir işləmək istəyən iş tapa bilsin?

2) Nə üçün əmək haqqı və qiymət məcmu tələbin artması anında dəyişmir ki, istehsal həcmi heç vaxt öz potensial səviyyəsini ötməsin?

Bu suallara cavab firmalarla onların işçiləri arasında qarşılıqlı əlaqələrdə axtarılmalıdır. İstər firmalar, istərsə də işçilər, bir qayda olaraq, əmək müqavilələrini uzunmüddətli hesab edirlər. Firma üçün işçilərin işdən azad edilməsi və ya işə qəbulu baha başa gəlir. İşçi işdən azad edildikdə firma müavinət və ya təqaüd ödəyir. Eyni zamanda o, firma üçün xüsusi biliklər və təcrübənin itirilməsidir. Yeni işçinin işə qəbulu xərclərinə vakansiyaclar üzrə reklam, müsahibələrin aparılması, namizədlərin sənədləri və arayışlarının yoxlanılması və yeni qulluqçunun öyrədilməsi məsrəfləri daxildir. Ona görə də firmalar əksər işçilərin uzun müddət işləmələrini nəzərdə tutur.

İşçi baxımından da işin dəyişdirilməsi sadə deyildir. Bir işdən başqasına keçmək baha başa gəlir, ona görə də onlar bir iş yerində uzun müddət işləməyi arzu edirlər. Məhz onlar uzunmüddətli əmək müqavilələrində maraqlıdırlar. İstər işçilər, istərsə də firmalar qeyri - ahəngdardır. İş haqqında müqavilələrə uzunmüddətli baxmaqla, hər iki tərəf işə qəbul şərtləri haqqında qarşılıqlı razılıq əldə etmək istəyirlər. Bu işə əmək haqqı üzrə müqaviləni və istehsal həcmi dəyişdiyi halda hansı tədbirlərin həyata keçirilməyini nəzərdə tutur. Firma və onun işçiləri öz aralarında əmək şəraitini təyin edən bu və ya digər formada kontraktlar bağlayırlar. Bu şərtlərə iş gününün dəvamiyyəti, iş vaxtından artıq vaxtda iş üzrə qaydalar, əmək haqqı və ona iş vaxtından artıq vaxtda iş görə artım stavkaları daxildir. Müəyyən həcmdə məhsul istehsal etmək üçün firma lazımı miqdarda adam - saatlar sərf etməlidir. Tutaq ki, firma əmtəələrə böyük tələblə əlaqədar olaraq istehsal həcmi, deməli, istifadə olunan əməyin miqdarını artırmaq istəyir. Qısamüddətli dövrdə buna adi reaksiya işçilərin sayı deyil, hər bir işçinin iş saatları sayının artırılmasıdır. Deməli, hər bir işçi çox ehtimal ki, iş vaxtından artıq vaxtda da işləməli olacaqdır. Əgər yüksək tələb uzunmüddət mövcud olursa, onda firma iş vaxtından artıq vaxtı azaltmaq və normal iş həftəsinə qayıtmaq üçün işçilərin sayını artırmağa başlayır. Qısamüddətli perspektivdə firma özünün əmək məsrəflərini ilk növbədə iş saatlarının sa-

yını dəyişməklə tənzimləyir. Firmaya işçi tutmaq və işdən azad etmək baha başa gəldiyinə görə, o, işçilərin sayını yalnız yaxın və daha uzaq perspektivdə daha çox məhsul buraxılışı lazım olduqda artıracaqdır. Qısamüddətli perspektivdə iş vaxtında artıq işin adi stavkadan daha yüksək stavka ilə ödənilməsi işçilərin sayının artırılmasına nisbətən ucuz başa gəlir. Lakin iş vaxtından artıq vaxtda iş bahadır, ona görə də o, müstəsna hal kimi qısamüddətli hadisədir. Tələb və istehsalın daim artmasına uyğunlaşmanın optimal üsulu normal iş günündə çoxlu sayda işçi tutmaqdır. İşçi qüvvəsinin adaptasiya sürəti işçi tutmağın məsrəfləri ilə iş vaxtından artıq vaxtda işin ödənilməsi stavkalarının nisbətindən asılıdır. Hesab olunur ki, qısamüddətli perspektivdə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşma iş saatlarının sayının dəyişdirilməsi, uzunmüddətli perspektivdə isə təxminən həmişə məşğul olanların sayının dəyişdirilməsi ilə aparılması məqsədə uyğundur. Qeyd etməliyik ki, əksər firmalar spesifik vəzifələri yerinə yetirən işçi qüvvəsinə malik olur. Firma hətta məhsula tələbin azalması ilə əməyə tələbin ixtisar edildiyi halda həmin işçiləri saxlanılmasına çalışırlar. Lakin firma uzunmüddətli perspektivdə istehsala lazım olandan artıq ixtisaslı işçiləri saxlaya bilməz. Çünki son nəticədə firma tələbin ixtisarı ilə qarşılaşaraq, işçi qüvvəsindən istifadənin ixtisar etməyə məcbur olacaqdır.

Ayrı -ayrı işçilər tərəfindən yerinə yetirilən iş həcminin dəyişməsi və onların səyləri əmək haqqının ölçüsünə çox təsir etmir. Əmək müqaviləsi müəyyən dövrə bağlandığına görə əmək haqqı hər gün dəyişmir. İşçilər işə maddə qəbul edildikdə, hər gün sərf edilən əməyin miqdarında asılı olaraq əmək haqqlarının dəyişməsini gözləyirlər. Onlar bilirlər ki, hər bir iş yerində gündən günə iş həcmi dəyişir. Əgər istənilən firmanın rəhbərliyi öz qulluqlarından bu həftə daha intensiv işləmək xahiş edərsə, o saat heç kəs daha az intensiv işə eyni ödəniş olan iş yeri axtarmır. Çünki yeni iş yerində də müəyyən vaxtdan sonra çox iş ola bilər. Bütün firmalarda müəyyən vaxtdan rəqabət qabiliyyətliyini saxlamaq üçün əmək haqqı korreksiya edilir, digər yerlərdə eyni iş

görə orta əmək haqqına uyğunluq təmin olunur. Bu araşdırmalardan sonra nə üçün işsizlik mövcud olduqda əmək haqqının səviyyəsi aşağı düşür ki, hər bir iş axtaran o saat onu tapa bilsin sualına cavab verə bilərik. Birinci, mühüm səbəbi ondan ibarətdir ki, işsizlər tərəfindən səmərəli rəqabət yoxdur. İşsizlərin aşağı əmək haqqı ilə maddəli tutulması və bu halda artıq işləyənin əmək haqqının ixtisar edilməsi inciklik və düşmənçilik hissi yaradar, nəticədə etibarlı ilə istehsalat mənfi təsir göstərir. Əksər işçilər illik və daha çox müddətə kontraktlara malik olduqlarına və ya onların əmək haqqının ildə bir və ya iki dəfə yenidən baxılmasını nəzərdə tutulduğuna görə firmalar çox az hallarda onun haqqında danışıqlar aparırlar. Firmalar əmək haqqı və vəzifə maaşlarının artırılması haqqında işsizlərlə deyil, işləyənlərlə danışıqlar aparırlar. Deməli, əmək haqqı danışıqları yalnız öz- işçiləri ilə aparılır. Firmalar nəzərə alırlar ki, əmək haqqının ixtisarı siyasəti son nəticədə səmərəliliyin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır.

İşçilər və firma arasında uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələri əmək məhsuldarlığına təsir edir. Ona görə də firmalar belə əlaqələrin olmasına çalışırlar. Əksər iş yerlərində yeni işçilər təcrübənin olmamasında mövcud insanları o saat əvəz edər və həmin işləri yaxşı yerinə yetirə bilmirlər. İşçilər onların yerinə yetirdiyi işləri daha az haqla yerinə yetirən işçilər tapıldığı halda əmək haqqlarının ixtisar edilməsinə etiraz edəcəklər. Ona görə də əməyə yeni insanlar müraciət etdikdə firmalar öz işçilərinin əmək haqqını azaltmır. Lakin firmaya müraciət edənlər çox olduqda, yəqin ki, firma əmək haqqını digər şəraitlərə nisbətən tez artırmayacaqdır. Bu halda firmanın öz işçilərini itirmək ehtimalı azdır, çünki əməyə təklif yüksəkdir və əvəzedici axtarmaq imkanı mövcuddur. Buna baxmayaraq, işsizliyin işləyənlərin əmək haqqının azalmasına təzyiqlə nisbətən zəif olacaqdır. Bütövlükdə firma təklif olunan iş yerlərinin cəlb ediciliyini təmin etməlidir, işçilərin əmək haqqını əmək bazarındakı səviyyəyə uyğun saxlanılmasına heç bir lüzum yoxdur. Hər bir firma üçün mühüm olan spesifik ixtisas, iş vaxtından artıq vaxtda iş, təcrübə, işçi qüvvəsi-

nin saxlanması - bütün bunlar əmək bazarında dəyişikliklərin əmək haqqına təsirini yumşaltmağa yönəldilmişdir. Beləliklə, əmək bazarı, məsələn təzə balıq bazarından çox fərqlənir, çünki axşamədək balıq satılanadək qiymət aşağı salınacaqdır. Əmək bazarında işləyənlərə nisbətən işsizlər çox zəif və dolayı rəqabətliyə malikdir. Əmək bazarı müvazinətliyi və tam məşğulluğun saxlanması üçün qiymətin o saat və tez dəyişdiyi heç bir bazara oxşamır. Bunu 22.1 cədvəlin məlumatları daha aydın əks etdirir.

Cədvəl 23.1.

Əmək bazarının uyğunlaşması.

	Qısamüddətli dövr (ay)	Ortamüddətli dövr (il)	Uzunmüddətli dövr (3-6 il)
Əmək haqqı	Əsasən stabildir	İşsizliyə reaksiya verir	Əmək bazarını tarazlaşdırır
İş həftəsi, saat	Yalnız tələblə təyin olunur	İş vaxtından əlavə vaxt və işləyənlərin sayının artması ilə kombinə olunur	Adi iş həftəsi
Məşğulluq	Əhəmiyyətli dərəcədə stabildir	Dəyişir	Tələb və təklifdən asılıdır

Cədvəldə göstərilən dövrlər şərtidir, onların davamiyyəti mütləq kəmiyyət deyil, yalnız müəyyən orientir kimi qəbul edilməlidir.

23.3. Məcmu təklif və adaptasiya prosesi.

Məcmu təklif əyrisi istehsal məsrəflərini əks etdirir, onlar içərisində əməyin ödənilməsi məsrəfləri ən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də burada istehsal həcmi və məşğulluğun dəyişməsinə cavab olaraq məcmu təklifin qiymətin trayektoriyasına necə təsir etdiyini müəyyən etmək məqsədilə əmək haqqının davranışına diqqəti yönəldirik.

İlk növbədə qiymətlə məsrəflər arasındakı asılılığı müqayisə edək. Qeyd etdik ki, əmək haqqı əmək bazarında tələb və təklif

artıqlığına yavaş və tədricən reaksiya verir. Bunu konkretləşdir-mək üçün tutaq ki, cari orta əmək haqqı əvvəlki dövrün əmək haqqı ilə əmək bazarının vəziyyətinə görə düzəlişin cəminə bə-rabərdir. Əməyə tələb nisbətən yüksək olduqda (tam məşğulluq səviyyəsinə yaxın) əmək haqqı artma tendensiyasına malik ola-caqdır. Əməyə tələb kiçik olduqda isə əksinə, əmək haqqı azal-ma tendensiyasına malikdir. Əvvəlki fəsildə əmək haqqının əmək bazarının vəziyyətinə reaksiyasını əmək haqqının dövrü komponenti adlandırmışdıq. O, iqtisadi dövrün əmək haqqının sə-viyyəsinə təsirini əks etdirir.

$$\begin{array}{l} \text{Cari} \\ \text{haqqı} \end{array} \quad \begin{array}{l} \text{əvvəlki dövrün} \\ \text{əmək haqqı} \end{array} \quad \begin{array}{l} \text{əmək haqqının dövrü} \\ \text{komponenti} \end{array} \quad (23.1)$$

Məcmu təklifin şaquli əyrili klassik modelində nəzərdə tutulur ki, tam məşğulluğa nail olmaq üçün dövrün təsiri istənilən anda kifayət qədər yüksəkdir. Məcmu tələbin azalması müşahidə olunduqda əmək haqqı və qiymət ani olaraq aşağı düşür və tam məşğulluq dərhal bərpa olunur. Əksinə, tələb artdıqda, əmək haqqı artaraq məsrəflər və qiymətləri yüksəldir, bununlada əmək bazarında tələb artıqlığı aradan qalxır, məhsula məcmu tələb isə yenə tam məşğulluq səviyyəsinədək aşağı düşür.

Lakin real əmək bazarları uzunmüddətli müvazinətliyə belə tez fəaliyyət etmir. Əmək haqqının dövrü komponenti mövcud olur, lakin o, tədricən meydana çıxır. Beləliklə, həm işsizlik, həm də həddindən artıq məşğulluq uzunmüddətli dövrlərdə mövcud ola bilər.

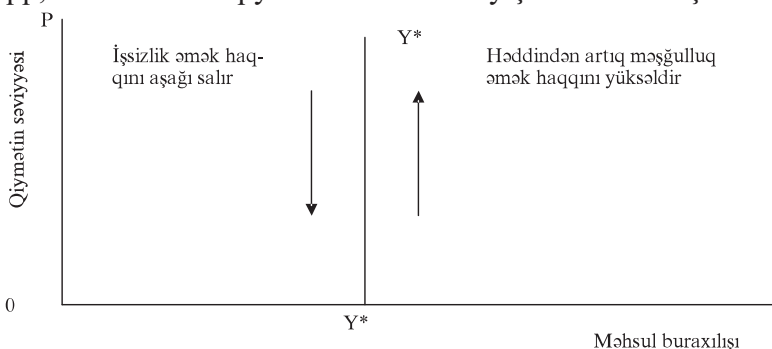
Firma mövcud əmək haqqında istənilən vaxt qiymətin səviyyəsi işçi qüvvəsinə xüsusi məsrəflər və kapital məsrəflərini ödə-yən əlavə vasitəsilə ilə təyin edilə bilər. Əvvəlki fəsildəki qiymət düsturunu təkrar edək:

$$Qiy\text{m}\text{ət} = \text{işçi qüvvəsinə xüsusi məsrəflər } x (1 + \text{əlavə}) \quad (23.2)$$

(23.1) və (23.2) düsturları birlikdə yuxarı istiqamətlənmiş qı-samüddətli məcmu təklif əyrisini təsvir edir.

Klassik məcmu təklif əyrisi yuxarı istiqamətlənmiş (və ya qısamüddətli) əyridən əmək haqqının hərəkətində məhdudiyətlərin tamamilə olmaması ilə fərqlənir. Deməli, o, məşğulluğun dəyişməz səviyyəsini, yəni tam məşğulluq səviyyəsini və deməli, istehsal həcmnin dəyişməz səviyyəsini nəzərdə tutur. Beləliklə, tam məşğulluqda, istehsal həcmi Y^* potensial ölçüyə bərabər olduqda, məcmu təklif əyrisi şaqulidir. Burada potensial istehsal həcminə təsir edən amillər əmək məhsuldarlığı, əməyə təkliflə real əmək haqqı arasındakı nisbət olub, qiymətin səviyyəsi deyildir. Baxmayaraq ki, hər bir anda əmək bazarı özünü dəqiq klassik modeldə nəzərdə tutulduğu kimi aparmır, uzunmüddətli dövrdə əmək haqqının adaptasiya reaksiyası əmək bazarında müvazinətliyə nail olunmasına kömək edir, deməli, tam məşğulluğa nail olmağa imkan verir. Klassik modeldən əmək haqqı və məsrəflərin dəyişmə istiqamətini müəyyən etməkdə istifadə etmək olar.

Şəkil 23.3 - də iqtisadiyyatda tam məşğulluq olmadıqda əmək haqqı, məsrəflər və qiymətlərin necə dəyişməsi verilmişdir.

Şəkil 23.3. Məşğulluq və əmək haqqı və məsrəflərin dinamikası.

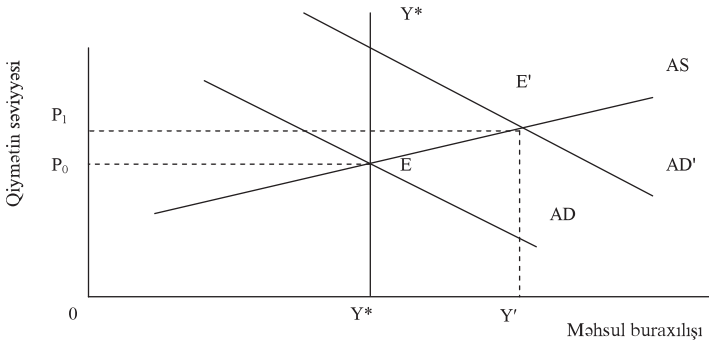
Şəkil 23.3-də görünür ki, real istehsal həcmi Y^* potensial səviyyədən yüksək olduqda həddindən artıq məşğulluq müşahidə olunur. Əməyə tələbdə artıqlıq olduqda əmək haqqı artır və qiymətlər yuxarıya yönəlirlər. Məhsul buraxılışı Y^* potensialdan aşağı olduqda işsizlik müşahidə edilir. **İstehsal həcmi və məşğulluq Y^* -dən yüksək olduqda, əmək haqqı artır, deməli, qi-**

samüddətli AS əyrisi yuxarıya sürüşür. Əgər istehsal həcmi və məşğulluq Y^* -dən aşağıdırsa, əmək haqqı aşağı düşür və deməli, qısamüddətli AS əyrisi aşağı sürüşür.

Əmək haqqının bu dəyişmələri iqtisadiyyatı müəyyən vaxtdan sonra avtomatik olaraq tam məşğulluğa qaytaran mexanizmi təşkil edir. Onlar makroiqtisadi dinamikanın fəaliyyət verici qüvvəsidir. Məhsul istehsalı həcmi və qiymətlər müvazinətliyin pozulmasına cavab olaraq, iqtisadiyyatı qısamüddətli müvazinətlik vəziyyətindən istehsal həcmi tam məşğulluq səviyyəsinə qayıtdığı uzunmüddətli müvazinətli istiqamətinə yerini dəyişdirir. Yalnız tam məşğulluqda Y^* qısamüddətli AS əyrisi üçün dəyişmə impulsu mövcud deyildir. Həddindən artıq məşğulluq olduqda AS yuxarıya yerini dəyişəcək, işsizlik artıqlığı olduqda isə AS yerini aşağı dəyişəcək.

Bu dinamikanı məcmu tələbin vaxta görə artması prosesinə uyğunlaşmasını nəzərə alaraq araşdırıq. İlk növbədə pul kütləsinin artmasını nəzərdən keçirək.

Pul kütləsinin artımının qısamüddətli nəticələri qrafikini quraq (şəkil23.4)

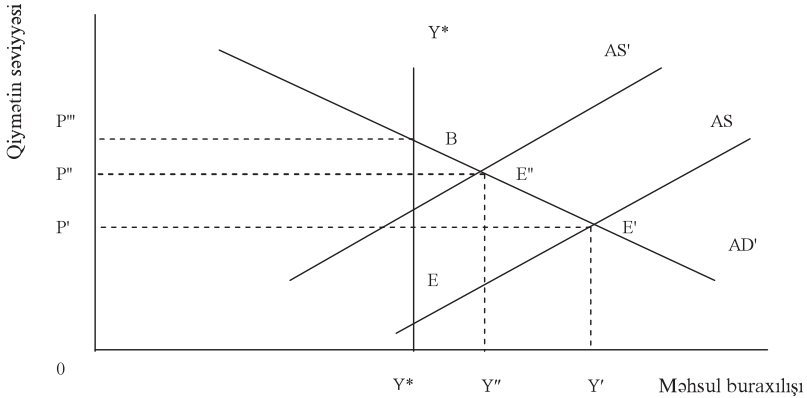
Şəkil 23.4. Pul kütləsinin artımının qısamüddətli nəticəsi.

Başlanğıc makroiqtisadi müvazinətliyə E nöqtəsində nail olunur. Burada tam məşğulluq müşahidə olunur, o isə Y^* şaquli xəttlə əks olunur.

Nominal pul kütləsinin artımı məcmu tələb əyrisini AD vəziyyəti

yətindən AD' vəziyyətinə yerini dəyişdirir. Artmış fiziki istehsal həcmi və qiymətlər səviyyəsində yeni qısamüddətli müvazinətlik nöqtəsi E' -dir. İstehsal həcmi və məşğulluq yüksəlir, real pul kütləsi artır, faiz dərəcəsi azalır, bu isə gəlirlər və xərclərin yüksəlməsinə səbəb olur. Qısamüddətli müvazinətliyin yeni nöqtəsində istehsal həcmi tam məşğulluq səviyyəsindən yüksəkdir. Deməli, işçilər iş vaxtından artıq vaxtda işləyirlər, ona görə də müəyyən dövrdən sonra sahibkarlar daha çox maddəli işçi tutmaq üçün əmək bazarına müraciət edəcəklər. Əmək haqqının başlanğıc səviyyəsində əməyə tələb artıqlığı yaranır və əmək haqqının artmasına təsir olacaqdır.

Pul ekspansiyasından sonrakı vəziyyəti aydınlaşdırmaq məqsədilə məcmu təklifin dinamikasını tərtib edək (şəkil 23.5)

Şəkil 23.5. Məcmu təklifin dinamikası.

İstehsal həcmi Y^* -dən yüksək olduğu müddətdə əmək bazarında təklif az olacaq, əmək haqqı isə yüksələcəkdir. Y' həcmində məhsul buraxan firmalarda işçilər mövcud intensivliklə işi davam etdirmək üçün əmək haqqının artırılmasını tələb edəcəklər (eləcə də yeni işçilərin cəlb edilməsi üçün əmək haqqı artırılmalıdır). Əmək haqqının artırılması nəticəsində firma məsrəflərin artımını ödəmək üçün qiymətləri artırmalıdır. Beləliklə, məcmu təklif əyrisi AS vəziyyətindən yuxarı AS' vəziyyətinə yerini də-

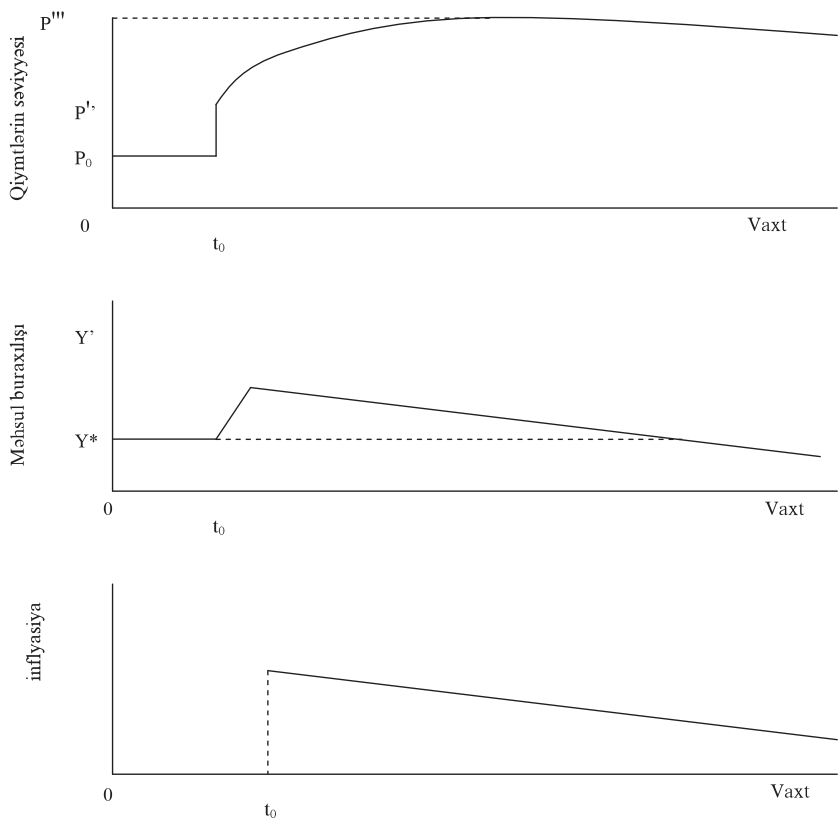
yişir. Əmək haqqı və qiymətlərin adaptasiyası nəticəsində qısamüddətli müvazinətlik nöqtəsi E'-dən E" yerini dəyişir. Bu nöqtədə E'-ə nisbətən qiymətlər yüksək, fiziki istehsal həcmi isə aşağıdır. Qeyd edək ki, hətta E" nöqtəsində istehsal həcmi tam məşğulluq səviyyəsindən yüksək olur. Yenədə əməyə tələb artıqlığı mövcuddur. Deməli, əmək haqqı artacaqdır. Firmanın məsrəfləri artmağa davam edir və o, qiymətləri artırır.

Beləliklə, məcmu təklif əyrisi yuxarı və sola sürüşməyə davam edəcəkdir. Faktiki istehsal həcmi, tam məşğulluq şəraitində nail olunan potensial ölçünü keçənədək, qısamüddətli məcmu təklif əyrisi yuxarı və sola sürüşəcək.

Deməli, müəyyən vaxtdan sonra AD' əyrisində makroiqtisadi müvazinətlik nöqtəsi yuxarı E'-dən E"-ə və daha yüksəyə sürüşəcək. Bu proses əmək haqqı, məsrəflər və qiymətlərin artımı xərclərin səviyyəsinin tam məşğulluq səviyyəsində ixtisar olunadək davam edəcək. Bu o vaxt baş verəcək ki, iqtisadiyyat "B" nöqtəsində bütünü keçsin. "B" nöqtəsində qiymətlər nominal pul kütləsinin artdığı nisbətdə yüksəlir. Beləliklə, real pul kütləsinin həcmi başlanğıcda E nöqtəsində olduğu kimidir. Əmək haqqı, qiymətlər yüksəlir, pul kütləsi artır, lakin real əmək haqqı və real pul kütləsi E nöqtəsində olduğu kimi qalır. Deməli, məcmu tələb, məşğulluq və istehsal həcmi özünün ilk səviyyəsinə qaydır.

Əgər qısamüddətli məcmu təklif əyrisinin fəaliyyəti qrafikini davam etdirsək, qiymətlər və istehsal həcmi səviyyəsinin dəyişməkdə davam etməsini müşahidə etmiş olarıq. Qiymətin səviyyəsi davamlı olaraq yeni (P''') uzunmüddətli müvazinətlik səviyyəsi istiqamətində yüksəlir. İstehsal həcmi onun başlanğıc Y' artımından sonra tədricən tam məşğulluq səviyyəsində azalır. Əmək haqqı, eləcədə işsizlik artır.

Pul ekspansiyasının qiymət, istehsal həcmi və inflyasiyanın iqtisadiyyatda vaxta görə təsirini nəzərdən keçirmək üçün şəkil 23.6 qrafikləri tərtib edək.

Şəkil 23.6. Qiymət, istehsal həcmi və inflyasiyanın pul kütləsinin artımına adaptasiya trayektoriyası.

Şəkildə t_0 anında pul kütləsinin artması göstərilmişdir. İstehsal həcmi əvvəlcə Y^* tam məşğulluq səviyyəsindən yuxarı yüksəlir, sonra isə tədricən həmin səviyyəyə düşür. Qiymətlər özünün P_0 başlanğıc səviyyəsinə nisbətən artmaqda davam edir. Şəkildə inflyasiya səviyyəsi, yəni qiymətlərin artım tempi də göstərilmişdir. Qiymətlərin səviyyəsi artdığı halda inflyasiya səviyyəsi müsbətdir. Qiymətin sıçrayışı böyük olduğu üçün onun səviyyəsi əvvəl yüksəlir, sonra isə sıfıradək aşağı düşür. Beləliklə, məcmu tələb və təklifin tam modeli inflyasiyanın səviyyəsinin necə təyin edilməsini, iqtisadiyyatın pula tələbi və məcmu tələbin dəyişmə-

sinə reaksiyasına nə üçün uzun müddət lazım gəlməsini göstərir. Bu prosesin uzun müddət olmasının əsas səbəbi əmək haqqının yavaş adaptasiyasıdır. Şəkil 23.6-daki tam model əvvəldə araşdırdığımız iki kənar halı göstərir: fiksə olunmuş qiymətlərlə keynis modeli və elastik qiymətlərlə klassik modellər arasındakı fərqləri əks etdirir. Real olan tam model hər iki kənar hall modellərini birləşdirir. Burada qiymətlər tam fiksə edilmiş, həm də tam elastiki deyildir. Pul kütləsinin genişlənməsi uzunmüddətli perspektivdə tədricən qiymətlərin səviyyəsini nominal pula təklifin artması nisbətində yüksələnədek davam etdirir.

Bütün adaptasiya prosesləri başa çatdıqdan sonra bu model klassik modelin nəticələri ilə dəqiq uyğun gələn nəticələr verir. Bu istehsal həcmnin dəyişməsində daha aydın görünür. Uzunmüddətli perspektivdə istehsal həcmi tam məşğulluq səviyyəsinə qayıdır. Lakin klassik model uyğunlaşma prosesini tam əks etdirmir, çünki ekspansiv pul siyasəti adaptasiya zamanı istehsal həcmnin artmasına aparır, əmək haqqı və qiymətlərin istehsal həcmi və məşğulluq səviyyəsinə təsirini bilavasitə göstərmir. Beləliklə, pulun çap edilməsi məşğulluğu fasiləsiz olaraq normal səviyyədən yuxarı yüksəldə bilməz. Lakin qiymətlər real qalıqları onların ilk səviyyəsinədək ixtisar etmək üçün tez yüksəlmədiklərinə görə təcrübədə qısamüddətli və ortamüddətli perspektivlərdə nominal pula təkliflərin artması nəticələri hiss olunur. Bu o deməkdir ki, pul kütləsinin artmadığı hala nisbətən keçid dövründə istehsal həcmi və məşğulluq yüksək, faiz normaları isə aşağı olur.

Nəhayət, verilmiş tam model klassik modelə nisbətən inflyasiya dinamikasını başqa tərzdə təsvir edir. Klassik modeldə qiymətlərin səviyyəsi yeni uzunmüddətli müvazinətlik səviyyəsinə sıçrayır və bununlada uyğunlaşma prosesi başa çatır. Tam modeldə isə inflyasiya o saat təzahür etmir, onun tempi əvvəlcə ən yüksəkdir, sonra isə yavaşlayır. Uyğunlaşma tədricən baş verir.

Beləliklə, tam məşğulluq şəraitində istehsal həcmnin potensial səviyyədən davamlı kənarlaşmalarının mövcudluğu iqtisadi dövrün fərqləndirici cəhətidir. Pul kütləsinin artması istehsal həc-

mini yüksəlməsinə, sonradan isə onun yenədə potensial səviyyə-
dək ixtisarına səbəb olur. Eyni vəziyyət fiskal ekspansiya və ya
investisiyanın artması halında da baş verir. İstehsal həcmi tam
məşğulluq səviyyəsinə qayıtdığına görə məcmu tələbin ixtisarı
azalma, sonra son nəticədə isə yüksəlməyə səbəb olur.

23.4. Dövlət xərclərinin ixtisarının onların sıxışdırılmasına təsiri.

Pul kütləsinin artması halında əmək haqqı və qiymətlər kifa-
yət dərəcədə yüksəldikdə iqtisadiyyatın tam məşğulluğa qayıda
bilməsini nəzərdən keçirdik. Bəs fiskal siyasətin dəyişməsi ilə
eyni reaksiya baş verə bilərmi? Əgər hökumət əmtəə və xidmət-
lərin alınmasını azaldarsa, o məcmu tələbi ixtisar edir. Son halda
məcmu xərcləri tam məşğulluq səviyyəsinə qaytaran xərclərin
ixtisarı ilə fəaliyyətə qətilən bu proses nədir? Ona görə də uy-
ğunlaşma prosesini daha ətraflı başa düşmək məqsədilə dövlət
xərclərinin ixtisarını nəzərdən keçirək.

Tutaq ki, tam məşğulluq anında hökumət müdafiə üzrə xərclə-
ri ixtisar edir. Bunun təcili nəticəsi məcmu xərclərin ixtisarı ola-
caq, bu isə məcmu tələb əyrisini sola sürüşdürəcək. Qısamüddətli
AS əyrisi yuxarıya istiqamətləndiyinə görə yeni qısamüddətli
müvazinətlikdə istehsal həcmi və qiymətlər azalacaqdır.

Qiymətlərin aşağı düşməsi vəsaitlərin real qalıqlarını artırdığı-
na görə istehsal və məşğulluğun ixtisarına mane olacaq, deməli,
faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Faiz dərəcə-
lərinin aşağı düşməsi investisiyanı stimullaşdırır və nəticə etibarı
ilə dövlət xərclərinin ixtisarını qismən kompensasiyasını təmin
edir. Beləliklə, hətta qısamüddətli perspektivdə xüsusi xərclərin
kompensasiyasının artması, yəni onlar tərəfindən dövlət xərclərinin
sıxışdırılması müşahidə olunur. Uzunmüddətli dövrdə bu proses
daha qüvvəli təzahür edir. Qısamüddətli dövrdə işsizlik müşahidə
olunur, deməli, əmək haqqı və məsrəflər aşağı düşür. Məcmu
təklif əyrisi həmişə sağa sürüşür, bu isə əməyin ödənilmə

xərclərinin ixtisarını əks etdirir. Qiymətlərin azalması, real qalıqların artması AS-in sağa sürüşdürür, onun nəticəsi isə istehsalın genişlənməsi və faiz dərəcəsinin gələcək aşağı düşməsidir. Bu proses əmək haqqı, məsrəflər və qiymətlərin azalması nəticəsində səviyyəsi aşağı düşmüş faiz dərəcələrində artmış investisiya xərclərinin tamamilə dövlət xərclərinin ixtisarını kompensasiya edəndək davam edəcəkdir.

Beləliklə, siyasətin uzunmüddətli nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verən klassik model aşağıdakı mühüm nəticəyə qəlməyə imkan verir:

Uzunmüddətli dövrdə dövlət xərclərinin ixtisarı (reduksionist fiskal siyasət) onların xüsusi xərclərlə tam sıxışdırılmasına səbəb olur. Dövlət xərclərinin artırılması (eksponist fiskal siyasət) onların digər xərc növlərini tam sıxışdırmasına gətirib çıxarır.

Eksponist fiskal siyasət faiz dərəcələrini yüksəldir, investisiyanın bir qədər ixtisarına səbəb olur və bu isə fiskal siyasətin gələcəkdə zəifləməsinə mane olur. Əksinə, dövlət xərclərinin ixtisarı faiz dərəcələrini azaldır, investisiyanın bir qədər artmasına səbəb olur, bu isə məhsul buraxılışın aşağı düşməsinin qarşısını alır. Deməli, burada tam əvəz etmə və ya tam sıxışdırma baş verir. Belə nəticə çox sadə izah olunur: istehsal həcmi qeyd edilmişdirsə (uzunmüddətli dövrdə olduğu kimi), dövlət xərclərinin artması xüsusi bölmənin az xərcləyəcəyini əks etdirir. Dövlət xərclərinin ixtisarı isə o deməkdir ki, tam məşğulluq bərpa olunduqda, özəl sektor çox xərc edəcək. İstehlak xərcləri əsasən gəlirlərin səviyyəsindən asılı olduğu üçün, özəl sektorun xərclərinin dəyişməsi faiz dərəcələrinin dəyişiklikləri ilə meydana gəlmiş investisiya tələbinin dəyişməsinə əks etdirməlidir.

Dövlət öz xərclərinin səviyyəsini ixtisar etdikdə sıxışdırma necə həyata keçirilir? Bunu aydınlaşdırmaq üçün 23.2 cədvəlini tərtib edək.

Sıxışdırma effekti.

<i>Mərhələlər</i>		
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Dövlət xərclərinin azalması tələb, istehsal həcmi, məşğulluq və qiymətləri ixtisar edir.	Qiymətlərin azalması real qalıqları artırır və faiz dərəcələrini aşağı salır.	Faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi investisiyanı stimullaşdırır və məcmu tələbi yüksəldir.

Cədvəl işsizlik, əmək haqqının səviyyəsi, məsrəflər və qiymətlər arasındakı əlaqəni; qiymət və real qalıqlar arasındakı əlaqəni; real qalıqlar və faiz dərəcələri arasında əlaqəni; nəhayət, faiz dərəcələri və investisiya xərcləri arasındakı əlaqəni əks etdirir.

23.5. Vergilərin ixtisarının təklifə təsiri.

Əvvəlki bölmələrdə dövlət siyasətinin vaxt baxımından məcmu tələbə təsirini öyrəndik. Lakin istehsal həcmi və qiymətlərin səviyyəsinin təyin edilməsinə tələblə bərabər təklifdə təsir edir. Bu baxımdan gəlir vergisinin ixtisarı nəticələrinin əməyə təklifə, deməli, həm potensial istehsal həcminə, həm də məcmu tələbə təsirini nəzərdən keçirək.

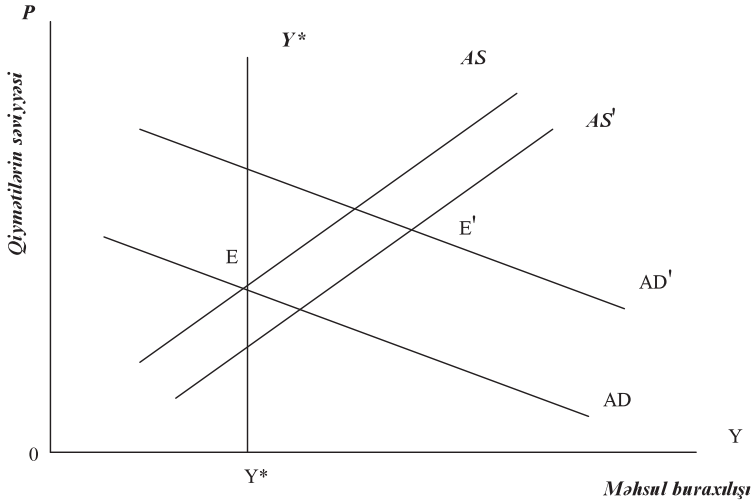
İqtisadçılar, bir qayda olaraq, vergi sisteminin məhsul buraxılışının potensial səviyyəsinin təyinində rolunu qeyd edirlər. Onlar göstərir ki, vergi sistemində dəyişikliklər istehsalın potensial həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər və bununlada iqtisadiyyata səmərəli təsir edə bilər. Qəbilərdən yüksək vergitutma əməyə stimulları ixtisar edir.

Deməli, əmək haqqının hər bir səviyyəsində təklif olunan əməyin miqdarı ixtisar olunur. Eləcə də məşğulluq azaldıqda daha kiçik vergilər olduğu hala nisbətən istehsal həcmi aşağı düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət fiziki şəxslərdən gəlir vergisi vasitəsilə əmək haqqının bir hissəsini insanlardan alır. Vergi dərəcələrinin ixtisarı dövlət tərəfindən alınan gəlirləri azaldır. İşçi-

nin baxımından verginin ixtisarı nəticəsində əmək haqqından çıxılan məbləğ azalır və onun əlinə aldığı əmək haqqı artır. Deməli, bunun nəticəsində işçi qüvvəsinə tələbin dəyişməsinə gözləmək olar. Vergilərin ixtisarı nəticəsində vergi dərəcələrinin azalmasının qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə məcmu təklif, istehsal həcmi və qiymətlərə təsirini nəzərdən keçirək. Qısamüddətli dövrdə vergilərin ixtisarı xərclərin planlaşdırılan səviyyəsinə təsir edərək, həm məcmu tələb, həm də məcmu təklif əyrisini sürüşdürür. Məcmu tələb ona görə artır ki, ev təsərrüfatların milli gəlirin böyük payı, dövlətə isə az payı düşür. Deməli, vergilərin ixtisarı fiskal siyasətin zəifləməsinə göstərir. Bu o deməkdir ki, qiymətin istənilən səviyyəsində istehlak və məcmu tələb yüksək olacaqdır.

Şəkil 23.7 - də vergilərin ixtisarı nəticəsində fiskal siyasətin zəifləməsi məcmu tələb əyrisini AD-dən AD'-ə sürüşməsi göstərilmişdir.

Şəkil 23.7. Vergilərin ixtisarının təklif üçün qısamüddətli nəticələri.

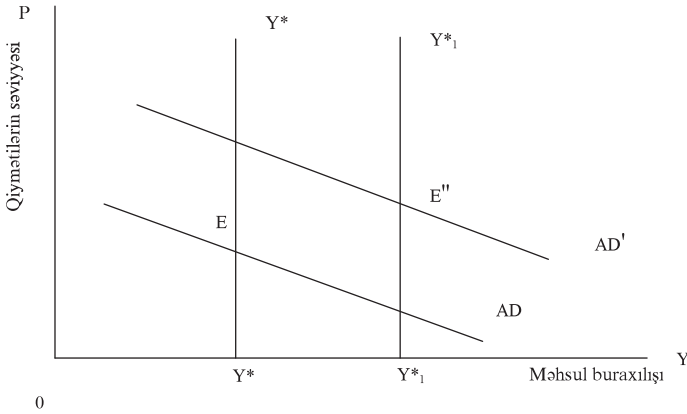
Vergilərin ixtisarı AD əyrisini sağa sürüşdürür, çünki malik olunan gəlir, yəni xərclər artır. Əgər verginin ixtisarı işçilərin ələ

aldıqları əmək haqqı artımına getmirsə, AS əyrisi aşağı və sağa sürüşür.

Vergi dərəcələrinin son həddinin azalması da iqtisadiyyatda təklifə təsir edir. Vergi hesablanmış əmək haqqı və ələ alınan məbləğ arasında fərq yaradır. Vergi dərəcələrinin son həddi ixtisar olunduqda göstərilən fərq azalır. Bu halda əsas məsələ ixtisar edilmiş verginin işçilərin ələ aldıqları əmək haqqının artması və firmada əməyin ödənilməsi məsrəflərinin ixtisarı arasında necə bölüşdürülməsidir.

Burada iki kənar hal mövcud ola bilər. Birinci halda, işçilər verginin ixtisarından alınan bütün məbləği ələ alınan əmək haqqı artımı kimi ala bilərlər. Onda firmanın əməyə məsrəfləri dəyişmir, ancaq vergi çıxılmaqla əmək haqqı yüksəlir. İkinci halda, işçilər verginin ixtisarında heç nə almırlar, artım tamamilə firmalarda qalır. Firma indi daha aşağı əmək haqqı ödəyir. Lakin real situasiyada isə cavab bu iki kənar hallar arasında olur. Deməli, ələ alınan əmək haqqı bir qədər artacaq, firmaların verdiyi əmək haqqı isə bir qədər azalacaqdır. Şəkil 23.7-də verginin ixtisarının bir hissəsi firmanın əməyə məsrəflərin azaldılmasına yönəldildikdə istehsal həcmi və qiymətlərlə nə baş verdiyi göstərilmişdir. Əgər firma əməyə məsrəfləri ixtisar edirsə, qısamüddətli məcmu təklif əyrisi aşağı AS' vəziyyətinə sürüşür. Məhsul vahidi üzrə işçi qüvvəsinə məsrəflər azaldıqda firma həmin həcmdə məhsulu daha aşağı qiymətlə təklif etməyə hazırdır. Yeni qısamüddətli müvazinətlik AD' və AS'-in kəsişmə nöqtəsi E'-dir. Qısamüddətli dövrdə istehsal həcmi artmalıdır, qiymətlərin səviyyəsi isə arta və ya azala bilər. Vergilərin ixtisarının qiymətin səviyyəsinə təsiri onun hansı hissəsinin əməyin ödənilməsi məsrəflərinin azaldılmasına yönəldilməsindən asılıdır. İşçi qüvvəsinə məsrəflərin ixtisarının ölçüsü nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər AS əyrisi aşağı sürüşür. Bu halda iqtisadi artımın müşahidə edilməsinə baxmayaraq, o, qiymətlərin artmasına mane olur. Vergilərin ixtisarının qiymətlərə təsiri eyni zamanda onun tələbə təsirindən, yəni AD əyrisinin nə qədər sağa sürüşməsindən asılıdır.

Vergilərin ixtisarının uzunmüddətli nəticələrini təyin etmək üçün əmək bazarına müraciət edək. Vergilərin ixtisarı o deməkdir ki, real əmək haqqının hər hansı səviyyəsində işçilər və potensial işçilər daha çox saat əmək təklif etmək istəyirlər. Nəticə etibarilə ilə məşğulluğun müvazinətli səviyyəsi yüksəlir və tam məşğulluq şəraitində potensial istehsal həcmi artır. Bunu məcmu təklif əyrisinin Y^* - dən Y_1^* - dək sürüşməsinə əks olunmuş 23.8 şəkildən daha aydın görmək olar.

Şəkil 23.8. Vergilərin ixtisarının uzunmüddətli nəticələri.

İqtisadiyyatda həm təklif, həm də tələbə vergilərin ixtisarının təsirini əks etdirən yeni uzunmüddətli müvazinətlik E'' nöqtəsidir. Biz qiymətlərin artması və azalmasını dəqiq təyin edə bilmirik, lakin potensial istehsal həcmində yüksək olması tam aydındır.

Əgər AD əyrisi çox sürüşsə, onda yeni müvazinətlikdə qiymətlərin səviyyəsi yuxarı olacaqdır. Belə vəziyyət istehlakçı son meyl yüksək, tələb multiplikatoru böyük olduqda mövcud olur. İstər tələb, istərsə də təklifə təsir edən vergilərin ixtisarı misal göstərir ki, o, investisiyaların sıxışdırılmasına səbəb olur. Əgər vergilərin ixtisarı potensial istehsal həcmində daha sürətlə təsir edərsə, onda ev təsərrüfatlarının artan istehlakı və firmaların artan investisiya xərcləri üçün daha çox məhsul olması imkanı yaranır.

Beləliklə, bu azalma və artmalardan ibarət olan iqtisadi dövr iqtisadiyyata təsir edən çoxlu sayda müxtəlif şok hadisələrin, eləcə də müvazinətliyin pozulmasının nəticəsidir.

Əsas anlayışlar

İqtisadi dövr.

Makroiqtisadi dinamika.

İşçi qüvvəsinin işdə saxlanması.

Əmək haqqının dövrü komponenti.

Qısamüddətli məcmu təklif.

Uzunmüddətli məcmu təklif.

Sıxışdırma.

Vergilərin ixtisarı təklifin artması amili kimi.

Özünü yoxlama sualları.

1. İqtisadi dövr və onun səbəbləri.
2. Əmək bazarı və əmək haqqının davranışı.
3. Məcmu təklifə təsir edən amillər.
4. Sıxışdırma effekti.
5. Vergilərin təklifə təsiri mexanizmi.

24. İşsizlik, formaları və tənzimlənməsi.

24.1. İşsizliyin formaları və onun ölçülməsi.

24.2. Təbii işsizlik səviyyəsi. Oukən qanunu.

24.3. İşsizliyin davamiyyəti və ixtisarı.

24.1. İşsizliyin formaları və onun ölçülməsi.

İşsizlik makroiqtisadi problem olub, hər bir insana bir başa və qüvvətli təsir göstərir. İşin itirilməsi əksər insanlar üçün həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi olub, onlara psixoloji təsir edir.

İşsizliyin səviyyəsinin ölçmək üçün ilk növbədə cari əmək haqqı səviyyəsində nə qədər adamların işləmək istədiyini, lakin həqiqətdə işinin olmadığını müəyyən etmək lazımdır. Əksər ölkələrdə son həftəni işləyən məşğul olan sayılır. **Son həftəni işləməyən və son dörd həftə ərzində iş axtarmış adam işsiz sayılır.** Əlbətdə işsizliyin təyinində müəyyən qusurlar vardır. Belə alınır ki, məzuniyyətdə olan, xəstə olan, pis havaya görə əvvəlki həftəni işləyə bilməyən məşğul olan sayılır. Yeni iş yerində 30 gündən sonra işə başlamağı gözləyən işsiz sayılır.

İşsizliyin təyinində mövcud olan qüsurlara baxmayaraq, onun əsas məqsədi aydındır: ona uyğun olaraq işləmək istəyən və onun işləməyə hazır olması iş axtarma söyi ilə təsdiq edilirsə, o, işsiz sayılır.

İşsizliyin **friksion, struktur və dövrü (tsiklik)** əsas növləri fərqləndirilir.

Friksion işsizlik işin axtarışı və gözlənilməsi ilə əlaqədardır. Belə işsizlik müvafiq ixtisas və fərdi üstünlüklərə malik olan şəxslərin iş yeri axtarışında müəyyən vaxtın tələb edilməsi ilə bağlıdır. İş yerlərinə vakansiyalar və namizədlər haqqında informasiya təkmil deyil və onun yayılması üçün müəyyən vaxt lazımdır. İşçi qüvvəsinin ərəzi üzrə yerdəyişməsi də ani müddətdə ola bilməz. İşçilərin müəyyən hissəsi profesional maraqların, yaşayış yerlərinin və i.a. dəyişməsi nəticəsində öz xahişi ilə işdən azad

olur. Ona görə də friksion işsizlik əsasən könüllü və qısamüddətli xarakterli olur. Bu kateqoriya işsizlər “hazır” iş vərdişlərinə malik olduqlarına görə onu əmək bazarında satmaq mümkündür. Struktur işsizlik işçi qüvvəsinə tələbin qurluşunu dəyişən istehsalda texnoloji dəyişikliklərlə bağlıdır. Bu işsizlik elmi - texniki tərəqqi nəticəsində peşəsi “köhnəlməmiş” və ya iqtisadiyyatda daha az lazım olan şəxslər arasında mövcud olur. Struktur işsizlik ən çox məcburi və uzunmüddətli xarakterlidir. Çünki bu kateqoriya işsizlərin satmaq üçün “işə hazır” vərdişləri yoxdur, iş yerlərinin alınması profesional yenidən hazırlıqla bağlıdır, bəzi hallarda yaşayış yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədardır. Friksion və struktur işsizliklərinin birləşməsi ümumi milli məhsulun potensial səviyyəsinə uyğun olan işsizliyin təbii səviyyəsini və ya tam məşğulluq şəraitində işsizlik səviyyəsini təşkil edir.

Bir sıra iqtisadçılar struktur dəyişikliklərlə yaranmış işsizliyə “təbii” terminin istifadə edilməsini qəbul edilməz sayırlar. Ona görə də makroiqtisadi ədəbiyyatda NAIRU (Non - Accelerating - Inflation Rate of Unemployment) termini geniş istifadə olunur ki, o da həmin dayanıqlı işsizlik səviyyəsinin inflyasiyanın stabilləşməsinə diqqəti cəlb edir.

Dövrü işsizlik faktiki işsizlik səviyyəsinin təbiidən kənarlaşmasını əks etdirir. Bu işsizlik forması sənaye tsiklinin tənəzzülü, istehsal sahələrində işçi qüvvəsinə tələbin aşağı səviyyədə olması nəticəsində yaranır. Dövrü azalma zamanı dövrü işsizlik friksion və struktur işsizlikləri tamamlayır, dövrü yüksəliş zamanı isə dövrü işsizlik olur.

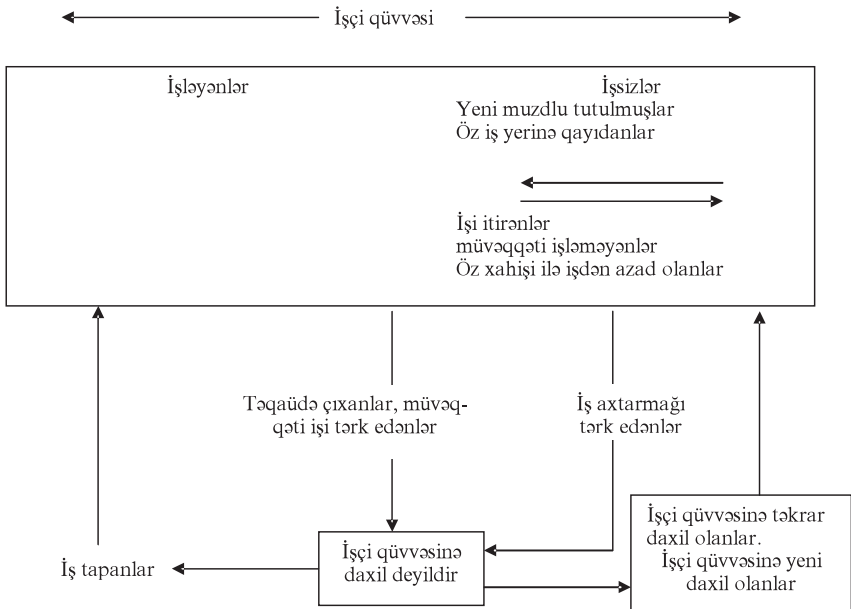
Qeyd etməliyik ki, işsizliyin faktiki və təbii səviyyələrinin hesablanmasında çətinlik ayrı-ayrı şəxslərin məşğul olan və ya işsizlərə aid edilməsi meyarlarının kifayət dərəcədə dəyişgən olmasıdır. İşçi qüvvəsinin sayı vaxtla əlaqədar dəyişdiyinə görə işsizlik, bir qayda olaraq, nisbi kəmiyyətlə ölçülür.

İşsizlik norması - işsizlərin sayının məcmu işçi qüvvəsinin sayına nisbətinin faizlə ifadəsidir.

$$\text{İşsizliyin səviyyəsi} = \frac{\text{İşsizlərin sayı}}{\text{məcmu işçi qüvvəsinin sayı}} \times 100\% \quad (24.1)$$

Beləliklə, əgər bir adam işsiz, üç nəfəri isə məşğuldursa, onda məcmu işçi qüvvəsi dörd nəfər təşkil edir, deməli işsizlərin payı 25% [(1/4x100)] təşkil edir.

Qeyd edək ki, işsizlik statistikasını insanı üç qrupdan birinə məşğul olan, işsiz və məcmu işçi qüvvəsindən kənar olana aid edir. Bu şəkil 24.1-dən daha aydın göstərilmişdir.

Şəkil 24.1. Əmək bazarının vəziyyəti və onda axınlar.

İşləyənlər (məşğul olanlar) və işsizlər birlikdə məcmu işçi qüvvəsini təşkil edirlər. Şəkil 23.1-dən görünür ki, işsiz olmaq üçün işi itirməyin üç üsulu mövcuddur. Birincisi, firmanın bağlanması nəticəsində işçinin işdən çıxarılması. İkinci halda işçi müvəqqəti olaraq işdən kənarlaşdırılır. Bu halda işsiz ümid edir ki, o, əvvəlki işinə qayıdacaq, iş verən isə onu yenidən işlə təmin

etmək imkanına malik olacaqdır. İşsiz olmanın üçüncü üsulu öz xahişi ilə işdən getməkdir.

İnsanlar işsizlərin tərkibinə yalnız məşğul olanlardan deyil, eləcədə işçi qüvvəsindən kənardan daxil olur. Məcmu işçi qüvvəsinin tərkibinə daxil olmayanlara yeni yetmələr və ya işçi qüvvəsinə yenidən daxil olanlar aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, işçi qüvvəsinə daxil olmaq və ondan çıxmaq iki kanal vasitəsilə həyata keçirilir: insanlar işdən gedərək, ya işsiz olur, ya da işçi qüvvəsinə tamamilə tərk edir. Tədqiqatlar göstərir ki, öz miqyasına görə bu kanallar bərabər qiymətlidir, iş tapanlar və işçi qüvvəsinə tərk edənlərin sayı bərabər olur. Deməli, işsizlərin sırasını tərk edənlərin yarısı iş tapırlar, digər yarısı isə eyni zamanda məcmu işçi qüvvəsinədə tərk edərək, iş axtarmağı dayandırırırlar. Əlbəttə sonuncuların əksəriyyəti iki və ya üç aydan sonra yeni işsizə çevirilir və ya iş tapırlar. Ayrı -ayrı istiqamətlər üzrə intensivlik müxtəlifdir. Fərz etmək olar ki, yerdəyişmələrin ən böyük hissəsi məşğul olanlar və işsizlik arasında baş verir. Əgər işsizlərin sırasına çox insanlar daxil olursa, onda işsizlik norması (səviyyəsi) yüksəlir. İşsizlik azalma dövrlərində artır, yüksəliş və iqtisadi fəallıq artdıqda yüksəlir. İqtisadi dövrün gedişində işsizliyə iş yerlərinin ixtisarı üstün təsir göstərir. İş yerlərinin ixtisarı tənzül dövründə kəskin artır, yüksəliş dövründə isə azalır.

24.2. Təbii işsizlik səviyyəsi. Ouken qanunu.

Əgər işsizliyin səviyyəsi dəyişmirsə, yəni əmək bazarı dayanıqlı vəziyyətdədirsə, onda işə qəbul edilənlərin sayı işdən azad edilənlərin sayına bərabər olmalıdır. Deməli, işsizliyin səviyyəsi işə düzəlmə və işdən azad olma səviyyə göstəricilərindən asılıdır. İşdən azad edilənlərin sayı nə qədər yüksək olarsa, işsizlik səviyyəsi də o qədər yüksək olacaqdır. İşə düzəlmə səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, işsizlik o qədər aşağı olacaqdır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, sıfır işsizlik real deyil, mənasızdır. Bəs onda işsizliyin hansı səviyyəsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur?

Bu suala cavab vermək məqsədilə iqtisadçılar “təbii işsizlik norması” anlayışını təklif etmişlər.

Təbii işsizlik norması - iqtisadiyyatda tam məşğulluq səviyyəsinə uyğun olan işsizlərin payıdır.

Əlbəttə tam məşğulluq şəraitində işsizliyin olması ideyası qəribə olsada, yada salmaq lazımdır ki, iqtisadiyyat dəyişir, yeni iş yerləri yaradılır, köhnələr ləğv olunur, insanlar əmək bazarını doldurur və onu tərk edir. Bu onunla əlaqədardır ki, həmişə işi olmayan və onu axtaran vardır. Bu halda iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin əhəmiyyəti yoxdur. Əgər işsizliyin faktiki payı məqsədə uyğun normaya bərabərdirsə, iş axtaran insanlar bir qayda olaraq, qəbul edilə bilən vaxt dövründə isə kifayət dərəcədə tez tapır. İşsizlik normasının yüksəlməsi işsizlərin əziyyətinin artmasına, bu normanın azalması isə əmək haqqının inflyasiyasına səbəb olur, çünki sahibkar əmək haqqının cari səviyyəsində lazım sayda işçi tuta bilmir. Əgər siyasətçilər işsizlik və inflyasiya haqqında narahat olurlarsa, səmərəli siyasətin məqsədi faktiki işsizlik normasını onun təbii ölçüsünə yaxın səviyyədə saxlanması olmalıdır. Baxmayaraq ki, təbii işsizlik normasının təyini nəzəri cəhətdən heç bir çətinliyə malik deyildir, onun təcürbədə nə olduğunu anlamaq bəzən çətindir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii işsizlik səviyyəsi (NAİRU) ölkədə əvvəlki 10 ildə faktiki işsizlik səviyyəsi (və ya daha uzunmüddətli dövrdə) və sonrakı 10 ildəki (inflyasiya səviyyəsinin gözlənilən dinamikasını nəzərə almaqla proqnoz qiymətləndirilməsi istifadə olunur) səviyyələrinin orta kəmiyyətinə görə təyin olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, ABŞ - da) müvafiq monitoring əldə etmək məqsədilə əmək nazirliyinin statistika idarəsi hər ay 60 min ailənin məşğulluğa münasibəti üzrə seçmə sorğu aparır. Lakin statistik xətlər qaçılmaz olur, məsələn, fəal iş axtarmayan şəxslər işsizliyə görə müavinət almaq üçün anketdə iş axtarmaqla məşğul olduğunu qeyd edə bilərlər. Nəticə etibarlı ilə həm faktiki, həm də təbii işsizlik səviyyəsi yüksəldilmiş olacaq.

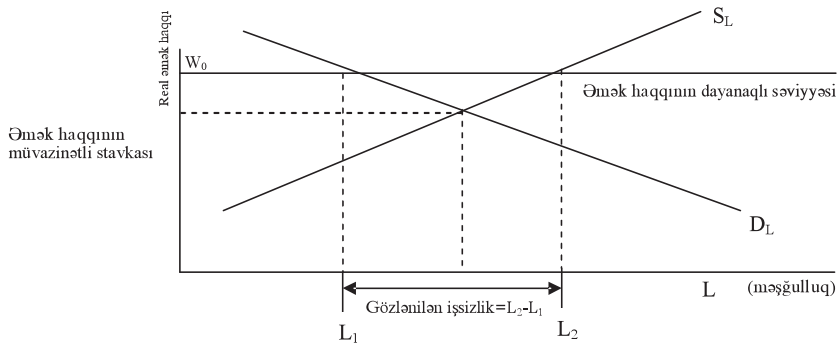
dır. Dtgər tərəfdən, “kölgə” iqtisadiyyatında məşğul olanlar özlərini işsiz adlandırırlar, nəticədə sektorda “kölgə” - nin payı çox olduqca, işsizliyin səviyyəsi o qədər yüksək olacaqdır. Sonuncu keçid dövrünün iqtisadiyyatı üçün daha çox aktualdır. Burada “kölgə” biznesi ilə məşğul olanların payı iqtisadiyyatda adekvat statistik monitorinqin olmaması, əmək bazarında infrastrukturun inkişaf etməməsi, “gizli” işsizliyin dövlət xərclərinin nisbi stabiliyi amili kimi saxlanılması və sosial riskin azalması ilə birləşir. Ona görə də keçid iqtisadiyyatlarında işsizlik səviyyəsinin hesablanması çox hallarda ekspert qiymətləndirilməsi xarakteri alır.

Təbii dayanıqlı işsizlik səviyyəsinin mövcudluğunun əsas səbəblərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. İşsizliyin sığortası sistemi şəraitində işin axtarışı vaxtının artması. İşsizlik müavinətinin ödənilməsi tez işə düzəlməyə stimulu aşağı salır - müvafiq işin axtarışı vaxtı, ona hazırlıq vaxtı və i. a. artır. Uzunmüddətli perspektivdə o, iş yerlərinin və işçi qüvvəsinin strukturlarının dahada balanslaşdırılmasına nail olmağa imkan yaradır. Eyni zamanda işsizliyə görə müavinətlər və onların ödənilmə müddətlərinin yüksəldilməsi işsizlərin sayının artmasına və səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu problemin həlli aləti əmək bazarı infrastrukturuna (kadrların yenidən hazırlanması, onların profesional mobilliyinin artırılması, vakansiyalar haqqında informasiyanın təkmilləşdirilməsi və i.a.) dövlət investisiyalarının qoyuluşudur. Qısamüddətli dövrdə məşğulluğun tənzimlənməsi proqramının maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsinin yükünü artıra bilər, lakin artıq orta müddətli perspektivdə o, təbii işsizlik səviyyəsini aşağı salmağa imkan verəcəkdir.

2. Əmək haqqının dayanaqlığı (sərtliyi) “gözləmə işsizliyini” meydana çıxarır.

Gözləmə işsizliyi real əmək haqqı səviyyəsinin onun müvazinətli kəmiyyətindən artıq olması nəticəsində yaranır. Bunu 24.2 şəkildən daha aydın görmək olar.

Şəkil 23.2. Gözlənilən işsizlik.

Əmək haqqının “dayanaqlığı” iş yerlərinin nisbi çatışmazlığına gətirib çıxarır: işçilər ona görə işsiz olurlar ki, əmək haqqının mövcud W_0 səviyyəsində L_2 əməyə təklif L_1 əməyə tələbdən yüksəkdir və insanlar sadəcə olaraq əməyin ödənilməsinin fiksə olunmuş stavkasında iş almaq imkanını gözləyirlər. Əmək bazarının qeyri-müvazinətli vəziyyətdə “donması” aşağıdakılarla əlaqədardır:

- minimum əmək haqqının qanunvericiliklə təyini, onun sərbəst dəyişməsinə məhdudlaşdırır. Minimum əmək haqqının məhdudlaşdırıcı təsiri, işçi qüvvəsinin tərkibində gənclər, qadınlar və az ixtisaslı əməyə malik şəxslərin xüsusi çəkisi yüksək olduqda, daha nəzərə çarpandır. Çünki həmin işçi kateqoriyalarının müvazinətli əmək haqqı stavkası qanunvericiliklə təyin olunmuş minimumdan aşağıdır.

- həmkarlar ittifaqı ilə kollektiv və fərdi əmək müqavilələrində əmək haqqının səviyyəsinin fiksə olunması.

- ixtisaslı işçi qüvvəsini itirilməsi; kadrların ümumi axının artması, əmək məhsuldarlığının, əmək intizamı və mənfəətin aşağı düşməsi riski ilə əlaqədar olaraq firmaların əmək haqqının səviyyəsini azaldılmasında maraqlı olmamaları.

Qeyd etməliyik ki, müxtəlif demoqrafik qruplarda işsizliyin səviyyəsi müxtəlifdir. Belə ki, digər yaş qruplarına nisbətən gənclər arasında işsizliyin səviyyəsi yüksəkdir.

Uzunmüddətli dövrdə təbii işsizlik səviyyəsinin artması tendensiyası aşağıdakılarla əlaqədardır:

- işçi qüvvəsinin tərkibində gənclərin payının artması;
- işçi qüvvəsinin tərkibində qadınların payının artması;
- iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri;

Əmtəə və xidmətlərin istehsalında məşğul olanlar iştirak edirlər, işsizlər isə iştirak etmirlər. Ona görə də fərz etmək olar ki, işsizliyin səviyyəsinin artması real ümumi milli məhsulun həcmi-nin azalmasına səbəb olur. Bu mənfi asılılığı amerikan alimi Ar-tur Ouken tədqiq etmişdir.

Ouken qanununa görə real UMM-un illik 2,7% artımı işsizliyin səviyyəsini sabit səviyyədə saxlayır. Real UMM-un hər bir əlavə 2 faizli artımı işsizlərin payını bir faiz azaldır. Uyğun olaraq UMM-un artım tempinin hər iki faiz ixtisarı, işsizlik normasını bir faiz artırır. Ouken qanunu işsizliyin səviyyəsinin dəyişməsinə ümu-mi milli məhsulun dəyişməsi ilə əlaqələndirməyə imkan verir:

$$\frac{Y}{Y^*} = \frac{U}{U^*} \quad (24.2)$$

Burada,

Y - istehsalın faktiki həcmi;

Y* - potensial UMM;

U - işsizliyin faktiki səviyyəsi;

U* - işsizliyin təbii səviyyəsi;

- UMM-un dövrü işsizliyin dinamikasına empirik həssaslıq əmsali.

Əgər işsizliyin faktiki səviyyəsi təbiidən 1% yuxarıdırsa, onda istehsalın faktiki həcmi potensial səviyyədən % aşağı olacaqdır.

əmsali empirik yolla təyin olunur və ölkələr üzrə müxtəlifdir. Bəzən onun kəmiyyəti 2 - 3 arasında dəyişir, bu isə dövrü işsizliklə bağlı olaraq UMM - də əhəmiyyətli itgiləri əks etdirir. Deməli, qanunda iki hissə mövcuddur.

Birincisi, UMM - un müəyyən artımı lazımdır ki, işsizliyin səviyyəsinin artmasına imkan verilməsin. Hər il işçi qüvvəsinin sayı artır, onlardan istifadə bu halda daha məhsuldar olur. Bu sə-

bəbdən ildə real UMM-un artımı 2,5-dən 3%-dək olmalıdır ki, yeni iş yerləri yaradılsın və bu işə işsizliyin əvvəlki səviyyədə saxlaya bilsin.

Qanunun ikinci hissəsi işsizlərin payının UMM-un artım tempinin əlavə variasiyasından asılı olaraq dəyişməsinə təsvir edir. Daha sürətli artım işsizliyi ixtisar edir, artım tempinin nisbi azalması isə onların payını yüksəldir. Əgər artım tempi 3%-dən 5%-dək yüksəlsə, işsizlərin payı təxminən 1% azalır. Öz növbəsində artım normasının 4-dən 2%-ə düşməsi işsizlərin payını 1% artırır.

Ouken qanununun ən vacib aspekti onun ikinci hissəsi, yəni 2:1 nisbətidir. Məhz 2:1 nisbəti göstərir ki, işsizlik problemini həll etmək üçün iqtisadi artım necə olmalıdır. Tutaq ki, işsizlərin payı 8%-dir, müdiriyyət isə istəyir ki, bir ildən sonra o, 6% olsun. Bu o deməkdir ki, iqtisadiyyatı pul və fiskal stimullaşdırma vasitəsilə daha intensiv inkişafa məcbur etmək lazımdır. Bəs onda iqtisadi inkişaf nə qədər sürətli olmalıdır? İl ərzində işsizlik 2% azalmalıdır. Bu halda hökumət gələn ili real UMM-un artımının 6,7% tempini təmin etməlidir. Bundan 2,7 punktu-işsizliyin əvvəlki ildəki səviyyəsini saxlamaq və 4-i isə onun səviyyəsini 2 punkt aşağı salınması üçün lazımdır.

Ouken qanunu nəzərdə tutur ki, işsizlik norması sürətli və ya asta kumulyativ iqtisadi artımın nəticəsidir. İşsizliyin payının artması bir neçə il asta artım və ya azalmanın nəticəsi olub, onu azaltmaq üçün uzunmüddətli intensiv artım tələb olunur. Yüksək işsizliyi tez ləğv etmək mümkün deyildir, çünki yeni iş yerlərinin yaradılması və onların doldurulmasına vaxt lazımdır.

24.3. İşsizliyin davamiyyəti və ixtisarı.

İşsizliyin davamiyyəti adamın işsiz qalma müddətidir. Bu anlayışın mahiyyətini qiymətləndirmək üçün işsizliyin 5%-li səviyyəsində iki kənar situasinyaı nəzərdən keçirək. Tutaq ki, birinci halda il ərzində işçi 5% müddətdə, yəni 2,5 həftə işsiz olur. İkinci hal birincinin tam əksidir. Bu halda işçi qüvvəsinin 5%-i bütün il

ərzində işsiz olur. Birinci halda işsizlik kütləvi xarakter daşıyır, lakin onun orta davamiyyəti kiçikdir. İkinci halda işsizliyin davamiyyəti yüksəkdir, lakin nisbətən az insanlar işsizdirlər. Deməli, birinci halda işsizlik qısamüddətli xarakterlidir. İkinci halda isə uzunmüddətli xarakterli, yəni gözləmə işsizliyidir. İşsizliyin ümumi davamiyyəti qısamüddətli və uzunmüddətli işsizliklərin davamiyyətindən asılıdır. İşsizliyin davamiyyəti məlumatları dövlət siyasətinin işlənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər məqsəd işsizliyin səviyyəsinin əhəmiyyətli ixtisarı ilə bağlıdırsa, onda siyasət uzunmüddətli işsizliyə istiqamətləndirilməlidir, çünki o, işsizliyin ümumi davamiyyətinə ən çox təsir edir. Lakin bu halda siyasət dəqiq ünvanlanmalı, çünki uzunmüddət işləməyənlər bütün işsizlər içərisində azlıq təşkil edirlər.

Qeyd edək ki, əgər hər bir adam il ərzində qısa müddətdə işsiz olarsa, bu cəmiyyət üçün ciddi sosial problem törətməz. Lakin işsizliyin əksər hissəsi uzunmüddətli, yəni məcmu işçi qüvvəsi tərkibində işin olmamasından daima əziyyət çəkən insanlar qrupu mövcud olduqda, işsizliyə görə müavinət tətbiq edilməlidir. İşsizlərin düşükləri iqtisadi müsibətlərin dərəcəsi, işsizliyə görə ödənilən müavinətin ölçüsündən çox asılıdır. Müəyyən vaxt dövründə işi olmuş, onu itirmiş işçilər sığorta və ya işsizlik müavinət hüququna malikdirlər, onun ödənilmə davamiyyəti onların iş tapmaq söylərinin təsdiq etmə müddətindən asılıdır. Müavinət işsizliyin 26 həftəsi üzrə ödənilir, onun səviyyəsi və ödənilmə davamiyyəti fərqlənir. Azərbaycan Respublikasının əhalinin məşğulluq qanununa uyğun olaraq, vətəndaşlar işsiz kimi məşğulluq xidmət idarəsində qeydə alındıqları andan işə düzəlmə məsələsi həll edilənədək aşağıdakı məbləğdə işsizlik müavinəti təyin edilir:

- Ümumi iş stajı 10 il və daha çox olduqda: ilk 13 həftə-axırınıcı iş yerindəki orta aylıq qazancın 70%-i, sonrakı 13 həftə-55%-i miqdarında.

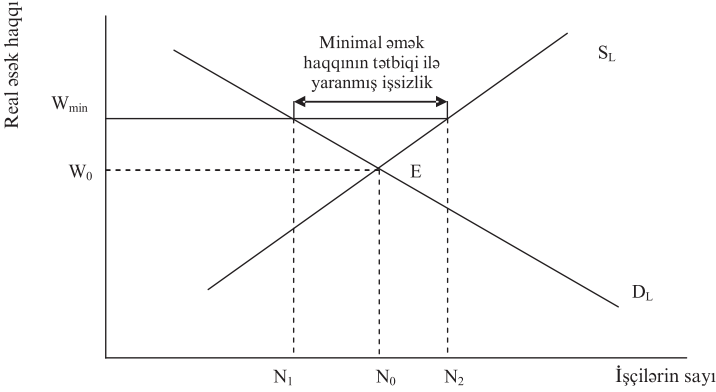
Bütün bu hallarda işsizlik müavinətinin məbləği minimum əmək haqqından az olmamaqla, eyni zamanda, həmin ərazidəki orta qazancdan da çox olmamalıdır. İşsizlər maddi çətinliklərlə

yanaşı əhəmiyyətli mənəvi məsrəflərə məruz qalırlar. İşsizliyin ixtisarı məsələsinə baxdıqda iqtisadiyyatda azalma ilə bağlı işsizliklə tam məşğulluq şəraitində mövcud olan təbii işsizliyi fərqləndirmək lazımdır. Azalma nəticəsində baş verən dövrü işsizlik real UMM - u aşağı düşməsinə səbəb olur. Deməli, dövrü işsizlik sadəcə olaraq resursların artıq məsrəfini xarakterizə edir.

İşsizliyi ixtisarından alınan səmərəyə iki baxış mövcuddur. Birincisi, işsizlər çoxlu asudə vaxta malikdirlər. İşləmək istəməyənlər üçün bu çox yaxşıdır. Lakin əksər insanlar özlərini faydalı hiss etmək istəyirlər, ona görə də işləməyə üstünlük verirlər. İkincisi, azalma ilə əlaqədar işsizliyi həmişə itgiyə aid etmək düzgün olmaz, çünki o, iqtisadiyyatda real dəyişikliklərlə bağlıdır. Məsələn, neftin qiymətinin kəskin artması nəticəsində iqtisadiyyatda istehsalın strukturu və məşğulluq dəyişə bilər. İşsiz olan insanlar faydalı ola biləcəkləri yeri axtaracaq, yəni mühüm misyanı yerinə yetirə bilərlər.

Lakin iqtisadi siyasətin köməyi ilə məhsul buraxılışı və işsizliyi dəyişmələrdən qorumaq mümkün olsaydı, iqtisadiyyat daha yaxşı vəziyyətdə olardı.

Yuxarıda qeyd etdik ki, işsizliyin təbii səviyyəsində insanlar onları təmin edən iş axtarırlar. Lakin əhalinin bəzi qruplarında xüsusi ilə gənclər arasında işsizliyin səviyyəsi çox yüksəkdir. Ona görə də təbii işsizlik səviyyəsinin ixtisarı siyasəti gənclər arasında işsizliyin aşağı salınmasına yönəldilməlidir. Qeyd edək ki, gənclər arasında işsizliyin səbəbi minimal əmək haqqının rolu çox ziddiyyətlidir. Mikroiqtisadiyyatın minimal əmək haqqı üzrə postulatlarına uyğun olaraq o səmərəlidirsə, işsizlik norması artırmalıdır. Bunu aydın müşahidə etmək məqsədilə 24.4 şəkilli nəzərdən keçirək.

Şəkil 24.4. Minimal əmək haqqının məşğulluq və işsizliyə təsiri.

Minimal əmək haqqı olmadıqda, məşğulluq və əmək haqqının səviyyəsi tələb və təkliflə təyin olunur. Onda məşğulluq N_0 , real əmək haqqı isə W_0 səviyyəsində olur.

E nöqtəsində göstərilən müvazinətlik təbii işsizlik normasına uyğundur. $W_{\min}$ minimal əmək haqqı tətbiq edilir. Deməli, minimum əmək bazarında müvazinətlik saxlanılan əmək haqqından yüksəkdir. Onda sahibkarlar N_0 səviyyəsindən az muzzdlu işçi qəbul etmək istəyirlər. Lakin $W_{\min}$ əmək haqqında işləmək istəyən işçilərin sayı E müvazinətlik nöqtəsinə nisbətən çoxdur. Ancaq sahibkarlar yalnız N_1 işçi tutacaqlar. Beləliklə $N_2 - N_1$ bərabər olan əlavə işsizlik yaranır. Deməli, minimal əmək haqqı işsizliyi artırır və məşğulluğu ($N_0 - N_1$) qədər ixtisar edir.

Əgər minimal əmək haqqı müvazinətli səviyyədən aşağı olsa idi, o sadəcə olaraq qeyri-səmərəli olardı. Real təcrübədə çoxlu müxtəlif peşələr mövcuddur. Onlardan bəziləri, xüsusilə təcrübəli, ixtisaslı işçilərin əməyini tələb edənlərdə müvazinətli əmək haqqı bütün iqtisadiyyatda tətbiq edilmiş minimal səviyyədən yüksəkdir. Digərləri üçün əksinə,. Bu səviyyə onların məşğul olması üçün əmək haqqının səviyyəsindən yüksək ola bilər. Minimal əmək haqqının əmək bazarında orta əmək haqqına nisbətən azalması nəticəsində onun gənclərin işsizliyinə təsiri zəifləyəcəkdir. Lakin qeyd etməliyik ki, minimal əmək haqqı bütün ha-

mıya pis təsir göstərmir. Bu qanun olmasa idi, məşğul olanlar yüksək gəlir ala bilməzdilər. Minimal əmək haqqı olmazsa, onlar W_0 əmək haqqı alardılar, bu qanun qüvvədə olduqda isə $W_{\min}$ alırlar. Beləliklə, minimal əmək haqqı heç də bütün işçilərin vəziyyətini pisləşdirmir.

Əsas anlayışlar.

Friksion işsizlik.

Struktur işsizlik.

Dövrü işsizlik.

İşsizlik norması.

Müvəqqəti olaraq işdən kənarlaşdırılanlar.

Öz xahişi ilə işdən azad olanlar.

Təbii işsizlik norması.

Minimal əmək haqqı.

Məcmu işçi qüvvəsi.

Ouken qanunu.

İşsizliyin davamiyyəti.

İşsizliyə görə müavinət.

Özünü yoxlama sualları.

1. İşsizliyin səbəbləri və növləri.
2. Təbii işsizlik norması.
3. Ouken qanunu.
4. İşsizliyin davamiyyəti və ixtisar mexanizmi.
5. Minimal əmək haqqı və məşğulluq.

25. İnflyasiya: səbəbləri, növləri və idarə edilməsi.

- 25.1. *İnflyasiyanın mahiyyəti, səbəbləri.*
- 25.2. *İnflyasiyanın növləri, ölçülməsi və göstəriciləri.*
- 25.3. *Pul, büdcə kəsiri və inflyasiya.*
- 25.4. *İnflyasiya və işsizliyin qarşılıqlı əlaqəsinin Fillips ayrısı və onun qüsurları.*
- 25.5. *İnflyasiyanın nəticələri.*
- 25.6. *İnflyasiyanın tənzimlənməsi.*

25.1. *İnflyasiyanın mahiyyəti, səbəbləri.*

Uzunmüddətli inflyasiya problemi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmışdır. O, bazar iqtisadiyyatının xəstəliyi olan dövrü böhranları əvəz etmişdir. **İnflyasiya - pulun qiymətdən düşməsi, onun alıcılıq qabiliyyətinin azalmasıdır.** Başqa sözlə, inflyasiya qiymətlərin orta (ümumi) səviyyəsinin dayanıqlı artma tendensiyasıdır. İnflyasiya şəraitində qiymətlərin müxtəlif növləri qeyri - bərabər dəyişir: bir qism qiymətlər sürətlə yüksəlir, digərləri yavaş artır, üçüncüləri isə dəyişməz qalır.

Deflyasiya-qiymətlərin orta (ümumi) səviyyəsinin dayanıqlı aşağı düşmə tendensiyasıdır. Qeyd edək ki, inflyasiyanın əsasını bir deyil, bir neçə qarşılıqlı əlaqəli səbəblər təşkil edir. O, nəinki qiymətlərin artması, yəni açıq, qiymət inflyasiyasında təzahür edir, eləcədə gizli, yəni ilk növbədə əmtəələrin çatışmaması, keyfiyyətin pisləşməsində özünü göstərir.

Əlbəttə, qiymətin hər cür artması inflyasiya deyildir. Qiymət məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yanacaq - xammal resurslarının hasilatı şəraitinin pisləşməsi, ictimai tələbatların dəyişməsi hesabına arta bilər. Deməli, qeyd edilən hallar inflyasiya prosesi deyil, ayrı -ayrı əmtəələrin qiymətinin haqlı olaraq artırıl-

masıdır. Məsələn, daha qənaətli mühərrikli, beynəlxalq standartlara uyğun olan yeni avtomobillərin istehsalı buraxılış qiymətinin yüksək olmasını şərtləndirir. Çünki daha təkmilləşdirilmiş və keyfiyyətli məhsul daha çox xərc tələb edir və baha olmalıdır. Digər tərəfdən, seriyalı istehsal edilən avtomobillərin qiymətlərinin heç bir təkmilləşdirmə aparmadan, bəzən onların dayanıqlığının azaldılması şəraitində artırılması inflyasiya xarakterli haldır.

İnflyasiya öz mahiyyətinə görə mürəkkəb, ziddiyyətli və kifayət qədər öyrənilməmiş prosesdir. Qeyd edək ki, pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması və qiymətin artması bir -birilə sıx qarşılıqlı əlaqəlidir. İnflyasiya latın sözü olub, “şişmə”, yəni tədavül kanallarının əmtəə ilə təmin edilməmiş artıq kağız pullarla doldurulması deməkdir. İnflyasiyanın səbəbləri çox cəhətlidir. Adətən inflyasiyanın əsasını pula tələb və əmtəə kütləsinin ona uyğun olmaması təşkil edir. Bu halda əmtəə və xidmətlərə tələb əmtəə dövriyyəsi ölçüsündən yüksək olub, istehsalçı və tədarükçüləri məsrəflərin səviyyəsindən asılı olmadan qiymətləri artırmağa vadar edir. Tələb və təklif arasında disproporsiya, gəlirlərin istehlak xərclərindən çox olması bir sıra amillərlə əlaqədardır: büdcə kəsiri (dövlətin xərcləri gəlirlərdən çoxdur); həddindən çox investisiya (investisiyaların həcmi iqtisadiyyatın imkanlarından çoxdur); əmək haqqının istehsalın və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə nisbətən üstün artımı; əsassız dövlət qiymətlərinin qoyulması ilə tələbin ölçüsü və qurluşunda yaranmış uyğunsuzluq; və i.a. Məsələn, büdcə kəsirinin artması pul tədavülünə pis təsir göstərir, inflyasiyanı sürətləndirir.

İnflyasiyanın yaranma səbəbləri daxili və xarici ola bilər. Xarici səbəblərə xarici ticarətdən daxil olmaların ixtisarı, xarici ticarət və tədiyyə balansının mənfi saldosu aid edilə bilər.

Daxili səbəblər əsaslı xarakter daşıyır. Daxili səbəblərə aid edilə bilənlər: iqtisadiyyatın qurluşunun deformasiyası, yəni istehlak məhsulları istehsal edən sahələrin ağır sənaye sahələrinin içində geridə qalması; təsərrüfat mexanizminin qüsurları, yəni mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda praktiki olaraq əks əlaqə yox

idi, pul və əmtəə kütlələri arasında nisbətləri tənzimləyən səmərəli iqtisadi vasitələr olmamışdır; ənənəvi siyasətə çevrilmiş yüksək inkişaf tempi real resurs imkanları nəzərə almır, yəni həmin tempin təmin edilməsi üçün kapital qoyuluşu daima artırılır. Kapital qoyuluşunun səmərəliliyi aşağı düşür, bu isə iqtisadi inkişaf və cari istehsalə mənfi təsir etmişdir. Yeni texnologiyaya vəsait çatmır, yığım fondunun fasiləsiz artımı gözlənilən nəticəni verməmişdir. Problem kapital qoyuluşunun miqdarı deyil, onun səmərəliliyi, strukturudur. Onları isə yenidən qurmağa təsərrüfat mexanizminin özü mane olurdu. Qeyri - balanslaşdırma yalnız istehlak bazarında mövcud olmamışdır. Onun əsasını istehsalın özündə disproporsiyaların artması, material - maliyyə qeyri - tarazlığının dərinləşməsi, planlaşdırma sistemində və pul mexanizmində nöqsanlar, antiinflasiya tənzimlənməsinin olmaması təşkil edirdi.

İnflyasiya probleminin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, pulun miqdarını əmtəələrin miqdarına uyğunlaşdırmaq olduqca çətin-dir. Lakin istənilən miqdarda kağız pul çap etmək mürəkkəb məsələ deyil, başlıcası isə odur ki, praktiki olaraq onun dəyəri yoxdur. Bu isə pul yaratmaq hüquqi olanlar üçün böyük tamahdır. Ona görə də onlar çox “qeyri - material” pullar çap etməyə maraqlıdırlar. Puldan doyma həddi yoxdur, onun artıq istehsalı da yoxdur. Lakin pulun çoxluğu onu dəyərdən salır.

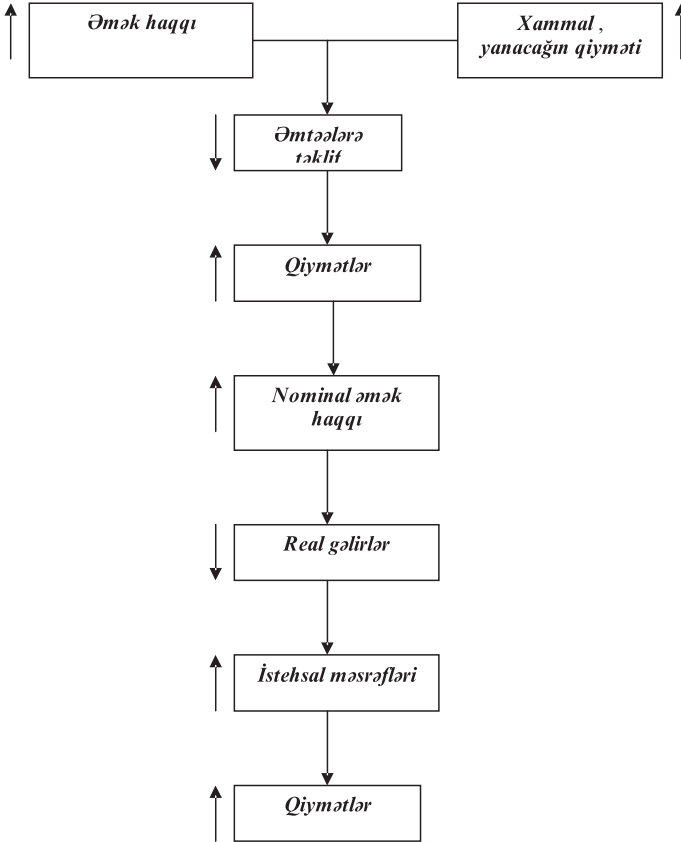
25.2. İnflyasiyanın növləri, ölçülməsi və göstəriciləri.

İnflyasiyanın iki növü fərqləndirilməlidir: tələb (istehlakçı) və məsrəf (satıcılar) inflyasiyaları. Əslində onlar inflyasiyanın bir - birilə qarşılıqlı əlaqəli, lakin bərabər əhəmiyyətə malik olmayan iki səbəbləridir. Onlardan biri tələb (alıcılarda pul vəsaitləri artıqlığı), digəri isə təklif (istehsal məsrəflərinin artması) ilə bağlıdır.

Tələb inflyasiyası nədir? O, məcmu tələbin artıqlığı ilə yaranmış inflyasiya olub, bu və ya digər səbəblərdən istehsal ona çata bilmir. (şəkil 25.1)

Şəkil 25.2. Məsrəflər inflyasiyası.

Bazarda məcmu tələb artıqlığı yoxdur, lakin əmtəələrə təklif istehsal məsrəflərinin artması nəticəsində azalır. Bu isə öz növbəsində qiymətlərin yüksəlməsinə, sonra isə inflyasiyanın yeni spiralvarı artmasına səbəb olur. Bu halda tələb deyil, məsrəflər inflyasiyasının (həm buraxılışın, həm də təklifin ixtisarına)artmasına təkan verir.

Tələb və məsrəf inflyasiyasının uyğunlaşması inflyasiya spiralını yaradır. Həmin spiral iqtisadi agentlərin artmış inflyasiya gözləmələri üçün mexanizmi rolunu oynayır. Məcmu tələbin qısamüddətli stimullaşdırılmasına yönəldilmiş vergi - büdcə və ya

pul-kredit ekspansiyası iqtisadiyyat resursların tam məşğulluq vəziyyətinə yaxınlaşdıqca, tələb inflyasiyasını yaradır. Tələb inflyasiyası şəraitində iqtisadi agentlər öz davranışlarına tədricən düzəlişlər edirlər: artan inflyasiya gözləmələrinə uyğun olaraq yeni əmək müqavilələrində nominal əmək haqqı stavkaları yüksəldilir. Bu isə orta istehsal məsrəflərinin artmasına, yəni məsrəf inflyasiyanın açılmasına gətirib çıxarır.

Qeyd edək ki, real həqiqətdə inflyasiyanın bu iki növünü bir-birindən ayırmaq çətindir. Lakin onlardan hansının qiymətlərinin inflyasiyalı yüksəlməsi generatoru kimi çıxış etməsini müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində əhalinin istehlak mallarına tələbi azalmışdır; məsrəf inflyasiyası (xammal, yanacaq, komplektləşdirici məmuların qiymətləri artmışdır) mühüm rol oynamağa başlamışdır. Lakin tələb inflyasiyasının əhalinin müəyyən qrupunun gəlirlərinin artması, maliyyə siyasətinin bəzən ardıcıl aparılmaması nəticəsində saxlanılması davam edir.

Qarşısı alın bilən inflyasiya şəraitində (əksər inkişaf etmiş Qərb ölkələri üçün xarakterikdir) məsrəf inflyasiyası öz-özünə tənzimlənməyə qadirdir: əgər xərclər artırsa, qiymətlər yüksəlir, onda əmtəələrin istehsalı və təkliflər tədricən ixtisar olunur, bu isə son nəticədə məsrəflərin artmasına mane ola bilər.

İnflyasiyanın xarakteri və proseslərin artması tempindən asılı olaraq onun **mülayim, sürətli və hiper inflyasiya tipləri** fərqləndirilir.

1. Mülayim (mötədil) inflyasiyada qiymətlərin artım tempi kiçikdir, il ərzində o, təxminən bir rəqəmli faiz təşkil edir. Bu növ inflyasiya əksər inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı mövcud olan ölkələr (ABŞ, Yaponiya və Qərbi avropa ölkələri) üçün xarakterikdir.

2. Sürətli (çapan) inflyasiya mülayim inflyasiyadan fərqli olaraq çətin idarə ediləndir. Onun artım tempi adətən iki rəqəmli ədədlə xarakterizə olunur. Belə yüksək temp 80- cı illərdə Latın Amerikasını və cənubi Asiya ölkələrində mövcud olunmuşdur. Respublikamızda 1992-ci ildə 1991-ci ilə nisbətən istehlak qiymətləri 12,1

dəfə, adambaşına gəlir isə 5,0 dəfə artmışdır. Deməli, istehlak qiymətləri əhalinin pul gəlirlərini qabaqlamışdır. Qiymətlərin çaparaq artması özünü eyni dərəcədə təzahür etdirmir və sərt qeyd edilmiş kəmiyyət parametrlərinə malik deyildir. İnflyasiya prosesləri ölkənin inkişaf səviyyəsindən, sosial - iqtisadi quruluşundan, qiymət proseslərinin oxşar olmayan tənzimlənmə mexanizmindən asılıdır.

3. Ən çox qorxu törədən hiper (ifrat) inflyasiyadır. Onun şərti həddi - qiymətin aylıq artımının 50%-dən yüksək olmasıdır. Hiper inflyasiyanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, praktiki olaraq idarə edilməyəndir. Qiymətlərin idarə edilməsində funksional qarşılıqlı əlaqə və idarəetmə vasitələri işləmir. Pul kəsən dəzgahlar tam gücü ilə işləyir, qudurmuş spekuliyasiya inkişaf edir, istehsal pozulur. Onun qarşısını almaq üçün fəvqəladə tədbirlər həyata keçirilməlidir. Lakin onunla mübarizədə heç bir eyni tədbirlər yoxdur. Əksər hallarda müxtəlif, bəzən çox ziddiyətli tədbirlər həyata keçirilir. Qiymətlərin gözlənilən artımını qabaqlamaq məqsədilə “isti” pulların sahibkarları, onlardan tezliklə yaxa qurtarmağa çalışırlar. Nəticə etibarilə əjotaj tələb baş verir; ilk növbədə yığıma yönəldilmiş vəsaitlər (daşınmaz əmlak, incəsənət əşyaları, qiymətli metallar) tez alınacaqdır. İnsanlar “inflyasiya psixozu” təzyiqi altında fəaliyyət edir, bu isə qiymətlərin artmasına səbəb olur, inflyasiya öz - özünü qidalandırır.

Qeyd edək ki, inflyasiya çox mürəkkəb, ziddiyətli problemdir. Lakin qiymətlərin inflyasiyası ilə pul emissiyası arasında bir başa analoqiya aparmaq olmaz. Qiymətlərin üstün artması pul kütləsinin real tələbatdan geridə qalmasına səbəb olur. Bu isə inflyasiya prosesini gücləndirir, pul - kredit sisteminin dağılmasına səbəb olur. Deməli, inflyasiya pulun qiymətdən düşməsi prosesi və tədavül kanallarının kağız pullarla doldurulması kimi başa düşmək, onun mahiyyətini tam əks etdirmir. İnflyasiya iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir etdiyinə görə o, çox cəhətli prosesdir. İnflyasiyasının səviyyəsini kəmiyyətcə qiymətləndirmək üçün müəyyən göstəricilərdən istifadə edilir. Ən çox yayılmış göstəricilərdən biri qiymətlərin artma indeksi, o cümlədən iqtisadiyyatın is-

təhlak bölməsində qiymətlərin artım indeksləridir.

İndeksler - nisbi göstəricilər olub, qiymətlərin vaxta görə nisbətələrini xarakterizə edir. Onlar müxtəlif metodikalar əsasında hesablanır. Adətən baza ilin qiymətləri 100 - ə bərabər qəbul edilir, sonrakı illərin qiymətləri ona nisbətən təyin edilir. Hesabat ilində baza ilinə nisbətən qiymətlərin artım tempini təyin etmək üçün hesabat ilinin indeksi hesablanır (ayrı-ayrı əmtəələrin qiymətlərinin səviyyəsi və satılmış əmtəələrin miqdarı məlumatları əsasında). Hesabat və baza illərinin göstəricilərinin fərqi hesabat ilinin göstəricinə bölünüb, 100 - ə vurulur.

İnflyasiya səviyyəsi (qiymətlərin artım tempi) qiymətlərin səviyyəsinin orta (ümumi) nisbi dəyişməsidir. Makroiqtisadi modellərdə inflyasiya səviyyəsi aşağıdakı kimi təyin edilə bilər:

$$\frac{P_c - P_k}{P_k} \quad (25.1)$$

Burada,

P_c - cari ildə qiymətlərin orta səviyyəsi.

P_k - keçən ildə qiymətlərin orta səviyyəsi.

İnflyasiya səviyyəsi bir sıra dolaylı göstəricilərlə də xarakterizə oluna bilər:

- Əmtəə ehtiyatlarının pul əmanətlərinin məbləğinə nisbəti. Ehtiyatların ixtisarı və əmanətlərin artması inflyasiya gərginliyinin dərəcəsinin yüksəlməsini əks etdirir.

- Əhalinin gəlirlərinin xərclərə nisbətən artması. Əgər gəlirlər qiymətlərdən yüksək və ya onunla eyni sürətlə artırsa, o, inflyasiya spiralının yüksəlməsini əks etdirir.

25.3. Pul, büdcə kəsiri və inflyasiya.

Pul kütləsi ilə inflyasiya arasında əlaqənin başa düşməyin başlanğıc nöqtəsi real pul qalıqlarına tələbdir. Pula real təklif real qalıqlara tələbə bərabər olduqda pul bazarı müvazinətlidir. Onda :

$$Pula\ real\ t\al\eb = \frac{nominal\ pul\ k\utl\esi}{qiym\atlarin\ s\aviyyasi} \quad (25.2)$$

M\elumdur ki, qiym\atlarin s\aviyy\esi nominal pul k\utl\esi v\e real pul qalıqlarına t\el\ebd\en asılıdır:

$$Qiym\atlarin\ s\aviyyasi = \frac{nominal\ pul\ k\utl\esi}{pula\ real\ t\al\eb} \quad (25.3)$$

(25.3) inflyasiyanın iqtisadi n\ez\ariyy\esinin \eas d\usturudur. Dem\eli, qiym\atlarin s\aviyy\esi nominal pul k\utl\esinin real pul qalıqlarına t\el\eb\e nisb\et\en artdığı b\ut\un hallarda y\üks\elir.

Bu d\usturdan istifad\e ed\er\ek, qiym\atlarin s\aviyy\esinin artım tempi v\e ya inflyasiya normasını t\ahlil etm\ek olar.

$$Inflyasiya\ norması = \frac{nominal\ pul\ k\utl\esinin\ artım\ tempi}{real\ pula\ t\al\ebin\ artım\ tempi} \quad (25.4)$$

İnflyasiya v\e pul k\utl\esinin artması arasında b\er\aberlikd\en k\enarlaşma pula real t\el\ebin artımı tempinin dinamikası n\etic\esind\e b\aq verir. Ona g\or\ed\e real pul qalığınaya t\el\ebi t\eyin ed\en amill\er n\ez\erd\en ke\c\irilm\elidir. Pula real t\el\ebin h\ecminin dinamikasının \easasını \u\c\ b\aqılıca amil t\eşkil edir:

- real g\elirl\erinin d\eyişm\esi.
- pulun saxlanılmasının alternativ m\esr\efl\erinin \ol\c\üsünün d\eyişm\esi
- maliyy\e yenilikl\er v\e t\enziml\eyicil\erd\e d\eyişiklikl\er.

İndi bu amill\eri ayrı - ayrılıqda n\ez\erd\en ke\c\ir\ek. Qeyd ed\ek ki, uzun m\udd\etli d\ovr\ed\e real g\elirl\erinin dinamikası \eh\emiyy\etli d\eyiş\e bil\er. H\emin d\ovr\ed\e real g\elirl\erinin kumulyativ artması pula real t\el\ebi artırmağaya qadirdir. (25.4) inflyasiya d\usturu baxımından real g\elirl\erinin artması pula real t\el\ebi y\üks\eldir v\e dem\eli, nominal pul k\utl\esinin h\er bir s\aviyy\esind\e inflyasiya normasının ixtisarına s\eb\eb olar.

\Eg\er h\em nominal pul k\utl\esi, h\emd\e real g\elirl\er y\üks\elirs\e, onda bu iki amil qiym\etin s\aviyy\esin\e \eks istiqam\etl\erd\e t\esir edir: nominal pul k\utl\esinin artması inflyasiyaya, y\eni qiym\etin artmasına s\eb\eb olar; real g\elirin, y\eni pula real t\el\ebin artması

isə qiymətin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Xalis səmərə bu iki qüvvənin nisbətindən asılıdır. Real qalıqlara tələbin artması ilə müşayət olunmayan nominal pul kütləsinin intensiv yüksəlməsi o deməkdir ki, pul “əli yandımağa başlayır”, bu isə öz növbəsində daha böyük inflyasiyaya aparır. Əgər pula real tələb intensiv artırsa, bu nominal pul kütləsinin yüksəlməsinin hər bir səviyyəsində inflyasiyanın ixtisarına aparır.

Pula real tələb dinamikası mənbələri içərisində əhəmiyyətinə görə növbəti pulun saxlanılmasının alternativ məsrəfləridir. Onların ölçüsü artdıqca, real qalıqlara tələb aşağı düşür, yəni qiymətin səviyyəsi artma tendensiyasına malikdir. Pulun saxlanılmasının alternativ məsrəflərinin dəyişməsi pul kütləsinin artması və inflyasiya arasındakı asılılığın parametrlərinə təsir göstərir. Məsələn, faiz dərəcələrinin yüksəlməsi pulun saxlanılmasının alternativ məsrəflərinin ölçüsünün artmasına səbəb olur.

Pula tələbin dəyişməsinin üçüncü mənbəyi ev təsərrüfatlarına həmin həcmdə əməliyyatları daha az real qalıqlarla aparmağa imkan verən maliyyə yeniliklərinin tətbiqidir. Misal kimi, kredit kartları və pul bazarının qarşılıqlı fondlarını göstərmək olar. Bu yeniliklər real qalıqlara tələbi azaldır, onunla (düstur 25.2) qiymətə təzyiq göstərərək, onu yüksəldir.

Məsələn, ABŞ-da 1965-1985-ci illərdə həyata keçirilmiş maliyyə yenilikləri və tənzimləyicilərdə dəyişikliklər yeni aktivlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Həmin aktivlər pulu əvəz etmiş, gəlirlər və faiz dərəcələrinin hər bir səviyyəsində real qalıqlara tələbi azaltmışdır. Bu hadisə pul və qiymətlərin eyni dərəcədə artdığı halda real gəlirlərin əhəmiyyətli artımını izah etməyə imkan verir. Maliyyə yenilikləri nəticəsində pula real tələbin ixtisarı, eləcə də faiz dərəcələrinin artması yalnız gəlirlərin yüksəlməsi ilə yaranmış real qalıqlara tələbin artımını kompensasiya etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, pul kütləsinin müəyyən qədər artması məhsul istehsalı həcmi ilə bağlıdır. İnflyasiyanın tədqiqində kəmiyyət formulu əsas təşkil edir:

$$MV = PY \quad (25.5)$$

Burada,

M - nominal pul kütləsi.

V - pul kütləsinin tədavül sürəti və ya norması.

P - qiymətlərin səviyyəsi.

Y - real gəlirlər.

Deməli, PY - nominal gəlirdir. Tədavül sürəti nominal gəlirlərin nəğd pulların kütləsinə nisbəti ilə təyin edilirsə, onda insanlar gəlirlərinə nisbətən əldə az pul saxladıqda, bu göstərici yüksək olacaqdır. Bu əsasən pulun saxlanılmasında əhəmiyyətli alternativ xərclər olduğu şəraitdə baş verir. Belə vəyziyyət yüksək inflyasiya olan ölkələr üçün xarakterikdir.

Tədavülün sürətini təyin edən ikinci amil ev təsərrüfatlarının sərəncamında olan pulun saxlanılmasının alternativ üsullarının yığımindan asılıdır. Pulun yaxşı əvəzediciləri, o cümlədən pul bazarının qarşılıqlı fondları olduqda, bu göstərici yüksəkdir. Bilavasitə qiymətlərin səviyyəsinə diqqəti yönəltmək üçün (25.5) formulunu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$P = MV / Y \quad (25.6)$$

Nə üçün (25.5) kəmiyyət düsturu adlanır. Əgər V və Y sabit və ya az dəyişirlərsə, onda (25.6) formulundan aydın olur ki, nominal pul kütləsi (tədavüldə olan pulun miqdarı) M qiymətlərin səviyyəsini təyin edir. Əgər M iki dəfə artırsa, onda P o qədər artır. V və Y - nin sabit səviyyədə saxlanılaraq (25.6) formulundan belə istifadə edildikdə pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə gətirib çıxarır. Qiymət, pul, məhsul buraxılışı və tədavül sürəti baxımından (25.6) formulu artım templərində yazıla bilər:

$$\text{İnflyasiya norması} = \frac{\text{nominal pul kütləsinin artım tempi}}{\text{real gəlirlərin artım tempi}} \quad (25.7)$$

tədavül sürətinin artım tempi

(25.4) və (25.7) düsturların müqayisəsi göstərir ki, pula real tələbin həcmnin artım tempi real gəlirlərin artım tempindən təda-

vül sürətinin artım tempini çıxmaqla təyin olunur. Baxmayaraq ki, kəmiyyət nəzəriyyəsi tərəfdarları real gəlirlərin inflyasiya tempinə təsir etdiyini nəzərdə tutsalarda, onlar tədavül sürətini sabit qəbul edirlər. Əgər həqiqətdə tədavül sürəti sabit kəmiyyətdirsə, ildə real gəlirlər 3% artırsa, bu halda pula real tələb o qədər artacaqdır. Əgər nominal pul kütləsi ildə 10% templə artarsa, onda inflyasiya norması 7% (10% - 3%) olacaqdır.

İndi isə büdcə kəsiri və inflyasiya arasında əlaqəni nəzərdən keçirək. Burada iki məntiqi hal tədqiq edilməlidir: birincisi, büdcə kəsiri yaradan fiskal siyasət; ikincisi, kəsirin maliyyələşdirilməsində istifadə olunan siyasət.

Məlumdur ki, dövlət xərclərinin artırılması və ya vergilərin ixtisarı məcmu tələbi artırır və bu isə qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu fiskal dəyişikliklər eyni zamanda kəsiri də artırır. Deməli, əvvəlki fəsillərdə aparılmış təhlil büdcə kəsiri ilə inflyasiya arasında mövcud əlaqənin mümkünlüyünü nəzərdə tutur: yüksələn fiskal siyasət həm qiymətlərin səviyyəsini, həm də kəsiri artırır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, pul emisiyası vasitəsi ilə maliyyələşdirilən büdcə kəsiri inflyasiyaya səbəb olur. ABŞ və digər inkişaf etmiş sənaye ölkələrində büdcə kəsiri əsasən borc hesabına maliyyələşdirilir. Büdcə kəsiri və inflyasiya, eləcə də kəsirlə nominal pul kütləsinin artması arasında sıx əlaqənin mövcudluğu mütləq deyildir.

25.4. İnflyasiya və işsizliyin qarşılıqlı əlaqəsinin Fillips əyrisi və onun qüsurları.

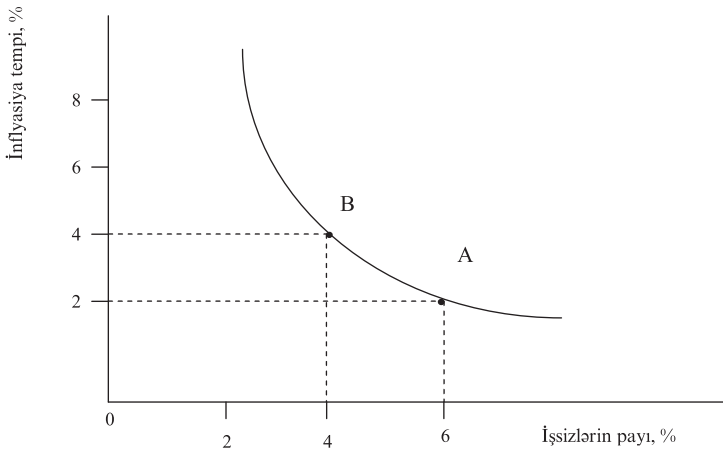
İkinci dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmış inflyasiya ABŞ tarixində ilk inflyasiya prosesidir. Son illərdə inflyasiya dünyəvi xarakter almışdır. 80-cı illər sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə inflyasiya stabilləşmə dövrünə daxil olmuş, lakin əksər inkişaf edən ölkələrdə onun səviyyəsi yüksəlmişdir. ABŞ - da inflyasiya mötədil xarakterli olmasına baxmayaraq, dərin kök-

lərə malik olan kifayət qədər dayanıqlı fenomendir. Belə dayanıqlıq əmək haqqı və qiymətlərin səviyyəsinin məcmu tələbin ixtisarına zəif reaksiya verməsi ilə bağlıdır.

İqtisadi potensiala yaxınlaşma şəraitində bir tərəfdən, məşğulluğun artması, digər tərəfdən isə inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsi arasında alternativ asılılıq yaranır. İqtisadiyyatda daima istifadə olunmayan resursların həcmnin azalması və istehsalın genişləndirilməsinin resursların bir firmadan o birinə, bir sahədən digərinə köçürülməsi, əmək haqqı stavkaları və investisiya əmtəələrinin qiymətlərinin yüksəldilməsi yolu ilə aparıldığı şəraitdə məşğulluğun artması və işsizliyin azalması tələb inflyasiyasının yüksəlməsi ilə müşayiət edilir.

Tələb inflyasiyası səviyyəsinin aşağı salınmasına yalnız məşğulluğun məhdudlaşdırılması və işsizliyin artırılması yolu ilə nail olmaq olar. Bu o deməkdir ki, qısamüddətli dövrdə inflyasiya və işsizlik səviyyələri arasında müəyyən kompromis mövcuddur. Bu alternativ asılılıq Fillips əyrisi adlanır. (1950-ci ildə İngiltərə professoru A.V.Filips tərəfindən təklif olunmuşdur) **Fillips əyrisi inflyasiya tempi və işsizlik norması arasında əks qarşılıqlı asılılığı göstərir. İnflyasiya tempi nə qədər yüksək olarsa, işsizliyin payı bir o qədər aşağı olacaqdır.**

Şəkil 25.3. Fillips əyrisi.

Fillips əyrisi inflyasiya və işsizlik arasında kompromisi əks etdirir. Dövlət xadimləri məcmu tələb genişləndirərək, işsizliyin səviyyəsini aşağı sala bilərlər. İqtisadi dövrdə qeyd etdik ki, yüksək məşğulluq mövcud olduqda əmək bazarına təzyiq əmək haqqı və qiymətlərin artmasına səbəb olur. İşsizlərin payının azalması inflyasiyanın artması ilə müşayiət olunur. Əksinə, potensial səviyyədən aşağı məhsul buraxılışı və əmək bazarında aşağı düşmədə deflyasiya tendensiyası müşahidə edilir. Fillips əyrisi inflyasiya tempi və işsizlik normasını göstərməklə eyni zamanda bu qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir.

İnflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığın Fillips əyrisi aşağıdakı makroiqtisadi model kimi göstərilə bilər:

$$f = g + f \frac{Y - Y^*}{Y^*} \quad (25.7)$$

Burada,

f - inflyasiyanın faktiki səviyyəsi.

g - inflyasiyanın gözlənilən səviyyəsi.

$f \frac{Y - Y^*}{Y^*}$ - tələb inflyasiyası.

- xarici qiymət şoku (məsrəf inflyasiyası).

Əyrinin istiqamətliliyi o deməkdir ki, işsizlik səviyyəsi nə qədər az olarsa, inflyasiya tempi bir o qədər yüksək olacaqdır. Şəkil 25.3 - dən görünür ki, inflyasiya və işsizliyin mövcud olan alternativ kombinasiyalarından dövlət xadimlərinin seçim etmələri variantları mövcuddur. Məsələn, A nöqtəsində yüksək işsizlik norması (6%) və kiçik inflyasiya (2%), B nöqtəsində isə aşağı işsizlik (4%) və yüksək inflyasiya tempi (4%) mövcuddur. A nöqtəsindən başlayan siyasətçi yüksək işsizliyin 4%-dək ixtisarının əvəzinə inflyasiyanın səviyyəsini 4% və daha yüksəyə qaldırılması yolunu seçə bilər. Bu halda o, Fillips əyrisi boyunca A nöqtəsindən B nöqtəsinə hərəkət edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, Fillips əyrisi ilə yuxarıya kiçik işsizlik halına hərəkət etmək daha asandır, nəinki inflyasiyanın azaldılması yolu

ilə aşağı düşmək. Çünki əyri ilə aşağı düşmək işsizliyin yüksək artması riskinə malikdir. Uzun illər Fillips əyrisi ABŞ və digər Qərb ölkələrində sosial-iqtisadi tənzimlənmənin bazasını təşkil etmişdir. Lakin aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, hökumətin fiskal - pul siyasətinin sərtləşdirilməsi işsizlik səviyyəsini kəskin yüksəldərək, inflyasiya tempini faktiki olaraq azaltmır. 1969-1971-ci illərdə ABŞ - da staqflyasiya (staqnasiya ilə inflyasiya birləşməsi) baş vermişdir.

Staqflyasiya - elə dövrdür ki, onun ərzində iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi (və ya staqnasiya) inflyasiya ilə müşayət olunur.

Bəs inflyasiyanın ixtisarına yönəldilən siyasətin iflası nə ilə izah edilir? Vaxta görə uzundövr davam edən inflyasiya insanları onu gələcəkdə də gözləməyə inandırır. Nəticə etibarı ilə belə nəzərdə tutulan inflyasiya gözləmələrində inflyasiya səviyyəsi müqavilələrdə əmək haqqı və digər ödəmələrə daxil olunur. Bunun nəticəsində əmək haqqının səviyyəsi daha çox artar, fiskal - pul siyasətindəki bütün məhdudiyətlər əsasən məhsul buraxılışı və işsizliyə və az dərəcədə - inflyasiya səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edir. Uzundövr yüksək işsizlik norması tələb olunur ki, əmək haqqının quruluşu və inflyasiya tempinin azaldılmasında arzu olunan dəyişikliklər baş versin.

Məlumdur ki, əmək haqqı müqavilələri uzundövrə (il, üç il) bağlanır. Əmək haqqı stavkaları hər iki tərəflə razılaşıdırılır və kontraktın fəaliyyəti müddətində inflyasiya tempini əks etdirir. Deməli, əgər işçi uzunmüddətli kontrakta uyğun məşğuldursa, onun inflyasiyasının mümkün olan keçmiş səviyyəsi haqqında anlayışları əmək haqqının cari ölçüsünə təsir edir. Bu inflyasiya gözləmələrinin nə üçün tətbiq olunan iqtisadi siyasət tədbirlərinə təsir etməsinin birinci səbəbidir: bu günki əmək haqqının səviyyəsi, inflyasiya tempinin bir neçə il bundan əvvəl necə təsəvvür edilməsindən qismən asılıdır. Ölkə iqtisadiyyatı üçün inflyasiya gözləmələrinin əhəmiyyətinin digər səbəbi də mövcuddur. Əmək haqqı ilə əlaqədar bu gün baş verənlər, nəinki müasir situasiya-

dan, eləcə də firma və işçilərin baxımından gələcəkdə siyasət və məcmu tələbin necə dəyişməsindən asılıdır. Əgər hər hansı firma və onun işçiləri bu gün əmək haqqının ölçüsünü fiksə edən üç illik kontrakt bağlayırlarsa, onlar həmin dövrdə inflyasiya tempinə təsir edən amilləri təyin etməyə çalışacaqlar.

Əgər hökumətin bu gün elan etdiyi yeni sərt antiinflyasiya siyasətinə insanlar inanmırlarsa, onda onların əmək haqqının gələcək artım tempinin ixtisar etməsi az inandırıcıdır. Deməli, Fillips əyrisi inflyasiya və işsizlik arasında tam dayanıqlı kompromis modeli deyildir. Fillips əyrisi ilə yuxarıya hərəkət edərək, işsizliyi ixtisar etmək və inflyasiyanın miqyasını tədricən gücləndirmək asandır. Lakin məcmu tələbin ixtisarı nəticəsində işsizlik çox tez əvvəlki səviyyəsinə qayıdır. Eyni zamanda yüksək inflyasiya tempindən qurtarmaq, xüsusilə uzun müddət və əhəmiyyətli ölçüdə tələbi azaltmağa getməyə meyli olmayan hökumət üçün bu çox çətindir.

Qeyd edək ki, 1973-1974-cü illərdə neftin qiyməti üç dəfə, onunla birlikdə ərzaq məhsulları və xammalın qiyməti kəskin artmışdır. Məsrəflərin belə şok dəyişməsi firmaları öz məhsullarının qiymətini artırmağa məcbur etmişdir. Əgər firmaların yüksək qiymət qoymaları hökumətin pul kütləsinin genişləndirilməsi və vergilərin ixtisarı üzrə müvafiq tədbirlərlə müşayət olunmursa, staqflasiya yaranacaqdır. Beləliklə, hökumətin apardığı siyasətə inam, inflyasiya və işsizlik arasında əlaqəni daha yaxşı izah edir.

25.5. İnflyasiyanın nəticələri.

İnflyasiyanın növləri və göstəricilərini nəzərdən keçirdikdə müəyyən qədər onun nəticələrini, iqtisadiyyata təsirini qeyd etdik. Lakin insanların nə üçün inflyasiyanı istəmədiklərinin səbəblərini daha ətraflı araşdıraraq. İnsanların inflyasiyaya kəskin qərəzli münasibəti istehlak mallarının qiymətinin artması ilə bağlıdır. Lakin bu həmin problemə bir tərəfli baxışdır. Ona görə də inflyasiyanın fayda və məsrəfləri araşdırılmalıdır.

Əksər iqtisadçılar hesab edirlər ki, qiymətlərin illik 3 - 4 % artmasında pul kütləsinin müvafiq yüksəlməsi ilə müşayət edilən az miqdarda inflyasiya istehsalı həvəsləndirməyə qadirdir.

Əgər kredit faizlərinə inflyasiyaya görə düzəliş edilməsi qa-baqcadan qeyd edilməyibse, kredit götürmüş insanlar inflyasiya-dan faydalana bilərlər. İnflyasiyanın pozitiv funksiyalarının olma-sına baxmayaraq, onun nəzarətdən çıxması iqtisadi inkişafa bir sı-ra mənfi, neqativ təsirlər göstərir. Onlardan yalnız bir neçəsini qeyd edək:

- inflyasiya əmək fəaliyyətinə motivləri zəiflədir;
- yığılma imkanlarını azaldır;
- hakimiyyət orqanlarının pozisiyasını zəiflədir, yəni dövlət orqanları pul emisiyası vasitəsi ilə lazımı vəzifələrin həllinə əla-və vəsaitlər əldə edə bilmirlər;
- istehlak bazarının pisləşməsi əhəlinin narazılığına səbəb olur və i.a.

İnflyasiya iqtisadiyyatda müəyyən məsrəflərə səbəb olur. Bu məsrəflərin ölçüsü ilk növbədə inflyasiyanın gözlənilən və göz-lənilməz olmasından asılıdır. Digər tərəfdən ona mövcud iqtisadi qurumların adaptasiya (uyğunlaşma) prosesi təsir edir. İnflyasiya şəraitinə adaptasiya tam və natamam ola bilər. Ona görə ilk növbədə tam adaptasiya olunmuş və gözlənilən inflyasiya şə-raitində inflyasiyanın nəticələrini nəzərdən keçirək. İnflyasiyanın mövcudluğuna tam uyğunlaşmış iqtisadiyyatda adaptasiya fəali-yətlərinə reaksiya aşağıdakıları əks etdirir:

- əmək haqqı daxil olmaqla bütün gəlirlər və qiymətlər sabit-dir;
- real vergi ödəmələri inflyasiyadan asılı deyildir. Qiymətlər və gəlirlərin artması ilə nominal vergi ödəmələri həcmi elə də-yişir ki, ildən ilə ödənilən real vergilərin ölçüsü dəyişməz qalır;
- inflyasiyanın mövcudluğu vəsaitlərin istiqraz və ya daşınmaz əmlak formasında saxlanması qərarlarının qəbul edilməsinə nəzərə çarpacaq təsir göstərmir. Faiz dərəcələrinin artımı kreditləşmə döv-ründə pulun dəyərinin aşağı düşməsinə tam kompensasiya edir;

- vergi sistemi kapital bazarının inflyasiya prosesinə reaksiyasını düzgün qəbul edir, yəni kapitalla gəlir və ya mənfəət kimi deyil, inflyasiyaya düzəliş kimi başa düşür.

Əgər iqtisadiyyat və ya iqtisadi agentlər gözləmələri inflyasiyasının fəaliyyətlərinə uyğunlaşmayıbsa, onda göstərilmiş reaksiyaların bir qismi olmaya bilər .

Qeyd etdik ki, inflyasiyaya tam adaptasiya olunmuş iqtisadiyyatda faiz dərəcələri inflyasiya gözləmələrini adekvat əks etdirir. Tutaq ki, kreditor inflyasiya olmayan şəraitdə bir ilə 100 manatı 3 % - lə kredit veribsə, o geri 103 manat almalıdır. Qiymətlərin 10 % yüksəldiyi halda ona 113,3 manat ($103 \times 1,1$) ödənilməlidir. Deməli, ilin axırında 10 % inflyasiyanı kompensasiya etmək üçün kreditor 13,3 % tələb etməlidir. 13,3 % nominal faiz dərəcəsidir.

$$\begin{array}{llll} \text{Normal faiz} & \text{İnflyasiya} & \text{Real faiz} & \\ \text{dərəcəsi (i)} & \text{əlavəsi} & \text{dərəcəsi (r)} & (25.8) \end{array}$$

İnflyasiya əlavəsi kreditin verildiyi müddət ərzində gözlənilən inflyasiya səviyyəsinə (n^e) bərabərdir.

Qeyd edək ki, inflyasiyanın real gəlirlərin səviyyəsinə təsiri ziddiyyətlidir. İnflyasiya gözlənilən və ya gözlənilməyən olmasından asılı olaraq, gəlirlərin bölüşdürülməsinə müxtəlif formada təsir göstərir. Gözlənilən inflyasiyada gəlir alan onun neqativ nəticələrinin qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün tədbirlər həyata keçirə bilər.

Nominal faiz dərəcəsi və inflyasiya səviyyəsinin bu əlaqəsi Fişer asılılığı adlanır. Nominal gəlirlərə düzəlişlər Fişer tənliyi vasitəsi ilə həyata keçirilir: $i = r + n^e$, burada n^e - gözlənilən inflyasiya səviyyəsi, inflyasiya tempi 10 % - dən yüksək olduqda

Fişer düsturu: $r = \frac{i - n^e}{1 + n^e}$ formasında yazılmalıdır.

Gözlənilməyən inflyasiya isə bütün fiksə olunmuş gəlirləri azaldır və yalnız gəlirləri orta qiymətlərdən yüksək sürətlə artan iqtisadi agentlərə "subsidiya" nəzərdə tutur. Gözlənilməyən

inflyasiyada ssuda alan kreditorun hesabına qazanır, çünki borclar qiymətdən düşmüş pullarla qaytarılır.

Qeyd edək ki, inflyasiyaya tam uyğunlaşma və gözləmələrinin düzgünlüyü şəraitində inflyasiya məsrəflərinin iki növü fərqləndirilir:

- “ayaqqabıya alt salma” məsrəfləri
- “menyu” məsrəfləri

İnflyasiya şəraitində əldə nəgd pul saxlamaq çox bahadır. Çünki inflyasiya və faiz dərəcələrinin artması nəgd pulların saxlanılması qiymətini yüksəldir. Ona görə də ev təsərrüfatları əldə olan nəgd pulları yüksək gəlir gətirən aktivlərə qoyurlar. Lakin indi onlar lazım olan məbləği almaq üçün banka tez - tez getməlidir. Bu halda inflyasiya məsrəflərinə banka tez - tez getməklə əlaqədar, bankda işlərin artması ilə bağlı daha çox adamların işə cəlb edilməsi xərcləri daxildir. Deməli, inflyasiya məsrəfləri insanların banka tez - tez getməsi ilə ayaqqabının aşınmasına səbəb olduğuna görə o, “ayaqqabıya alt salma” məsrəfləri adlanır.

Qiyətlər artdıqda, qiymət yazılmış kağızlar, kataloqlar dəyişdirilməli, menyulara düzəliş edilməlidir. Belə dəyişmələr eləcə də deflyasiya nəticəsində də meydana çıxıb bilər. Bu tip inflyasiya məsrəflərinə “menyu məsrəfləri” deyilir.

Gözlənilən inflyasiyaya natamam uyğunlaşma şəraitində qanunvericilik və dövlət qurumlarında dəyişikliklər çox yavaş baş verir. Adətən maksimal nominal dərəcələrə nəzarəti qanunvericilik həyata keçirir və ona görə də o, inflyasiyaya operativ reaksiya vermir. Nominal faiz dərəcələri iqtisadi şəraitin dəyişməsinə azad reaksiya vermədikdə inflyasiya əlavə məsrəflərə səbəb olur. Məsələn, inflyasiya artdıqca, banklar müstəqil olaraq depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin yüksəltmək hüququna malik olmadıqlarına görə onların saxlanması əlverişli deyildir. Onda insanlar pullarını daha səmərəli istifadə etməyə yollar axtarırlar. Deməli, əmanətçilər öz depozitlərinə az aldıkları üçün zərər çəkirlər, eləcə də insanlar öz vəsaitlərini düzgün yerləşdirmək üçün daha çox vaxt və vəsait sərf edirlər. İnflyasiyadan məsrəflərin di-

gər mühüm elementi vergi sisteminin inflyasiya proseslərinə adaptasiyasının çətinliyi ilə əlaqədardır. Burada iki problem mövcuddur. Birincisi, qiymətlərin artması ilə vergi ödəmələrinin real gəlirlərin ümumi ölçüsündə payının artması, yəni vergilərin progressiv artımı səmərəsinin yaranması ilə bağlıdır. İkinci problem, kapitaldan vergi tutma ilə əlaqədardır. Bir sıra iqtisadçılar hesab edirlər ki, inflyasiyadan ən çox zərər kapitalın faktiki vergi tutulmasının artırılmasından alınır.

Deməli, hakimiyyət orqanları inflyasiyaya tam adaptasiya olmadıqda hətta gözlənilən inflyasiya itgilərə səbəb olur. Belə itgilər xüsusilə faiz dərəcələrinə nəzarət şəraitində, kapitalda gəlirə adekvat olmayan vergi tutmada və real vergi ödəmələrini artıran vergi dərəcələrinin progressiv yüksəlməsində daha çox nəzərə çarpandır.

Gözlənilməyən (düzgün olmayan) inflyasiya şəraitində məsrəflər gəlirlər və ya material qiymətlərinin kreditorlar və borclular arasında yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində meydana çıxır. Bu məsrəflər hətta iqtisadi qurumlar inflyasiyanın mövcudluğuna tam adaptasiyası şəraitində də baş verə bilər.

Qiymətlər gözlənilmədən yüksəldikdə, nominal aktivlərə malik olanlar (pul və ya istiqrazlar) zərər çəkirlər. Hər bir borc almış, fiksə edilmiş məbləğdə pul ödəməlidir, deməli o, gözlənilmədən qazanc əldə edir.

Əlbəttə iqtisadiyyatda hər bir nominal aktivə təxmini olaraq müəyyən borc uyğun olur. Ona görə də belə qazanc və itgilər, bir qayda olaraq bir - birini qarşılıqlı tarazlayır. Bu necə baş verir? Fərz edək ki, insan bank depozitinə malikdir. Öz növbəsində bank isə müştərilərinə kredit verir. Əgər gözlənilməz inflyasiya meydana çıxırsa, onda bank əmanətçisi zərər çəkir, çünki onun depozitinin dəyəri aşağı düşür. Digər tərəfdən isə bankdan kredit almış adam mənfəət əldə edir, çünki onun borcunun dəyəri ixtisar olunur. Beləliklə, qazanc və itgilər qarşılıqlı balanslaşır.

Bəs özəl bölmə və dövlət arasında yenidən bölüşdürməyə necə baxılmalıdır? Qiymətlərin yüksəlməsi nəticəsində dövlətin özəl bölməyə borcunun real ölçüsü ixtisar olunur. Lakin bu o de-

mək deyildir ki, özəl bölmə həmin məbləği itirir, dövlət isə onu əldə edir. Gələcəkdə dövlət özəl bölməyə öz borcunu və ya ona faiz ödəyir, lakin o, özəl bölməyə vergilər qoyur. Deməli, əslində özəl bölmə ilə dövlət arasında yenidən bölüşdürmə borca malik və vergi ödəyicisi olan insanlar arasındakı yenidən bölüşdürmədir. Real həyatda insanlar bu iki halda vəhdətdir. Beləliklə, inflyasiya nəticəsində dövlət borcunun azalması ilə kimin udması, kimin itirməsi məsələsi elə də sadə deyildir. Qeyd edək ki, dövlət qurumlarının gözlənilməz inflyasiyaya uyğunlaşmaması şəraitində çoxlu ciddi problemlər meydana çıxır. Bu halda vergilər və faiz dərəcələrinə nəzarət, eləcədə qiymətin səviyyəsinin gözlənilməz dəyişməsi ilə yenidən bölüşdürmə proseslərinin nəticələri ilə bağlı problemlər mövcuddur.

25.6. İnflyasiyanın tənظیمi.

İqtisadi siyasətin ən mürəkkəb məsələlərindən biri inflyasiyanın idarə edilməsidir. İdarə edilmənin vasitələri inflyasiyanın xarakteri və səviyyəsi, təsərrüfat şəraiti və mexanizminin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir.

İnflyasiya probleminin həllinin üç əsas yolu mövcuddur:

- fiskal - pul siyasəti metodları ilə inflyasiyanın qarşısını almaq üçün yeni strategiyanın işlənməsi;
- inflyasiya tempini aşağı salıb, onu stabil az səviyyədə saxlamaq məqsədilə fiskal - pul siyasətinin usullarını dəyişdirmək;
- inflyasiya şəraitində yaşamağa öyrənmək.

Fiskal - pul siyasətində dəyişikliklər etməklə inflyasiya azaldıla bilər. Bu iki əsas hissədən ibarətdir: birincisi, məcmu tələbə təsir edən strategiyanın özü inflyasiya ilə mübarizədə daha səmərəli ola bilər. İkincisi, biz əmin olmalıyıq ki, aşağı salınmış inflyasiya tempi əvvəlki səviyyəyə qayıtmayacaqdır. Deməli, bütün bunlar fiskal - pul sistemində gələcəkdə mümkün olan inflyasiyanın qarşısını almağa qadir ola bilən müəyyən dəyişikliklərin aparılmasını nəzərdə tutur.

Gəlirlərin müxtəlif tənzimlənmə metodları (o cümlədən vergi sistemi bazasında) fiskal - pul siyasətinin inflyasiya ilə mübarizədə daha fəal olmasına səbəb olur. Məcmu tələbin stimullaşdırılması şəraitində əmək haqqının artmasının saxlanılması, inflyasiyanın inkişaf tempinin yavaşdırılmasının həll edici elementidir. Bu əmək haqqının səviyyəsinə bilavasitə təsirin ən əlverişli metodudur.

Gəlirlərin tənzimlənməsi siyasəti əmək haqqı və digər gəlirlərin səviyyəsinə məcmu tələb vasitəsi ilə deyil, bilavasitə təsiri nəzərdə tutur. Məsələn, hökumət həmkarlar təşkilatından il ərzində əmək haqqının artımının 2% məhdudlaşdırılmasını xahiş edə bilər. Digər tərəfdən, həmkarlar təşkilatı əmək haqqının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməməsi əvəzində hökumətin verginin artımını məhdudlaşdırmağı tələb edə bilər. Bunlardan əlavə, dövlət əmək haqqı və qiymətlərin artım tempini tənzimləyən qanunlar qəbul edə bilər. Belə hüquqi aktlara əmək haqqı və qiymətlər üzərində nəzarət deyilir.

Əmək haqqı və qiymətlər üzərində nəzarət, firmaların əmək haqqının ödənilməsi və qiymətlərin təyini üzrə fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır və tənzimləyir.

Belə nəzarət ABŞ - da ikinci dünya müharibəsi və Koreya ilə müharibə dövrlərində tətbiq edilmişdir.

İnamla demək olar ki, son iki on illikdə pul kütləsi istənilən vasitə ilə aşağı səviyyədə saxlanılsa idi, indi daha kiçik inflyasiya tempi olardı. Deməli, gələcəkdə inflyasiyanın artmasının qarşısını almaq üçün pul kütləsinin tez artmasına yol verilməməlidir. Bəs bunu necə etmək olar? Dünya təcrübəsi göstərir ki, buna iki yolla nail olmaq mümkündür: tədaviyə pul kütləsi həcminə nəzarət; qızıl standartı qayıtmaq.

Belə nəzarətin bir variantı pul kütləsinin artımının fiksə etməkdir. Qeyd etmək ki, iqtisadiyyatda müxtəlif növ pul vəsaitləri mövcuddur və inkişaf edir. İlk dövrlərdə pul kimi yalnız qızıl qəbul edilirdi. Sonradan ona banknotlar, bank depozitləri, nəhayət qiymətli kağızlar əlavə olundu. Deməli, Mərkəzi Bank bir qrupun

dəyişməsinə nəzarət etdikdə, o birisindən pul kimi geniş istifadə olunur. Beləliklə, səmərəli fəaliyyət göstərən Mərkəzi Bank müəyyən anda pul ola bilən hər şeyə nəzarət həyata keçirməlidir. Qeyd etməliyik ki, qızıl standartda iqtisadiyyatda tənəzzüllər baş verə bilər. Həmin dövrdə aşağı düşmə indiyə nisbətən daha dərinidir. Bu azalmalar qiymətlərin stabilliyi və iqtisadiyyatda inflyasiyanın olmamasının haqqıdır. Deməli, pul kütləsinin yüksək sürətlə artmasının qarşısını ala bilən pul sisteminin islahatı üzrə təkliflər səmərəli deyildir.

İnflyasiyaya qarşıdurmanın bir variantı da həmin şəraitdə yaşamağa uyğunlaşmaqdır. İqtisadiyyatın belə vəziyyətə addımlarından biri bank faiz dərəcələri üzərində nəzarətin götürülməsi və vergi dərəcələrinə düzəlişlər edilməsi mexanizminin tətbiqidir. Bu istiqamətdə hansı tədbirlər həyata keçirilə bilər? Kapitaldan vergitutmaya inflyasiyanın təsirini aradan qaldırmaq üçün vergi sisteminə düzəlişlər etmək lazımdır. Digər sahələrdə isə belə tədbir kimi əhəmiyyətli ölçüdə indeksləşdirmənin tətbiqi ola bilər.

İndeksləşdirmə avtomatik olaraq ödənişlərə inflyasiya tempinə görə düzəliş edir. Məsələn, əmək müqaviləsində indeksləşdirmə nəzərdə tutulubsa, qiymətlərin artması ilə əmək haqqı avtomatik yüksəlir. Təqaüdlər indeksləşdirilibsə, qiymətlərin artması ilə təqaüdçülərin mümkün olan itgilərdən müdafiəsinə təminat verilir. Analoji olaraq kreditlərin indeksləşdirməsində qiymətlərin artması ilə qeri qaytarılacaq məbləğdə artacaqdır.

Qeyd edək ki, keçən əsrin 70-ci illərində iqtisadiyyatın inflyasiya şəraitinə adaptasiyasına yönəldilmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin hətta indeksləşdirmənin geniş yayılması problemi radikal həll etməyə imkan verməmişdir. Qiymətlərin dəyişməsi və ödənişlərə düzəlişlər edilməsi arasında vaxt amili mövcud olduğuna görə indeksləşdirmənin həyata keçirilməsi çox mürəkkəbdir. Digər tərəfdən, inflyasiya nəticələrinin nəzərə çarpacaq olanadək nəzarət etməmək, iqtisadiyyatda fəvqalədə yüksək inflyasiya səviyyəsinə gətirib çıxarar. Deməli, inflyasiya ilə

mübarizəyə onun tempi yüksək olduqda deyil, bu gün başlamaq lazımdır.

Aydındır ki, inflyasiya probleminin həllinin hər üç variantında çətinliklər meydana çıxır. Heç kəs tez və ağrısız resept təklif etmək iqtidarında deyildir. Bütövlükdə birinci və üçüncü variantların uzlaşdırılması daha əlverişli sayılır: inflyasiyanın səviyyəsi yüksək olduqda, onunla mübarizədə məhdudlaşdırıcı fiskal - pul siyasəti istifadə olunmalıdır.

Beləliklə, antiinflyasiya tənzimlənməsi üçün iki növ iqtisadi siyasətdən istifadə olunur:

- büdcə kəsirinin ixtisar etməyə, kredit ekspansiyasını məhdudlaşdırılmasına, pul emisiyasını saxlamağa yönəldilmiş siyasət;
- əmək haqqının artımını qiymətlərin artması ilə əlaqələndirmək məqsədilə qiymət və gəlirlərin tənzimlənməsi siyasəti.

İnflyasiyanın qarşısının alınmasının konkret metodları onun düzgün diaqnozundan asılıdır. Diaqnozun qoyulması dedikdə, inflyasiyanın xarakterinin təyini, onunla əlaqədar amillərin bir - birindən ayrılması nəzərdə tutulur. Bu halda heç bir hazır sxem və fəvqəladə tədbirlərlə inflyasiyanı ləğv etmək mümkün deyildir. Hər bir inflyasiya spesifikdir və onun xarakterinə müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Əsas anlayışlar

İnflyasiya.

Deflyasiya.

Tələb inflyasiyası.

Təklif inflyasiyası.

Mülayım (mötədil) inflyasiya.

Sürətli (çapan) inflyasiya.

Hiper (ifrat) inflyasiya.

Fillips əyrisi.

Fişer asılılığı.

“Ayaqqabıya alt salma” məsrəfləri.

“Menyu” məsrəfləri.

Gözlənilən inflyasiya.
Gözlənilməyən inflyasiya.
İndeksləşdirmə.

Özünü yoxlama sualları.

1. İnflyasiyanın mahiyyəti və yaranma səbəbləri.
2. İnflyasiya növlərinin xüsusiyyətləri və ölçülməsi.
3. Pul, büdcə kəsiri və inflyasiyanın əlaqəsi.
4. Fillips əyrisi və onun qüsurları.
5. İnflyasiyanın tənzimlənmə mexanizmi.

26. İqtisadı artım

26.1. *İqtisadi artım və ona təsir edən amillər*

26.2. *İqtisadi artımın keynis modelləri*

26.3. *R.Solou neoklassik artım modeli*

26. 1. *İqtisadi artım və ona təsir edən amillər*

Ölkənin iqtisadi inkişafının xarakteri və dinamikası həmişə iqtisadçılar və siyasətçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İnkişaf dinamikasında hansı proseslərin baş verməsi milli iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərindən ölkə və onun perspektivlərində həyat səviyyəsi çox asılıdır.

Qeyd edək ki, əvvəlki fəsillərdə qısamüddətli makroiqtisadi müvazinətliyin müxtəlif səmtləri ilə tanış olduq. Məhsul buraxılışının həcmnin dəyişməsi əsasən məcmu tələbin dəyişməsi ilə izah olunmuşdur. Eyni ilə məcmu təklif də qısamüddətli aspektdə nəzərdən keçirilmişdir. Tələb və təklifdəki şok, eləcə də dövrü dəyişikliklərlə yaranmış iqtisadiyyatın müvazinətli vəziyyətdən müvəqqəti kənarlaşması ilə əlaqədar olaraq, iqtisadi siyasət stabiləşdirmə imkanları baxımından təhlil edilmişdir. Lakin buraxılış həcmi, məşğulluq səviyyəsi, qiymətlərin qısamüddətli dəyişmələri iqtisadiyyatın verilmiş ümumi irəliləyişləri, real buraxılış həcmnin artması, yəni iqtisadi artım trendi ətrafında baş verir. İqtisadi artıma məcmu təklifin dinamikasının uzunmüddətli aspekti, daha dəqiq potensial buraxılış həcmi kimi baxılmalıdır. Onun amilləri və qanunauyğunluqlarının təhlili makroiqtisadi nəzəriyyənin məsələlərindən biridir.

İqtisadi artım dedikdə adətən iqtisadiyyatda real gəlirlərin (ÜMM, ÜDM və ya milli gəlir), eləcə də hər adambaşına düşən real buraxılışın artması nəzərdə tutulur. İqtisadi artımın ölçülməsi üçün uyğun olaraq mütləq artımı, eləcədə bütövlükdə və ya adambaşına real buraxılış həcmnin artım tempi göstəricilərindən istifadə olunur.

Məsələn:

$$Y_t = Y_{t-1} + y_t \quad \text{və ya} \quad y_t = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} \quad (26.1)$$

Burada

t - vaxt indeksi

İqtisadi artım amillərini atrımın xarakterindən (kəmiyyət və ya keyfiyyət) asılı olaraq iki qrupa bölürlər: ekstensiv və intensiv amillər. Ekstensiv artım amillərinə mövcud texnologiyanın səviyyəsinin saxlanılması şəraitində kapitalın həcmnin artırılması, istehlak olunan xammal, material və yanacağın həcmnin artırılması aid edilə bilər. İntensiv artım amillərinə elmi texniki tərəqqi, miqyasdan qənaət, işçilərin təhsil və professional səviyyəsinin artması, resursların mobilliyinin artırılması və bölüşdürülməsinin yaxşılaşdırılması, istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, qanunvericiliyin müvafiq təkmilləşdirilməsi və i.a. aiddir. Deməli, bu qrupa istər amillərin özlərini, istərsə də onlardan istifadə prosesini keyfiyyətə təkmilləşdirən vasitələr daxildir.

İqtisadiyyatın inkişafında ekstensiv artım amilləri üstünlük təşkil etdikdə o, ekstensiv, intensiv artım amilləri üstün olduqda isə intensiv inkişaf tipli adlanır.

Ekstensiv tipli inkişafda iqtisadi artıma istehsal amillərinin kəmiyyətə artırılması, intensivdə isə onların keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi və yaxşı istifadə edilməsi ilə nail olunur.

Ekstensiv artım şəraitində onun amilləri arasında nisbətlərin dəyişməsi nisbətən bərabər baş verir. Bu halda maksimum məhsul buraxılışı başlıca olaraq iqtisadi resursların vəziyyəti, kapital və əməyin məsrəflərinin uzlaşmasından asılı hesab olunur. Deməli, texniki tərəqqinin səviyyəsindən o, yalnız müəyyən dərəcədə asılıdır. Bu öz əksini keçən əsrin 20-ci illərində Amerika alimləri X.Kobba və P.Duqlasın irəli sürdükləri istehsal funksiyasında öz əksini tapmışdır. Burada əmək və kapitalın bir-birini qarşılıqlı əvəzetməsi nəzərdə tutulmuşdur. Texniki tərəqqiyə isə çox səthi və sadə, yəni təhsil və ixtisasın, istehsalın təşkili və idarə edilməsinin səviyyəsi kimi baxılmışdır.

Kobba-Duqlas istehsal funksiyası aşağıdakı kimidir:

$$V = ALK \quad (26.2)$$

Burada V - dəyər ifadəsində istehsal həcmi;

L - əməyin məsrəfləri;

K - dəyər ifadəsində əsas fondlar;

A - mütənasiblik əmsalı, onun ölçüsü K , L və

V -dən asılıdır;

α , β - elastiklik əmsalları

Sonralar bir çox iqtisadşılardan (B.Uoll, E.Denison, R.Solou) tədqiqatlarında Kobba-Duqlas formulası modernləşdirilmiş və oraya digər artım amillərinin daxil edilməsi ilə inkişaf etdirilmişdir. Həmin amillərə əsas kapitalın yaşı, istehsalın miqyası, işçilərin ixtisası, iş həftəsinin davamiyyəri və s. aid edilə bilər.

Elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi artımın aparıcı ünsürü olduğunu keçən əsrin 50-ci illərində Massaçuset texnoloji institutunun professoru R.Solou müəyyən etmişdir.

Qeyd edək ki, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin inkişafı və mənimsənilməsi nəticəsində intensiv artım amilləri üstünlük təşkil edir. Lakin real həyatda ekstensiv və intensiv tipli iqtisadi artım xalis formada mövcud deyildir. Ona görə də ekstensiv və ya intensiv tipli iqtisadi artımın üstünlük təşkil etdiyini demək düzgündür.

Bəzən iqtisadi artımın müstəqil amili kimi istehsalın genişləndirilməsi prosesinin başlıca katalizatoru olan məcmu tələb göstərilir. İqtisadi artıma mane olan səbəblərə adətən resurs və ekoloji məhdudiyyətlər, geniş spektrli sosial məsrəflər, eləcə də hökumətin qeyri-səmərəli apardığı iqtisadi siyasət aid edilə bilər.

26.2. İqtisadi artımın Keyns modelləri

İstənilən modellər kimi, artım modeli də proseslərin formula və ya qrafik formasında abstrakt, sadələşdirilmiş ifadəsidir. Əvvəlcədən qəbul edilmiş bir sıra istisnalar nəticələri real proseslərdən kənarlaşdırır, lakin buna baxmayaraq iqtisadi artım kimi müərkəb hadisənin ayrı-ayrı tərəfləri və qanunauyğunluqlarını təh-

lil etməyə imkan verir.

Artımın əksər modelləri real buraxılış həcminin artmasının əsas istehsal amilləri əmək (L) və kapitalın (K) təsiri ilə baş verdiyini nəzərdə tutur. “Əmək” amili adətən kənardan təsirə zəif reaksiya verir, kapitalın ölçüsünə isə müəyyən investisiya siyasəti ilə düzəlişlər verilə bilər. Məlumdur ki, iqtisadiyyatda kapital ehtiyatı vaxt keçdikcə işdən çıxmanın (amortizasiyanın) ölçüsü qədər ixtisar olunur və xalis investisiyaların artması hesabına artır. Tamamilə aydındır ki, iqtisadi artım öz-özünə deyil, əhalinin rifahının artırılması əsasları kimi qiymətlidir. Ona görə də artımın keyfiyyətə qiymətləndirilməsi istehlak dinamikası vasitəsilə aparılır.

Keyns artım modelində əsasən bizə qısamüddətli müvazinətliyin keyns modelindən məlum olan məntiq alətlərindən istifadə edilir.

Lakin indi tələb tərəfindən təhlili təkilfin dinamikasını təyin edən amillərlə birləşdirmək, iqtisadiyyatda tələb və təklifin müvazinətliyinin dinamikliyi şərtini aşkar etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artımı idarə etmək məqsədilə strateji dəyişən kimi investisiya qəbul olunur.

Artımın ən sadə keyns modeli, keçən əsrin 40-cı illərdə təklif olunmuş E.Domar modelidir. Bu modeldə istehsal texnologiyası Leontyev istehsal funksiyası ilə verilmişdir. Bu modeldə kapitalın son məhsuldarlığı sabit qəbul olunmuşdur (əməyin defisit resurs olmaması şərti ilə). Domar modelinə görə əmək bazarında artıq təklif mövcuddur, bu isə qiymətlərin səviyyəsinin sabitliyini şərtləndirir. Kapitalın işdən çıxması yoxdur, K/Y nisbəti və yığıcı norması sabit kəmiyyətlərdir. Faktiki olaraq buraxılış kapital resursundan asılıdır. Daha sadə olmaq üçün investisiya laqımında sifira bərabər qəbul etmək olar.

İqtisadiyyatda tələb və təklifin yüksəldilməsi amili investisiyaların artmasıdır. Əgər bu dövrdə investisiya I qədər artmışdırsa, multiplikator effektinə müvafiq olaraq, məcmu tələb (bax. fəsil 18)

$$Y_{AD} = I + m + I \frac{1}{1 - MPC} = I \frac{1}{1 - MPS} \quad (26.3)$$

burada m - xərclərin multiplikatoru;

MPC - istehlaka son meyl;

MPS - yığma son meyl.

Məcmu təklifin artımı:

$$Y_{AS} = a + K \quad (26.4)$$

Burada a - kapitalın son məhsuldarlığı (şərtə görə sabitdir)

K - kapitalın artımı

Kapitalın artımı investisiyanın müvafiq həcmi (I) ilə təmin olunur. Onda (26.3) formulasını aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$Y_{AS} = a + I \quad (26.5)$$

Müvazinətli iqtisadi artım tələb və təklifin bərabərliyi şəraitində əldə olunacaqdır:

$$\frac{I}{MPS} = a + I \text{ və ya } \frac{I}{I - MPS} = a \quad (26.6)$$

Deməli, investisiyanın artım tempi kapitalın son məhsuldarlığı ilə yığma son meylin hasilinə bərabərdir. “ a ”-nın ölçüsü istehsal texnologiyası ilə verilir, qəbul edilmiş ilkin şərtə görə sabitdir. Deməli, investisiyanın artım tempini yalnız yığım normasının artması (MPS) ilə əldə etmək olar (lakin nəzərdən keçirilən dövrdə o, sabit qəbul edilmişdir).

Müvazinətlik şəraitində investisiya yığma bərabər olduğuna görə ($I=S$), $MPS=\text{const}$ olduqda $S = MPS \cdot Y$. Deməli, gəlirin səviyyəsi investisiyanın səviyyəsinə mütənasib olduğu üçün $\frac{Y}{Y} = \frac{I}{I} = a + MPS$ yazmaq olar.

Beləliklə, E.Domarin nəzəriyyəsinə görə iqtisadiyyatda qüvvədə olan istehsal güclərindən tam istifadə olunan real gəlirin artımının müvazinətli tempi mövcuddur. O, yığım norması və kapitalın son məhsuldarlığına düz mütənasibdir. Investisiya və gəlir vaxta görə eyni sabit tempə artır.

Belə dinamik müvazinətlik özəl sektorun plan investisiyaları-

nın artım tempi modeldə verilmiş səviyyədən kənarlaşdıqda qeyri-dayanıqlı ola bilər.

Qeyd etməliyə ki, E.Domarın modeli artım nəzəriyyəsi roluna iddia etmirdi. Onun məqsədi qısamüddətli keyns müvazinətliyi şəraitini daha uzun dövrə genişləndirmək və inkişaf edən sistemlər üçün bu şəraitin necə olacağını müəyyən etmək idi.

1939-cu ildə R.F.Xarrod iqtisadi artımın xüsusi modelini işləyib hazırlamışdır. O, həmin modelə akselerator prinsipi və sahibkarlıq gözləmələri əsasında endogen investisiya funksiyasını (Domarın ekzogen verilmiş investisiya funksiyasından fərqli olaraq) daxil etmişdir.

Akselerator prinsipinə uyğun olaraq, gəlirin istənilən artımı (ixtisar) gəlirin dəyişməsinə mütənasib olaraq, kapital qoyuluşunun artımına (azalmasına) səbəb olar

$$I_t = v(Y_t - Y_{t-1}) \quad (26.6)$$

burada v - akselatorudur.

Sahibkarlar öz istehsal həcmi, əvvəlki dövrdə iqtisadiyyatda yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq planlaşdırır: əgər onların tələblə əlaqədar keçən proqnozları düzgün olubsa və tələb təklifi tam tarazlaşdırıbsa, onda həmin dövrdə sahibkarlar məhsul buraxılışı həcmi artım tempini dəyişməz saxlayacaqlar; əgər iqtisadiyyatda tələb təklifdən yüksəkdirsə, onlar istehsalın genişləndirilməsi tempini artıracaqlar; əgər təklif əvvəlki dövrdə tələbdən artıq olarsa, onlar artım tempini azaldacaqlar.

Bunu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = a \frac{Y_{t-1} - Y_{t-2}}{Y_{t-2}} \quad (26.7)$$

Burada $a = 1$ - əgər əvvəlki dövrdə $(t-1)$ tələb təklifə bərabərdirsə;

$a > 1$ - əgər tələb təklifdən çoxdursa;

$a < 1$ - əgər tələb təklifdən azdırsa.

Onda iqtisadiyyatda təklifin həcmi:

$$Y_t = Y_{t-1} a \frac{Y_{t-1} Y_{t-2}}{Y_{t-2}} - 1 \quad (26.8)$$

Məcmu tələbin təyinində akselerator modelindən (eləcədə $I=S$ bərabərliyi şərtindən) istifadə olunur:

$$Y_t = \frac{I_t}{S} + \frac{v(Y_t - Y_{t-1})}{S} \quad (26.9)$$

Müvazinətli iqtisadi artım məcmu tələb və təklifin bərabərliyini nəzərdə tutur:

$$\frac{v(Y_t - Y_{t-1})}{S} = Y_{t-1} a \frac{Y_{t-1} Y_{t-2}}{Y_{t-2}} - 1 \quad (26.10)$$

Müəyyən dəyişikliklər aparmaqla aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$\frac{v}{S} \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = a \frac{Y_{t-1} Y_{t-2}}{Y_{t-2}} - 1 \quad (26.11)$$

Fərq edək ki, əvvəlki dövrdə tələb təklifə bərabərdir, yəni $a=1$. Onda, davranışın qəbul olunmuş şərtinə utğun olaraq, sahibkarlar cari dövrdə də əvvəlki dövrdə mövcud olan artım tempini saxlayacaqdır.

$$\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = \frac{Y_{t-1} - Y_{t-2}}{Y_{t-2}} = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} \quad (26.12)$$

Onda əvvəlki ifadəni aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\frac{v}{S} \frac{Y_t}{Y_{t-1}} = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} - 1 \quad (26.13)$$

Buradan da məhsul buraxılış artım tempi: $\frac{Y_t}{Y_{t-1}} = \frac{S}{v} \frac{S}{S}$ təşkil

edəcəkdir. Xarrod $\frac{S}{v} \frac{S}{S}$ ifadəsini “təminatlı” artım tempi adlandırılmışdır: onu müdafiə etməklə, sahibkarlar öz qərarları ilə tam qane olurlar, çünki tələb təklifə bərabər olacaq və onların gözləmələri yerinə yetəcəkdir. Belə artım tempi istehsal güclərindən (kapitaldan) tam istifadəni təmin edir, lakin bu halda tam məşğul-

luq həmişə əldə olunmur.

Xarrod təminatlı artım tempindən əlavə “təbii” artım tempi anlayışını da irəli sürmüşdür. Bu isə aktiv əhali və texniki tərəqqinin artması ilə buraxıla bilən maksimal tempdir. Belə tempdə əmək və kapital amillərinin tam məşğulluğuna nail olunur.

Əgər sahibkarları qane edən təminatlı artım tempi, təbiidən yuxarıdırsa, onda əmək resurslarının çatışmazlığı nəticəsində faktiki temp təminatlıdan aşağı olacaqdır: istehsalçılar öz gözləmələrində ümidlərini yerinə yetirəcəklər, buraxılış və investisiya həcmnin azaldacaqlar, nəticə etibarı ilə sistem depesiya vəziyyətində olacaqdır.

Əgər təminatlı artım tempi təbiidən aşağıdırsa, əmək resurslarının mövcud artıqlığı investisiyaları artırmağa imkan verdiyinə görə faktiki temp təminatlımı ötəcəkdir. İqtisadi sistemdə canlanma baş verəcəkdir.

Faktiki artım tempi eləcədə təminatlıya bərabər ola bilər. Bu halda iqtisadiyyat sahibkarları qane edən dinamikli müvazinətli şəkildə inkişaf edəcək, lakin məcburi işsizlik mövcud olacaqdır.

İqtisadi sistemin ideal inkişafı resursların tam məşğulluq şəraitində təminatlı, təbii və faktiki artım templərinin bərabərliyi şəraitində nail olunur.

Qeyd edək ki, təminatlı artım tempi şəraitində investisiyanın istənilən kənarlaşması sistemi müvazinətlikdən çıxarır, tələb və təklif arasında daha çox kənarlaşmaların artması ilə müşayiət olunur. Deməli, Xarrodun modelində də dinamik müvazinətlik qeyri-sabitdir.

Əks hallarda göstərilən bu iki modeli Xarrod - Domar modelində birləşdirirlər. Bu iki modeldən belə nəticəyə gəlmək olar ki, istehsalın mövcud texniki şəraitində iqtisadi artım tempi yığılma son meylin kəmiyyəti ilə təyin olunur, dinamik müvazinətlik natamam məşğulluq şəraitində mövcud ola bilər.

Həmin modellərin məhdudiyyətləri onların təhlilinin ilkin şərtləri ilə verilmişdir. Məsələn, onlarda istifadə olunan Leontyevin istehsal funksiyası əmək və kapital istehsal amillərinin qarşı-

lıqlı əvəz edilən olmaması ilə xarakterizə olunur ki, bu da müasir şəraitdə həmişə həqiqətə uyğun deyildir.

Domar və Xarrod modelləri 1920-1950-ci illərdə iqtisadi artımın real proseslərini düzgün təsvir etmiş, lakin son dövrlərdə R.Soloun neoklassik modeli daha müvəffəqiyyətlə istifadə olunur.

26.3. R.Solou neoklassik artım modeli.

Neoklassik artım modellərində Keyns modellərində olan bir sıra məhdudiyyətlər aradan qaldırılmışdır və onlar makroiqtisadi proseslərin xüsusiyyətlərini daha dəqiq təsvir etməyə imkan verir.

Bu artım modeli 1950-1960-cı illərdə Robert Solou tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. 1987-ci ildə R.Solou iqtisadi artım nəzəriyyəsi işlərinə görə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı almışdır.

R.Solou subut etmişdir ki, Keyns modellərində dinamik müvazinətliliyin qeyri sabitliyi istehsal amillərinin qarşılıqlı əvəzə-dilə bilən olmamağının nəticəsidir. O, öz modelində Leontyev funksiyası əvəzinə Kobba-Duqlas istehsal funksiyasını istifadə etmişdir. Solou modelində təhlilin digər ilkin şərtləri: kapitalın azalan son məhsuldarlığı, miqyasdan daimi verim, fondların işdən çıxma normasının sabitliyi, investisiya laqının olmaması.

Amillərin qarşılıqlı əvəz edilməsi (kapitalla silahlanmanın dəyişməsi) nəinki texnoloji şəraitlə, eləcə də amillər bazarlarında mükəmməl rəqabətin neoklassik ilkin şərti ilə izah olunur.

İqtisadi sistemin müvazinətliliyinin zəruri şərti məcmu tələb və təklifin bərabərliyidir. Solou modelində əmtəələrə təklif miqyasdan daimi verim olan istehsal funksiyası ilə təsvir olunur:

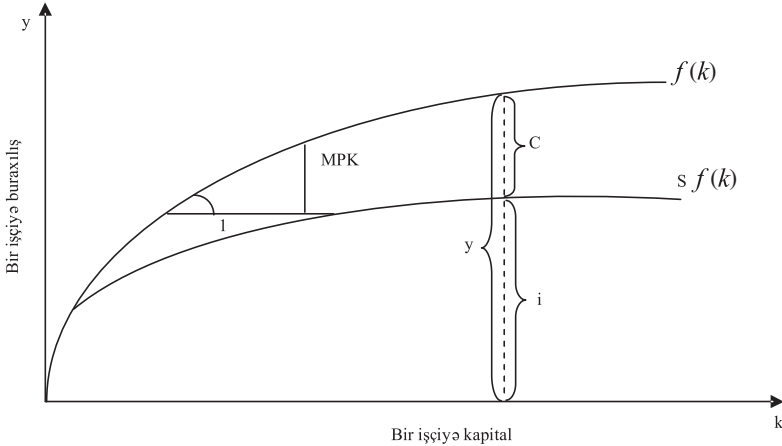
$$Y = F(K, L) \quad (26.14)$$

Bütün istehsal amillərinin (əmək, kapital) eyni nisbi artımları həmin ölçüdə məhsul buraxılışının nisbi artımına səbəb olursa, belə istehsal funksiyası miqyasdan daimi verimə malikdir. Onda, istənilən müsbət ədəd (z) üçün istehsal funksiyası $zY = F(zK, zL)$ olacaqdır. Bu bərabərlik göstərir ki, biz kapital və əməyin miqdarını hər hansı “ z ” ədədinə vursaq, alınan məhsul

həcmi də “z” dəfə artacaqdır. Sadə olmaq üçün bütün kəmiyyətləri işçilərin sayı ilə əlaqələndirək. Miqyasdan daim verim olan istehsal funksiyası bu məqsəd üçün ona görə rahatdır ki, bir nəfər fəhləyə istehsal həcmi yalnız ona düşən kapitalın miqdarından asılıdır. Ona görə də $z = \frac{1}{L}$ qəbul edərək, istehsal funksiyasının aşağıdakı formasını alırıq:

$$\frac{Y}{L} = F\left(\frac{K}{L}, 1\right) \quad (26.15)$$

Bu tənlikdən aydın olur ki, bir işçiyə görə istehsal həcmi $\frac{Y}{L}$ kapitalın funksiyasıdır $\frac{K}{L}$. $\frac{Y}{L}$ y -ilə, $\frac{K}{L}$ isə k -ilə işarə edərək, başlanğıc funksiyasını əmək məhsuldarlığı və fondla silahlanmanın (kapitalla silahlanmanın) qarşılıqlı əlaqəsi formasında yazıb bilərik: $y = f(k)$.

Şəkil 26.1. İstehsal, istehlak və investisiya

İstehsal funksiyasının meyl bucağının tangensini kapitalın son məhsuluna (MPK) uyğundur, fondla silahlanma (k) artdıqca o, azalır.

R.Solou modelində məcmu tələb investisiya və istehlakla mü-

əyyən olur: $y = i - c$, burada i və c - bir nəfər məşğul olana investisiya və istehlakdır. Gəlir istehlak və yığım arasında yığım normasına uyğun olaraq bölüşdürülür. Onda istehlak $c = (1 - s)y$ kimi yazıla bilər, burada s - yığım (əmanət) normasıdır. Burada yığım norması $(s) = 0$ - dan 1 - dək kəmiyyətə malik ola bilər. Bu funksiya o deməkdir ki, istehlak gəlirə münasibdir.

Deməli, hər il gəlirin $(1-s)$ hissəsi istehlak olunur və “ s ” hissəsi ilə yığılır. $y = c + i = (1 - s)y + i$, buradan da $i = sy$ yazmaq olar. Müvazinətlik şəraitində investisiya yığma bərabərdir və gəlirə mütənasibdir.

Tələb və təklifin bərabərlik şərti: $f(k) = c + i$ və ya $f(k) = \frac{i}{s}$ kimi verilə bilər. İstehsal funksiyası əmtəə bazarında təklifi, kapital yığımını isə istehsal olunan məhsula tələbi təyin edir.

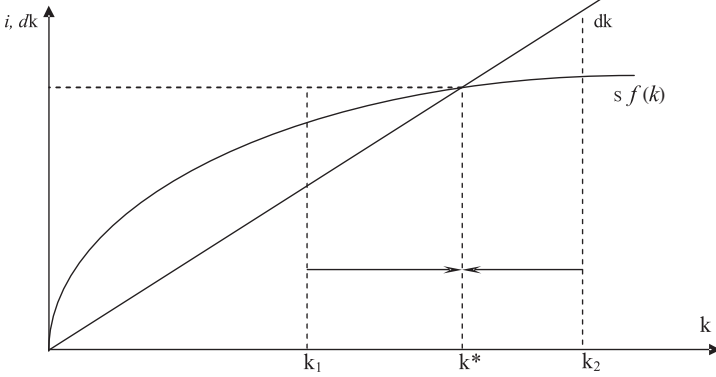
Buraxılış həcmnin dinamikası kapitalın həcmindən asılıdır (yəni bir nəfər məşğul olana düşən kapital və ya kapitalla silahlanma). Kapitalın həcmi investisiya və işdən çıxan fondların təsiri ilə dəyişir: investisiya kapital ehtiyatını artırır, kapitalın işdən çıxması isə onu azaldır. Kapital ehtiyatının dəyişməsinə başa düşmək üçün investisiya və amortizasiyaya təsir edən amillər tapılmalıdır. Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatda tələb və təklifin bərabərliyi şərtindən $i = s f(k)$, yəni investisiya fondla silahlanma və yığım normasından asılıdır. Yığım norması məhsulu k - nın istənilən kəmiyyətində investisiya və istehlaka bölünməsinə təyin edir (bax şəkil 26.1): $y = f(k); i = s f(k); c = (1 - s) f(k)$.

Amortizasiyada aşağıdakı nəzərə alınır: əgər qəbul etsək ki, hər il köhnəlmə nəticəsində kapitalın müəyyən fiksə olunmuş “ d ” hissəsi işdən çıxır, onda işdən çıxmanın ölçüsü kapitalın həcminə mütənasib olacaq və “ $d k$ ”yə bərabər olacaqdır. Bu əlaqə koordinat oxunun başlanğıcından “ d ” bucaq əmsali ilə çıxan düz xətlə əks olunur (bax şəkil 26.2)

İnvestisiya və işdən çıxmanın kapital ehtiyatlarının dinamikasına təsirini: $k = i - dk$ və ya investisiya və yığımın bərabərli-

yindən istifadə edərək, k $s f(k)$ dk tənlikləri ilə göstərmək olar. Kapital ehtiyatı (k) investisiyanın işdən çıxmaya bərabər olduğu halda, yəni $s f(k) = dk$ olanadək artacaqdır.

Şəkil 26.2. İnteraksiya, işdən çıxma və kapitalla silahlanmanın müvazinətli səviyyəsi

Bundan sonra bir nəfər məşğul olana kapital ehtiyatı (fondla silahlanma) vaxta görə dəyişməyəcəkdir, çünki ona təsir edən qüvvələr bir-birini tarazlayacaq ($k = 0$). İnteraksiyanın işdən çıxmaya bərabər olduğu kapital ehtiyatı dayanıqlı **fondla silahlanmanın səviyyəsi** adlanır və k^* ilə işarə olunur. k^* nail olduqda iqtisadiyyat üçün müddətli müvazinətlik vəziyyətində olur.

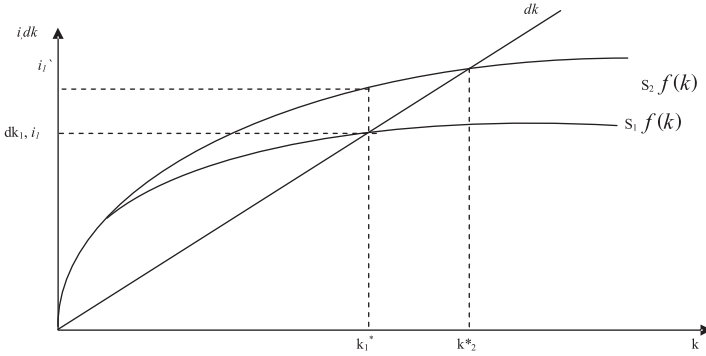
Müvazinətlik o vaxt dayanıqlı olur ki, k - nın başlanğıc kəmiyyətindən asılı olmayaraq iqtisadiyyat müvazinətli vəziyyətə, yəni k^* səy göstərəcəkdir. Əgər başlanğıc (k_1) müvazinətliyə (k^*) kiçikdirsə, ümumi investisiyalar [$s f(k)$] işdən çıxmada (dk) böyük olacaq və kapital ehtiyatı xalis investisiyaların ölçüsündə artacaqdır. Əgər $k_2 > k^*$ olarsa, bu investisiyaların köhnəlməyə nisbətən az olması deməkdir, deməli kapital ehtiyatı ixtisar olunacaq, k^* səviyyəsinə yaxınlaşacaqdır (bax şəkil 26.2).

Baş yığım (əmanət) norması artdıqda iqtisadiyyatda nə baş verir?

Yığım (əmanət) normasının artması bilavasitə əməyin fondla silahlanması səviyyəsinə təsir göstərir. Bunu şəkil 26.3. daha

əyani əks etdirir.

Yığım normasının s_1 - dən s_2 - dək artması investisiya əyrisini vəziyyətindən yuxarıya $s_2 f(k)$ - yə yerini dəyişir.

Şəkil 26.3. Yığım normasının artması

Başlanğıc halda iqtisadiyyat k_1^* dayanıqlı kapital ehtiyatına malik idi. Bu halda investisiya işdənçixməyə bərabər olmuşdur. Əmanət norması yüksəldikdən sonra investisiya ($i_1' - i_1$) qədər artmış, kapital ehtiyatı (k_1^*) və işdənçixarma (dk_1) əvvəlki səviyyədə qalmışdır. Bu şəraitdə investisiya işdənçixarmanı ötməyə başlayır, nəticə etibarilə daha yüksək fondla silahlanma və əmək məhsuldarlığına uyğun olan kapital ehtiyatının yeni müvazinətlik (k_2^*) səviyyəsinə artmasına səbəb olur.

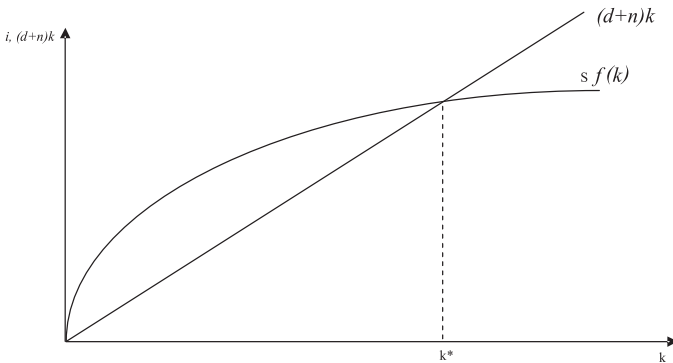
Beləliklə, yığım (əmanət) norması nə qədər yüksək olarsa, dayanıqlı müvazinətlik şəraitində daha yüksək buraxılış və kapital ehtiyatı səviyyəsinə nail oluna bilər. Lakin yığım normasının artması iqtisadiyyatın yeni dayanıqlı müvazinətlik nöqtəsinə nail olduğu qısa müddətli dövrədə iqtisadi artımın sürətlənməsinə imkan yaradır.

Aydındır ki, nə yığım prosesinə də yığım normasının artması iqtisadi artımın fasiləsizliyi mexanizmini izah edə bilmir.

Onlar yalnız müvazinətliyin bir vəziyyətindən digərinə keçməsinə göstərir. Deməli, fasiləsiz iqtisadi artımı izah etmək məqsədi ilə Solou modeli genişləndirilməli və onun iki ilkin şərti növbə-növbə olaraq dəyişdirilməlidir: əhalinin sayı və onun məş-

ğul olan hissəsi (onların dinamikası dəyişməz nəzərdə tutulur) və elmi-texniki tərəqqinin olmaması.

Əhalinin artımı dayanıqlı vəziyyətə necə təsir edir? Bu suala cavab vermək üçün əhali artımının əməyin kapitalla silahlanmaya necə təsir etdiyini müzakirə edək. Əvvəl qeyd etdik ki, investisiya kapital ehtiyatını artırır, kapitalın işdən çıxması isə onu azaldır. İndi isə bir nəfər işçiyə düşən kapitalla təsir edən yeni amil meydana çıxır. Tutaq ki, əhali “ n ” daimi tempi ilə artır. Bu yeni amil investisiya və kapitalın işdən çıxması ilə birlikdə fondla silahlanmaya təsir göstərir. Onda bir işçiyə kapital ehtiyatının dəyişməsinə aşağıdakı kimi yazmaq olar: $k \dot{=} i - (d+n)k$ və ya $k \dot{=} i - (d+n)k$. Əhalinin artması kapitalın işdən çıxmasına müvafiq olaraq fondla silahlanmanı mövcud kapital ehtiyatının azaldılması ilə deyil, onun məşğul olanların artmış sayı arasında bölüşdürülməsi yolu ilə aşağı salır. Bu şəraitdə investisiyanın elə həcmi zəruridir ki, o nəinki kapitalın işdən çıxmasını örtməli, həm də yeni fəhlələri əvvəlki həcmdə kapitalla təmin etməlidir. “ nk ” həddi göstərir ki, bir nəfər məşğul olana nə qədər əlavə kapital tələb olunur ki, yeni fəhlənin kapitalla silahlanması köhnələrin səviyyəsində ola bilsin. Dəyişməz fondla silahlanmada k^* iqtisadiyyatda dayanıqlı müvazinətli şərtini indi aşağıdakı kimi yazmaq olar: $k \dot{=} s f(k) - (d+n)k = 0$ və ya $s f(k) = (d+n)k$. Belə vəziyyət resursların tam məşğulluğu ilə xarakterizə olunur.

Şəkil 26.4. Solou modelində əhalinin artımı

Şəkildə aydın görünür ki, iqtisadiyyat dayanıqlı vəziyyətdə olması üçün $sf(k)$ investisiyası kapitalın işdən çıxması və əhalinin artımını $-(d+n)k$ - nı kompensasiya etməlidir. Şəkildə bu ayrılərin kəsişmə nöqtəsi ilə əks olunmuşdur.

İqtisadiyyatın dayanıqlı vəziyyətində bir nəfər məşğul olana kapital və buraxılış, yəni fondla silahlanma (k) və əmək məhsuldarlığı (y) dəyişməz qalır. Lakin əhalinin artması halında fondla silahlanmanın sabit qalması üçün kapitalın artımı əhalinin artım tempi ilə aparılmalıdır, yəni $\frac{Y}{Y} = \frac{L}{L} = \frac{K}{K} = n$ olmalıdır.

Beləliklə, müvazinətlik şəraitində əhalinin artması iqtisadi artımın fasiləsizliyi səbəblərindən birini təşkil edir.

Qeyd etməliyik ki, əhalinin artım tempinin yüksəlməsi ilə $(d+n)k$ əyrisinin bucaq əmsalı artır, bu isə fondla silahlanmanın müvazinətlik səviyyəsinin (k^{**}) azalmasına, deməli, y başa düşməsinə səbəb olur.

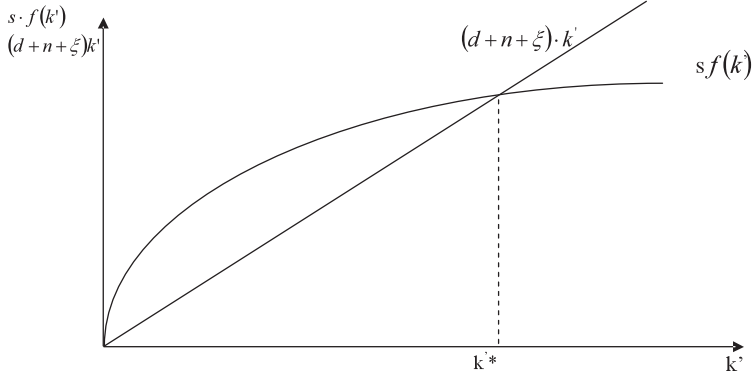
Solou modelində texnoloji tərəqqinin nəzərə alınması ilkin istehsal funksiyasının görünüşünü dəyişdirir. Texnoloji tərəqqinin əməyə qənaət edici forması nəzərdə tutulur. İstehsal funksiyası $Y = F(K, L, E)$ kimi qəbul edilir. Burada E - əməyin səmərəliliyi; (L, E) isə E daimi səmərəliliyi ilə şərti əmək vahidinin sayı E nə qədər yüksək olarsa, mövcud işçilərin sayı ilə daha çox məhsul istehsal oluna bilər.

Burada daimi tempi E səmərəlilik əməyin artırılması yolu ilə texnoloji tərəqqi nəzərdə tutulur. Bu halda əməyin səmərəliliyin artması məşğul olanların sayının artması nəticələrinə uyğun aparılır: əgər texnoloji tərəqqi $=2\%$ artım tempinə malikdirsə, 100 nəfər fəhlə əvvəllər 102 fəhlənin istehsal etdiyi miqdarda məhsul buraxılışını həyata keçirə bilər. Əgər məşğul olanların sayı (L) n tempi ilə, E - nin artımı isə tempi ilə artırsa, onda (L, E) - nin artması (n) tempi ilə baş verəcəkdir.

Baxmayaraq ki, mülahizələrin gedişi saxlanılır, texnoloji tərəqqinin daxil edilməsi dayanıqlı müvazinətliyin vəziyyətinin təhlilini bir qədər dəyişdirir. Əgər k^i -i daimi səmərəlilikli əmək

vahidinə düşən kapitalın miqdarı kimi, yeni $k' = \frac{K}{L E}, y' = \frac{Y}{L E}$ qəbul etsək, onda səmərəli əmək vahidlərinin artması nəticələri məşğul olanların sayının artmasına müvafiq olacaqdır (daimi səmərəlilikli əmək vahidlərinin miqdarının artması, həmin vahidə düşən kapitalın ölçüsünü azaldır).

Dayanıqlı müvazinətlik vəziyyətində fondla silahlanma (k^*) bir tərəfdən, fondla silahlanmanı artıran investisiyanın təsirini, digər tərəfdən isə kapitalın işdən çıxması, məşğul olanların sayının artması və texnoloji tərəqqinin təsiri ilə səmərəli əmək vahidinə kapitalın səviyyəsinin azalmasını tarazlaşdırır:

Şəkil 26.5. Texnoloji tərəqqi

(k^*) dayanıqlı vəziyyətində texnoloji tərəqqinin mövcudluğunda kapitalın (k) və buraxılışın (Y) ümumi həcmələri (n) tempi ilə artacaqdır. Lakin əhalinin artım halında fərqli olacaq bir nəfər məşğul olana fondla silahlanma $\frac{k}{L}$ və buraxılış $\frac{Y}{L}$ tempi

ilə artacaqdır. Bu isə əhalinin rifahının yüksəldilməsi üçün əsas təşkil edə bilər. Beləliklə Solou modelində texnoloji tərəqqi həyat səviyyəsinin fasiləsiz artmasının vahid şərtidir, çünki yalnız onun mövcudluğu şəraitində adambaşına düşən məhsul buraxılışının (y) dayanıqlı artması müşahidə olunur.

Beləliklə, Solou modelində müvazinətlik rejimində resursların tam məşğulluğu şəraitində fasiləsiz iqtisadi artım mexanizminin izahı müəyyən olunmuşdur.

Cədvəl 1.

Dayanıqlı müvazinətlik vəziyyətində Solou modelində əsas dəyişənlərin xarakteristikası

<i>Əhalinin artımı və texnoloji tərəqqi olmadıqda</i>		<i>“n” tempi ilə əhali artdıqda</i>		<i>“n” tempi ilə əhali artdıqda və ξ tempi ilə texnoloji tərəqqidə</i>	
<i>dəyişənlər</i>	<i>artım tempi</i>	<i>dəyişənlər</i>	<i>artım tempi</i>	<i>dəyişənlər</i>	<i>artım tempi</i>
L	0	L	n	L	n
				$L \cdot E$	$n + \xi$
K	0	K	n	k	$n + \xi$
				$k' = \frac{k}{L \cdot E}$	0
$k = \frac{K}{L}$	0	$k = \frac{K}{L}$	0	$k = \frac{K}{L}$	ξ
Y	0	Y	n	$Y' = \frac{Y}{L \cdot E}$	$n + \xi$
$y = \frac{Y}{L}$	0	$y = \frac{Y}{L}$	0	$y = \frac{Y}{L}$	ξ

Məlum olduğu kimi, Keyns modellərində yığım norması ekzogen verilmiş və gəlirin müvazinətli artım tempinin ölçüsünü təyin edir. Solounun neoklassik modelində isə istənilən yığım normasında bazar iqtisadiyyatı, gəlir və kapitalın (n) tempi ilə artdıqda fondla silahlanmanın müvafiq dayanıqlı səviyyəsi və balanslaşdırılmış artımına cəhd göstərir.

Yığım (əmanət) normasının ölçüsü iqtisadi siyasətin obyektidir və iqtisadi artımın müxtəlif proqramların qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müvazinətli iqtisadi artım müxtəlif əmanət normaları ilə uyğunlaşa bildiyi üçün (biz yuxarıda gördük ki, “s” yalnız qısa müddətdə iqtisadiyyatın artımını sürətləndirir, uzunmüddətli dövrdə isə iqtisadiyyat dayanıqlı müvazinət və daimi artım tempinə “n” və “ ” - nin kəmiyyətlərindən asılı olaraq qayıdır) optimal əmanət normasının seçilməsi problemi ortaya çıxır.

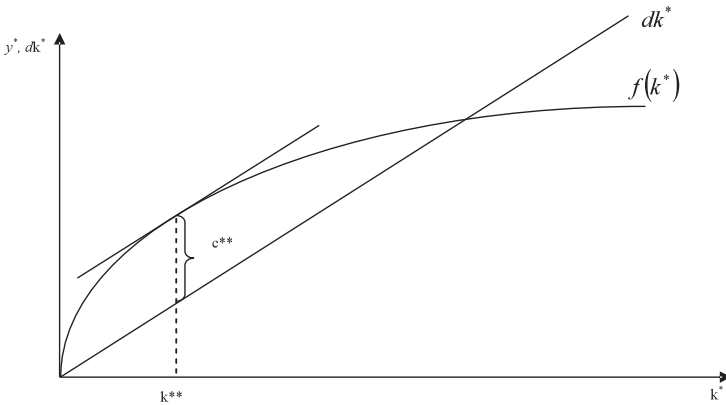
Qeyd edək ki, iqtisadi rifahda maraqlı olan siyasətçi ali istehlak səviyyəli dayanıqlı vəziyyəti seçmək istəyir. Ali istehlak sə-

viyyəli dayanıqlı vəziyyəti təmin edən, kapitalın yığımın səviyyəsi, onun **yığımının qızıl səviyyəsi** adlanır. **E.Felps “qızıl qaydasına”** uyğun olan optimal yığım norması, maksimal istehlak səviyyəli müvazinətli iqtisadi artımı təmin edir. Bu yığım normasına uyğun olan dayanıqlı fondla silahlanma səviyyəsini “ k^{**} ”, istehlakı isə “ c^{**} ” ilə işarə edək.

Dayanıqlı fondla silahlanmanın (k^*) kəmiyyətində bir nəfər məşğul olan işçiyə düşən istehlak səviyyəsi başlanğıc tənliyində bir sıra dəyişikliklər etmək yolu ilə təyin edilir. İstehlakı (c) y və i ilə ifadə edərək, dayanıqlı vəziyyətdə onu (C^*) aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$C = y - i; C^* = f(k^*) - dk^*$ - burada C^* - dayanıqlı artım vəziyyətində istehlak; $i = s \cdot f(k) - dk$ isə dayanıqlı fondla silahlanma səviyyəsidir.

“ s ” - in müxtəlif kəmiyyətlərinə uyğun gələn dayanıqlı fondla silahlanma (k^*), müxtəlif səviyyələrində maksimal istehlakı seçmək olar.

Şəkil 26.6. İstehlakın dayanıqlı səviyyəsi

Şəkildən aydın görünür ki, istehsal olunmuş məhsul istehlak və ya investisiyaya sərf olunur. Dayanıqlı vəziyyətdə istehlak buraxılışla [$f(k^*)$] və kapitalın işdən çıxmasının (dk^*) fərqi təşkil edir. İstehlak həcmi maksimum olan fondla silahlanmanın daya-

nıqlı səviyyəsi “qızıl qaydaya” uyğun gəlir. Əgər $k^* < k^{**}$ seçilsə, onda buraxılış həcmi işdən çıxmaya nisbətən böyük dərəcədə yüksəlir, deməli onların fərqi, yəni istehlak artır. $k^* > k^{**}$ olduqda isə buraxılış həcmnin artması işdən çıxmadan azdır, yəni istehlak aşağı düşür. İstehlakın artması yalnız k^{**} nöqtəsinədək mümkündür, çünki burada o, maksimum olur. Bu nöqtədə kapital ehtiyatının bir vahid artması, buraxılışın kapitalın son məhsuluna (MPK) bərabər olan artım verəcək və kapitalın işdən çıxmasını “ d ” kəmiyyətində artıracaqdır (kapital vahidində aşınma). Əgər buraxılışın bütün artımı kapitalın işdən çıxmasının ödənilməsi üzrə investisiyanın artımına sərf olunarsa, istehlak artmayacaqdır. Beləliklə, “qızıl qaydaya” uyğun olan fondla silahlanma səviyyəsində (k^{**}) aşağıdakı şərt ödənilməlidir: $MPK=d$, əhalinin artması və texnoloji tərəqqi nəzərə alınarsa: $MPK=d+n$.

Əgər iqtisadiyyat başlanğıc vəziyyətdə “qızıl qaydaya” nisbətən böyük kapital ehtiyatına malikdirsə, yığım normasının aşağı salınması proqramması lazımdır. Həmin proqrama istehlakın artırılması və investisiyaların azaldılmasını nəzərdə tutmalıdır. Bu halda iqtisadiyyat müvazinətlik vəziyyətindən çıxır və “qızıl qaydaya” uyğun olan nisbətlərdə ona yenidən nail olur.

Əgər iqtisadiyyat başlanğıc vəziyyətdə k^{**} - ə nisbətən az kapital ehtiyatına malikdirsə, yığım normasının artırılmasına yönəldilmiş proqramma lazımdır. Bu proqramma ilk növbədə investisiyaların artırılmasına və istehlakın aşağı düşməsinə nəzərdə tutur, kapital yığını artdıqca, müəyyən anda istehlak yenidən yüksəlməyə başlayır. Nəticə etibarilə iqtisadiyyat “qızıl qaydaya” uyğun olaraq, istehlakın ilkin vəziyyətindən yüksək səviyyədə yeni müvazinətliyə nail olur. Belə proqrama “keçid dövrünün” mövcud olduğu üçün geniş yayılmamışdır. Həmin proqramma istehlakın aşağı düşməsi ilə xarakterizə olunur. Ona görə də onun qəbulu siyasətçilərin vaxtaşırı üstünlükləri, onların qısamüddətli və ya uzun müddətli nəticələrə istiqamətlənməsindən asılıdır.

Nəzərdən keçirilən Solou modeli iqtisadiyyatda müvazinətliyin və amillərin tam məşğulluğunu saxlayan uzun müddətli iqtisadi

sadi artım mexanizmini təsvir etməyə imkan yaradır. O, texniki tərəqqini rifahın dayanıqlı artımının yeganə əsası kimi qəbul edir və maksimum istehlakı təmin edən artımın optimal variantını seçməyə imkan verir.

Qeyd etməliyə ki, nəzərdən keçirilən model qüsurlardan azad deyildir. Model uzaq perspektivdə əlavə olunacaq dayanıqlı vəziyyəti təhlil edir. Lakin iqtisadi siyasət baxımından qısamüddətli dövrdə istehsal və həyat səviyyəsinin dinamikası da çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Solou modelində bir çox ekzogen dəyişmələri - s , d , n , və θ -ni model daxilində təyin etmək yaxşı olardı, çünki onlar digər parametrlərlə də sıx əlaqədar olub, son nəticəyə təsir edə bilirlər. Eləcədə model müasir dövrdə əhəmiyyətli olan resurs, ekoloji, sosial mədəniyyətləri nəzərə almır. Modeldə istifadə olunan Kobbə - Duqlas funksiyası istehsal amillərinin müəyyən tipli qarşılıqlı əlaqələrini təsvir edir, lakin həmişə iqtisadiyyatda real situasiyanı əks etdirmir. Bu və digər qüsurları müasir iqtisadiyyatın nəzəriyyəsi aradan qaldırmağa çalışır.

Dayanıqlı vəziyyətdə buraxılış həcmnin artması neoklassik modeldə ($n > 0$), adambaşına buraxılış isə θ tempi, yəni dayanıqlı artım tempi ekzogen təyin olunur. Müasir endogen artım nəzəriyyələri isə modeldə dayanıqlı artım tempini endogen təyin etməyə cəhd edərək, onu bütün mümkün olan resurs, institusional və sairə ilə kəmiyyət və keyfiyyət amilləri üzrə əlaqələndirirlər.

“Təklif iqtisadiyyatı” konsepsiyası tərəfdarları hesab edirlər ki, tam məşğulluq şəraitində artım tempinin yüksəlməsi ilk növbədə bazar sisteminə kənardan tənzimləyici müdaxilənin ixtisarı yolu ilə mümkündür.

Əsas anlayışlar

İqtisadi artım

Ekstensiv artım

İntensiv artım

E.Domar iqtisadi artım modeli

R.F.Xarrod iqtisadi artım modeli

“Təminatlı” artım tempi
“Təbii” artım tempi
R.Solou neoklassik artım modeli
Dayanıqlı fondla silahlanma
E.Felps “qızıl qaydası”

Özünü yoxlama sualları

1. İqtisadi artım nə deməkdir?
2. İqtisadi artıma təsir edən amillər.
3. İqtisadi artımın Domar və Xarrod modellərinin xüsusiyyətləri
4. R.Solou iqtisadi artım modeli

27. İnvəstisiya

27.1 İnvəstisiya xərclərinin növləri.

27.2 Müəssisələrin əsas fondlarına investisiya.

27.3 İnvəstisiyaların həcmi təyin edən amillər.

27.1 İnvəstisiya xərclərinin növləri.

İstehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi firmaların kapitalı və onun aramsız olaraq dəyişmə imkanından çox asılıdır. Kapitalın müxtəlif funksional formaları özünə məxsus dövriyyəyə malikdir. Bu baxımdan məhsuldar kapital dövriyyədən asılı olaraq əsas və dövriyyə kapitallarına bölünürlər.

Dövriyyə kapitalı məhsuldar kapitalın elə hissəsidir ki, onun dəyəri istehlak prosesində tamamilə yaradılan məhsula keçir və onun hər bir dövrü ərzində bütövlükdə pul formasında qaydır. Dövriyyə kapitalına əmək əşyalarının (xammal, yanacaq, yarım-fabrikatlar) alınması və işçi qüvvəsinin tutulmasına avanslaşdırılmış kapital aid edilir. Əsas kapital məhsuldar kapitalın hissəsi olub, istehsal prosesində iştirak edir, lakin öz dəyərini istehsal olunmuş məhsula aşınmaya uyğun olaraq tədricən hissə-hissə köçürür. Deməli, əsas kapitala maşın, avadanlıq, istehsal binaları və tikililəri, nəqliyyat vasitələri kimi əmək vasitələrinin əldə edilməsinə avanslaşdırılan kapital aid olunur. Dünya iqtisadiyyatında qabaqcıl yerlərin saxlanması əsas fondların quruluşunun təkmilləşdirilməsi, köhnəlmiş avadanlıqların yeniləşdirilməsi və müasir texnoloji proseslərin tətbiqindən asılıdır. Əsas fondların dəyərinin artırılması investisiya prosesində həyata keçirilir.

Kapitala tələb və təklif, kapital xidmətləri bazarında müvazinətlik məsələlərinə mikroiqtiadiyyatın “kapital və torpaq amilləri” fəslində baxılmışdır. Bu fəsilə investisiyaya makroiqtisadiyyatın mikroiqtiadi əsasları kimi məsələlər nəzərdən keçirilir.

İnvəstisiya ümumi məhsulun mühüm və ən çox dəyişən komponentlərindən biridir. Tənəzzül dövründə əmtəə və xidmət-

lərə xərclərin ixtisarı ilk növbədə investisiya məsrəflərinin həcmnin azaldılması ilə əlaqədardır. Əvvəlki fəsillərdə ümumi milli məhsul modellərində investisiyanın səviyyəsini real faiz dərəcələri ilə ($I=I(r)$) əlaqələndirən sadə investisiya funksiyalarından istifadə edilmişdir. Belə funksiya o deməkdir ki, real faiz dərəcələrinin artması investisiyaları ixtisar edir. Bu fəsildə isə investisiya funksiyasının nəzəri əsasları nəzərdən keçirilir. Qeyd etməliyə ki, üç növ investisiya xərcləri fərqləndirilir:

- **müəssisənin əsas fondlarına investisiya**, yəni istehsal fəaliyyətini davam etdirmək üçün binalar, tiklilər və avadanlıqların əldə olunması;

- **mənzil tikintisinə investisiya**, yəni sahibkarın özünün yaşaması və icarə vermək üçün əldə etdiyi evlərə çəkilən xərclər;

- **ehtiyatlara investisiya**, yəni saxlanılmaq üçün firmalar tərəfindən ayrılan bütün əmtəələr. Həmin əmtəələrə eləcədə xammal və materiallar, bitməmiş istehsal və hazır məhsullar daxildir.

27.2 Müəssisələrin əsas fondlarına investisiya.

Müəssisələrin əsas fondlarına investisiya modeli neoklassik investisiya modeli adlanır. Bu modeldə investisiya əmtəələrinə malik olan firmaların fayda və məsrəfləri nəzərdə keçirilir. Modeldə investisiya səviyyəsi kapital ehtiyatları ilə birlikdə kapitalın son məhsulu, faiz norması və firmalarda tətbiq olunan vergi qoyma qaydaları ilə neçə əlaqədar olduğu göstərilir.

Modeli formalaşdırmaq məqsədi ilə fərz edək ki, iqtisadiyyatda iki növ firmalar mövcuddur:

1. icarə kapitalından istifadə edərək, əmtəə və xidmətlər istehsal edən-**istehsal firmaları**;

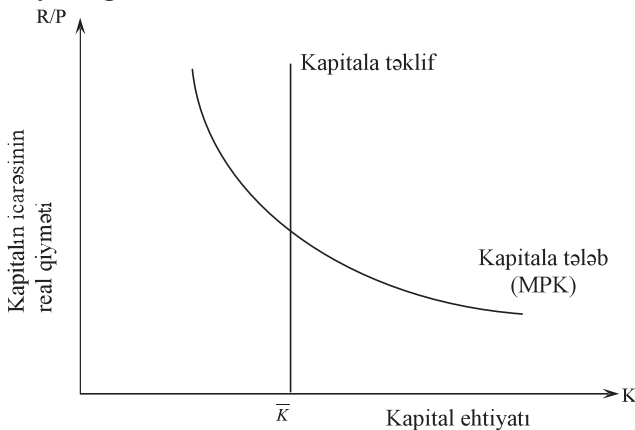
2. iqtisadiyyata bütün investisiyaları həyata keçirən, istehsal fondlarını alan və istehsal firmalarına onları icarəyə verən-**kapitalı icarəyə verən firmalar**.

Qeyd edək ki, real iqtisadiyyatda əksər firmalar hər iki funksiyayı yerinə yetirirlər. **Əvvəlcə istehsal firmalarını, yəni kapita-**

ln icarə qiymətini nəzərdən keçirək. Əvvəlki fəsillərdən yada salaq ki, firma istifadə olunan kapitalın ölçüsü haqqında qərar qəbul etdikdə, əlavə kapital vahidindən istifadə də məsrəflər və faydaları müqayisə edir.

Ona görə də ilk növbədə kapital xidmətləri baxımından kapitalın icarə qiyməti təyin edilməlidir. Əgər firma kapitalı R stavkası ilə icarəyə götürürsə və öz məhsulunu P qiyməti ilə satırsa, onda istehsal firmasının məhsul vahidinə real məsrəfləri R/P olacaqdır.

Kapital vahidinin istifadəsinin real nəticəsi kapitalın son məhsuludur (MPK). Firmanın istifadə etdiyi kapitalın həcmnin artırılması ilə onun son məhsulu azalır: firma nə qədər çox kapitalla malik olarsa, əlavə kapital vahidi üzrə bir o qədər məhsul buraxılışı az artacaqdır. Beləliklə mənfi mənfi maksimumlaşdırılması baxımından firma icarəyə götürülmüş kapitalın həcmi, onun son məhsulunun kapitalın icarəsinin real qiyməti səviyyəsində aşağı düşənə qədər artırır. Kapitalın son məhsulu kapitalla tələb əyrisini təyin edir. Kapitala tələb əyrisi sağ-aşağı meyllidir, çünki kapitalın həcmi artdıqca, onun son məhsulu kiçilir. Bunu 27.1 şəkil-dən daha aydın görmək olar.

Şəkil 27.1. Kapitalın icarə qiyməti.

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən vaxt anında iqtisadiyyatda kapitalın miqdarı fiksə olunmuşdur. Ona görə də kapitalla təklif

əyrisi şaquli xətdir. Tələb və təklifi tarazlaşdırmaq məqsədilə kapitalın icarə qiymətinə düzəlişlər edilir.

Kapitalın icarə qiymətinin müvazinətliyinə hansı amillərin təsir etdiyini müəyyən etmək üçün baza kimi Kobba-Duqlas istehsal funksiyası qəbul edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, Kobba-Duqlas istehsal funksiyası əmək (L) və kapitalın (K) real iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərə çevrilməsini əsaslandırılmış əks etdirir. Məlumdur ki, Kobba-Duqlas istehsal funksiyası aşağıdakı görünüşə malikdir.

$$Y = AKL^1 \quad (27.1)$$

Buradan kapitalın son məhsulunu aşağıdakı kimi yazı bilərik:

$$MPK = A \frac{L^1}{K} \quad (27.2)$$

Burada:

A-texnologiyanın səviyyəsini göstərən parametr;

- kapitalın hazır məhsul buraxılışına əlavəsinin payını nəzərə alan əmsal (sıfırdan böyük və vahiddən kiçikdir).

Müvazinətlik şəraitində kapitalın icarəsinin real qiyməti kapitalın son məhsuluna bərabər olduğu üçün:

$$R/P = A \frac{L^1}{K} \quad (27.3)$$

Bu ifadə icarəyə götürülmüş kapitalla görə ödənilən real qiyməti təyin edən dəyişənlərin kəmiyyətidir. Bu formulardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- kapital ehtiyatı nə qədər az olarsa, onun icarəsinin real qiyməti bir o qədər yüksək olacaqdır;

- tətbiq olunan əməyin miqdarı nə qədər çox olarsa, kapitalın icarəsinin real qiyməti bir o qədər yüksək olacaqdır;

- texnologiya nə qədər yaxşı olarsa, kapitalın icarəsinin real qiyməti bir o qədər yüksək olacaqdır.

Kapital ehtiyatını azaldan (məsələn, zəlzələ), məşğulluğu artıran (məsələn, məcmu tələbin genişləndirilməsi) və ya texnologi-

yanı yaxşılaşdıran (məsələn, elmi kəşflər) hadisələr kapitalın icarəsinə görə ödənilən real qiymətin müvazinətliyi kəmiyyətini artırır.

İndi isə **kapitalı icarəyə verən firmanı**, yəni kapital **vahidinin məsrəflərini** nəzərdən keçirək. Bu halda firma investisiya əmtəələri alır və onları icarəyə verir. Bəs firmalar nə üçün kapital ehtiyatını artırır və ya azaldır? Ona görə də kapitalla malik olmanın fayda və məsrəfləri təhlil edilməlidir.

Kapitalla malik olmanın səmərəliliyi, onun istehsal firmalarına icarə verilməsindən alınan gəlirlərlə ölçülür. Firma icarəyə verdiyi xüsusi kapitalın hər vahidinə görə R/P real qiymət alır. Qeyd edək ki, kapitalla malik olan firmanın məsrəfləri daha mürəkkəb quruluşa malikdir. Firmanın icarəyə verdiyi kapital vahidi üzrə hər hansı vaxt dövrü ərzində üç növ məsrəfləri mövcud olur:

1. firma kapital vahidi alıb, sonra icarə verdikdə o, faizləri itirir. Çünki firma kapitalın alınmasına sərf etdiyi məbləği bankdakı hesabına qoysa idi, o, faiz ala bilərdi. Firma kapitalın alınmasında cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə edibse, o, kredit üzrə faizlər ödəməyə məcburdur. Kapital vahidinin alınma qiyməti (P_k) və nominal faiz dərəcəsi (i) olduqda, faizlər üzrə məsrəfləri " iP_k " olacaqdır.

2. firma kapitalı icarə verdiyi dövrdə, onun qiyməti dəyişə bilər. Maşın və avadanlıqların qiyməti artdıqda, aktivlərin dəyəri yüksəldiyinə görə firma uduş əldə edir və əksinə olduqda isə zərər çəkir. Onda qiymətin dəyişməsindən alınacaq zərər və ya uduş P_k -ə bərabərdir.

3. kapital icarəyə verildiyi müddətdə o, aşınmaya məruz qalır və dəyərini itirir. Bu *amortizasiya adlanır*. Amortizasiya norması " n_a " olduqda, müəyyən dövr ərzində aşınmanın dəyəri ($n_a P_k$) təşkil edəcəkdir. Beləliklə, icarəyə verilən kapital vahidinin ümumi məsrəfləri təşkil edir:

$$\begin{aligned} \text{kapital vahidinə məsrəflər} &= iP_k + P_k + n_a P_k \\ \text{və ya } P_k \left(i + \frac{P_k}{P} + n_a \right) & \quad (27.4) \end{aligned}$$

(27.4) düsturundan aydın görünür ki, kapital vahidinin məsrəfləri kapital vahidinin qiyməti, faiz norması, kapitalın qiymətinin nisbi dəyişməsi və amortizasiya normasından asılıdır.

(27.4) düsturu sadələşdirmək və işləməyə səmərəli etmək üçün tutaq ki, investisiya əmtələri ilə birlikdə digər əmtələrinə qiymətləri artmışdır. Bu halda P_k/P_k kəmiyyətcə ümumi inflyasiya faizinə “ ” bərabər olacaqdır. “*i-*” isə öz növbəsində real faiz normasını (r) təşkil etdiyinə görə:

$$\text{kapital vahidinin məsrəfləri} = P_k(r - n_a) \quad (27.5)$$

Deməli, kapital vahidinin məsrəfləri kapitalın qiyməti, real faiz norması və amortizasiya normasından asılıdır.

Nəhayət, kapital vahidinin məsrəflərini iqtisadiyyatda mövcud olan digər əmtələrin qiymətləri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Onda, kapital vahidinin real məsrəfləri:

$$\text{kapital vahidinin real məsrəfləri} = (P_k / P)(r - n_a) \quad (27.6)$$

Bələliklə, kapital vahidinin real məsrəfləri investisiya əmtələrinin nisbi qiyməti (P_k/P), real faiz norması (r) və amortizasiya normasından (n_a) asılıdır.

27.3 Investisiyaların həcmi təyin edən amillər.

Hər bir kapitalı icarəyə verən firma mövcud kapital ehtiyatlarının artırılması və ya azaldılması üzrə qərarlar qəbul etməlidir. Bəs bu qərarlar necə qəbul edilir?

Yuxarıda qeyd etdik ki, firma hər bir kapital vahidindən R/P real gəliri əldə edir və hər bir kapital vahidi üzrə $(P_k / P)(r - n_a)$ qədər real məsrəflər edir. Onda hər bir kapital vahidinə mənfəət:

$$\text{mənfəət norması} = R / P - (P_k / P)(r - n_a) \quad (27.7)$$

Müvazinətlik şəraitində kapitalın icarəsi üzrə alınan real qiymət, kapitalın son məhsuluna (MPK) bərabər olduğuna görə mənfəət normasını aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\text{mənfəət norması} = MPK - (P_k / P)(r - n_a) \quad (27.8)$$

Deməli, kapitalı icarəyə verən firma yalnız MPK kapital vahidinin məsrəflərindən böyük olduqda mənfəət, kiçik olduqda isə zərər əldə edir.

İndi biz bu və ya digər investisiya qərarlarının əsasında hansı iqtisadi stimulların durduğunu müəyyən edə bilərik.

Firmanın xüsusi kapital ehtiyatlarının artırılması və ya azaldılması qərarları-kapitala sahib olmaq və onu icarəyə verməyin mənfəətliliyindən asılıdır. Xalis investisiya adlanan, kapital ehtiyatlarının dəyişməsi, kapitalın son məhsulu və kapital vahidinin məsrəflərinin fərqindən asılıdır. **Əgər kapitalın son məhsulu kapital vahidinin məsrəflərindən yüksəkdirsə, onda firmaya kapital ehtiyatlarını artırmaq əlverişlidir. Əgər kapitalın son məhsulu kapital vahidinin məsrəflərindən kiçikdirsə, firma özünün kapital ehtiyatlarını azaldır.**

Qeyd edək ki, istehsal firmaları və kapitalı icarəyə verən firmaların iqtisadi fəaliyyətlərindəki fərqlər, onların öz investisiya siyasətlərinin təyin etmələrində, heçdə mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Öz xüsusi kapitalını istehsal prosesində istifadə edən firmalar üçün, hər bir əlavə kapital vahidindən fayda kapitalın son məhsuluna, xərcləri isə kapital vahidinin məsrəflərinə bərabərdir. Kapitalı icarəyə verən firma kimi, bu firma da özünün kapital ehtiyatını kapitalın son məhsulu kapital vahidinin məsrəflərindən çox olduğu halda artırır. Onda:

$$K \quad I_i[MPK \quad (P_k / P)(r \quad n_a)] \quad (27.9)$$

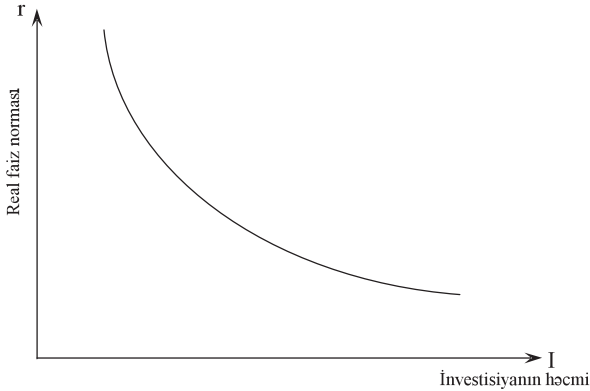
burada:

$I_i[MPK \quad (P_k / P)(r \quad n_a)]$ - funksiyası xalis investisiyaların həcminin investisiyalara stimulların mövcudluğuna nə dərəcədə reaksiya verməsini əks etdirir.

İndi investisiya funksiyasını müəyyən edə bilərik. Müəssisənin əsas fondlarına investisiyalara xərclərin ümumi həcmi xalis investisiyalar və işdən çıxmış kapitalın ödənilməsinə investisiyaların məbləğinin cəminə bərabərdir. Onda investisiya funksiyasını aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$I \quad I_i[MPK \quad (P_k / P)(r \quad n_a) \quad n_a K] \quad (27.10)$$

Deməli, müəssisənin əsas fondlarına investisiyalar kapitalın son məhsulu, kapital vahidinin məsrəfləri və işdən çıxmış kapitalın həcmindən asılıdır. Model göstərir ki, nə üçün investisiya faiz normasından asılıdır. Faiz normasının artması kapital vahidinin məsrəflərini yüksəldir. Bu işə öz növbəsində kapital sahibkarlarının əldə etdikləri mənfəəti azaldır və kapital yığıma stimulları zəiflədir. Əksinə faiz normasının azaldılması mənfəətin artırılmasına stimulu gücləndirir. Bu səbəbdən investisiyanın faiz normasından asılılığı əyrisi aşağı meylidir. (bax şəkil 27.2)

Şəkil 27.2. İntestisiya funksiyası

Eyni zamanda model, investisiya əyrisinin sürüşməsinə əks etdirir. Kapitalın son məhsulunu artıran istənilən hadisə, investisiyaların mənfəətliliyini yüksəldir və investisiyaya tələb əyrisinin sağa sürüşməsinə səbəb olur. Məsələn, istehsal funksiyasında "A" parametrisinin kəmiyyətini artıran texniki yeniliklər kapitalın son məhsulunu yüksəldir və kapitalı icarəyə verməyi planlaşdıran firmaların istənilən mövcud faiz normasında kapitalının miqdarını artırır.

Nəhayət, müəyyən vaxt ərzində kapital ehtiyatlarının dəyişməsində nə baş verdiyini nəzərdən keçirək. Əgər ilkin olaraq, kapitalın son məhsulu kapital vahidinin məsrəflərindən yüksəkdirsə, kapital ehtiyatı artacaq və onun son məhsulu azalmağa başlayacaqdır. Əgər başlanğıcda son məhsul kapital vahidinin məsrəf-

lərindən kiçikdirsə, onda kapital ehtiyatı azalacaq və onun son məhsulu artmağa başlayacaqdır. Kapital ehtiyatlarına düzəlişlər prosesində kapitalın son məhsulunun ölçüsü kapital vahidinin məsrəflərinin kəmiyyətinə yaxınlaşır. Kapital ehtiyatı dayanıqlı vəziyyətindəki səviyyəyə yaxınlaşdıqda:

$$MPK = (P_k / P)(r - n_a) \quad (27.11)$$

Beləliklə, uzun müddətli dövrdə kapitalın son məhsulu kapital vahidinin real məsrəflərinə bərabərdir. Kapital ehtiyatlarının dayanıqlı vəziyyətində dəyişmə sürəti firmanın özünün kapital ehtiyatlarına düzəliş etmə tezliyindən asılıdır. Bu isə öz növbəsində tikintinin, yeni avadanlıqların gətirilməsi və quraşdırılmasına tələb olunan məsrəflərdən asılıdır.

Qeyd etməliyik ki, dövlətin vergi qanunvericiliyi kapital ehtiyatlarının yığılı prosesinə təsir göstərir. Bəzən qanunvericilər bu qaydaları dəyişməklə investisiya tələbinə təsir edirlər. Vergilərin investisiyaların həyata keçirilməsi stimullarına təsiri çox cəhətli olmasına baxmayaraq, mənfəət vergisi və investisiya vergi kreditini nəzərdən keçirərək, korporasiyanın mənfəətinə verginin investisiyaya təsiri qanunda vergi tutulacaq “mənfəətin” necə təyin edilməsindən çox asılıdır. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, qanunda mənfəətin təyininə bir sıra əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərdən biri amortizasiya kateqoriyasının traktovkasıdır. Bu fəsilə qeyd etdik ki, mənfəətin təyininə amortizasiya məsrəf kimi traktovka olunur və mənfəətdən çıxılır. Başqa sözlə amortizasiya aşınmış kapitalın bu gün neçəyə dəyişdirilə bilməsidir. Vergi qanunvericiliyinə görə firma mənfəətdən vergi ödəyərkən amortizasiyanı faktiki məsrəflərinin kəmiyyətindən çıxır, yəni kapital nemətlərinin alınma anında ödənilən qiymətə əsaslanır. İnflyasiya dövründə bərpə dəyəri ilkin dəyərdən yüksək olur, ona görə də korporasiyaların mənfəətinə vergi hesablandıqda amortizasiyanın ölçüsü azaldılır və mənfəət artırılır. Nəticə etibarilə, qanun gəlirlərə hətta iqtisadi mənfəət sıfırına bərabər olduğu halda da vergi qoyur, bu isə kapitala malik olmağın cəlb ediciliyini azaldır. Bu və digər səbəblərdən əksər iqtisadçı-

lar, korporasiyaların mənfəətindən vergiləri investisiyalaşdırmanın stimullaşdırılmasına mənfəətli təsir etdiyini hesab edirlər.

İnvestisiya vergi krediti-kapital yığımını stimullaşdıran qanun qaydasıdır. İnvestisiya vergi krediti firmanın investisiya əmtələrinə sərf etdiyi məbləğindən müəyyən kəmiyyətdə vergi ödəmələrinin ixtisarını nəzərdə tutur. Deməli, firma əldə etdiyi yeni kapitalın xərclərinin bir hissəsini vergilərin azalması hesabına kompensasiya edir. Vergi güzəştləri kapital vahidinin xərclərinin azaldılmasına səbəb olur. Başqa sözlə, investisiya vergi krediti P_k -ni azaldır, kapital vahidinin məsrəflərinin azalmasına və investisiyaların artmasına şərait yaradır.

Qeyd edək ki, bir çox iqtisadçılar investisiya həcmi və qiymətli kağızlar bazarındakı (və ya səhm bazarı) dəyişikliklər arasında əlaqə olduğunu hesab edirlər. Səhm dedikdə korporasiyaların mülkiyyətində pay hüququ, səhm bazarı isə həmin hüquqların satışı baş verən bazardır. Əmanətçilərin faydalı investisiyalar həyata keçirmək imkanı olduqda, firmalar onlar üçün əhəmiyyətli cəlb-ediciliyə malikdirlər.

Bu halda səhmlərin qiymətləri investisiyalaşdırmaya stimullaşdırmanın mövcudluğunu əks etdirir. Firmaların investisiyalaşdırma haqqında qərar qəbul etməsi q Tobin göstərici əsasında aparılır (iqtisadçı Ceyms Tobin Nobel mükafatı laureatıdır).

$$q = \frac{\text{qoyulmuş kapitalın bazar dəyəri}}{\text{kapitalın bərpa dəyəri}} \quad (27.12)$$

Burada: **sürətdə**-qiymətli kağızlar bazarında, kapital aktivlərinin yaranmış dəyəri; **məxrəcində** isə indiki vaxtda kapital nemətlərinin əldə oluna bilən qiyməti.

Tobinin fikrincə, xalis investisiyaların həcmi q -nün vahiddən böyük və ya kiçik olmasından asılıdır. Əgər q vahiddən böyükdürsə, qiymətli kağızlar bazarı qoyulmuş kapitalı, onun əvəz etmə dəyərinə nisbətən böyük məbləğlə qiymətləndirir. Bu halda menecerlər öz firmalarının səhmlərinin bazar dəyərini, daha çox kapital almaqla artırmaq imkanına malikdirlər. Əksinə q vahiddən kiçik-

dirsə, qiymətli kağızlar bazarı qoyulmuş kapitalı, onun əvəz etmə dəyərinə nisbətən az məbləğlə qiymətləndirir. Bu halda, kapitalın işdən çıxması çoxdursa, menecerlər onu əvəz etməyəcəklər.

İlk baxışdan Tobinin investisiya nəzəriyyəsi yuxarıda təsvir etdiyiniz neoklassik modeldən fərqli görünür, əslində isə bu iki modellər bir-biri ilə sıx əlaqədardırlar. Bu əlaqə q Tobin göstəricisinin qoyulmuş kapitalın cari və gələcək gözlənilən mənfəətlərindən asılı olduğunu yada salsaq daha aydın görünür. Əgər kapitalın son məhsulu kapital məsrəflərindən yüksəkdirsə, onda qoyulmuş kapital mənfəət gətirir. Həmin fakt kapitalı icarəyə və rən firmalara sahib olmağı cəlbədicidir, bu firmaların bazar dəyərini artırır və q yüksək kəmiyyətinə səbəb olur. Analoji olaraq, əgər kapitalın son məhsulu kapital vahidinin məsrəfindən aşağıdırsa, qoyulmuş kapital zərər gətirir. Bu isə səhmlərin kiçik bazar dəyərinə və q kiçik kəmiyyətinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, q Tobin göstəricisinin investisiyaların həyata keçirilməsi stimulumun ölçmə vasitəsi kimi üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, kapitalın gözlənilən gələcək mənfəətliliyi ilə bərabər, onun bu gün ki, mənfəətliliyini əks etdirir. Tobin q nəzəriyyəsinə görə qəbul olunan investisiya qərarları nəinki cari iqtisadi siyasət, eləcə də gələcəkdə aparılacaq gözlənilən siyasətdən asılıdır.

Qeyd edək ki, q Tobin nəzəriyyəsi qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyatda rolunu da müəyyən etməyə imkan verir. Tutaq ki, səhmlərin qiymətinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. Kapitalın əvəz etmə məsrəfləri kifayət dərəcədə stabil olduğuna görə, səhmlərin qiymətinin aşağı düşməsi, q Tobin göstəricisinin kəmiyyətini azalması deməkdir. q-nün azalması investorların kapitalın cari və ya gələcək mənfəətliliyi haqqında bədbinliklərini əks etdirir. q nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, q-nun azalması investisiyanın ixtisarına, o, isə məcmun tələbi azalda bilər. Eyni zamanda həmin nəzəriyyə göstərir ki, qiymətli kağızlar bazarlarında dəyişmələr məhsul buraxılışı və məşğulluqdakı dəyişikliklərlə sıx əlaqədardır. Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarı iqtisadi artımın indikatorlarından biridir.

Qeyd edək ki, firma investisiya həyata keçirmək istədikdə o, maliyyə bazarlarından lazımı vəsaitlər toplayır. Bu maliyyələşdirmə müxtəlif formalarda ola bilər: bank ssudaları, əhaliyə istiqrazların satışı və ya qiymətli kağızlar bazarında gələcək mənfəətlərdə payların (yəni səhmlər) satışı. Neoklassik modeldə nəzərdə tutulur ki, əgər firma kapital məsrəflərini ödəməyə hazırdirsa, onda maliyyə bazarında vəsaitlər mütləq tapıla bilər.

Bununla yanaşı, firmalar maliyyə bazarında bəzən maliyyələşdirmə məhdudiyətləri (məbləğin həcmi) qarşılaşırlar. Maliyyələşmə məhdudiyətləri firmaları mənfəətli investisiyalaşdırmanı həyata keçirməyə imkan vermir. Firma lazım olan vəsaitləri maliyyə bazarından ala bilmirsə, onun yeni investisiya əmtəələrin alınmasına xərcləri, satışdan cari daxil olmalarla məhdudlaşır. Bu maliyyələşdirmə məhdudiyəti firmanın investisiya davranışında, eləcə də ev təsərrüfatlarının istehlak davranışında özünü göstərir.

Qısa müddətli iqtisadi tənəzzül məşğulluğu, kapitalın icarə qiyməti və mənfəəti azaldır. Lakin firma tənəzzülün qısa müddətliliyini nəzərə alıb, investisiya həyata keçirməyi davam etdirə bilər və gələcəkdə mənfəət ala biləcəyinə ümid edə bilər. Beləliklə, qısa müddətli tənəzzül q Tobin göstəricisinə az təsir göstərir. Maliyyə bazarlarında vəsaitlər ala bilən firmalar üçün tənəzzül investisiyaya az təsir edəcəkdir.

Maliyyələşdirmə məhdudiyətləri ilə qarşılaşan firmalar üçün situasiya tamamilə əks istiqamətli olacaqdır. Cari mənfəətin ixtisarı, firmanın yeni investisiya əmtəələrinin alınmasına vəsaitlərinin həcmi məhdudlaşdırır və mənfəətli investisiya qoyuluşlarını həyata keçirməyə mane ola bilər. Maliyyələşdirmə məhdudiyətləri investisiyaları cari iqtisadi situasiyaya daha həssas edir.

Əsas anlayışlar

Müəssisənin əsas fondlarına investisiya

Mənzil tikintisinə investisiya

Ehtiyatlara investisiya

Neoklassik investisiya modeli
Amortizasiya
Kapital vahidinin real məsrəfləri
Xalis investisiya
Kapitalın icarə qiyməti
Korporasiyanın mənfəətinə vergi
İnvestisiya vergi krediti
Qiymətli kağızlar bazarı
Tobin q göstəricisi
Maliyyələşdirmə məhdudiyəti

Özünü yoxlama sualları

1. İnvestisiya xərclərinin növləri.
2. Hansı hallarda kapital ehtiyatını artırmaq əlverişlidir.
3. İnvestisiyanın həcmi təyin edən amillər hansılardır.
4. Tobin q göstəricisi və onun investisiya ilə əlaqəsi.

MİKRO VƏ MAKROİQTİSADİYYAT

fənnindən testlər

1. Mikroiqtisadiyyat öyrənir:

- a) səmərəli iqtisadi qərarlar
- b) qiymətin yaranması
- v) resursların optimal yerləşdirilməsi
- q) bütün yuxarıda sayılanları.

2. Mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyatdan fərqli olaraq, öyrənir:

- a) yalnız ayrı-ayrı istehlakçıların davranışını
- b) ərazi vahidinin iqtisadiyyatını
- v) qısa vaxt ərzində iqtisadi hadisələri
- q) ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin dəyişməsinə
- d) iqtisadiyyatın struktur vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini

3. Aşağıda göstərilənlərdən hansı mikroiqtisadi model deyildir:

- a) firmanın modeli
- b) inflyasiya modeli
- c) istehlakçının modeli
- q) bazar müvazinətliyi modeli
- d) sahə modeli

4. Göstərilənlərdən hansı iqtisadi modeldir:

- a) işsizliyin artması inflyasiyanın azalmasına imkan verir
- b) reforma nəticəsində Azərbaycanda əhalisi öz əmanətlərini itirdilər
- v) 2009-cu ildə Azərbaycanda sənaye istehsalı azalmayacaq
- q) dənizin dibinə asta gedirsənsə, sürətlənmək arzu olunmazdır
- d) Azərbaycanda pul vahidi manatdır.

5. Təhsil almağın alternativ məsrəflərinə daxil deyildir:

- a) Siz məktəbə getmədiyiniz halda ala biləcəyiniz əmək haqqı
- b) dərslərlərə sərf olunmuş pullar
- v) yeməyə sərf olunmuş pullar
- q) təhsil haqqı

6. Əgər dövlət hamını əmtələri aşağı qiymətlə satmağa vadar edərsə, onda o, alternativ məsrəfləri kiçik kəmiyyətlərə gətirə bilər:

- a) həmişə
- b) bəzi hallarda
- v) heç zaman
- q) əgər bu tələblərin yetirilməsi təmin edilərsə

7. Saatlıq əmək haqqı 4-dən 6 manatadək olan işə düzəlmək imkanına malik adamın bir saat asudə vaxtının alternativ məsrəfləri bərabərdir:

- a) 4 manat
- b) 5 manat
- v) 6 manat
- q) 7 manat

8. Yaxşı iqtisadi modelə daxil edilir:

- a) verilmiş suala cavab vermək üçün mümkün olan statistik informasiyanın çox az hissəsi modelə verilmişdir.
- b) mümkün olan qədər daha çox informasiya
- v) mümkün olan qədər daha az informasiya
- q) bütün iqtisadi suallara kompleks cavablar

9. Son məsrəf və son mənfəət nəzərə alınmaqla optimal iqtisadi qərarların seçilməsi nəyi nəzərdə tutur:

- a) son məsrəf son mənfəətdən yüksəkdir
- b) son məsrəf son mənfəətə bərabərdir
- v) son məsrəf son mənfəətdən kiçikdir
- q) bu situasiyada seçimi təxirə salmaq yaxşıdır

10. İqtisadiyyatın dövriyyə modelində:

- a) sahibkarlar həmişə əmtəələri pula dəyişirlər
- b) ev təsərrüfatları həmişə pulu əmtəəyə dəyişirlər
- v) ev təsərrüfatları resurslar bazarında satıcı və əmtəələr bazarında alıcıdır
- q) sahibkarlar əmtəə bazarında alıcı və resurslar bazarında satıcıdır

11. Tələb funksiyası aşağıdakı kimi təyin edilmişdir:

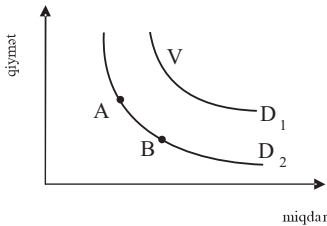
$Q^D = 2500 - 2,5 P$. Tələbin əks funksiyasının mailliyi bərabərdir:

- a) - 2,5
- b) - 0,4
- v) - 1
- q) - 400

12. Bazar tələb əyrisi əks etdirir:

- a) nemətin qiyməti artdıqca, onun istehlakı necə artacaqdır
- b) istehlakçıların gəliri ixtisar olduqca, nemətin istehlakı necə azalacaqdır
- v) nemətin qiyməti artdıqca, onun istehlakı necə azalacaqdır
- q) istehlakçıların gəlirləri ixtisar olunduqca, nemətin istehlakı necə artacaqdır

13. Aşağıda göstərilən dəyişmələrdən hansının bazar konyukturası nöqtənin A vəziyyətindən B vəziyyətinə yerdəyişməsi ilə xarakterizə oluna bilməz?

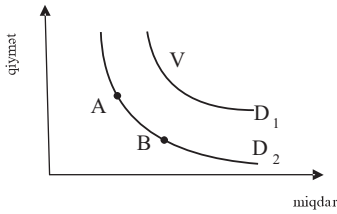
a) həmin əmtəənin hazırlanması texnologiyasının yaxşılaşdırılması

b) həmin əmtəənin istehsalında istifadə olunan xammalın qiymətinin azalması

v) həmin əmtəənin istehlakçılarının gəlirinin artması

q) həmin əmtəənin tədarükü həcmnin artırılması

14. B nöqtəsindən A nöqtəsinə yerdəyişmə əlaqədar ola bilər:

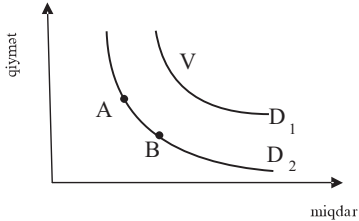
a) tələbin kəmiyyətinin azalması

b) tələbin ixtisarı

v) tələbin sürüşməsi

q) təklifin həcmnin artması

15. B nöqtəsindən V nöqtəsinə yerdəyişməyə təsir etmişdir

a) həmin əmtəənin qiymətinin dəyişməsi

b) həmin əmtəəyə təklifin sürüməsi

v) həmin istehlakla əlaqədar olaraq əmtəənin qiymətinin dəyişməsi

q) istehsalda istifadə olunan resursların qiymətinin dəyişməsi

16. N şəhərində nəql edilə bilməyən müəyyən nemətə tələb və təklif aşağıdakı kimidir:

$$Q^D = 3000 - 1,5p \text{ və } Q^S = -600 + 3,5p.$$

Hər vahid üzrə 200 manat vergi tətbiq olunur, onu satıcılar ödəyir. Vergi tətbiq olunduqdan sonra bazarda müvazinətli satış təşkil edir:

- a) 1710
- b) 1920
- v) 1970
- q) 2060

17. 70-ci illərin ikinci hissəsində Qərbi Avropada əhalinin bir nəfərinə kofenin istehlakı azalmış, onun qiyməti isə iki dəfə artmışdır. Bunu nə ilə izah etmək olar?

- a) kofeyə tələbin artması
- b) kofeyə tələb və təklifin eyni vaxtda artması
- v) kofeyə təklif əyrisinin şaquli olması
- q) kofeyə təklifin azalması

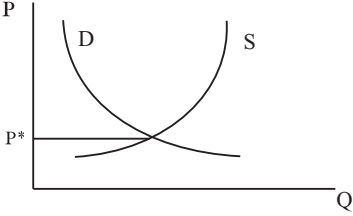
18. Bütün şərtlər bərabər olduğu halda təklifin artması səbəb olar:

- a) müvazinətlik qiyməti və məhsulun miqdarının artması
- b) müvazinətlik qiyməti və həcm azalması
- v) qiymətin artması və məhsulun miqdarının azalması
- q) qiymətin azalması və həcm artması

19. Əgər tələb azalarsa, təklif artarsa, onda:

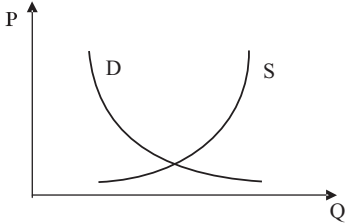
- a) müvazinətli miqdar azalar
- b) müvazinətli qiymət kiçilər
- v) a) və b) cavabları düzdür
- q) a) və b) cavabları düz deyildir

20. Əgər hökumət qrafikdə verilmiş situasiyada qiymətin aşağı həddini $1,3 P^*$ -təyin edərsə, onda nəticədə

- a) təklif olunan əmtənin miqdarı ixtisar olunar
- b) əmtəə artıqlığı baş verər
- v) təklif əyrisi sağa sürüşər
- q) bütün yuxanda qeyd olunanlar baş verər
- d) göstərilənlərdən heç biri baş verməz

21. Əgər qrafikdə göstərilən situasiyada istehlakçının ödədiyi satışdan vergi tətbiq olunarsa, onda müvazinətlik qiyməti:

- a) yüksələr
- b) dəyişməz qalar
- v) azalar
- q) mövcud olan informasiya kifayət deyildir

22. Tələbin qiymətə görə elastikliyi, tələbin ölçünün hansı göstəriciyə nisbətən dəyişməsi həssaslığı ilə ölçülür:

- a) digər əmtəələrin qiyməti
- b) zövq və üstünlüklər
- v) əmtənin qiyməti
- q) istehlakçıların gəlirləri

23. N şəhərində çörəyə tələb aşağıdakı funksiya ilə xarakterizə olunur:

$P^D = 10000 - 0,5 Q$. Burada P - 1 kq. çörəyin qiyməti, Q - sutka ərzində satılan çörəyin miqdarı, kq. Çörək istehsal edən yeganə zavod dövlətə məxsusdur, onun orta sutkalıq gücü 15 tondur. Çörəyin hansı qiymətində zavod onun satışından daha çox gəlir əldə edəcəkdir?

- a) 5000
- b) 10000
- v) 15000
- q) təyin etmək mümkün deyil.

24. Tələb xətti boyunca tələb:

a) orta nöqtədən aşağıda qeyri-elastik və ondan yuxarıda elastikdir

b) orta nöqtədən aşağıda elastik və ondan yuxarıda qeyri-elastikdir

v) orta nöqtədən aşağıda yalnız ali keyfiyyətli əmtəələr qeyri-elastikdir

q) orta nöqtədə qeyri-elastikdir

25. Təklif əyrisinin sürüşməsi nəticəsində əmtəyə təklif azalır, istehlakçuların gəliri artır. Hansı təsdiq edilmə düzgündür?

a) təklif qiymətə görə qeyri-elastikdir

b) tələb qiymətə görə qeyri-elastikdir

v) təklif qiymətə görə elastikdir

q) tələb qiymətə görə elastikdir

d) əmtəə keyfiyyətsiz nemətdir

26. 70-ci illərdə OPEK ölkələri tərəfindən tətbiq edilmiş neft embarqosu neftin satışında daxil olmaları artırmışdır. Bunu nə ilə izah etmək olar:

a) neftə tələb elastikdir

b) neftə tələb qeyri-elastikdir

- v) neftə təklifin elastiklik əmsalı vahiddən böyükdür
- q) tələbin elastikliyi təklifin elastikliyindən yüksəkdir
- d) qeyd olunmuş cavabların heç biri uyğun deyildir

27. $Q^D = 5 I/P$ (I - gəlir, P - qiymət) tələb funksiyası verilmişdir. Bu funksiya üçün tələbin gəlirə görə elastikliyi bərabərdir:

- a) -1
- b) 0
- v) 1
- q) 5
- d) gəlir və qiymətdən asılıdır

28. Əgər istənilən istehlak səviyyəsində iki nemət arasında son əvəzətmə norması $2/3$ bərabərdirsə, siz nə nəticəyə gəlirsiniz?

- a) bu iki əmtəə tam əvəz ediləndirlər
- b) bu iki əmtəə bir birini tamamlayırlar
- v) bu iki əmtəə arasında təfəvütsüzlük əyrisi azalan son əvəzətmə norması ilə xarakterizə olunur
- q) bu iki əmtəə arasında təfəvütsüzlük əyrisi koordinat başlanğıcından xaricə qabarıqdır

29. Bütçə xəttinin meylinin iqtisadi izahı mövcuddur. O, göstərir:

- a) müəyyən təfəvütsüzlük əyrisi üzərində qalmaqla istehlakçı bir əmtəni o birisi ilə əvəz etməyə hazır olduğu halda bir əmtənin miqdarını;
- b) bütçə sərhədi fəzasını;
- v) azalan son əvəzətmə normasını
- q) digər əmtəə ilə ifadə olunmuş bir əmtənin rədd edilmiş məsrəflərini.

30. Satıcı 500 manatlıq əskinazı beş yüz manatlığa dəyişdikdə, bu nemətlər arasında hansı təfəvütsüzlük əyrisi ilə təmsil edilir:

- a) çökük xətlə
- b) düz xətlə
- v) L-şəkilli xətlə
- q) yuxarıya qabarıq xətlə

31. İstənilən faydalılıq funksiyası təmsil edir:

- a) nemətlər yığımının tərkibi və onun əldə edilməsi xərcləri arasında əlaqəni
- b) istehlakçı üçün bərabər üstünlüyə malik olan müxtəlif nemətlər yığımına əhəmiyyət verən qaydaları
- v) bir nemətlər yığımının o birisindən üstünlüyünü təyin etməyə imkan verən istehlak edilmiş nemətlərin miqdarı və faydalılığı arasındakı əlaqəni
- q) müəyyən istehlakçının öz büdcəsi daxilində ala biləcəyi bütün nemətlər yığımı

32. Əgər əvvəlki büdcə xətti bütöv xətlə, yenisi isə qırıq-qırıq xətlə verilərsə, bu o, deməkdir ki, istehlakçının nominal gəliri:

- a) artmışdır
- b) dəyişməz qalmışdır
- v) azalmışdır
- q) verilmiş məlumatlar kifayət deyildir

33. Qırıq-qırıq xətlə göstərilmiş yeni büdcə xəttinin meyli əvvəlki büdcə xəttinə nisbətən

- a) iki dəfə artmışdır
- b) dəyişməz qalmışdır
- v) iki dəfə azalmışdır
- q) bütün sayılanlar düz deyildir

34. Aşağıda göstərilən variantlardan hansı büdcə xəttinin əvvəlki vəziyyətlərindən qırıq-qırıq xətlə göstərilən vəziyyətə yerdəyişməsinə izah edir:

- a) gavalının qiyməti azalmış, yumurta bahalaşmış, gəlir əvvəlki kimi qalmış

- b) gavalının qiyməti aşağı düşmüş, gəlir ixtisar olunmuş
- v) yumurtanın qiyməti artmış, gəlir artmış
- q) bütün sayılanlar düzdür

35. İstehlakçının gəliri və istehlak olunan əmtəələrin bazar qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində, onun müvazinətliyi yerini dəyişir. Yeni müvazinətli yığımda bütün istehlak olunan nemətlərin son faydalılığı əvvəlkinə (gəlir və qiymət dəyişmədən) nisbətən azalmışdır. Əvvəl istehlak olunan bütün nemətlər indi də istehlak olunur, zövq və üstünlüklər dəyişməmişdir. Bu istehlakçı haqqında demək olar:

- a) onun rifahı aşağı düşmüş
- b) onun rifahı yüksəlmiş
- v) onun gəliri azalmış
- q) onun istehlak etdiyi bütün nemətlərin qiymətinin artması baş vermiş
- d) onun rifahı arta və ya azala bilər - bir mənalı cavab üçün məlumat kifayət deyildir

36. Müəyyən nemət istehlakçıları öz büdcələrinin bir hissəsini həmin əmtəələrin alınmasına ayırırlar. Qiymətlərin dəyişməsi müşahidə olunan dövrdə onların həmin nemətləri almaq üzrə pul məsrəfləri qiymətdən asılı olmadan dəyişməz qalacaqdır. Bu müddətdə istehlakçıların tələb qiymətini hesab etmək olar:

- a) müvazinətli
- b) gəlirə görə mükəmməl elastikli
- v) qiymətə görə tam qeyri-elastiki
- q) qeyri-elastiki, lakin qiymət elastikliyi sıfırdan fərqli olan
- d) qiymətə görə vahid elastikli

37. İki əmtəədən birinin nisbi qiyməti 5-ə, son əvəzetmə norması 5-ə bərabədirsə, onda istehlakçı hansı halda maksimal faydalılıq ala bilər:

- a) bu əmtələrdən yalnız birini istehlak edərsə

- b) hər iki əmtəədən bərabər miqdarda istehlak edərsə
- v) hər iki əmtəədən verilmiş miqdarda
- q) mövcud məlumatlar kifayət deyildir

38. Əgər A əmtəənin B əmtəəsi ilə son əvəzetmə norması azalmışdırsa, onda həmin istehlakçı üçün optimal şəraitdə A əmtəəsinin qiymətinin B əmtəəsinin qiymətinə nisbəti

- a) artar
- b) azalar
- v) dəyişməz qalar
- q) mövcud məlumat kifayət deyildir

39. Əgər iki əmtəə mütləq bir-birini əvəz edəndirlərsə, onda onlardan birinin qiyməti artmazsa:

- a) istehlakçı onun istehlakını artırır
- b) istehlakçı onun istehlakını dəyişməz
- v) istehlakçı onun istehlakını azaldar
- q) istehlakçı onun istehlakını dayandırır
- d) mövcud məlumat kifayət deyildir

40. İstehlakçının gəlirinin dəyişməsinin bərpa olunması kompensasiya edilir:

- a) nisbi qiymətlərin dəyişməsi ilə
- b) digər əmtəələrin qiymətlərinin dəyişməsi ilə
- v) zövq və üstünlüklərin dəyişməsi ilə
- q) real gəlirlərin dəyişməsi ilə

41. 80-cı illərdə Yapon avtomobillərinin ABŞ-a ixracına “kö-nüllü” məhdudiyət qoyulana dək 2,69 mln. avtomaşın 4573 dollar orta qiymətlə satılırdı. İxrac kvotası qoyulduqdan sonra avtomobillərin satışı həcmi ildə 1,91 mln. ədədə dək ixtisar edilmiş, onların orta qiyməti isə 4967 dollara qədər yüksəlmişdir. Nəticə etibarlı ilə amerika avtomobilçilərinin istehlak artıqlığı ixtisar olunmuşdur:

- a) 3566,94 mln.dollar
- b) 752,54 mln.dollar
- v) 153,66 mln.dollar
- q) 906,2 mln.dollar

42. Yapon avtomobil istehsalçılarının öz maşınlarının ABŞ-a ixraclarını məcburi məhdudlaşdırılması səbəb olmuşdur:

- a) istehlakçıların artıqlığının yapon avtomobil istehsalçılarından xeyrinə yenidən bölüşdürülməsinə
- b) istehlakçıların artıqlığının Yapon avtomobil istehsalçılarından xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi və ölü yükün itirilməsinə
- v) "ölü yükün" itirilməsinə
- q) ABŞ-da yapon avtomobillərinin qiymətinin aşağı düşməsinə

43. Qısamüddətli dövrdə son məsrəflərə aid olan aşağıdakı təsdiqlərdən hansı düz deyil?

- a) orta məsrəflər minimal kəmiyyətə malik olduqda, son məsrəflər orta məsrəflərə bərabərdir
- b) orta məsrəflər azaldıqda, son məsrəflər orta məsrəflərdən kiçik olur
- v) son məsrəflər o vaxt orta məsrəflərdən çox olur ki, buraxılan məhsul həcmi optimaldan (yəni mənfəəti maksimallaşdıran) yüksəkdir
- q) son məsrəflərin ölçüsünə istehsal amillərinin qiymətinin dəyişməsi təsir etmir
- d) son məsrəflər daimi məsrəflərdən asılı deyildir.

44. Aşağıdakı əyriyə hansı U-şəkill formaya malik deyildir?

- a) AVS b) MC v) AFC q) AC d) (LR) AC

45. Əgər AVC istehsal həcminin artması ilə azalrsa, onda:

- a) MC-də azalmalıdır
- b) FC-də azalmalıdır

- v) TC-də azalmalıdır
- q) $AC < AVC$ olmalıdır
- d) $MC < AVC$ olmalıdır

46. İqtisadi məsrəflərə:

- a) aşkar və qeyri aşkar məsrəflər daxildir
- b) aşkar məsrəflər daxildir, qeyri-aşkar məsrəflər daxil deyildir
- v) qeyri-aşkar məsrəflər daxildir, aşkar məsrəflər daxil deyildir
- q) aşkar və qeyri-aşkar məsrəflər daxil deyildir
- d) aşkar və qeyri-aşkar məsrəflərdən normal mənfəət qədər artıqdır

47. Uzunmüddətli dövrdə:

- a) bütün məsrəflər dəyişəndir
- b) bütün məsrəflər daimidir
- v) dəyişən məsrəflər daimi məsrəflərə nisbətən sürətlə artırlar
- q) daimi məsrəflər dəyişən məsrəflərə nisbətən sürətlə artırlar
- d) bütün məsrəflər aşkar məsrəflər kimi çıxış edirlər.

48. Aşağıdakı ifadələrdən hansı son məsrəfləri əks etdirir?

- a) $\frac{VC}{Q}$
- b) $\frac{TC}{Q}$
- v) $\frac{FC}{Q}$
- q) $\frac{P \cdot y}{Q}$
- d) $\frac{FC}{Q}$

49. X məhsulunun buraxılışında A,B və V istehsal resurslarından istifadə olunur. A resursunun miqdarı artır. Adətən, bu halda A resursunun son məhsulu:

- a) artır, istənilən vəziyyətdə dəyişirsə
- b) artır, əgər B və V resurslarının miqdarı dəyişirsə
- v) azalır istənilən vəziyyətdə
- q) azalır, əgər B və V - nin miqdarı dəyişmərsə, eləcədə hökmən azalır, əgər B və V- nin miqdarı eyni vaxtda artarsa
- d) azalır, əgər B və V resurslarında həmin nisbətdə artarsa, artır, əgər B və V əvvəlki səviyyədə qalarsa

50. Əgər məhsulun bazar qiyməti orta məsrəflərdən azdırsa, onda firma:

- a) nə qədər mümkünsə tez bu məhsulun istehsalını dayandırmalıdır
- b) məhsul istehsalını $p = MC$ və $p > AVC$ olduğu həcmdə davam etdirməlidir
- v) yeni texnologiya seçməlidir
- q) dolayı xərcləri ixtisar etməlidir
- d) bazar qiymətləri bütün daimi məsrəfləri ödəməyə imkan verdiyi halda istehsal davam etdirməlidir

51. Firmanın qısamüddətli dövrdə qiymətə təsir etməyən təklif əyrisini tapmaq üçün siz bilməlisiniz:

- a) uzun müddətli dövrdə firmanın son məsrəfləri əyrisi
- b) qısamüddətli dövrdə firmanın son məsrəfləri əyrisi
- v) qısamüddətli dövrdə firmanın son məsrəfləri əyrisi və uzunmüddətli dövrdə firmanın orta məsrəfləri əyrisi
- q) qısamüddətli dövrdə firmanın son məsrəfləri əyrisi və qısamüddətli dövrdə firmanın orta məsrəfləri əyrisi

52. Qısamüddətli dövrdə bağlanma qaydası ilə uzunmüddətli dövrdə bağlanma qaydası arasında fərq nədən ibarətdir:

- a) qısamüddətli dövrdə firma istehsalı təcrübi olaraq istənilən anda bağlaya və başlaya bilər, uzunmüddətli dövrdə isə bağlanma həqiqətdə firmanın sahəni tərk etməsini əks etdirir
- b) uzunmüddətli dövrdə firmanın bağlanması qısamüddətli dövrə nisbətən resursların qiymətlərinin çox yüksək olduğu halda baş verir
- v) uzunmüddətli dövrdə bağlanma uzunmüddətli məsrəflər artdığı halda baş verir, qısamüddətli dövrdə isə bağlanma son məsrəflər orta məsrəflərə bərabər olduqda baş verir
- q) burada heç bir fərq yoxdur, onlar eynidir

53. Firmanın müsbət (iqtisadi) mənfəəti:

- a) uzunmüddətli dövrdə rəqabətli bazarda ola bilməz
- b) mühasibat mənfəətinə ekvivalentdir
- v) firmaların (ümumi) məsrəfləri onun (ümumi) mədaxilindən çox olduğu bütün hallarda mövcud olur
- q) son mədaxil son məsrəflərdən yüksək olduğu bütün hallarda mövcuddur
- d) bütün əvvəlki cavablar düz deyildir

54. İki vahid əmək məsrəfi (L) və bir vahid kapital (K) məsrəfi 30 vahid məhsul buraxılışına imkan verir. 4 vahid L və 2 vahid K isə 60 vahid məhsul buraxılışını verir. Bu istehsal prosesini təsvir edən istehsal funksiyası xarakterizə olunur:

- a) miqyasdan daimi verimin olması
- b) miqyasdan verimin azalması
- v) miqyasdan verimin artması
- q) artan son məhsuldarlıq
- d) azalan son məhsuldarlıq

55. Məsrəflərini minimallaşdıran firma:

- a) hər bir resursun son məhsulları bərabər olanadək resurslar alınə bilər
- b) hər bir resursun əlavə vahidinin əldə edilməsi məsrəfləri bir-biri ilə bərabər olanadək resurslar alınə bilər
- v) hər bir resursla istehsal edilən buraxılışın əlavə artımı eyni olanadək, resurslar alınə bilər
- q) hər bir resursun vahid dəyərində istehsal edilmiş əlavə buraxılış eyni olanadək, resurslar alınə bilər

56. Sual aşağıdakı informasiyaya əsaslanır:

Q_L	AP_L	MP_L
3	18	28
6	21	16

burada Q_L - istifadə olunan əməyin miqdarı, AP_L - orta əmək

məhsuldarlığı, MPL - əməyin son məhsulu. Üç fəhlədən istifadə etdikdə buraxılşın əmək məsrəflərinə görə elastikliyi bərabərdir:

a) 0,76; b) 1,31; v) 0,64; q) 1,56; d) məlumatlar kifayət deyildir

57. Qiymətə təsir etməyə qadir olmayan amilin firma üçün alınmasının son məsrəfləri:

- a) amilin orta məsrəflərindən böyükdür
- b) amilin əlavə vahidindən istifadə etdikdə firmanın aldığı faydanı ölçmək üçün yaxşı vasitədir
- v) daimidir
- q) hansı miqdarda məhsul istehsal edilməsini təyin etmək üçün son gəlirə bərabərləşdirilməlidir.

58. Dövlət tərəfindən işçilərin minimal əmək haqqının artırılması səbəb olar:

- a) minimal əmək haqqı alan işçilərin məşğulluğunun artmasına
- b) xidmətlər bazarında təklif olunan işçi qüvvəsi azlığının artmasına
- v) əməyin kapitalla əvəz edilməsinə
- q) minimal əmək haqqı alan məşğul olanlar qrupunun son məhsuldarlığının azalmasına
- d) işsizlik probleminin həllinə

59. Hər hansı qoyuluşun daxili verim norması (IRR):

- a) qoyuluşun əhəmiyyət kəsb etdiyi hər hansı müəyyən faiz norması, yəni gəlir və məsrəflərin götürülmüş dəyərləri bərabərləşir
- b) bütün investisiya dövründə həmin qoyuluşdan yığılmış gəlirlərin məbləği
- v) bazar faiz norması
- q) qoyuluşun bütün dövrü ərzində natural ifadə də məhsulun artımı

d) qoyuluş dövrü ərzində bütün xalis gəlirlərin həmin dövrdə yekun məsrəflərə nisbəti ilə təyin edilən faiz.

60. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal avadanlıqlarına investisiya qoyulması aşağıdakı şərt ödənildikdə əhəmiyyət kəsb edir:

- a) daxili verim norması (İRR) bazar faiz stavkasından aşağıdır
- b) qoyulmuş kapitalın gəlirlilik norması elədir ki, gələcək mənfəətlərin xalis gətirilmiş dəyərləri əsas avadanlıqların alınma anınadək dəyərindən kiçikdir
- v) əlavə kapitalın son məsrəfləri onun son məhsulunun dəyərindən çox olmalıdır
- q) daxili verim norması (İRR) bazar faiz stavkasından yüksəkdir
- d) gələcək daxil olmaların diskontlaşdırılmış qiymətləri avadanlığın dəyərindən yüksəkdir

61. İki ildən sonra 2000 \$ almaq mümkün olan (illik diskont stavkası 10%) istiqrazın gətirilmiş dəyərləri nəyə bərabərdir?

- a) \$ 1818,18
- b) \$ 2200,00
- v) \$ 1652,89
- q) \$ 2420,00
- d) bütün göstərilənlərdən heç biri düz deyildir

62. Bank müəyyən etmişdir ki, il ərzində müştəri tərəfindən borcun ödənilməməsi ehtimalı 1/100-dir. Mütləq dayanaqlı borc öhdəlikləri üzrə cari faiz norması 10%-ə bərabərdir. Bank kreditlər üzrə hansı minimal normanı qoymalıdır?

- a) 9%
- b) 10%
- v) 11%
- q) 12%

63. Rifahın iqtisadi nəzəriyyəsi:

a) iqtisadiyyatın istehsal imkanları əyrisinin hansı nöqtəsində cəmiyyətin olmaq istədiyi məsələsinin həlli üsullarını verir

b) iqtisadiyyatın istehlak imkanları sərhədlərinin hansı nöqtəsində cəmiyyətin olmaq istədiyi məsələsinin həlli üsullarını verir

v) müxtəlif iqtisadi vəziyyətlərin sosial arzu olunmasını qiymətləndirməyə imkan verir

q) yoxsullar və az uğurlu cəmiyyət üzvlərinə kömək yollarını öyrənir

64. Aşağıda qeyd edilənlərdən nə Pareto əyrisi üzrə səmərəli bölüşdürməni xarakterizə etmir?

a) istehlakda səmərəlilik

b) istehsalda səmərəlilik

v) istifadə istiqamətləri üzrə resursların bölüşdürülməsi səmərəliliyi

q) istehsalın nəticələrinin bölüşdürülməsində bərabərlik tendensiyası

d) müxtəlif iqtisadi sistemlərdə az tapılan resursların bölüşdürülməsinin nisbi səmərəliliyi

65. Mənfəətini maksimallaşdıran inhisarçı həmişə elə istehsal səviyyəsi seçir ki, onun məhsuluna tələb:

a) qeyri-elastik və ya vahid elastikli olsun

b) elastiki və ya vahid elastikli olsun

v) vahid elastikli olsun

q) istənilən, inhisarçını onun məhsulunun elastikliyi maraqlandırmır

66. Aşağıda göstərilənlərdən nəyi inhisar hakimiyyətinin mövcudluğu ilə izah etmək olar?

a) “Apple” firmasının kompyuterlərinin IBM kompyuterlərinə nisbətən daha yüksək qiymətləri

b) idman oyunları müddətində satılan isti buterbrodların yüksək qiyməti

v) bir aviakompaniya xidmət etdiyi marşrutlarda aviabiletlərin qiymətinin nisbətən yüksək olması

q) bütün yuxarıda qeyd edilənlər

67. Bəzən işçilər işə görə əmək haqqının təmir sahibi tərəfindən alınmış materialların dəyərində bərabər olmasını tələb edirlər. Belə davranış ilk növbədə əlaqədardır:

- a) müxtəlif mənzillərdə təmirə əmək məsrəflərinin müxtəlifliyi
- b) qiymət diskriminasiyası
- v) inflyasiyanın yüksək sürəti
- q) təmirə tələbin səviyyəsinin yüksək olması
- d) bütün deyilənlər düzdür

68. Ümumi müvazizətlik baxımından öz mənfəətini maksimallaşdıran inhisarçı nail olur:

- a) səmərəli istehsal, lakin qeyri-səmərəli bölüşdürmə
- b) səmərəli bölüşdürmə, lakin qeyri-səmərəli istehsal
- v) həm səmərəli istehsal, həm də səmərəli bölüşdürmə
- q) nə səmərəli istehsal, nə də səmərəli bölüşdürmə

69. Qeyri-mükəmməl rəqabətdə “ölü yükün” potensial itkilərinin qiymətləndirilməsində həll edici parametrlər:

- a) həmin bazarda fəaliyyətdə olan firmaların sayı
- b) istehsal həcmi
- v) tələbin qiymətə görə elastikliyi
- q) həmin bazarda firmaların nisbi ölçüləri
- d) tələbin gəlirə görə elistikliyi

70. Aşağıda göstərilənlərdən hansı bəzi bazarlara yeni rəqabətçilərin daxil olması məniyələrinə aiddir:

- a) ixrac üzrə kvotalar
- b) patent qanunvericiliyi
- v) həmin fəaliyyətlə məşğul olmağa dövlət lisenziyası
- q) antitrust qanunvericiliyi
- d) həmin bazarda fəaliyyətdə olan firmaların hökmən yerinə yetirməli olduqları ətraf mühitin müdafiəsi standartları.

71. Dövlət bir sıra sahələrdə inhisarların mövqelərini müdafiə edir və olanların fəaliyyətini tənzimləyir:

- a) çoxsaylı firmaların olması miqyasdan müsbət səmərəyə səbəb olar
- b) bu sahələrə təbii inhisarlar aiddir
- v) çox saylı firmalar kəskin qiymət rəqabəti yarada bilər
- q) çox saylı firmalar sahə istehsalının gücünün azalmasına səbəb olar
- d) bu sahələr geniş əhali kütləsinə xidmət edir

72. Öz məhsuluna əsas rəqabətçi firmaların analoji məhsulların qiymətindən aşağı qiymət qoyan və bazarda payını artırmaq istəyən firmaların qiymətyaratma strategiyası necə adlanır:

- a) soyğunçu qiymətyaratma
- b) son məhsul vahidinin istehsal məsrəfləri əsasında qiymətyaratma
- v) məsrəf + əlavə sxemi ilə qiymətyaratma
- q) qiymət diskriminasiyası
- d) bazara daxil olma qiymətyartması

73. Mənfi xarici səmərələr qeyri səmərəliliyə gətirib çıxarır:

- a) mənfi xarici səmərə nemətin istehlakını ixtisar olunmasına
- b) ictimai son məsrəflərin xüsusi son məsrəflərdən yüksək olmasına
- v) istehsalçıların daha yüksək məhsul buraxılışın qoymasına imkan yaradır
- q) mühiti çirkləndirən firmaların gəlirlərini çirkləndirməyən firmalarla bölüşdürür

74. Bir neçə çirkləndirmə mənbələri mövcud olduğu situasiyada ictimai səmərəliliyin tələbləri yerinə yetirilir, əgər:

- a) mühiti çirkləndirən bütün firmalardan atılan tullantıların standart kəmiyyətdək ixtisar edilməsi tələb olunarsa
- b) mühiti çirkləndirən bütün firmalardan atılan tullantıların eyni nisbətdə ixtisaredilməsi tələb olunarsa

v) təmizləməyə son məsrəflərdən asılı olaraq hamı atılan tullantıların müxtəlif səviyyədə ixtisar edərsə

q) ətraf mühiti daha çox çirkləndirən firmalar atılan tullantıları azaldarsa

75. Xarici səməra, çox hallarda, xüsusi firmaların dövlət tərəfindən ödənişsiz verdiyi bir sıra istehsal amillərinin haqqının ödəməməsi ilə əlaqədardır. Son nəticədə xarici səmərələrin nəticələrini aşağıdakı yolla korreksiya etmək olar:

a) müvafiq amillərin son məhsullarını azaltmaqla

b) həmin amillərin (məsələn qeyri-elastikli tələbli istehlakçıların ödədiyi verginin vasitəsi ilə) köməyi ilə istehsal olunmuş hazır məhsula tələbə məhdudiyət qoymaqla

v) hazır məhsulun qiymətinin səviyyəsinin tam ictimai istehsal məsrəfləri səviyyəsində artırılması, həmin amildən istifadə hüququna görə bütün firmalardan rüsumlar yığılması

q) əmtələrin istehlakını azaltmaq məqsədi ilə istehsalında həmin amil istifadə olunan bütün əmtələrə vergi qoyulması

d) həmin problemin həlli üçün yuxanda göstərilən istənilən tədbir seçilə bilər.

76. Çayı çirkləndirən firma istehsalla əlaqədar bütün həqiqi məsrəflərini ödəsəydi nəticədə müşahidə olunardı:

a) böyük istehsal həcmi

b) kiçik istehsal həcmi

v) sosial son məsrəflər əyrisi xüsusi son məsrəflər əyrisindən yuxarıdan keçərdi

q) sosial son məsrəflər əyrisi xüsusi son məsrəflər əyrisindən aşağıdan keçərdi

d) b) və v) düzdür

77. Sosial son məsrəflər xüsusi son məsrəflərdən artıqdır:

a) çirklənmənin ümumi kəmiyyəti qədər

b) son kənar məsrəflərin kəmiyyəti qədər

- v) orta son məsrəflərin kəmiyyəti qədər
- q) deyilənlərdən heç biri yaramır

78. Aşağıda göstərilən xarici səmərələr problemlərinin həlli vasitələri dövlətin iştirakını tələb edir:

- a) çirklənmənin kəmiyyətinin təyini, hansını ki, artırmaq olmaz
- b) ictimai ənənələr
- v) çirklənmənin mənbəyi və alanları bir hüquqi şəxsdə birləşdirmək
- q) çirklənmə mənbəyi və alan arasında danışıqlar

79. Xarici səmərələr aşağıdakı səbəblərdən yaranır:

- a) onlar heç kəs tərəfindən yaradılmamış fayda və ya məsrəflərlə əlaqədardır
- b) onlar inhisarla əlaqədardır
- v) onlar son məsrəflərə daxil olmayan daimi məsrəfləri əks etdirirlər
- q) bazar tələbi və təklifi kənar fayda və məsrəfləri əks etdirmir

80. Nemət rəqabət qabiliyyətli olmadıqda belə, onun istehlakında müstəsna hallar mümkündür:

- a) ictimai baxımdan bir sıra istehlakçıları kənarlaşdırmaq optimaldır
- b) həmin nemətlərin istehlakından sonuncu fayda alan istehlakçıları kənarlaşdırmaq optimaldır
- v) ictimai baxımdan kimi işə kənarlaşdırmaq optimal deyildir, çünki həmin nemətin istehlakına görə onlar haqq ödəməlidirlər.
- q) ictimai baxımdan kimi işə kənarlaşdırmaq optimal deyildir, çünki həmin nemətin istehlakı heç kəsə belə fayda almağa mane olmur.

81. Rəqabətli bazarlar optimal miqdarda nemətlərin təqdim edilməsini təmin edə bilmirlər, beləki:

- a) ictimai nemətlər xüsusi firmalara nisbətən yüksək məsrəflər tələb edir
- b) hamıya eyni miqdarda ictimai nemətlər lazım deyildir
- v) “biletsizlər” problemi mövcuddur
- q) ictimai nemətlərlə təminat - dövlətin vəzifəsidir

82. “Biletsizlər” - o:

- a) digərlərinə nisbətən daha çox ictimai nemətlər istehlak edir
- b) digərlərini həmin ictimai nemətlərdən istifadə etməməyə inandırmağa çalışır
- v) qanunlarda boşluqlardan istifadə edərək, vergi ödəmir
- q) istehlak olunan ictimai nemətlərin dəyərini kiçildir ki, müvafiq vergiqoymada onu daha az məsrəflə əldə etsin

83. Şəhər hakimiyyəti qərar qəbul etmişdir ki, hər bir qəlyanaltı dükanlar öz fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya almalıdır. O isə:

- a) qəlyanaltı sahibkarlarının bəzilərinin renta axtarışıdır.
- b) keyfiyyətsiz ərzaqlarla istehlakçıların zəhərlənməsi ehtimalından müdafiə üzrə hakimiyyətin cəhdləridir
- v) belə lisenziya ala bilməyən sahibkarların bir hissəsinin gəlirlərinin bölüşdürülməsidir
- q) bütün yuxarıda sayılanlardır

84. Firmanın qısamüddətli fəaliyyət dövrü - vaxt dövrüdür:

- a) 1 ilədək
- b) 1 ayadək
- v) maksimal məhsul buraxılışıdır
- q) istehsal güclərindən intensiv istifadədir
- d) həmin dövr ərzində firma özünün istehsal güclərini artırma bilmir.

85. Firmanın uzunmüddətli fəaliyyəti dövrü - vaxt dövrüdür:

- a) avadanlıqların əsaslı təmirləri arasındakı vaxt
- b) 10 ildən çox

- v) 1 aydan çox
- q) istehsal gücləri daxil olmaqla cəlb edilən bütün lazımi resursların miqdarının artırılması vaxtı
- d) alıcılarla səmərəli əlaqələr yaratmaq və məhsulu tam realizə etməyə lazım olan vaxt

86. Son məsrəflər əks etdirirlər:

- a) məhsul buraxılışında firma çəkə biləcəyi maksimum məsrəfləri
- b) daimi və dəyişən məsrəflərin ümumi məbləğini
- v) hər bir əlavə məhsul vahidinə dəyişən məsrəflərin dəyişməsini
- q) firma istehsalı artırdığı halda, axırıncı məhsul vahidinə çəkəcəyi məsrəflərin həcmi və ya məhsul istehsalını azaltdığı halda, həmin məhsul vahidi üzrə qənaət edəcəyi vəsaitləri

87. Məhsul istehsalı həcmindən asılı deyildir ...

- a) yekun məsrəflər
- b) ümumi məsrəflər
- v) orta daimi məsrəflər
- q) orta ümumi məsrəflər
- d) düzgün cavab yoxdur

88. Son faydalılıq:

- a) əmtəə və ya xidmətin istehlakından alınan təmin edilmə
- b) müəyyən əmtəə vahidləri toplusunun istehlakından alınan təmin edilmə
- v) əmtəə və ya xidmətin əlavə vahidinin əldə edilməsi nəticəsində ümumi faydalılığın artımı

89. Büdcə xətti əks etdirir

- a) ailənin bu və ya digər ərzaqdan müəyyən miqdarda alma variantlarını
- b) fərdin həyatı üçün lazım olan əmtəələrin miqdarını
- v) alıcıların əmtəələrə tələbini

90. Təfəvütsüzlük əyrisi əks etdirir:

- a) X və Y əmtəələr kombinasiyasını istehlak etdikdə eyni təmin olunmanı
- b) alıcının istehlak etdiyi iki növ əmtəənin uyğunlaşmasını
- v) alıcının ala biləcəyi əmtəələr kombinasiyasını

91. İstehlaka son meyl nəyi əks etdirir?

- a) alınan gəlirdə istehlakın payını
- b) alınan gəlirdə yığımın payını
- v) gəlir artdığı halda istehlakın artımını
- q) gəlirdə istehlak və yığımın nisbətini

92. İnhisarçı - o elə müəssisədir ki, hansıki...

- a) digərlərinə nisbətən daha çox keyfiyyətli məhsul istehsal edir
- b) həmin əmtəənin yeganə satıcısıdır
- v) digərlərindən çox məhsul istehsal edir
- q) həmin əmtəənin yeganə alıcısıdır

93. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət inhisara necə münasibət göstərməlidir?

- a) vergi siyasətinin köməyi ilə inhisarçılığı inkişaf etdirməli
- b) bu məsələdə bazarın öz-özünü tənzimləmə qabiliyyətinə arxalanmalıdır
- v) sahibkarlara anti-inhisar birliklər yaratmağa imkan verməlidir
- q) bəzi sahələrdə inhisarçılığı yumuşaq məhdudlaşdırmalıdır
- d) anti-inhisar qanunvericiliyinin köməyi ilə inhisarçılıqla mübarizə etməlidir

94. İki il ərzində aşağıdakı məlumatlar vardır:

	<i>Nominal UMM (umumi milli məhsul)</i>	<i>UMM deflyatoru</i>
1929	96 milyard dollar	100%
1933	48 milyard dollar	75%

Baza dövrü kimi 1929 il qəbul edilirsə, 1933 ildə real UMM hansı səviyyədə idi?

- a) 72 mlrd. dollar
- b) 36 mlrd. dollar
- v) 64 mlrd.dollar
- q) 48 mlrd.dollar

95. Tutaq ki, 1-ci ildə (baza) nominal UMM 500 təşkil edir. 6 ildən sonra UMM deflyatoru iki dəfə artmış, real isə 40% yüksəlmişdir. Bu halda 6 ildən sonra nominal UMM:

- a) 2000
- b) 1400
- v) 1000
- q) 750

96. Əgər firmalar bütün mənfəətlərini səhmdarlara dividend kimi ödəsələr, onda milli hesablarda göstəricilər yüksələr:

- a) UMM
- b) xalis investisiyalar
- v) amortizasiya
- q) şəxsi malik olduğu gəlir

97. Müəyyən ildə istehsala nisbətən çox istehlak edilmiş iqtisadiyyatda, ehtiyatlara investisiyaların azalmış kəmiyyəti həmin ilin UMM hesablanmasında əlavə edilməlidir

- a) hə
- b) yox

98. İnvestisiya 220, büdcə artıqlığı 10, ixrac 175, idxal 185 təşkil edirsə, xüsusi yığım neçədir:

- a) 150
- b) 200
- v) 250
- q) 225

99. Bütün aşağıda qeyd edilənlər “ehtiyat” kateqoriyasına aiddir, yalnız:

- a) istehlakçılanın yığıqları varları
- b) dövlət büdcəsinin çatışmamazlığı
- v) işsizlərin sayı
- q) iqtisadiyyatda kapitalın həcmi

100. Şin istehsal edən kompaniya avtomobil istehsalçısı firmasına dəyəri 400\$ olan 4 şin satır. Digər kompaniya avtomobil firmasına 500\$ pleyer satır. Bütün bunları yeni maşında quraraq, avtomobil firması onu 20000 dollara satır. Ümumi milli məhsul hesablandıqda hansı məbləğ onun tərkibinə daxil ediləcək?

- a) 20000
- b) 900
- v) 20900
- q) 20000 minus avtomobil firmasının mənfəəti

101. İşləmək istəyən, lakin iş yeri axtarmasını dayandırmış “ümitsüz” işçilər:

- a) friksion işsizlərin kəmiyyətində nəzərə alınır
- b) gözlənilən işsizlərin kəmiyyətində nəzərə alınır
- v) işçi qüvvəsi tərkibində nəzərə alınmır
- q) minimal əmək haqqı qanunvericiliyinə uyğun olaraq müavinət alırlar.

102. Ölçülə bilən işsizlik faktiki işsizlikdən az ola bilər, çünki:

- a) ölçülə bilən işsizliyə friksion işsizlik daxil deyildir
- b) bəzi fəhlələr iş tapmaq istədilər, lakin ümidlərini itirərək, axtarışı dayandırdılar
- v) özlərini işsiz sayan bəziləri, sadəcə olaraq ciddi iş axtarışı ilə məşğul olurlar
- q) ölçülə bilən işsizliyə yeniyetmələr üzrə işsizlik daxil edilmir

103. Gözlənilən işsizlik meydana çıxır:

- a) yaxın gələcəkdə minimal əmək haqqının artması məlum olduqda
- b) işsizlik üzrə səxavətli sığorta tətbiq olduqda
- v) hava şəraiti ilə əlaqədar işçilər müvəqqəti işdən azad edildikdə
- q) real əmək haqqı müvazinətli səviyyədən yüksək olduqda.

104. Gözlənilməyən inflyasiyanın səmərələrindən biri ondan ibarətdir ki, var - dövlət bölüşdürülür:

- a) borc alandan kredit verənə
- b) kredit verəndən borc alana
- v) cavan insanlardan qocalara
- q) dövlətdən firmalara

105. Qiymətlərin səviyyəsinin aşağıdakı dinamikası mövcuddur:

<i>İllər</i>	<i>İstehlak qiymətləri indeksi</i>
1998	400
1999	440
2000	462
2001	462

Bu halda demək olar:

- a) 2001-ci ildə inflyasiyanın səviyyəsi 1999 və 2000-ci illərin səviyyəsindən yüksəkdir
- b) 2000 -ci ildə inflyasiyanın səviyyəsi 1999-cu ilin səviyyəsindən yüksəkdir
- v) 1999-cu ildə inflyasiyanın səviyyəsi 2000-ci və 2001-ci ilə nisbətən yüksəkdir.
- q) iqtisadiyyatda inflyasiyanın səviyyəsinin azalması tendensiyası yoxdur.

106. İqtisadiyyat aşağıdakı məlumatlarla təsvir olunmuşdur:

<i>İl</i>	<i>İnflyasiya səviyyəsi</i>	<i>Nominal faiz stavkası</i>
1	3%	8%
2	8%	3%

İkinci ildə birinci ilə nisbətən real faiz dərəcəsi neçə faiz dəyişmişdir?

- a) real faiz dərəcəsi dəyişməmişdir
- b) real faiz dərəcəsi 5 % artmışdır
- v) real faiz dərəcəsi 5 % azalmışdır
- q) real faiz dərəcəsi 10 % azalmışdır

107. Uzunmüddətli və qısamüddətli dövrdə iqtisadiyyatın vəziyyəti arasında fərqlər ibarətdir:

- a) kredit-pul və büdcə-vergi siyasəti yalnız uzunmüddətli dövrdə buraxılış həcminə təsir göstərir
- b) qiymətlər və nominal əmək haqqı yalnız qısamüddətli dövrdə nisbətən çevikdirlər
- v) məcmu tələb buraxılış həcmi və məşğüllüğe qısamüddətli dövrdə təsir edir, uzunmüddətli dövrdə isə təklif buraxılış və məşğulluğu təyin edən başlıca amildir
- q) yalnız uzunmüddətli dövrdə qiymətlər və nominal əmək haqqı sərtidir.

108. Uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatda buraxılışın səviyyəsi təyin olunur:

- a) pula təklif, dövlət xərclərinin və verginin səviyyəsi
- b) kapital və əməyin kəmiyyəti, eləcə də istifadə edilən texnologiya
- v) əhalinin üstünlük verdiyi
- q) faiz dərəcəsinin səviyyəsi.

109. AS əyrisinin klassik variantı uzunmüddətli dövrdə məcmu tələbin dəyişməsi:

- a) qiymətlərin səviyyəsinə deyil, buraxılış həcminə təsir göstərir
- b) buraxılış həcminə deyil, qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərir
- v) buraxılış qiymətləri səviyyəsinə təsir göstərmir
- q) həm qiymətlərin səviyyəsi, həm də buraxılış həcminə təsir göstərir.

110. Əgər istehlakçılar gəlirdən cari istehlaka sərf etdikləri payı artırmaq qərarı qəbul edərlərsə, onda qısamüddətli dövrdə:

- a) ilk növbədə buraxılış həcmi və məşğulluq artar
- b) ilk növbədə buraxılış həcmi və məşğulluq azalar
- v) buraxılış və məşğulluq dəyişməz qaldığı halda qiymətlərin səviyyəsi yüksələr
- q) buraxılış və məşğulluq dəyişməz qaldığı halda qiymətlərin səviyyəsi azalar

111. Təkliflərdə neqativ şok (məsələn, enerji daşıyıcılarının qiymətinin artması) qısamüddətli dövrdə səbəb olar:

- a) qiymətlər və buraxılış həcmnin artmasına
- b) qiymətlərin artması və buraxılış həcmnin azalmasına
- v) qiymətlər və buraxılış həcmnin aşağı düşməsinə
- q) qiymətlərin aşağı düşməsi və buraxılışın artmasına

112. Aşağıda qeyd edilənlərdən nə düz deyildir:

- a) gəlirin müvazinətli səviyyəsində planlaşdırılan və faktiki xərclər bərabərdir
- b) müvazinətlik şəraitində əmtəə-material qiymətlərinə investisiya olmur
- v) müvazinətli buraxılış səviyyəsi potensial UMM bərabər ola bilməz
- q) müvazinətlik şəraitində məcmu xərclər bütün iqtisadi agentlərin məcmu gəlirlərinə bərabərdir

113. Əgər dövlət xərcləri və xalis ixrac sifirə bərabər olduğu şərt daxilində məcmu təklif məcmu tələbdən yüksək olarsa, onda:

- a) istehlak və investisiya xərclərinin məbləği yığma bərabərdir
- b) yığım investisiyaya bərabərdir
- v) yığım planlaşdırılan investisiyadan çoxdur
- q) nominal buraxılış həcmi dəyişməz qalır
- d) real ümumi milli məhsul artacaqdır

114. Əgər malik olduğu gəlirin kəmiyyəti sifıra bərabərdirsə, onda demək olar:

- a) istehlak səviyyəsi sifıra bərabərdir
- b) yığımın səviyyəsi sifıra bərabərdir
- v) investisiyaların səviyyəsi sifıra bərabərdir
- q) multiplikator səmərəsi itir
- d) bütün yuxarıda göstərilən cavablar düz deyil

115. Əgər ev təsərrüfatları özlərinin bütün gəlirlərini istehlak etmərlər və xərclənməmiş məbləği bankda yerləşdirirlərsə, onda qeyd etmək olar ki, onlar:

- a) həm yığım, həm də investisiya həyata keçirirlər
- b) yığım aparır, lakin investisiya etmir
- v) investisiya aparır, yığım etmir
- q) nə yığım, nə də investisiya etmir
- d) yığım aparır, lakin yığımın bir hissəsini, yəni qiymətli kağızların alınmasına sərf edilən hissəsini investisiya etmir

116. Investisiya funksiyası $I=1000-30r$ tənliyi kimi verilmişdir, burada r -real faiz dərəcəsidir. Nominal faiz dərəcəsi 100%-ə bərabərdir, inflyasiya tempi 2%-dir. Bu halda investisiyanın həcmi bərabər olacaqdır:

- a) 240
- b) 700
- v) 760
- q) 970

117. Əgər istehlak xərcləri 9000 təşkil edirsə, malik olunan gəlir isə 1000 olduqda, istehlaka son meyl bərabərdir:

- a) 0,1
- b) 0,9
- v) 9,9
- q) 10/9
- d) qeyri-müəyyən kəmiyyətlidir

118. Əgər iqtisadiyyat müvazinətli vəziyyətdədirsə, onda təsdiq etmək olar:

- a) dövlət büdcəsi balanslaşdırılmışdır

- b) bütün səviyyələrdə büdcələr balanslaşdırılmış olmalıdır
- v) istehlak xərcləri investisiyalara bərabər olmalıdır
- q) istehlak xərclərinin istənilən artırılması inflyasiyaya gətirir
- d) firmaların gəlirləri ümumi investisiyalara bərabər olmalıdır
- e) bütün əvvəlki cavablar düz deyil

119. *Büdcə artıqlığının ümumi daxili məhsulu müvazinətlik səviyyəsinə təsiri mahiyyətə elədir, necə ki:*

- a) yığımın azaldılması
- b) investisiyanın artırılması
- v) istehlakın artırılması
- q) yığımın artırılması

120. *Bəzi korporasiyalar iqtisadi dövrün bütün fazalarında dəyişməz ölçüdə dividendlər ödəyirlər. Bu iqtisadi konyukturaya təsir edir:*

- a) dövrü titrəmələrin amplitudasının artması amili kimi
- b) neytral
- v) qurulmuş (avtomatik) stabilizator kimi
- q) dövrü titrəmələri əmələ gətirən amillərdən asılı olaraq qeyri-müəyyən hal kimi.

121. *Dövlət xərclərinin artması real ümumi milli məhsulu yalnız o halda yüksəldir ki:*

- a) Dövlət xərcləri məmurların əməyinin ödənilməsinə deyil, əmtəə və xidmətlərin alınmasına yönəldilir
- b) dövlət xərcləri pula təklifin artması ilə müşayiət edilir
- v) dövlət xərcləri qeyri-dövlət bölməsində müvazinətli xərclərin həcmi sınıxdıraraq çıxarmır
- q) dövlət xərcləri dövlət istiqrazlarının buraxılışı hesabına maliyyələşdirilir.

122. *Qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi:*

- a) fiskal siyasətin nəticələrində əks olunmur
- b) fiskal tədbirlərin səmərəsini gücləndirir

- v) praktiki olaraq fiskal siyasətin həyata keçirilməsində olmur
- q) dövlət xərcləri və vergilərin multiplikator səmərəsini artırır
- d) fiskal siyasəti tədbirlərinin təsirini azaldır

123. İqtisadiyyat müvazinətli vəziyyətdədir, bununla belə yığılma son meyl 0,25-ə, idxala son meyl isə sıfıra bərabərdir. Əgər vergi daxil olmalarını dəyişmədən hökumət öz tədarükünü 2mlrd. Manat artırırsa, buraxılışın müvazinətlik səviyyəsi necə dəyişəcəkdir?

- a) 6 mlrd. manat artacaqdır
- b) 4 mlrd. manat artacaqdır
- v) 8 mlrd. manat artacaqdır
- q) 2 mlrd. manat artacaqdır

124. İqtisadiyyat resursların tam məşğulluğu şəraitində müvazinətlidir. Hökumət dövlət tədarükünü 10 mlrd. manat artırmağı və eyni zamanda vergiləri artıraraq inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsinin qarşısını almağı nəzərdə tutur (yəni UMM-un əvvəlki müvazinətlik səviyyəsini saxlayır). Verginin nəzərdə tutulan artımı nəyə bərabərdir?

- a) 10 mlrd. manat
- b) 10 mlrd. manatdan çox
- v) 10 mlrd. manatdan az, lakin sıfır deyil
- q) sıfır
- d) tam məşğulluğu saxlamaq üçün vergilər azaldılmalıdır

125. Nəğd pula tələb:

- a) qiymətlərin səviyyəsinin dinamikasından mənfi asılıdır
- b) real ümumi milli məhsulun dinamikasından mənfi asılıdır
- v) bazar faiz dərəcəsinə görə müsbət
- q) bütün göstərilənlər düz deyildir

126. Pula təklif artar, əgər:

- a) ehtiyat norması yüksəlsə
- b) “nəğd pul - depozitlər” münasibətləri yüksəlsə

- v) pul bazası yüksəlsə
- q) pul multiplikatoru azalarsa

127. Əgər pula nominal tələb 5% artarsa, qiymətlərin səviyyəsi 4% yüksəlsə, pulun tədavül sürətinin dəyişmədiyi halda, kəmiyyət nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, real gəlir:

- a) 9% artar
- b) 9% azalar
- v) 1% artar
- q) 1% azalar

128. Tutaq ki, pula təklif və qiymətlərin səviyyəsi daimidir. Onda pul bazarında gəlirin səviyyəsinin artması halında:

- a) pula tələb və faiz dərəcəsi artar
- b) pula tələb artar və faiz dərəcəsi azalar
- v) pula tələb azalar, faiz dərəcəsi artar
- q) pula tələb və faiz dərəcəsi azalar

129. Kommersiya banklarının ehtiyatları 1 mlrd. təşkil edir. Depozitlər 4 mlrd.-a bərabərdir. Məcburi ehtiyat norması ehtiyatda saxlama normasının 20% təşkil edirsə, pula təklif hansı kəmiyyətdə arta bilər?

- a) 0,8 mlrd.
- b) 1 mlrd.
- v) 0,2 mlrd.
- q) 0,4 mlrd.

130. Ehtiyat norması 0,25 bərabərdir. Açıq bazarda əməliyyatların köməyi ilə mərkəzi bank pula təklifi maksimum 440 mlrd. manatadək artırma bilər. Bu halda o:

- a) 1760 mlrd. manat məbləğində istiqraz almalı
- b) 110 mlrd. manat məbləğində istiqraz satmalı
- v) 110 mlrd. manat məbləğində istiqraz almalı
- q) 440 mlrd. manat məbləğində istiqraz satmalı

131. Çox ehtimal ki, sıxışdırıb çıxartma effekti o halda baş verir:

- a) pula tələb faiz norması dinamikasına həssasdır, xüsusi bölmədə xərclər praktiki olaraq ona həssas deyildir

b) həm pula tələb, həm də xüsusi bölmədə xərclər faiz dərəcəsi dinamikasına həssasdırlar

v) həm pula tələb, həm də xüsusi bölmədə xərclər praktiki olaraq faiz dərəcəsi dinamikasına həssas deyildir

q) pula tələb praktiki olaraq faiz dərəcəsi dinamikasına həssas deyil, lakin xüsusi bölmədə xərclər ona həssasdır.

132. Sıxışdırma effekti o vaxt baş verir ki:

a) təklif azalması faiz dərəcəsinə yüksəltdir və ona həssas olan xüsusi bölmə xərcləri sıxışdırır

b) xüsusi bölmədə vergilərin artması bu bölmədə malik olan gəliri və xərcləri azaldır

v) gəlir vergisinin azalması faiz dərəcəsinə yüksəltdir və xüsusi bölmədə ona həssas olan xərcləri sıxışdırır

q) dövlət xərclərinin azaldılması istehlak xərclərinin məcburi ixtisar edilməsinə səbəb olur.

133. Fillips əyrisi əks etdirir:

a) real və nominal əmək haqqı arasında əks əlaqəni

b) inflyasiya tempi və işsizlik səviyyəsi arasında əks əlaqəni

v) nominal əmək haqqı və inflyasiya tempi arasında düz əlaqəni

q) real əmək haqqı və işsizlik səviyyəsi arasında düz əlaqəni

134. İnflyasiyanın azaldılmasına istiqamətlənmiş tələbin idarə edilməsi siyasəti:

a) qısamüddətli dövrdə buraxılış səviyyəsini ixtisar etmədən inflyasiya tempinin azalmasına gətirib çıxarır

b) inflyasiya tempinə təsir etmədən buraxılış səviyyəsini azaldır

v) dövlət xərclərinin artmasını tələb edir

q) pula nominal təklifin artım tempinin ixtisar edilməsi yolu ilə həyata keçirilir

135. Qısamüddətli Fillips əyrisi sağa yuxarı sürüşür, əgər:

a) OPEK neftin qiymətini kəskin artırarsa

b) iqtisadi agentlərin inflyasiya gözləmələri azalarsa

- v) mərkəzi bank pula təklifi ixtisar edirsə
- q) əmtəə və xidmətlərin dövlət alınmaları artarsa.

136. Laffer əyrisi təsvir edir:

- a) dövlət büdcəsinin kəsiri və işsizlik arasında nisbəti
- b) vergi dərəcələri və inflyasiya
- v) qiymətlərin səviyyəsi və büdcəyə vergilərin daxil olmalarını
- q) vergi dərəcələri və dövlətin vergidən daxil olan gəlirlərini

137. Vergi normasının artırılması:

a) AS əyrisi sola sürüşdürdüyünə görə “iqtisadi təklif” konsepsiyası tərəfdarları iqtisadi siyasətə inflyasiya tədbirləri kimi baxırlar

b) AS əyrisinin sağa sürüşdürdüyünə görə “iqtisadi təklif” konsepsiyası tərəfdarları ona antiinflyasiya tədbiri kimi baxırlar

v) AD əyrisini sağa sürüşdürdüyünə görə Keynis tərəfdarları ona antiinflyasiya tədbiri kimi baxırlar

q) AD əyrisini sola sürüşdürdüyünə görə Keynis tərəfdarları ona inflyasiya tədbiri kimi baxırlar

138. Resursların tam məşğulluğunda əhəmiyyətli büdcə kəsiri, bütün şərtlər bərabər olduğu şəraitdə, səbəb olur:

- a) məsrəflər inflyasiyasına
- b) real faiz dərəcəsinin azalmasına
- v) ixracın idxaldan yüksək olmasına
- q) real faiz dərəcəsinin artmasına
- d) xüsusi investisiyaların artmasına
- e) a) və q) cavabları düzdür
- j) b) və d) cavabları düzdür

139. "Avtomatik stabilizatorlar":

a) müddət problemini kəskinləşdirir

b) vergi dərəcəsinə elə düzəliş etməyə səbəb olur ki, balanslaşdırılmış büdcəni resursların tam məşğulluğu şəraitində saxlamağa imkan verir

- v) vergi dərəcəsinə elə düzəliş etməyə səbəb olur ki, balanslaşdırılmış faktiki dövlət büdcəsini saxlamağa imkan verir
- q) milli gəlirin dəyişmə amplitudasını azaldır
- d) pul kütləsinin illik artım tempini 4-6% səviyyəsində saxlamağa imkan verir

140. Aşağıda göstərilənlərdən hansı düz deyildir:

- a) avtomatik stabilizatorlar həmişə iqtisadiyyatda qeyri-stabil-liyi tam aradan qaldırmır
- b) tənəzzül dövründə illik balanslaşdırılmış büdcə əldə etmək üçün dövlət vergi dərəcəsinə azaltmalıdır
- v) “Gəlirlər siyasəti” nominal əmək haqqının ortaillik artımının əmək məhsuldarlığının ortaillik artımından yüksək olmamasını nəzərdə tutur
- q) həm fiskal, həm də monetarist siyasət diskresion (hərəkət edən) ola bilər.

141. Aşağıda göstərilənlərdən nə istehsalın aşağı düşməməsi və işsizliyin təbii səviyyədən yüksək armadığı şəraitində, inflyasiyanın səviyyəsini 8%-dən 3%-ə endirməyə ən çox qəbul ediləndir:

- a) mövcud informasiya əsasında hesablana bilməyən başlanğıc səviyyəyə nisbətən pul kütləsinin 5% ixtisarı
- b) pul kütləsinin artım tempinin 8%-dən 3%-dək ixtisarı
- v) pul kütləsi və dövlət xərclərinin artım tempələrinin eyni vaxtda 5% ixtisarı
- q) dövlət büdcəsinin kəsininin kəmiyyətindən asılı olaraq b) və ya v) cavabları

142. Tutaq ki, aparıcı indikatorlar indeksinin kəmiyyəti azalır. Bu halda iqtisadi proqnoz müəllifləri aşağıdakı bütün sayılanları gözləyəcəklər, yalnız istisna olmaqla:

- a) yəqin ki, işsizliyin səviyyəsinin artması
- b) yəqin ki, istehsalın real həcmnin azalması

- v) yəqin ki, büdcəyə vergi daxil olmalarının azalması
- q) yəqin ki, inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi

143. Əgər mərkəzi bank işsizliyin 5,5% səviyyəsində stabilləşdirilməsinə yönəldilən siyasəti aparırsa, onda nəyi təsdiq etmək olar:

- a) işsizliyin faktiki səviyyəsi heç zaman 5,5%-dən yüksək və ya aşağı olmayacaq
- b) işsizliyin təbii səviyyəsi Mərkəzi Bank tərəfindən təyin ediləcək
- v) Mərkəzi Bank işsizliyin səviyyəsi məqsədli orientirdən artıq olduqda pul kütləsinin artım tempini artırmalıdır
- q) əgər işsizliyin faktiki səviyyəsi 5,5%-ə bərabər olmadığı halda Mərkəzi Bank özünün məqsədli göstərişinə düzəliş etməlidir
- d) Mərkəzi Bank inflyasiya səviyyəsinə heç bir təsir göstərə bilmək imkanına malik deyildir
- e) Mərkəzi Bank ardıcıl deyildirsə, onun siyasətinə inamsızlıq meyldana çıxır.

144. Artan inflyasiya şəraitində dövlət büdcəsinin kəsrinin kəmiyyətinin rəsmi qiyməti:

- a) dövlətin real borclarının dəyişməsinin kəmiyyətini artırır
- b) bu kəmiyyəti azaldır
- v) bu kəmiyyətə bərabərdir
- q) gözlənilən inflyasiya səviyyəsinə bərabərdir
- d) dövlət büdcəsinə vergi daxil olmaların nominal kəmiyyətinə bərabərdir.

145. Dövlət büdcəsi kəsrinin nominal kəmiyyəti ümumi dövlət borclarının kəmiyyətinin qeyri-qənaətbəxş göstəricisidir, belə ki:

- a) dövlət borcunun real deyil, nominal kəmiyyətinin dəyişməsini nəzərə alır

- b) dövlət aktivlərinin dəyərinin dəyişməsinə nəzərə almır
- v) iqtisadiyyatın dövlət bölməsində məşğul olanların gələcək təqaüd ödəmələrinin artmasını inkar edir
- q) bütün yuxarıda deyilənlər düzdür
- d) yuxanda deyilənlərdən heç biri düz deyildir.

146. Əhəmiyyətli dövlət borcu arzu edilən deyil, çünki:

- a) dövlətin müflisləşməsinə aşkar təhlükə yaradır
- b) dövlət borclarının artım tempi həmişə ümumi milli məhsulun artım tempindən yüksəkdir
- v) dövlət borclarının artması həmişə işsizliyin səviyyəsinin artması ilə müşahidə olunur
- q) büdcə kəsirinin uzunmüddətli borc maliyyələşdirilməsini sərt kredit-pul siyasətinin antiinflasiya səmərəsi ilə tarazlaşdırmaq olar
- d) bütün yuxarıda sayılanlar düzdür.

147. Dövlət borcuna xidmətin məbləği ölçülür:

- a) dövlət borcunun ümumi kəmiyyəti ilə
- b) borcun ümumi milli məhsula nisbəti ilə
- v) borcun əmtəə və xidmətlərin ixracına nisbəti ilə
- q) borc üzrə faiz ödəmələrinin ümumi milli məhsula nisbəti ilə
- d) borc üzrə faiz ödəmələrinin ümumi kəmiyyəti üzərinə gəl onun əsas məbləğinin amortizasiyası
- e) borc üzrə faiz ödəmələrinin ümumi kəmiyyəti çıxılısın onun əsas məbləğinin amortizasiyası

148. Aşağıda göstərilənlərdən hansı düzdür:

- a) əhəmiyyətli dövlət borcu iqtisadiyyatda inflasiya gərginliyini tam aradan qaldıran alətdir
- b) əhəmiyyətli dövlət borcu innovasiya və investisiyalara iqtisadi stimulu azalda bilər
- v) əhəmiyyətli dövlət borcu xalis xarici aktivləri həmişə artırır

- q) dövlət borcunun artması heç zaman milli valyutanın bahalaşması ilə müşahədə olunmur
d) b) və v) təsdiqləmələri düzdür

149. Aşağıda göstərilənlərdən nə düz deyildir:

- a) əhəmiyyətli dövlət borcu ödəmə balansının böhranına səbəb ola bilər
b) dövlət borcunun artması ölkəyə kapital axını ilə müşahidə oluna bilər
v) əhəmiyyətli dövlət borcu gələcək nəsillər üçün xüsusi kapitalın böyük ehtiyatının yığılmasına səbəb ola bilər
q) xarici borclann artması sıxışdırma effektinin kənar edilməsinə səbəb ola bilər
d) a) və q) təsdiqləmələri düzdür
e) b) və q) təsdiqləmələri düzdür

150. Daxili bazar faiz normasının yüksək olması ilə əlaqədar olaraq, həmin ölkənin dövlət istiqrazlarına kənar tələbin artması:

- a) həmin ölkənin kənar borclarını artırır və onun valyutasını ucuzlaşdırır
b) həmin ölkənin kənar borclarını azaldır və onun valyutasını bahalaşdırır
v) həmin ölkənin kənar borclarını azaldır və onun valyutasını ucuzlaşdırır
q) həmin ölkənin kənar borclarını artırır və onun valyutasını bahalaşdırır
d) bütün əvvəlki cavablar düz deyil, çünki ölkənin kənar borclarının dinamikası ilə onun valyutasının dəyişmə kursunun dinamikası arasında heç bir əlaqə yoxdur.

TESTLƏRİN CAVABLARI

1) q	31) b	61) d	91) v	121) v
2) d	32) q	62) v	92) b	122) d
3) b	33) q	63) v	93) d	123) v
4) a	34) q	64) q	94) v	124) b
5) v	35) b	65) b	95) b	125) q
6) v	36) d	66) q	96) q	126) b
7) v	37) v	67) b	97) b	127) v
8) a	38) v	68) a	98) b	128) a
9) b	39) d	69) v	99) b	129) b
10) v	40) q	70) d	100) a	130) v
11) b	41) q	71) b	101) v	131) q
12) v	42) b	72) a	102) b	132) v
13) v	43) q	73) b	103) q	133) b
14) a	44) v	74) v	104) b	134) q
15) v	45) d	75) v	105) v	135) a
16) a	46) a	76) b	106) v	136) q
17) q	47) a	77) b	107) v	137) a
18) q	48) b	78) a	108) b	138) a
19) b	49) q	79) q	109) b	139) q
20) b	50) b	80) q	110) a	140) b
21) a	51) q	81) v	111) b	141) b
22) v	52) a	82) q	112) v	142) q
23) a	53) a	83) q	113) v	143) v
24) a	54) a	84) d	114) d	144) a
25) b	55) q	85) q	115) b	145) q
26) b	56) q	86) q	116) v	146) q
27) v	57) v	87) d	117) d	147) d
28) a	58) v	88) v	118) e	148) b
29) q	59) a	89) a	119) q	149) v
30) b	60) q	90) a	120) v	150) q

İstifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı

1. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük /prof.T.S.Vəliyev, prof.Ə.P.Babayev və M.X.Meybullayevin ümumi redaksiyası ilə/. Bakı, 2001.
2. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Учебник под общ. ред. проф., д.э.н. А.В.Сидоровича.- М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, изд-во “Дело и сервис”, 1999
3. Abbasov N.M., Musayev A.F., Qasimov N.B., Məmmədov Ş.A. Bazar iqtisadiyyatının əsasları (mikroiqtisadiyyat), Bakı, 1994
4. Гальперин В.М., Игнатьев С.М., Моргунов В.И. Микроэкономика Т.1.Спб., Экономическая школа, 1994.
5. Гайгер, Линвуд Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика. /Перевод с англ./ М.:1996
6. Гальперин В.М., Гребенников П.И., Лесский А.И., Тарасевич Л.С. Макроэкономика - Спб.:1994
7. Долан Э.Дж., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель. Пер. с англ.- Спб., 1992.
8. Долан Э., Кемпбелл К., Кемпбелл Р. Деньги, банковское дело и денежно - кредитная политика. Пер. с англ.- М.Л.: 1991.
9. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. Пер. с англ.- М.: 1997.
10. Емцов Р.Г., Лукин М.Ю. Микроэкономика. Учебник под общ. ред. проф., д.э.н. А.В.Сидоровича.- М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, изд-во “Дело и сервис”, 1999.
11. Kəlbəliyev Y.A.. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı., “Elm” 2005
12. Пиндайк Р., Рубинфельд Д. Микроэкономика М., Экономика, Дело, 1992 .
13. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс Т1,2. М., Республика, 1992.
14. Мэнкью Н.Г. Макроэкономика. Пер. с англ.- М.: 1994.

15. Сакс Дж.Д., Ларрен Ф.Б. Макроэкономика. Глобальный переход. /перевод с англ./ СПб:1994.
16. Фишер С., Дорнбуш Р., Штамнзи Р. Экономика. М., дело, 1993.
17. Хайман Д.Н. Современная микроэкономика: анализ и применение. Т.1,2.М., Финансы и статистика, 1992.
18. Хейне П. Экономический образ мышления. М., Новости, 1991.
19. Экономика. Учебник под ред. Доц. А.С.Булатова.- М.: из-во БЕК., 1996.